

EKONOMICZNE MECHANIZMY WSPIERANIA I OCHRONY ROLNICTWA RODZINNEGO W POLSCE I INNYCH PAŃSTWACH UNII EUROPEJSKIEJ

pod redakcją naukową

Aleksandry Chlebickiej

Europejski Fundusz Rolny na rzecz
Rozwoju Obszarów Wiejskich

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie.”

Projekt opracowany przez Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Pomocy Technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013

Instyтуcja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 -

Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi

Ekonomiczne mechanizmy
wspierania i ochrony
rolnictwa rodzinnego w Polsce
i innych państwach
Unii Europejskiej

Ekonomiczne mechanizmy
wspierania i ochrony
rolnictwa rodzinnego w Polsce
i innych państwach
Unii Europejskiej

Warszawa 2015

Egzemplarz bezpłatny przygotowany w ramach Planu działania Sekretariatu
Centralnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014–2015.

Odwiedź portal KSOW - www.ksow.pl
Zostań Partnerem Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

Redaktor naukowy
dr Aleksandra Chlebicka

Recenzent
prof. dr hab. Marian Podstawka

Skład i łamanie
OFI, Warszawa

ISBN 978-83-63503-65-9

© Copyright by: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi,
Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA

Spis treści

Wstęp.....	7
Andrzej Czyżewski Teoriopoznawcze przesłanki rozwoju rolnictwa rodzinnego	9
Janusz Żmija, Monika Szafrńska Społeczne aspekty funkcjonowania rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce.....	31
Mieczysław Adamowicz Wspólna Polityka Rolna wobec rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących podstawę europejskiego modelu rolnictwa	41
Franciszek Kapusta Zmiany miejsca i roli gospodarstw rodzinnych w Polsce	63
Maria Parlińska Rodzinne gospodarstwa rolne podstawą rozwoju rolnictwa i samoorganizacji społecznych na wsi	75
Wiesław Musiał Regionalne zróżnicowanie rolnictwa rodzinnego w Polsce (wybrane aspekty).....	89
Walenty Poczta Poziom, struktura i kierunki zmian wsparcia finansowego rolnictwa rodzinnego w Polsce i w innych krajach UE.....	109
Joanna Bereznička Finansowanie działalności gospodarstw rodzinnych po akcesji Polski do UE ..	123
Grażyna Gajdek Renty strukturalne a zmiany struktury agrarnej w Polsce	135
Leonid Worobjow Uwarunkowania rozwoju regionu zachodniopomorskiego w nowej perspektywie finansowej w latach 2014–2020	149
Leonid Worobjow, Agnieszka Kuczko Programy Unii Europejskiej wspierające rozwój obszarów wiejskich w województwie zachodniopomorskim w latach 2007–2013	159

Kutkowska Barbara, Berbek Tomasz, Szuk Tomasz

Ocena wsparcia środkami Unii Europejskiej inwestycji
w gospodarstwach rolnych na Dolnym Śląsku.171

Olga Podlińska, Adam Zajac

Ocena wykorzystania środków PROW 2007–2013 wspierających
start młodych rolników.183

Edward Majewski, Adam Wąs

Wyniki ekonomiczne gospodarstw rodzinnych w Polsce po 2004 roku.193

Aleksandra Chlebicka, Sławomir Jarka

Produktywność pracy w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle
krajów Unii Europejskiej.211

Roman Sass

Sytuacja ekonomiczna gospodarstw produkujących mleko w latach
2004–2012 i możliwości ich rozwoju po likwidacji kwotowania produkcji. . . .221

Michał Soliwoda

Cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw
rolniczych a ich wyniki finansowe.233

Agnieszka Tłuczak

Znaczenie produktów regionalnych w funkcjonowaniu
gospodarstw rodzinnych.245

Joanna Pawłowska-Tyszko

Podatek rolny jako instrument wsparcia gospodarstw rodzinnych w Polsce . . .253

Teresa Szot-Gabryś

Problemy pomiaru efektywności rodzinnego gospodarstwa rolnego
w kontekście kosztów pracy.263

Barbara Wieliczko

Współpraca gospodarstw rodzinnych we wdrażaniu działań
prośrodowiskowych – dotychczasowe doświadczenia wybranych
państw i wnioski dla Polski.271

Paulina Tuka

Praca pozarolnicza i jej rola w kształtowaniu dochodów gospodarstw
domowych – perspektywa obszarów wiejskich Mazowsza.281

Paolo Gajo

Rozważania na temat gospodarstw towarowych we Włoszech.291

Kerstin Siakas, Vassilis Kostoglou

Mechanizmy wspierania procesów decyzyjnych na przykładzie
gospodarstw rodzinnych w Grecji.295

Wstęp

Podstawową i niezbywalną funkcją rolnictwa jest produkcja żywności. Ponadto gospodarstwa rolne generują liczne dobra i usługi innego typu. Część z nich związana jest ściśle i nierozzerwalnie z prowadzeniem produkcji rolniczej, jak na przykład kształtowanie krajobrazu rolniczego, kreowanie cennych ekosystemów rolniczych, czy zapewnienie odpowiedniej retencji wody. Inne pozaprodukcyjne funkcje nie są związane z samym faktem prowadzenia produkcji rolniczej, lecz w dużej mierze dotyczą specyfiki wsi i gospodarstw rolnych, jak m.in. dbałość o dziedzictwo kulturowe, ochrona i wzbogacanie tradycji lokalnych, regionalnych, narodowych. Do realizacji tak szerokiego wachlarza zadań szczególnie predestynowane są gospodarstwa rodzinne, stanowiące połączenie gospodarstwa rolnego, gospodarstwa domowego i rodziny.

Wskazane produkcyjne i pozaprodukcyjne funkcje rodzinnych gospodarstw rolnych wpisują się w dwie ważne koncepcje rozwojowe rolnictwa – rozwój zrównoważony oraz wielofunkcyjny. W odniesieniu do rozwoju zrównoważonego funkcje te dotyczą sfery ekonomicznej, społecznej i środowiskowej, w ich wzajemnych zależnościach, a czasem też konfliktach celów. Przykładem może być wyłączenie z użytkowania części areалу rolniczego ze względu na elementy szczególnie cenne środowiskowo – ogranicza to potencjalną produkcję sprzedaną z gospodarstwa stojąc w sprzeczności z mikroekonomicznym interesem zarządzającego gospodarstwem, ale też zapewnianiem bezpieczeństwa żywnościowego i utrzymywaniem odpowiednio wysokich dochodów w rolnictwie. Podobnych relacji jest znacznie więcej, a dbałość o realizację interesu ogólnospołecznego nierealizowanego samoczynnie przez gospodarstwa rolne i ich otoczenie, wymusza interwencję i działania polityki rolnej.

Rok 2014 został ogłoszony przez Organizację Wyżywienia i Rolnictwa Międzynarodowym Rokiem Rolnictwa Rodzinnego, dzięki czemu problematyka rozwoju gospodarstw rodzinnych zyskała na nowo szczególną wagę w dyskusji naukowej i politycznej na całym świecie, również w Polsce. O możliwościach rozwoju polskiego rolnictwa decydują przecież gospodarstwa rodzinne, które stanowią znakomitą większość podmiotów odpowiedzialnych za produkcję w tym sektorze. Ich cechą charakterystyczną jest różnorodność – z jednej strony obserwujemy silne podmioty, zdolne do konkurowania na skalę międzynarodową i dynamicznie rozwijające się, a z drugiej strony, ok. połowa gospodarstw

w Polsce to gospodarstwa drobne, o powierzchni poniżej 5 ha, z których znaczna część ma charakter samozaopatrzeniowy.

Zwrócenie uwagi na rolę gospodarstw rodzinnych w polskim rolnictwie, również w szerszym kontekście bezpieczeństwa żywnościowego i kreowania ekonomicznych warunków bytu, zachowania środowiska i dziedzictwa kulturowego, rozwoju społeczności wiejskich, a także potrzeba tworzenia odpowiednich ram instytucjonalnych i wsparcia dla pełnienia przez gospodarstwa rozmaitych funkcji, stały się motywem przewodnim prezentowanej publikacji.

Andrzej Czyżewski¹

Teoriopoznawcze przesłanki rozwoju rolnictwa rodzinnego

Wprowadzenie

W miarę jak zmniejsza się udział sektora rolnego w PKB najbardziej rozwiniętych krajów świata², temat jego dalszego rozwoju wypierany jest z głównego nurtu ekonomii. Tak jak w większości neoliberalnych modeli wzrostu przyjmuje się czynnik ziemi za stały, tak kwestię agrarną uznaje się za rozwiązana za sprawą implementacji industrialnego modelu rozwoju rolnictwa. Trzeba mieć jednak świadomość, że takie upraszczające podejście w dłuższej perspektywie okazuje się nieadekwatne do rzeczywistości. Przyrównanie modelu funkcjonowania gospodarstwa rolnego do fabryki, która poprzez wykorzystanie pewnych nakładów (nawozy, środki ochrony roślin, pasze, nasiona itd.) wytwarza określone efekty (zboża, mięso, mleko itd.), a której jedynym celem jest realizacja zasady maksimum efektu – minimum kosztów, prowadzi do szkodliwych rezultatów. Rolnictwo bowiem, jak żaden inny sektor gospodarki, operuje na styku trzech podstawowych wymiarów aktywności gospodarczej, co w sytuacji kiedy dwa z nich – społeczny i środowiskowy – nie są ujmowane w rachunku ekonomicznym, prowadzi do sprzecznych z racjonalnością gospodarowania rezultatów. W sferze ekologicznej wymienić można zanik bioróżnorodności, zanieczyszczenie i erozję gleb oraz nadmierną konsumpcję zasobów wodnych, natomiast w sferze społecznej utratę żywotności obszarów wiejskich i występowanie różnorodnych chorób związanych z produkowaną w sposób masowy żywnością. Co więcej, również w sferze ekonomicznej, która w modelu

¹ Andrzej Czyżewski – prof. dr hab., Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu.

² Udział sektora rolnictwa i rybołówstwa w PKB spadł w latach 1970–2012 w Australii z 5,93% do 2,23%, w Kanadzie z 4% do 1,45%, we Francji z 6,96% do 1,76%, w Niemczech z 2,94% do 0,75%, w Wielkiej Brytanii z 2,46% do 0,58%, zaś w USA z 2,93% do 1,09%. Tymczasem w skali świata (177 państw dla których ONZ dysponował danymi) przeciętny udział spadł z 19,75% do 11,58%. ONZ: GDP and its breakdown at current prices in National currency, <http://unstats.un.org/unsd/snaama/dnltransfer.asp?fid=1> [dostęp: 1.11.2014].

industrialnym odgrywa decydującą rolę, unaoczniają się jego niedostatki teoretyczne. W najbardziej rozwiniętych krajach, możliwości dalszej industrializacji rolnictwa wyczerpują się, gdyż proces ten nieuchronnie napotyka bariery popytową³, powstającą na skutek niskiej elastyczności cenowej i dochodowej produktów żywnościowych⁴. Pisząc o rolnictwie nie można także nie dostrzec swoistego paradoksu rozwojowego, objawiającego się w sytuacji, kiedy część państw ma problemy z zagospodarowaniem nadwyżek żywności i ograniczonym popytem na nie, podczas gdy szereg najsłabiej rozwiniętych krajów wciąż stoi w obliczu nierozwiązanego problemu zapewnienia swoim obywatelom bezpieczeństwa żywnościowego⁵. Okazuje się, że żaden ze stosowanych do tej pory modeli rolnictwa nie doprowadził do ostatecznego rozwiązania kwestii agrarnej, a jedynie częściowo łagodził jej negatywne konsekwencje⁶. W obliczu tych problemów obecny kształt sektora rolnego na świecie, jak i jego teoretyczna podbudowa w postaci modelu rolnictwa industrialnego, wymagają głębokiej rewizji. Zdaniem autora, przyszłość rolnictwa zależy od wdrożenia nowego paradygmatu, odpowiadającego potrzebom zrównoważenia produkcji rolnej tj. uwzględnienia w jej rachunku kosztów nie tylko czynników czysto ekonomicznych, lecz także tych o charakterze społecznym i ekologicznym⁷ [Zegar 2005]. Rolnictwo bowiem, ze swoją wielowymiarową strukturą, z jednej strony jest sektorem wysoce specyficznym, wymagającym instytucjonalnego wsparcia, z drugiej zaś właściwe ukierunkowanie tej pomocy stwarza możliwość oddziaływania na wielu płaszczyznach, przy relatywnie niewielkim nakładzie środków. Autor stawiają sobie zatem za cel prezentację paradygmatu zrównoważonego modelu rozwoju rolnictwa rodzinnego i obszarów wiejskich, jako przeciwwagi dla modelu industrialnego oraz skonfrontowania założeń obydwu koncepcji z klasycznymi zagadnieniami kwestii agrarnej. Ponadto, przedstawione zostaną podstawowe założenia wspólnej polityki rolnej

³ Choć jak wskazuje Zegar pojawiają się współcześnie realne możliwości uchylenia tej bariery poprzez wykorzystanie artykułów rolnych na cele nieżywnościowe (biopaliwa). Trzeba mieć jednak świadomość, że kwestia ta wciąż budzi kontrowersje. W przeglądzie opinii na ten temat Krasowicz przywołuje obawy o ekonomiczny sens produkcji biopaliw, ich konkurencyjność względem upraw o charakterze konsumpcyjnym i negatywny wpływ upraw na środowisko (wyrąb lasów deszczowych, wymóg większej intensyfikacji produkcji). J. S. Zegar: *Przesłanki nowej ekonomiki rolnictwa*. „Zagadnienia ekonomiki rolnej”, 4/2007. S. Krasowicz: *Wpływ produkcji roślin energetycznych na rynek żywności*. Studia raporty IUNG-PIB, 11/2008.

⁴ A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Makroekonomiczne uwarunkowania rolnictwa industrialnego i społecznie zrównoważonego. Refleksje na temat sprzężeń regulacyjnych i realnych*, [w:] J.S. Zegar: (red.), *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. IERiGŻ, Warszawa 2005.

⁵ Szacuje się, że w skali świata niedożywionych wciąż pozostaje 805 mln ludzi, czyli 11,3% światowej populacji. *FAO, IFAD i WFP: The State of Food Insecurity in the World 2014. Strengthening the enabling environment for food security and nutrition*. FAO, Rzym 2014.

⁶ A. Czyżewski, A. Matuszczak: *Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów*. „Zeszyty Naukowe SGGW”, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, 90/2011.

⁷ J.S. Zegar, *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, [w:] J.S. Zegar, (red.), *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. IERiGŻ, Warszawa 2005.

(WPR) na lata 2013–2020, jako praktyczny dowód stopniowej zmiany paradygmatu rozwoju rolnictwa w krajach Unii Europejskiej.

Współczesna kwestia agrarna

Wielkowskalarowość problematyki sektora rolnego najlepiej odzwierciedla złożoność tzw. kwestii agrarnej. Określany również mianem kwestii rolnej, czy też kwestii chłopskiej problem dotyczy w sferze ekonomicznej zapewnienia przez sektor rolny bezpieczeństwa żywnościowego, w sferze społecznej, deprywacji i odstawania rolników indywidualnych od pozostałych grup społecznych, zaś w sferze politycznej, zanikania ich, jako osobnej warstwy społecznej⁸. Czyżewski i Matuszczak⁹ istoty problemu upatrują w niekonkurencyjności czynnika ziemi wobec dwóch pozostałych – pracy i kapitału, w warunkach przymusu konsumpcji żywności. Na skutek tego, osoby gospodarujące ziemią, dla zaspokojenia potrzeb żywnościowych innych, są „skazani na permanentny dysparytet dochodów, wynikający przede wszystkim z braku mobilności owego czynnika”. Również Wilkin¹⁰, jako główne składowe kwestii agrarnej wskazuje niedostosowanie rolnictwa do konkurencyjnej gospodarki rynkowej i związany z tym problem niższego poziomu wydajności produkcji rolnej oraz dochodów rolniczych. Na swoisty sprzeciw społeczności wiejskich w stosunku do neoliberalnego paradygmatu akumulacji kapitału nacisk kładzie McMichael¹¹. Z tego punktu widzenia, jako jeden z głównych problemów do rozwiązania wskazuje się odnalezienie ścieżki rozwoju rolnictwa, opartej na innym niż kapitałochłonny model. Najszerza definicja omawianego tu pojęcia wskazuje na jego deterministyczny charakter względem wagi rolnictwa w gospodarce oraz dylematów z nim związanych¹². Przyjmując zatem za wiążące to holistyczne podejście, można zaprezentować całe spektrum dylematów kwestii agrarnej. W opracowaniu tym skupimy się jednak jedynie na wybranych, dotyczących industrializacji i zrównowazenia rolnictwa. W tym kontekście warto bliżej przyjrzeć się kwestii koncentracji i specjalizacji produkcji rolniczej. To właśnie tu, a także w adekwatnym do charakteru warunków przyrodniczych postępie technicznym część badaczy upatruje źródeł zdolności konkurencyjnej rolnictwa¹³. Wciąż istnieje jednak szereg krajów o rozdrobnionej strukturze agrarnej, gdzie zjawisko to determinuje niższą

⁸ J. S. Zegar, *Ekonomia wobec kwestii agrarnej*. „*Ekonomista*”, 6/2010, s. 780.

⁹ A. Czyżewski, A. Matuszczak, *Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów*. Zeszyty Naukowe SGGW, „*Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*”, 90/2011, s. 5.

¹⁰ J. Wilkin: *Wielofunkcyjność rolnictwa – konceptualizacja i operacjonalizacja zjawiska*. „*Wies i Rolnictwo*”, nr 4 (145)/2009, s. 11.

¹¹ P. McMichael, *Reframing development: global peasant movements and the new agrarian question*. “*Canadian Journal of Development Studies/Revue canadienne d’études du développement*”, nr 27(4)/2006, s. 481.

¹² J. Wilkin, *Współczesna kwestia agrarna*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986.

¹³ W. Michna, A. Mierosławska, B. Chmielewska i. in., *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym*. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 7.

efektywność wykorzystania¹⁴ zasobów pracy i ziemi¹⁵. Niższa efektywność to niższe dochody, a w dalszej perspektywie ograniczone zdolności akumulacyjne rolnictwa. Dodatkowo, produkcja rolnicza uzależniona jest w dużej mierze od procesów biologicznych i przyrodniczo-klimatycznych, których przebieg pozostaje poza kontrolą producenta rolnego¹⁶, co w jeszcze większym stopniu czyni jego dochody niepewnymi, wplatając w działalność rolniczą dodatkowy element ryzyka. Równoległe do tych zjawisk, w otoczeniu rolnictwa, a szczególnie na rynkach środków produkcji rolnej procesy koncentracji z roku na rok przybierają na sile, jeszcze pogarszając pozycję rynkową rolnika¹⁷. Pojawia się swoista asymetria koncentracji, oddziałująca na ich niekorzyść. Jak zauważa Żmija¹⁸, cytując prace J.K. Galbraitha, procesy koncentracji w sytuacji wzrostu gospodarczego są zjawiskiem naturalnym, jednak dla zachowania możliwości dalszego rozwoju niezbędne jest powstanie „przeciw-wag” dla tworzących się monopolii. Funkcje taką pełnić mogą w kontekście sektora rolnego np. grupy producenckie. Niestety w przypadku wielu państw, w tym także i Polski siła tych ugrupowań jest zbyt mała, by realnie bronić interesów rolników i równoważyć ich położenie w łańcuchu produkcji żywnościowej. Co więcej do konfliktów dochodzi nie tylko pomiędzy rolnictwem i jego otoczeniem, ale także pomiędzy poszczególnymi państwami. W postępującym bowiem obecnie procesie liberalizacji i globalizacji handlu artykułami rolno-żywnościowymi występują wyraźnie wygrani i przegrani. Adamowicz¹⁹ wskazuje, że choć teoretycznie w procesie tym korzystać powinny najbardziej kraje słabo rozwinięte (o taniej sile roboczej i korzystnych warunkach naturalnych), kosztem krajów uprzemysłowionych, to te drugie nie mogą sobie pozwolić na porzucenie produkcji rolniczej ze względu na jej strategiczny charakter, oraz funkcje publiczne i środowiskowe, które spełnia. O krok dalej w swych rozważaniach idzie Stiglitz²⁰ stwierdzając, że małe gospodarstwa z ubogich krajów tracą na globalizacji na rzecz wysokotowarowych i wyspecjalizowanych gospodarstw, silnie powiązanych z przemysłem przetwórczym. Również Stiglitz²¹ kwestię agrarną wiąże z tradycyjnie pojmowanymi zawodnościami rynku. Dostrzega on przede wszystkim problemy:

¹⁴ Problem ten nabiera szczególnego znaczenia w kontekście polskiego rolnictwa, które wciąż charakteryzuje się strukturalną niewydolnością. W. Poczta: *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi.*, Wydawnictwo naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012, s. 98.

¹⁵ M. Kołodziejczak: *Efektywność wykorzystania zasobów pracy i ziemi w rolnictwie Unii Europejskiej*. „Roczniki Naukowe” SERiA, 10(1)/2008.

¹⁶ W. Rembisz, A. Sielska, A. Bezat, *Popytowo uwarunkowany model wzrostu produkcji rolno-żywnościowej*. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 9.

¹⁷ A. Czyżewski, *O nowy paradygmat rozwoju rolnictwa*. „Ekonomista”, 6/2013, s. 833.

¹⁸ D. Żmija: *Dylematy dotyczące aktywnej roli państwa w obszarze rolnictwa*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 863/2011.

¹⁹ M. Adamowicz: *Teoretyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa z uwzględnieniem procesów globalizacji i międzynarodowej integracji*. „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, nr 94(2)/2008, s. 56.

²⁰ J. E. Stiglitz: *Globalizacja*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

²¹ J. E. Stiglitz: *Some theoretical aspects of agricultural policies*. “The World Bank Research Observer”, nr 2(1)/1987.

- niekompletności rynku w przypadku ubezpieczeń rolniczych;
- występowania w rolnictwie dóbr publicznych (choć ogranicza on swoją koncepcję jedynie do systemu irygacyjnego);
- niedoskonałości informacji, którą dysponują producenci rolni;
- występowania efektów zewnętrznych (lecz ogranicza je do pozytywnego zjawiska dyfuzji technologii).

Ponadto autor zalicza do zawodności rynków występowanie dysparytetu dochodowego²². W istocie, badanie rachunku rent ekonomicznych przeprowadzone na danych z modelu input-output dla Polski za lata 1995, 2000 i 2005²³, dostarcza empirycznych dowodów na nieefektywność mechanizmu alokacji rynkowej w obrębie przepływów pomiędzy rolnictwem i resztą gospodarki dostarcza. Badania wykazały bowiem, że w długim okresie następuje drenaż nadwyżki wypracowanej w sektorze rolnym poprzez mechanizm kształtowania się cen towarów sprzedawanych i nabywanych przez rolników (tzw. nożyce cenowe). W okresie dekonjunktury rolnictwo ponosi straty niewspółmiernie duże do realnych zmian swojej produktywności, zaś w okresie ożywienia gospodarczego uzyskiwane renty nie rekompensują w pełni wcześniej poniesionych strat. Szacuje się, że w efekcie tych zjawisk, w hipotetycznym cyklu koniunkturalnym trwającym 10 lat, średniorocznie 7–8% realnej produkcji globalnej rolnictwa w Polsce podlega drenażowi. Powyżej zaobserwowane zjawiska prowadzą w prostej linii do powstania dysparytetu dochodowego pomiędzy osobami związanymi zawodowo z sektorem rolnym i resztą społeczeństwa. Kapusta²⁴ wskazuje na dwa²⁵ zasadnicze sposoby rozwiązania problemu dysparytetu dochodowego. Pierwszym z nich jest transfer nadwyżki siły roboczej poza sektor rolny, co utożsamiać można z paradygmatem industrializacji rolnictwa²⁶. Drugą z postulowanych metod jest stwarzanie pozarolniczych źródeł dochodu, co z kolei utożsamiać można z modelem wsi wielofunkcyjnej, a za-

²² Podobną koncepcję prezentuje Thurow. Uznaje on jednak względne wyrównanie dochodów za specyficzny rodzaj dobra publicznego. L. C. Thurow: *The income distribution as a pure public good*. "The Quarterly Journal of Economics", 85(2)/1971.

²³ B. Czyżewski, A. Mrówczyńska-Kamińska, *Przepływy międzygałęziowe i podział rent w sektorze rolno-żywnościowym w Polsce w latach 1995–2005*. „Ekonomista”, nr 2/2011.

²⁴ F. Kapusta: *Niektóre problemy kwestii rolnej w Polsce na początku XXI wieku*, [w:] M. Adamowicz (red.), *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005, s. 190.

²⁵ Tomczak zauważa, że obecnie poza modelem industrialnym i zrównoważonym wyróżnić też można trzecią drogę. Jest nią wdrażany w USA model postindustrialny, związany ze stosowaniem rolnictwa precyzyjnego, tj. wspomaganego sterowaniem komputerowym. Jednak ze względu na wciąż małą popularność tych rozwiązań zostaną one w dalszej części rozważań pominięte. F. Tomczak, *Rolnictwo industrialne u progu XXI wieku: przykład Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 3/2003.

²⁶ Jak wskazują badania Czyżewskiego i Kułyka w najbardziej rozwiniętych krajach (UE-15, USA, Japonia) udało się zrównoważyć parytet dochodowy, jednak nie byłoby to możliwe bez znaczącego wsparcia, ze strony państwa. A. Czyżewski, P. Kułyk: *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w krajach wysoko rozwiniętych i w Polsce w latach 1991–2008*. „Ekonomista”, 2/2010, s. 207.

tem jednym z podstawowych założeń paradygmatu zrównoważonego rozwoju. Ponadto autor wskazuje, że obie te metody we współczesnej praktyce polityki rolnej koegzystują²⁷. W dalszej części artykułu postaramy się jednak wykazać, że w ostatnich latach model zrównoważonego rozwoju rolnictwa upowszechnia się i ogranicza ekspansję modelu industrialnego.

Dwie drogi rozwoju rolnictwa i spodziewane odejście od jednej z nich

Trzeba mieć świadomość, że antonimiczne postrzeganie dwóch koncepcji rozwoju rolnictwa nie jest zjawiskiem nowym. Negatywne efekty intensyfikacji produkcji rolnej dostrzegano już na przełomie lat 80. i 90. Beus i Dunlap²⁸ wyróżnili, opierając się na ówczesnym dorobku nauki, dwa paradygmaty rolnictwa – konwencjonalne, które utożsamiać można z rolnictwem industrialnym i alternatywne, posiadające cechy zrównoważonego rolnictwa rodzinnego, oraz zasygnalizowali kluczowe elementy konkurencyjnych modeli (tab. 1). Syntetyzując zawarte w niej treści pokusić można się o stwierdzenie, że o ile industrialna ścieżka rozwoju rolnictwa określona może zostać „paradygmatem ilości”, o tyle model zrównoważony zasługuje na miano „paradygmatu jakości”, a dychotomia ta objawia się już na etapie doboru zmiennych opisujących dany model. Rolnictwo intensywne skupia się bowiem na ścisłych, mierzalnych parametrach, takich jak wydajność, produktywność, efektywność, zaś ostateczny sukces ekonomiczny gospodarstwa mierzony jest wysokością wytworzonej nadwyżki pieniężnej. Do modelu zrównoważonego wprowadzone zostają natomiast zmienne typowo jakościowe, ujmujące np. wartość dostarczanych przez gospodarstwo dóbr publicznych, koszty alternatywne produkcji rolnej czy poziom życia rolników²⁹. W tej sytuacji próba porównywania wyników ekonomicznych gospodarstw operujących według różnych modeli traci w zasadzie jakikolwiek sens, gdyż wyrażone są one nijako „w różnych jednostkach”.

²⁷ Sytuację, w której obok gospodarstw industrialnych, akcentujących zwiększanie wydajności i intensywności produkcji, w przestrzeni gospodarczej funkcjonują farmy zrównoważone, uwzględniające wymogi środowiskowe i zdrowotne, jako warunki brzegowe produkcji, określić możemy dualnym modelem rolnictwa. A. Matuszczak: *Dualny rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] A. Czyżewski (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej ujęcie makro i mikroekonomiczne*, Wydawnictwo AE, Poznań 2007, s. 102.

²⁸ C. E. Beus, R. E. Dunlap, *Conventional versus Alternative Agriculture: The Paradigmatic Roots of the Debate*. „Rural sociology”, 55(4)/1990, s. 598–599.

²⁹ Oczywiście podejmowane są próby ilościowej kwantyfikacji poziomu zrównoważenia. Są one jednak utrudnione ze względu na lokalną specyfikę produkcji rolniczej (to co szkodzi w jednym miejscu, może być pożyteczne gdzie indziej), trudności w kalkulacji opłaty pracy własnej w gospodarstwie, błąd złożenia, itp. T. Toczyński, W. Wrzaszcz, J. S. Zegar, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. Zrównoważenie polskiego rolnictwa w świetle danych statystyki publicznej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

Tabela 1. Rolnictwo konwencjonalne i alternatywne – podstawowe założenia

Rolnictwo konwencjonalne	Rolnictwo alternatywne
<p>CENTRALIZACJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - produkcja na rynki krajowe/międzynarodowe; - skoncentrowana populacja, mniej rolników; - skoncentrowana kontrola nad ziemią, środkami produkcji i kapitałem; 	<p>DECENTRALIZACJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - produkcja na rynki lokalne; - rozproszona populacja, więcej rolników; - rozproszona kontrola nad ziemią, środkami produkcji i kapitałem;
<p>ZALEŻNOŚĆ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duże, intensywne kapitałowo jednostki produkcyjne i technologie; - silna zależność od zewnętrznych źródeł energii, środków produkcji i kapitału; - konsumpcjonizm i zależność od rynku; - główny nacisk na naukę, specjalistów i ekspertów; 	<p>NIEZALEŻNOŚĆ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - mniejsze, niskokapitałowe jednostki produkcyjne i technologie; - zmniejszona zależność od zewnętrznych źródeł energii, środków produkcji i kapitału; - większe spersonalizowanie produkcji i samowystarczalność w obrębie lokalnej wspólnoty; - główny nacisk na osobistą wiedzę, umiejętności i lokalną mądrość;
<p>KONKURENCJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - brak kooperacji, troska o własne interesy; - wiejskie tradycje i kultura przestarzałe; - małe wiejskie społeczności nie konieczne dla rolnictwa; - praca w gospodarstwie udręką, praca jako czynnik produkcji którego użycie należy minimalizować; - rolnictwo to tylko biznes; - główny nacisk na szybkość, ilość i zysk; 	<p>WSPÓLNOTA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - zwiększona kooperacja; - ochrona wiejskich tradycji i kultury; - małe wiejskie społeczności kluczowe dla rolnictwa; - praca w gospodarstwie daje satysfakcję, niezbędny element procesu produkcyjnego; - rolnictwo to biznes i sposób na życie; - główny nacisk na trwałość, jakość i piękno;
<p>DOMINACJA NAD NATURĄ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ludzie oddzieleni od natury i nadrzędni wobec niej; - natura składa się głównie z zasobów do zużycia; - niekompletny cykl produkcyjny, pominięcie powtórnego przetworzenia; - zaprojektowany przez człowieka system narzucony naturze; - produkcja utrzymana dzięki chemii rolniczej; - wysoko przetworzona, wzbogacana w składniki odżywcze żywność; 	<p>HARMONIA Z NATURĄ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ludzie jako część ekosystemu podlegli wobec niego; - natura jest wartością samą w sobie; - kompletny cykl produkcyjny, wzrost i rozkład zrównoważone; - imitacja naturalnych ekosystemów; - produkcja utrzymana dzięki żywej glebie; - nieprzetworzona, naturalnie bogata w składniki odżywcze żywność;

<p>SPECJALIZACJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - wąska baza genowa; - rośliny uprawiane w monokulturach; - brak zmian w obsadzie pól; - rozdzielenie produkcji roślinnej i zwierzęcej; - standaryzacja; - wysoce specjalizowana, redukcjonistyczna technologia i nauka; 	<p>RÓŻNORODNOŚĆ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - szeroka baza genowa; - więcej roślin uprawianych w polikulturach; - stosowanie płodozmianu; - połączenie produkcji roślinnej i zwierzęcej; - systemy produkcji dopasowane do lokalnej specyfiki; - interdyscyplinarna, systemowa nauka i technologia;
<p>EKSPLOATACJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ignorowanie kosztów zewnętrznych; - krótkoterminowe korzyści przeważają długoterminowe konsekwencje; - bazuje na użyciu nieodnawialnych surowców; - duże zaufanie do nauki i technologii; - wysoka konsumpcja w celu utrzymania wzrostu ekonomicznego jednostek; - sukces finansowy, intensywny tryb życia, materializm. 	<p>UMIAR:</p> <ul style="list-style-type: none"> - internalizacja kosztów zewnętrznych; - krótko i długoterminowe efekty działalności równo ważne; - oparta na surowcach odnawialnych; - ograniczone zaufanie do nauki i technologii; - powściągliwość w konsumpcji w trosce o przyszłe pokolenia; - odkrywanie siebie, prosty tryb życia, odrzucenie materializmu.

Źródło: C. E. Beus, R. E. Dunlap: *Conventional versus Alternative Agriculture: The Paradigmatic Roots of the Debate*. „Rural sociology”, 55(4)/1990, s. 598–599.

Rachunek paradygmatu industrialnego, przez pominięcie wielu niemierzalnych, negatywnych efektów działalności, zawyża osiągnięte efekty. Rachunek zrównoważony zaś, ze względu na niemożność wyceny w rachunku wyników, usług publicznych, które gospodarstwa świadczą na rzecz społeczeństwa, cechują się wynikiem ekonomicznym permanentnie zaniżonym. Kwestia sprowadzenia tych dwóch kategorii pomiaru do „wspólnego mianownika”, stanowi obecnie jedno z największych wyzwań ekonomii, zaś elementem stanowiącym o trudności tego zadania jest kwestia pomiaru wartości dóbr publicznych. Choć opracowano wiele metod szacowania tych wielkości³⁰, żadna z nich nie okazała się na tyle uniwersalna i niezawodna, by na jej podstawie na szeroką skalę ujmować dobra publiczne w rachunku ekonomicznym. Jednakże nawet w sytuacji kiedy w rachunku ekonomicznym pominięty zostanie element dóbr publicznych, paradygmat rolnictwa industrialnego okazuje się w długim okresie nieefektywny, co stanowi swoisty paradoks. W założeniu model industrialny przyczyniać ma się do: odpływu nieefektywnie wykorzystywanych zasobów pracy z rolnictwa

³⁰ Maciejczak wskazuje na próby określenia cen dóbr publicznych przy pomocy ekonomii eksperymentalnej. M. Maciejczak: *Rolnictwo i obszary wiejskie źródłem dóbr publicznych – przegląd literatury*. Zeszyty Naukowe SGGW, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, 75/2009.

do pozostałych gałęzi gospodarki, gdzie ich wydajność będzie wyższa i gdzie lepiej przyczynią się do ogólnego wzrostu gospodarczego, wzrostu wydajności i dochodów w samym rolnictwie przez zmniejszenie osób na który dochód ten jest dzielony oraz nasilenia mechanizacji, chemizacji i specjalizacji rolnictwa³¹. Trzeba mieć jednak świadomość, że implementacja tego modelu wymaga znacznych nakładów budżetowych i kosztów społecznych. Przebieg tego procesu opisują Czyżewski i Henisz-Matuszczak³². W pierwszej fazie wdrażania istotny wydatek stanowią nakłady na środki bieżące oraz koszty przekwalifikowania zasobów ziemi i pracy uwolnionych z rolnictwa, dzięki zwiększeniu ich produktywności. W dalszej kolejności niezbędne jest stosowanie instrumentów cenowych, rekompensujących na bieżąco wzrost zużycia pośredniego. Te z kolei implikują potrzebę interwencjonizmu handlowego dla obrony krajowej, niekonkurencyjnej cenowo produkcji, przed tańszymi towarami z importu. W dłuższej perspektywie koszty tej polityki (poprzez różnice w cenach krajowych i światowych) przerzucane są z podatników na konsumentów. Jednocześnie paradygmat industrialny zachęca do zwiększania produkcji, która w obliczu nieelastycznego popytu na żywność, prowadzi do powstawania nadwyżek, których koszt zagospodarowania obciąża państwo. Ponadto, zgodnie z prawem malejących przychodów krańcowych³³, w każdym kolejnym cyklu produkcyjnym, wzrost intensyfikacji, koncentracji³⁴ i mechanizacji upraw, przynosić musi mniejszy przyrost efektu. Zatem wydajność modelu industrialnego tłamszona jest zarówno od strony popytu jak i podaży, co ostatecznie przesądza o jego zawodności w kwestii utrzymywania parytetu dochodowego. Okazuje się więc, że nawet w przypadku pominięcia w rozważaniach niewycenianych przez rynek efektów świadczenia dóbr publicznych, ujawnia się zawodność industrialnego modelu rozwoju rolnictwa. Włączenie ich w zakres analizy ocenę tę jeszcze pogorszy. W sferze ekologicznej, jako jeden z podstawowych zarzutów wobec modelu industrialnego wymienić można zanik bioróżnorodności. W założeniu forsuje on bowiem spe-

³¹ J. S. Zegar, *Kwestia koncentracji ziemi w polskim rolnictwie indywidualnym*. „Roczniki Nauk Rolniczych”. Seria G, 96(4)/2009, s. 259.

³² A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Makroekonomiczne uwarunkowania rolnictwa industrialnego i społecznie zrównoważonego. Refleksje na temat sprzężeń regulacyjnych i realnych*, [w:] J.S. Zegar (red.), *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. IERiGŻ, Warszawa 2005.

³³ Działanie tego prawa doskonale obrazuje spadek efektywności wykorzystania w rolnictwie nawozów azotowych. Podczas gdy w latach 60. przy użyciu 1 kg nawozu osiągnano plon na poziomie ok. 75 kg zbóż, tak w roku 1995, było to już jedynie ok. 25 kg. D. Tilman, K. G. Cassman, P. A. Matson i in. *Agricultural sustainability and intensive production practices*, „Nature”, 418(6898)/2002, s. 678.

³⁴ Należy mieć też na uwadze, że wraz ze skalą produkcji rolnej rośnie jej ryzyko. Okazuje się, że najmniej na ryzyko płynności finansowej ekspozowane są najslabsze gospodarstwa (o najniższej sile ekonomicznej mierzonej ESU), podczas gdy najniższą płynność finansową zaobserwowano w gospodarstwach o największej wielkości ekonomicznej. A Bieniasz, Z. Gołaś: *Zróżnicowanie i determinanty płynności finansowej w rolnictwie w świetle wybranych relacji majątkowo-kapitałowych i analizy regresji*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 1(314)/2008.

cializację upraw, a zatem skoncentrowanie ich na jednym określonym gatunku roślin i osiąganie jak najwyższej efektywności, poprzez stosowanie mechanizacji i chemizacji rolnictwa. Ma to jednak opłakane skutki dla bioróżnorodności pól. Jak wskazują badania przeprowadzone w sześciu europejskich krajach, istnieje statystycznie istotna korelacja pomiędzy intensywnością produkcji rolniczej (reprezentowaną przez skalę użycia nawozów azotowych) i bogactwem roślinnym badanych pól, które zanika w tempie wykładniczym³⁵. Przeciwnicy modelu industrialnego wskazują również na powodowane przezeń zanieczyszczenie i erozję gleb. Empirycznego dowodu dostarczają badania Montgomery'ego³⁶. Pokazują one, że współczynnik erozji dla gleb rolniczych jest porównywalny do tego dla gleb w terenach alpejskich. Co ciekawe, stosowanie specjalnych metod uprawy konserwujących³⁷ może zmniejszyć ten wskaźnik dziewiętnastokrotnie. W końcu, nie można zapomnieć o nadmiernej konsumpcji zasobów wodnych, które w co raz większym stopniu stają się dobrem rzadkim³⁸. Oznacza to rosnącą konkurencyjność jej wykorzystania do celów konsumpcyjnych i rolniczych. A przecież irygacja terenów uprawnych stanowiła jedno z podstawowych założeń „zielonej rewolucji³⁹” i znacząco przyczyniła się do zwiększenia plonów. Jednakże, w wielu przypadkach do nawadniania pól używana jest woda pochodząca ze źródeł podziemnych (tzw. over-pumping) tradycyjnie stosowana do celów nierolniczych. Dalszy wzrost wydajności produkcji poprzez irygację doprowadzi zatem do zaostrzenia konkurencji o zasoby wodne⁴⁰. W sferze społecznej, jako najczęstszy argument przeciwko rolnictwu industrialnemu podaje się utratę żywotności obszarów wiejskich. W tym kontekście Zegar⁴¹ stwierdza, że: „osobliwość wpływu ogólnego rozwoju na wieś polega na tym, iż dotychczas dokonywał się poprzez rolnictwo, a dokładniej przez gospodarstwa chłopskie, które przez całą dotychczasową historię dominowały i przesądzały o żywotności

³⁵ D. Kleijn i in., *On the relationship between farmland biodiversity and land-use intensity in Europe, Proceedings of the royal society. „Biological sciences”*, 276(1658)/2009.

³⁶ D. R. Montgomery: *Soil erosion and agricultural sustainability*, „Proceedings of the National Academy of Sciences”, 104(33)/2007.

³⁷ Istotą takiej uprawy jest ochrona środowiska przyrodniczego, wzrost żyzności gleby oraz racjonalne zmniejszenie nakładów, które nie wpłyną negatywnie na plonowanie roślin. Z technicznego punktu widzenia metoda ta polega zaś na ograniczeniu orki i wysiewie przy użyciu specjalistycznych siewników. J. Kuś, S. Nawrocki: *Współczesne rozwiązania w agrotechnice przeciwerozryjnej*. „Biblioteka Fragmenta Agronomika”, 4B/1998.

³⁸ Prognozuje się, że do roku 2025 dostępność odnawialnych źródeł wodnych per capita spadnie z 6 600 m³ do 4 800 m³. W. J. Cosgrove, F. R. Rijsberman, *World water vision: making water everybody's business*, World Water Council, Oxon-New York 2014, s. 21.

³⁹ Jak zauważa Woś, choć „zielona rewolucja” ułatwiła rozwiązanie problemów produkcyjnych, jednakże jednocześnie pogłębiła nierówności w obrębie poszczególnych społeczeństw i spowodowała powstanie nowych konfliktów, gdyż korzyści z postępu nie rozkładały się równomiernie. A. Woś, *Rolnictwo zrównoważone. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”*, 1–3/1992.

⁴⁰ P. A. Matson i in., *Agricultural intensification and ecosystem properties*. „Science”, 277(5325)/1997.

⁴¹ J. S. Zegar, *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, 1/2012, s.133.

miejsowości wiejskich.” W sytuacji kiedy gospodarstwa rodzinne zastępowane są industrialnymi monokulturami, wraz ze zjawiskami depopulacji, wieś traci swój naturalny charakter, a jej tradycje i kultura stopniowo zanikają. W końcu, nie można pominąć różnorodnych chorób związanych z produkowaną w sposób industrialny żywnością. Wśród najpoważniejszych wątpliwości rodzących się w obliczu coraz szerzej komentowanego, rolniczego podłoża tzw. chorób cywilizacyjnych, do najbardziej problematycznych kwestii w tym obszarze Horrigan, Lawrence i Walker⁴² zaliczają zanieczyszczenia pochodzące z farm, szkodzące okolicznym mieszkańcom; częstsze zatrucia patogenami pochodzenia żywnościowego, takimi jak *Salmonella*, *Listeria* czy *BSE*; stymulowanie wzrostu zwierząt antybiotykami, wpływające na pojawianie się bakterii odpornych na ich działanie oraz kwestię żywności modyfikowanej genetycznie⁴³. Problemy te dobrze podsumowuje schemat opracowany przez Bauma⁴⁴ (Rys. 1.). Okazuje się, że także w przypadku paradygmatu industrialnego, specyfika czynnika ziemi prowadzi do powstania dysparytetu dochodowego, który niwelować można jedynie poprzez subsydiowanie produkcji. Co gorsza, negatywne zmiany w sferze ekonomicznej niejako „rozlewają się” na sferę społeczną i środowiskową, co ostatecznie przekreśla perspektywę rozwoju tego modelu rolnictwa. Odpowiedzią na wyczerpywanie się ekonomicznych możliwości paradygmatu industrialnego, oraz na jego szkodliwość w sferze społecznej i środowiskowej jest model rolnictwa zrównoważonego. Pojęcie to nie jest nowe, a jego historię dobrze opisuje Paszkowski⁴⁵. Choć na stałe weszło ono do słownika agronomii w roku 1987, kiedy to opublikowana została tzw. Deklaracja Brundtland⁴⁶, to już wcześniej było w użyciu, o czym świadczy konferencja, zorganizowana pod hasłem „Towards Sustainable Agriculture”, w 1977 r., w szwajcarskim Sissach.

Jednak to właśnie wspomniana deklaracja stanowiła „kamień milowy” dla upowszechniania się tego pojęcia, we współczesnym jego znaczeniu. Wcześniej bowiem termin używany był jedynie w znaczeniu ekologicznym, dopiero zaś po

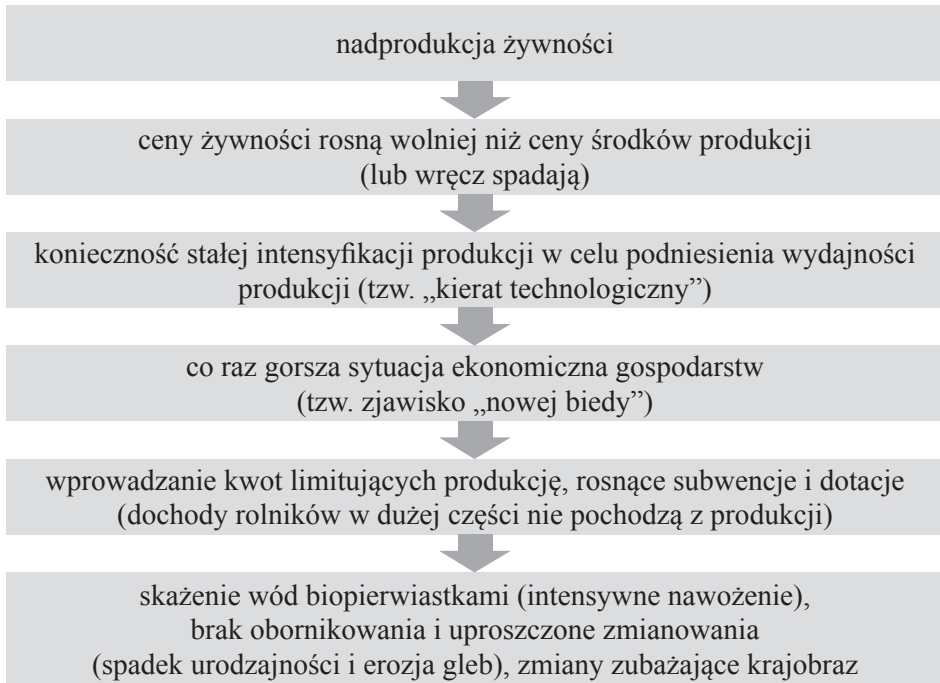
⁴² L. Horrigan, R. S. Lawrence, P. Walker: *How sustainable agriculture can address the environmental and human health harms of industrial agriculture*. „Environmental health perspectives”, 110(5)/2002.

⁴³ Zdaniem De Vendômois, Cellier i in. założenie o nieszkodliwości GMO dla ludzi oparte jest na badaniach nieadekwatnych do wagi tegoż stwierdzenia. Co więcej, obecnie zaniechano niektórych testów stosowanych w przeszłości przed wprowadzeniem na rynek nowego gatunku roślin. W badaniach nie uwzględnia się również łącznego wpływu spożywania różnych genetycznie modyfikowanych odmian roślin. Istnieje także szereg alternatywnych badań potwierdzających szkodliwość GMO. J. S. De Vendômois, D. Cellier, i in.: *Debate on GMOs health risks after statistical findings in regulatory tests*, „International journal of biological sciences”, 6(6)/2010, s. 596–597.

⁴⁴ R. Baum, *Zrównoważony rozwój rolnictwa i kryteria jego oceny*, „Journal Agribusiness and Rural Development”, 1(7)/2008, s. 4.

⁴⁵ S. Paszkowski, *Ewolucja idei rolnictwa zrównoważonego i rozwoju terenów wiejskich (SARD)*, „Wieś i Rolnictwo”, 1/2001, s. 47–48.

⁴⁶ G. H. Brundtland, *Report of the World Commission on environment and development: „Our common future.”*, ONZ, 1987.

Rys. 1. Kryzys strukturalny i ekologiczny rolnictwa industrialnego w UE

Źródło: R. Baum: *Zrównoważony rozwój rolnictwa i kryteria jego oceny*, „Journal Agribusiness and Rural Development”, 1(7)/2008, s. 4.

1987 r. objął również kwestie społeczne. To co rozpoczęła Deklaracja Brundtland ostatecznie ukonstytuował tzw. Szczyt Ziemi, odbywający się w czerwcu 1992 r. w Rio de Janeiro. Wówczas to uzgodniono program zwany Agendą 21, w ramach którego, w rozdziale 14, wyartykułowany został postulat wdrażania w życie zasad „zrównoważonego rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich” (ang. Sustainable Development and Rural Development, SARD).

Jak zatem zdefiniować rolnictwo zrównoważone? Woś⁴⁷ wskazuje na niejednoznaczność tego pojęcia w literaturze światowej i dokonując jej przeglądu określa cechy wspólne definicji, takie jak:

- wykorzystanie zasobów naturalnych w sposób umożliwiający ich samoodnawianie;
- przyrost produkcji rolnej osiągany jedynie drogą wzrostu produktywności zasobów, a nie zużywania ich;
- małą podatność rolnictwa zrównoważonego na wahania i wstrząsy;
- symbiozę celów rolniczych i ekoregionalnych.

⁴⁷ A. Woś, *Rolnictwo zrównoważone*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 1–3/1992.

Interesujący głos do dyskusji wnosi Slangen⁴⁸, który wyróżnia dwa typy zrównoważenia – słaby i silny. Pierwszy z nich, wywodzący się z nurtu ekonomii, jako cel zrównoważenia przyjmuje maksymalizację dobrobytu. Dostępność zasobów dla kolejnych generacji nie jest bezwarunkowa, lecz zależna od ludzkiej kreatywności, która ma zapewnić w przyszłości dostęp do technologii pozwalających na zabezpieczenie zasobów przed ich zużyciem w tempie szybszym, niż pozwalające na ich odtworzenie. Zrównoważenie silne zaś zakłada prymat ekologii i bezwzględne zachowywanie dobrostanu środowiska naturalnego. Wśród ekonomistów rolnych bardziej popularne wydaje się podejście słabe, zakładające równowagę pomiędzy ekonomicznym, ekologicznym i społecznym wymiarem rolnictwa. Co więcej, dla podkreślenia znaczenia komponentu społecznego stosuje się termin rolnictwo społecznie zrównoważone, który zakłada⁴⁹:

- uznanie rolnictwa za dostawcę nie tylko dóbr rynkowych, ale też publicznych;
- kojarzenie efektywności mikroekonomicznej ze społeczną⁵⁰;
- łączenie nowości z tradycją;
- harmonizowanie interesów różnych aktorów procesu rozwojowego, także tych „niemych”;
- wykorzystanie postępu dla poszerzenia wyboru konsumentów i producentów;
- skorzystania z szans stwarzanych dla wszystkich w procesach globalizacji i integracji.

Jeszcze szerszym pojęciem, wykraczającym poza sam sektor rolny, a obejmującym również gospodarkę obszarów wiejskich, jest wielofunkcyjność rolnictwa. Istotą koncepcji tej stanowi aktywizacja wsi i dywersyfikacja działalności gospodarczej, zgodnie z którą, przyszłość ludności wiejskiej jest związana nie tylko z rolnictwem, lecz także z innymi działami gospodarki⁵¹. Powtarzając za Adamowiczem⁵² wyróżnić można zatem następujące funkcje rolnictwa:

- produkcyjne – wytwarzanie żywności i produktów nieżywnościowych;
- środowiskowo-przestrzenne – sposób wykorzystania środowiska, jakość krajobrazu, zapobieganie skażeniu przyrody, ochrona bioróżnorodności;

⁴⁸ L. H. Slangen, *Sustainable agriculture: getting the institutions right*, „CEESA discussion paper”/Humboldt-Universität Berlin, 1/2001.

⁴⁹ A. Woś, J. Zegar, *Rolnictwo społecznie zrównoważone – w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski*, „Wieś i Rolnictwo”, 3/2004, s. 16.

⁵⁰ Kulawik w swych studiach nad efektywnością rolnictwa, poza tradycyjnie pojmowaną w sensie mikroekonomicznym efektywnością, identyfikuje kategorie takie jak efektywność społeczna i ekologiczna. Ponadto zauważa, że „model rolnictwa zrównoważonego i wielofunkcyjnego nie musi oznaczać pogorszenia efektywności finansowej sektora i jego konkurencyjności”. W krótkim okresie warunkują to wyższe ceny uzyskiwane za lepszej jakości towary, w długim zaś komplementarne relacje między efektywnością ekonomiczną i środowiskową. J. Kulawik: *Wybrane aspekty efektywności rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 1/2007, s. 13.

⁵¹ J. Sikora, *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 2(24)/2012, s. 216.

⁵² M. Adamowicz, 2004, *Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej*, „Wieś i Rolnictwo”, 4/2004, s. 13.

- usługowe – utrzymanie produktywności zasobów ziemi i bogactwa środowiska naturalnego i społecznego, zatrudnianie istniejących zasobów pracy, właściwe gospodarowanie odpadami, zrównoważenie rolnictwa.

Po raz kolejny zatem historia zatacza koło. Oto bowiem oparty na ekonomicznych teoriach model rolnictwa industrialnego zaczyna zawodzić, co negatywnie odbija się na wiejskich społecznościach, by ostatecznie doprowadzić do degradacji środowiska. W celu zapobieżenia temu opracowany zostaje model zrównoważony. Choć jego rodowód sięga głównie przesłanek ekologicznych, z czasem dostrzeżona zostaje jego skuteczność w sferze społecznej, by ostatecznie przy odpowiednim wsparciu instytucjonalnym, podjąć próbę zreformowania za jego pomocą ekonomicznej sfery działalności rolniczej. W tle zaś każdego z modeli przewija się regulacyjna i finansująca działalność państwa, która w obliczu występowania złożonej problematyki kwestii agrarnej jest nieodzowna do utrzymania rolnictwa. Na naszych oczach dokonuje się jednak zmiana w kierunku oddziaływania tejże polityki, czego najlepszym przykładem jest ewolucja instrumentarium i celów wspólnej polityki rolnej UE.

Nowe podejście w praktyce wspólnej polityki rolnej UE

W teorii ekonomii model rolnictwa zrównoważonego wydaje się jedyną alternatywą dla modelu industrialnego, a jednocześnie kolejnym stadium ewolucji polityki rolnej. Na ile jednak, ta koncepcja znajduje odzwierciedlenie w praktyce gospodarczej? Na szczeblu globalnym odniesień do zmiany postrzegania interwencjonizmu rolniczego doszukać można się w dokumentach OECD⁵³. Jako kluczowe wskazują one koncentrację finansowego wsparcia nie tylko na sektorach, a na zaadresowanych miejscach, oraz zastępowanie subsydiów, inwestycjami. Postulat ten stanowi zatem przesłankę promocji wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Jednakże OECD, jako organizacja, posiada ograniczony zakres oddziaływania na politykę rolną swoich członków. Inaczej sytuacja wygląda w przypadku Unii Europejskiej, która kształtowanie polityki rolnej swoich członków, przeniosła na szczebel ponadnarodowy. Właśnie ewolucja instrumentarium wspólnej polityki rolnej stanowi najsilniejszy przejaw odchodzenia od paradygmatu rolnictwa industrialnego, na rzecz jego zrównoważenia. Ewolucję WPR w syntetyczny sposób prezentuje raport OECD⁵⁴. Choć dostosowania WPR do bieżącej sytuacji rynkowej dotyczyły wielu obszarów, w kontekście tego artykułu skupimy się na tych, które bezpośrednio oddziałują na zrównoważenie rolnictwa. Osobno omówiona zostanie również perspektywa finansowa 2013–2020, jako swoiste novum w tej dziedzinie.

⁵³ OECD: *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*, OECD Publications, Paryż 2006, s. 56.

⁵⁴ OECD: *Evaluation of Agricultural Policy Reforms in the European Union*, OECD Publishing, Paryż 2011, s.65.

Współczesny kształt WPR stanowi owoc wieloletnich przekształceń, którą nabrały przyspieszenia po tzw. reformie MacSharry'ego z 1992 r. W nawiązaniu do niej pojawił się termin *decoupling* oznaczający oderwanie finansowego wsparcia od produkcji, na rzecz dotowania samych gospodarstw. W ten sposób poziom finansowania gospodarstw był stopniowo uniezależniany od wydajności produkcji i przestał być preferencyjny dla gospodarstw o najwyższej efektywności produkcji. W tym systemie wsparcia wielkość dopłat warunkuje powierzchnia użytków rolnych, a one same stanowią o bezpośrednim wsparciu dochodów rolniczych. Jednym z wymogów jego otrzymania stało się wówczas odłogowanie części (10–15%) gruntów. Choć głównym celem takiej konstrukcji dopłat było ograniczenie nadprodukcji artykułów rolniczych, to równocześnie realizowała ona także cel ekologiczny. Z tożsamyh przyczyn zapoczątkowano wdrażanie programów środowiskowych i dopłat za zalesienie najmniej urodzajnych gruntów. Kolejne zmiany w instrumentarium WPR, w kierunku jego zrównoważenia, miały miejsce na przełomie wieków w ramach tzw. Agendy 2000⁵⁵. Zupełną nowością było tu wprowadzenie tzw. II filara płatności, a więc przeznaczenie części środków na rozwój obszarów wiejskich. Tym samym, w zakres WPR wpleciony został kolejny element modelu zrównoważonego – aspekt społeczny, czego jeszcze silniejszym wyrazem było poszerzenie dotychczasowych płatności dla obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania⁵⁶. Dalsze zrównoważenie WPR przyniosła reforma luksemburska (2003), która w znaczący sposób zmieniała kształt unijnych dopłat. Przede wszystkim zunifikowano w skali całej UE system dopłat bezpośrednich wprowadzając jednolity system płatności (ang. *Single Payment Scheme, SPS*), co poza oczywistymi pożytkami w postaci uproszczenia, pozwoliło ostatecznie oderwać wielkość dopłat od wydajności upraw⁵⁷ i powiązać ją z wielkością pozo-

⁵⁵ W tym czasie, jednakże nijako poza WPR, w życie wprowadzone zostały dyrektywy ustanawiające obszary szczególnej ochrony przyrody – Natura 2000. Regulacje te ograniczają intensywne wykorzystanie tych terenów, jednocześnie stwarzając dla mieszkańców zachętę do promocji lokalnych produktów, rozwoju turystyki, edukacji, ekologizacji rolnictwa i leśnictwa. Co więcej istnieje także możliwość pozyskania na te działania środków z Unii Europejskiej, także w ramach WPR. H. Kruk, *Sieć obszarów chronionych Natura 2000 – wybrane problemy wdrażania założeń w praktyce*, „Zeszyty Naukowe”, „Problemy Transportu i Logistyki” Uniwersytet Szczeciński, 15/2011, s. 30.

⁵⁶ Stosowane do roku 2013 kryteria delimitacji obszarów ONW dotyczyły jakości ziemi, produktywności oraz zaludnienia i w zasadzie tylko ostatni element postrzegać można w kategoriach społecznego elementu zrównoważonego rozwoju wsi, co stanowiło główną przesłankę ich rozszerzenia w nowej perspektywie. B. Roszkowska-Mądra: *Instrument ONW – dylematy wyznaczenia jego granic*. „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, 12(1)/2010, s. 169.

⁵⁷ Niemniej, oderwanie płatności od produktywności ziemi uznać można za pozorne, gdyż początkowa wielkość wsparcia na hektar ustalana była na podstawie historycznych płatności, zależnych przecież od wydajności. Co więcej stan ten, w nieco jedynie zmodyfikowanej formie przetrwał do dziś, nijako petryfikując strukturę dopłat i utrzymując preferencję ich wysokości dla krajów o najwyższej produktywności. Zatem dopóki płatności nie zostaną realnie ujednoczone lub kryteria ich podziału głęboko zreformowane, dopóty nie może być mowy o całkowitym oderwaniu płatności od produktywności areалу.

stających w zarządzie rolnika zasobów ziemi. Stanowiło to podstawę utworzenia wymogów wzajemnej zgodności (*ang. cross-compliance*), których spełnienie stanowi warunek konieczny uzyskania dopłat. Narzędzie to już w sposób całkowicie bezpośredni oddziałuje na ekologizację metod produkcji rolnej⁵⁸. W końcu jako element, z jednej strony racjonalizujący rozdział wsparcia, z drugiej zaś demotywujący do dalszej koncentracji produkcji wprowadzono modulację, zakładającą stopniową redukcję wsparcia dla największych jej beneficjentów. Co więcej, środki uzyskane w ten sposób przeniesione zostają do II filaru i przeznaczone na cele jednoznacznie związane z paradygmatem zrównoważonego rolnictwa. Kolejne zmiany w instrumentarium WPR miały miejsce w 2008 roku przy okazji tzw. przeglądu średniookresowego (*ang. health check*), który potwierdził przyjętą drogę równoważenia WPR i pogłębił zapoczątkowane we wcześniejszych latach zmiany. I tak docieramy do czasów współczesnych, rozpoczynających nową perspektywę finansową. Negocjacje kształtu WPR w latach 2014–2020 były bardzo burzliwe⁵⁹, o czym świadczy fakt, że ostatecznie nowe rozwiązanie wejdą w życie od początku 2015 r., tj. z rocznym opóźnieniem. Tym niemniej, negocjacje ostatecznie przyniosły efekt w postaci nowego kształtu instrumentarium, które jak chyba nigdy w historii, zbliżone jest z postulatami zrównoważenia produkcji rolnej (tab. 2). Największe zmiany w nowej perspektywie finansowej dotknęły płatności bezpośrednich i na nich w zasadzie się tutaj skupimy. Przede wszystkim, obowiązkowo, we wszystkich krajach członkowskich, 30% krajowej koperty przeznaczone będzie dla gospodarstw, które spełnią dodatkowe wymagania w zakresie „zazielenienia”⁶⁰ produkcji rolnej. Co ważne, w podobnej proporcji, również wydatki finansowane z II filaru powiązane zostały z ekologią.

Dla zachowania społecznej równowagi obszarów wiejskich, poprzez zapobieżenie „starzenia się” społeczeństw dano państwom członkowskim możliwość przeznaczenia do 2% koperty krajowej na dodatkowe wsparcie młodych rolników, rozpoczynających działalność. Na większą efektywność i niższą społeczną uciążliwość pozyskiwani dopłat bezpośrednich oddziaływać będzie wprowadzenie uproszczonej, ryczałtowej płatności dla najmniejszych gospodarstw. W celu wsparcia najsłabszych ekonomicznie farm stworzono również możliwość redystrybucji do 30% koperty finansowej na ich potrzeby. Wprowadzenie systemu płatności podstawowej na terenie całej Unii⁶¹ i korekty w różnicach wysokości

⁵⁸ Wymogi wzajemnej zgodności dotyczą m.in. zdrowia publicznego, dobrostanu zwierząt, zdrowia zwierząt i roślin oraz środowiska.

⁵⁹ O zmianach WPR z perspektywy interesów poszczególnych państw członkowskich piszą m.in. Czyżewski i Stępień. A. Czyżewski, S. Stępień: *Dostosowania mechanizmów wspólnej polityki rolnej do oczekiwań państw członkowskich*, „*Ekonomista*”, 2/2012.

⁶⁰ Wymagania te dotyczą dywersyfikacji upraw, utrzymywania użytków zielonych oraz utrzymywania obszaru proekologicznego.

⁶¹ Państwom stosującym dotychczas system jednolitej płatności obszarowej (m.in. Polska), zezwolono jednak na kontynuację jego stosowania do roku 2020.

Tabela 2. Przesłanki zmian w instrumentarium WPR 2014–2020, determinując zrównoważenie rozwoju rolnictwa

Równowaga środowiskowa	Równowaga ekonomiczna	Równowaga społeczna
Obowiązkowy „Zielony komponent” płatności bezpośrednich	Uproszczony schemat płatności dla małych gospodarstw	
Zablokowanie części środków II filara na wydatki ekologiczne	Definicja rolnika aktywnego zawodowo	
Stopniowe wyrównywanie dopłat pomiędzy krajami członkowskimi		
		Komponent dopłat dla młodych rolników
		Redystrybucyjna część płatności bezpośrednich

Źródło: opracowanie własne, na podstawie Rozporządzeń Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 i 1307/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r.

dopłat do ha pomiędzy państwami⁶² stanowią pierwszy krok do ujednoczenia systemu w całej UE i ostatecznego zerwania z historyczną i wydajnościową determinacją tych wartości. W końcu, szczególnie istotna ze względu na zachowanie żywotności obszarów wiejskich jest definicja rolnika aktywnego zawodowo. Dzięki jej zastosowaniu z dopłat nie będą mogły już korzystać osoby, które zakupiły ziemię w celach nierolniczych. Zapobiegać ma to spekulacyjnemu obrotowi ziemią i „wyludzeniu” dopłat. Ziemia pozyskana wcześniej w tych celach ma szansę powrócić do rolników. Okazuje się zatem, że ewolucja jaką przeszła WPR od początku lat 90. do współczesności, stanowi doskonały przykład przechodzenia od industrialnego modelu rolnictwa, do modelu zrównoważonego. Prognozować można, że procesy te, które na terenie UE, ze względu na relatywną ograniczoność zasobów rolniczych zachodzą najszybciej, w perspektywie najbliższych lat znajdą zastosowanie także w innych krajach stosujących model industrialnego rozwoju rolnictwa.

Podsumowanie

Choć udział rolnictwa w PKB najbardziej rozwiniętych państw świata systematycznie maleje, to przymus konsumpcji i strategiczna rola tego sektora w zagospodarowaniu obszaru kraju wymusza interwencję finansową w tym obszarze. Dodatkowo, szereg państw, znajdujących się na przeciwległym biegunie rozwoju wciąż boryka się z problemem niedożywiania. Pomiędzy nimi zaś sytuują się

⁶² Do 2020 zlikwidowana zostanie 1/3 różnicy pomiędzy obecnym poziomem dopłat a 90% średniej dopłaty w UE.

kraje takie jak Polska, gdzie dodatkowo strukturalna niewydolność rolnictwa determinuje potrzebę interwencji stosownych instytucji. Niezależnie zatem od stadium rozwoju gospodarki, państwa stają wobec nierozwiązanego nadal problemu kwestii agrarnej, której przesłanki stanowią m.in. nie mobilność czynnika ziemi, asymetria koncentracji w sektorze rolnym, w stosunku do otoczenia, globalizacja i drenaż nadwyżki ekonomicznej wypracowanej w rolnictwie poprzez mechanizm nożyc cenowych. Dotychczas prowadzona polityka zwalczania negatywnych efektów powyższych zjawisk oparta była w największym stopniu na założeniach modelu industrialnego, który promuje stosowanie wobec gospodarstw rolnych mikroekonomicznych kryteriów efektywności i produktywności, takich samych jak w przypadku zakładów przemysłowych. Na dłuższą metę jednak podejście takie napotyka na barierę popytową, objawiającą się rosnącymi nadwyżkami produkcji, w obliczu ograniczonych potrzeb konsumpcyjnych, które powodują spadek cen i dalsze pogarszanie się sytuacji ekonomicznej rolników. Ponadto, pomijanie w rachunku kosztów i efektów zewnętrznych produkcji rolniczej prowadzi do nadmiernej degradacji ekologicznej obszarów wiejskich i społecznej deprywacji wsi, które objawia się zanikiem bioróżnorodności, zanieczyszczeniem i erozją gleb, nadmierną konsumpcją zasobów wodnych, utratą żywotności społeczności i obszarów wiejskich oraz występowaniem różnorodnych chorób związanych z produkowaną w sposób industrialny żywnością. Obecność tych niedostatków modelu industrialnego stanowi przesłankę do jego zmiany na rzecz zrównoważonego modelu rolnictwa rodzinnego, zakładającego bardziej harmonijny rozwój wszystkich trzech sfer wiejskiej gospodarki (społecznej, ekonomicznej i środowiskowej). Koncepcja ta wywodząca się z proekologicznych ruchów lat 70. i 80. ostatecznie ukształtowana została na początku lat 90. Od tego czasu jest sukcesywnie wprowadzana do interwencjonistycznej praktyki Unii Europejskiej, redefiniując cele i narzędzia wspólnej polityki rolnej. Najpełniej zaś postulat zrównoważenia rolnictwa objawia się w zmianach jakie wystąpiły w konstrukcji WPR na lata 2014–2020, gdzie po raz pierwszy konkretna część dopłat przekazana będzie rolnikom za dostarczanie konkretnych dóbr publicznych. Wydarzenie to stanowić może milowy krok w kierunku ustanowienia powszechnego podatku ekologicznego, z którego środki przeznaczone zostaną na opłatę wytwarzanych przez rolnictwo środowiskowych dóbr nierynkowych.

Literatura

Adamowicz M.: *Teoretyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa z uwzględnieniem procesów globalizacji i międzynarodowej integracji*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, 94(2)/2008

Adamowicz M.: *2004, Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowości w polityce rolnej*, „Wieś i Rolnictwo”, 4/2004

- Baum R.: *Zrównoważony rozwój rolnictwa i kryteria jego oceny*, „Journal Agribusiness and Rural Development”, 1(7)/2008
- Beus C. E., Dunlap R. E.: *Conventional versus Alternative Agriculture: The Paradigmatic Roots of the Debate*, „Rural sociology”, 55(4)/1990
- Bieniasz A., Gołaś Z.: *Zróźnicowanie i determinanty płynności finansowej w rolnictwie w świetle wybranych relacji majątkowo-kapitałowych i analizy regresji*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1(314)/2008
- Brundtland G. H.: *Report of the World Commission on environment and development: “our common future.”*, United Nations, 1987
- Cosgrove W. J.; Rijsberman F. R.: *World water vision: making water everybody’s business*, World Water Council, Oxon-New York 2004
- Czyżewski A.: *O nowy paradygmat rozwoju rolnictwa*. „Ekonomista”, 6/2013
- Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A.: *Makroekonomiczne uwarunkowania rolnictwa industrialnego i społecznie zrównoważonego. Refleksje na temat sprzężeń regulacyjnych i realnych*, [w:] Zegar J. S. (red.), *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, IERiGŻ, Warszawa 2005
- Czyżewski A., Kułyk P.: *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w krajach wysoko rozwiniętych i w Polsce w latach 1991–2008*, „Ekonomista”, 2/2010
- Czyżewski A., Matuszczak A.: *Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów*, „Zeszyty Naukowe SGGW”, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, 90/2011
- Czyżewski A., Stępień S.: *Dostosowania mechanizmów wspólnej polityki rolnej do oczekiwań państw członkowskich*, „Ekonomista”, 2/2012
- Czyżewski B., Mrówczyńska-Kamińska A.: *Przepływy międzygałęziowe i podział rent w sektorze rolno-żywnościowym w Polsce w latach 1995–2005*, „Ekonomista”, 2/2011
- De Vendômois J. S., Cellier D., Vélot C., Clair E., Mesnage R., Séralini G. E.: *Debate on GMOs health risks after statistical findings in regulatory tests*, „International journal of biological sciences”, nr 6(6)/2010
- FAO, IFAD i WFP: *The State of Food Insecurity in the World 2014. Strengthening the enabling environment for food security and nutrition*, FAO, Rzym 2014.
- Horrigan L., Lawrence R. S., Walker, P.: *How sustainable agriculture can address the environmental and human health harms of industrial agriculture.* „Environmental health perspectives”, 110(5)/2002
- Kapusta F.: *Niektóre problemy kwestii rolnej w Polsce na początku XXI wieku*, [w:] Adamowicz M. (red.), *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005
- Kleijn D. i in.: *On the relationship between farmland biodiversity and land-use intensity in Europe*, *Proceedings of the royal society B: “Biological sciences”*, nr 276(1658)/2009

- Kołodziejczak M.: *Efektywność wykorzystania zasobów pracy i ziemi w rolnictwie Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, nr 10(1)/2008
- Krasowicz S.: *Wpływ produkcji roślin energetycznych na rynek żywności*. Studia raporty IUNG-PIB, Zeszyt 11/2008
- Kruk H.: *Sieć obszarów chronionych Natura 2000 – wybrane problemy wdrażania założeń w praktyce*, Zeszyty Naukowe: „Problemy Transportu i Logistyki”, Uniwersytet Szczeciński, 15/2011
- Kulawik J.: *Wybrane aspekty efektywności rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1/2007
- Kuś J.: *Nawrocki S.: Współczesne rozwiązania w agrotechnice przeciwerozryjnej*. „Biblioteka Fragmenta Agronomika”, 4B/1998
- Maciejczak M.: *Rolnictwo i obszary wiejskie źródłem dóbr publicznych – przegląd literatury*. Zeszyty Naukowe SGGW, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, 4(75)/2009
- Matson P. A., Parton W. J., Power A. G., Swift M. J.: *Agricultural intensification and ecosystem properties*, „Science”, 277(5325)/1997
- Matuszczak A.: *Dualny rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] Czyżewski A. (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej ujęcie makro i mikroekonomiczne*, AE, Poznań 2007.
- McMichael P.: *Reframing development: global peasant movements and the new agrarian question*, „Canadian Journal of Development Studies/Revue canadienne d'études du développement”, 27(4)/2006
- Michna W., Mierosławska A., Chmielewska B., Lidke D.: *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2005
- Montgomery D. R.: *Soil erosion and agricultural sustainability*, „Proceedings of the National Academy of Sciences”, 104(33)/2007
- OECD: *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*, OECD Publications, Paryż 2006
- OECD: *Evaluation of Agricultural Policy Reforms in the European Union*, OECD Publishing, Paryż 2011
- ONZ: *GDP and its breakdown at current prices in National currency*, <http://unstats.un.org/unsd/snaama/dnltransfer.asp?fID=1> [dostęp: 1.11.2014]
- Paszkowski S.: *Ewolucja idei rolnictwa zrównoważonego i rozwoju terenów wiejskich (SARD)*, „Wieś i Rolnictwo”, 1/2001
- Poczta W.: *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] Wilkin J., Nurzyńska I. (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012
- Rembisz W., Sielska A., Bezat A.: *Popytowo uwarunkowany model wzrostu produkcji rolno-żywnościowej*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2011

- Roszkowska-Mądra B.: *Instrument ONW – dylematy wyznaczania jego granic*. „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, 12(1)/2010
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1307/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające przepisy dotyczące płatności bezpośrednich dla rolników na podstawie systemów wsparcia w ramach wspólnej polityki rolnej oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 637/2008 i rozporządzenie Rady (WE) nr 73/2009.
- Sikora J.: *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 2 (24)/2012
- Slangen L. H.: *Sustainable agriculture: getting the institutions right*, “CEESA discussion paper/Humboldt – Universität Berlin, Department of Agricultural Economics and Social Sciences”, 1/2001
- Stiglitz J. E.: *Some theoretical aspects of agricultural policies*, „The World Bank Research Observer”, 2(1)/1987
- Stiglitz J. E.: *Globalizacja*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Thurow L. C.: *The income distribution as a pure public good*, „The Quarterly Journal of Economics”, 85(2)/1971
- Tilman D., Cassman K. G., Matson P. A., Naylor R., Polasky S.: *Agricultural sustainability and intensive production practices*, „Nature”, nr 418(6898)/2002
- Toczyński T., Wrzaszcz W., Zegar J. S., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (8). Zrównoważenie polskiego rolnictwa w świetle danych statystyki publicznej*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2009.
- Tomeczak F.: *Rolnictwo industrialne u progu XXI wieku: przykład Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 3/2003
- Wilkin J.: *Współczesna kwestia agrarna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986
- Wilkin J.: *Wielofunkcyjność rolnictwa – konceptualizacja i operacjonalizacja zjawiska*, „Wię i Rolnictwo”, 4(145)/2009
- Woś A.: *Rolnictwo zrównoważone*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 1–3/1992
- Woś A., Zegar J. S.: *Rolnictwo społecznie zrównoważone – w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski*, „Wię i Rolnictwo”, 3/2004
- Zegar J. S.: *Przesłanki nowej ekonomiki rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 4/2007
- Zegar J. S.: *Kwestia koncentracji ziemi w polskim rolnictwie indywidualnym*, „Roczniki Nauk Rolniczych”. Seria G, 96(4)/2009
- Zegar J. S.: *Ekonomia wobec kwestii agrarnej*, „Ekonomista”, 6/2010

Zegar J. S.: *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, 1/2012

Zegar J. S.: *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, [w:] Zegar J. S. (red.), *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 2005

Żmija D.: *Dylematy dotyczące aktywnej roli państwa w obszarze rolnictwa*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, 863/2011

Janusz Żmija¹
Monika Szafrńska²

Spoleczne aspekty funkcjonowania rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce

Wprowadzenie

W strukturze polskiego rolnictwa dominują gospodarstwa rodzinne, stanowiąc 98,3% wszystkich gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych³. Nie są to jednak podmioty jednorodne. Gospodarstwa rodzinne w Polsce są zróżnicowane pod względem obszaru, ilości i jakości zasobów pracy, wyposażenia w środki trwałe, wielkości produkcji, typu rolniczego i wielkości powiązań z rynkiem⁴.

Produkcja rolnicza to tylko jeden z pozytywnych aspektów funkcjonowania gospodarstw rodzinnych. Poza funkcjami produkcyjnymi, należy zwrócić także uwagę na pozostałe funkcje gospodarstw rodzinnych, pełnione przez nie w systemie społecznym polskiej wsi, jak: ochrona przed ubóstwem i wykluczeniem, tworzenie kapitału społecznego, kapitału kulturowego, opieka na najmłodszych i najstarszymi mieszkańcami wsi czy kształtowanie krajobrazu wiejskiego.

Cele i metody

Celem artykułu jest przedstawienie i scharakteryzowanie wybranych funkcji społecznych, jakie pełnią gospodarstwa rodzinne w Polsce. Zagadnienia te są szczególnie ważne i aktualne, ponieważ rok 2014 został ogłoszony przez Organizację Narodów Zjednoczonych Międzynarodowym Rokiem Rolnictwa Rodzinnego.

¹ Janusz Żmija – prof. dr hab. inż., Uniwersytet Rolniczy w Krakowie.

² Dr inż. Monika Szafrńska, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie.

³ *Rocznik Statystyczny RP 2013*. Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2014, s. 473.

⁴ J. Żmija, E. Tyran, *Sustainable development of agriculture and changes In south-eastern Poland – Małopolska District*, P. Bielik (red.), *Sustainable Development and Agribusiness*, Visegrad Found, Warszawa 2013, s. 142.

W opracowaniu wykorzystano publikacje naukowe zwarte i ciągłe oraz dane statystyki masowej (wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 2010, informacje zamieszczone w Roczniku Statystycznym Rolnictwa 2013). Do analizy danych statystycznych wykorzystano metodę poziomą (porównawczą) oraz metodę pionową. Uzyskane wyniki badań zostały przedstawione w formie opisowej i tabelarycznej.

Definicja gospodarstwa rodzinnego

W literaturze ekonomiczno-rolniczej, gospodarstwa rodzinne nie są określane w sposób jednoznaczny, a do ich definiowania przyjmuje się różne kryteria. Jak wynika z badań przeprowadzonych przez FAO, aktualnie na świecie występuje 36 definicji gospodarstwa rodzinnego. Pomimo, iż nie ma jednej uniwersalnej definicji gospodarstwa rodzinnego, w wielu definicjach odnajdziemy wspólne elementy, które pozwalają na uznanie określonych jednostek produkcyjnych w rolnictwie za gospodarstwa rodzinne. Do najczęściej wymienianych wyróżników gospodarstwa rodzinnego należą: korzystanie z rodzinnych zasobów pracy, zarządzanie gospodarstwem przez członka rodziny, wielkość posiadanego gospodarstwa lub też wielkość wytwarzanej produkcji.

Według R. Garson i innych, jest aż sześć podstawowych cech gospodarstwa rodzinnego. W gospodarstwie rodzinnym:

- zarówno zarządzający gospodarstwem, jak i członkowie rodziny biorą udział w pracach prowadzonych w gospodarstwie rolnym,
- występuje spójność własności gospodarstwa z zarządzaniem procesami produkcyjnymi w gospodarstwie,
- zarządzający pozostaje w związku małżeńskim lub w więzach pokrewieństwa z innymi członkami rodziny,
- rodzina rolnicza mieszka na terenie gospodarstwa,
- wszyscy członkowie rodziny wnoszą wkład kapitałowy w funkcjonowanie gospodarstwa,
- własność i zarządzanie gospodarstwem są przekazywane z pokolenia na pokolenie⁵.

Natomiast, G. Djurfeldt charakteryzuje gospodarstwo rodzinne jako połączenie w jeden organizm:

- gospodarstwa rolnego,
- gospodarstwa domowego,
- rodziny⁶.

⁵ R. Garson, A. Errington, J. Hutson, T. Marsden, D. Winter: *The farm as a Family Business*, "Journal of Agricultural Economics", Volume 39/1998, s. 2.

⁶ G. Djurfeldt, *Defining and Operationalizing Family Farming from a Sociological Perspective*, "Sociologia Ruralis" Volume 36, Issue 3/1996, s. 2.

Wg FAO gospodarstwo rodzinne to gospodarstwo rolne charakteryzujące się ograniczonym dostępem do ziemi i kapitału. Jest to jednostka produkcyjna wykorzystująca w procesach produkcyjnych głównie pracę członków rodziny, a podmiotem zarządzającym jest głowa gospodarstwa domowego. Większość dochodów gospodarstwa jest pozyskiwana z działalności rolniczej, leśnictwa, rybołówstwa lub akwakultury. Dochód ten może być uzupełniany z pracy poza rolnictwem⁷.

W przepisach prawa polskiego pojęcie gospodarstwa rodzinnego zostało zdefiniowane dopiero w 2003 roku, w Ustawie z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. Wg art. 5 wspomnianej ustawy gospodarstwo rodzinne to podmiot, który jest prowadzony przez rolnika indywidualnego i którego łączna powierzchnia gospodarstwa rolnego nie przekracza 300 ha użytków rolnych⁸. Mając na uwadze powyższą definicję, w 2012 roku w Polsce funkcjonowało 1 452 900 gospodarstw rodzinnych⁹.

Wybrane społeczne funkcje gospodarstw rodzinnych

Wg Banku Światowego ubóstwo to niemożność osiągnięcia minimalnego standardu życiowego. W Polsce, zagrożenie ubóstwem w znacznie większym stopniu dotyczy mieszkańców wsi niż ośrodków miejskich. Różnica ta jest szczególnie wyraźna, gdy sytuację na wsi porównuje się z sytuacją w największych polskich miastach. Według danych GUS, w 2012 roku w skrajnym ubóstwie żyło ponad 4% mieszkańców miast. Na wsi odsetek osób żyjących poniżej minimum egzystencji wyniósł ponad 10%. Najwyższy odsetek ubogich na wsi zanotowano wśród rodzin nie mających własnego gospodarstwa rolnego (32%) oraz wśród rodzin rencistów (prawie 18%). W gospodarstwach domowych utrzymujących się z rolnictwa ubóstwem zagrożona była „tylko” co dziewiąta osoba¹⁰.

Jak wynika z powyższych danych, jedną z najważniejszych funkcji społecznych pełnionych przez gospodarstwa rodzinne jest ochrona ludności wiejskiej przed ubóstwem. Produkcja rolna na własne potrzeby zapewnia przynajmniej skromne zasoby żywności, a niekiedy także niewielki dochód dla rolnika i jego rodziny. W warunkach wysokiego poziomu bezrobocia, bądź braku miejsc pracy w pobliżu miejsca zamieszkania – tego rodzaju zabezpieczenie staje się szczególnie ważne dla mieszkańców wsi. Posiadanie kilku hektarów użytków rolnych i własnego domu daje poczucie bezpieczeństwa. W regionach o wysokim bezrobociu, gospodarstwa rodzinne, stają się nie tylko jedynym dostępnym miejscem

⁷ www.future-agricultures.org [data odczytu 15.10.1014].

⁸ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. Art. 5. Dz.U. 2003 Nr 64 poz. 592.

⁹ Rocznik Statystyczny RP 2013, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2014, s. 473.

¹⁰ *Ubóstwo w Polsce w świetle badań GUS*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2013, s. 12.

zatrudnienia i uzyskiwania dochodów, ale także źródłem żywności dla rodziny, która znalazła się w podobnie trudnych warunkach, ale nie posiada ziemi¹¹.

Wśród ważniejszych pozaekonomicznych funkcji gospodarstw rodzinnych wskazuje się fakt, iż są one miejscem dającym gwarancję tworzenia się i utrzymywania relacji międzyludzkich. Wielu autorów uważa, że kapitał społeczny najsilniej kształtuje się na obszarach wiejskich, gdzie najmocniejsze są więzi rodzinne oraz więzi łączące sąsiadów (tzw. kapitał ekskluzywny, wiążący). Relacje, które tu istnieją, potrafią powstawać i umacniać się przez szereg długich lat. Mieszkańcy wsi posiadają wspólne wartości, poglądy i upodobania. Takie społeczności potrafią współpracować i działać w różnych sytuacjach, tworząc razem dużą i silną jednostkę. Ważne jest tutaj również występujące wśród ludzi zjawisko chęci pomocy bezinteresownej innym osobom mieszkającym w ich otoczeniu. Łączy się to z dużym poczuciem przynależności do większej jednostki jaką jest wieś czy gmina, a nie tylko najbliższa rodzina¹².

Jak wynika z badań przeprowadzonych przez CBOS, rolnicy, w porównaniu z innymi grupami społecznymi, cechują się najwyższą skłonnością do działania na rzecz swojego środowiska czy osób potrzebujących. W 2012 roku dobrowolną pracę na rzecz osób potrzebujących deklarowało 36% badanych rolników, podczas gdy w dużych miastach postawą taką cechowało się tylko 9% obywateli. W omawianym okresie pracę na rzecz swojego środowiska, Kościoła, wsi, itp., deklarowało prawie 70% rolników, podczas gdy udział ten dla Polski wynosił niespełna 60%. Wśród wszystkich mieszkańców wsi, rolnicy są tą grupą społeczną, która najchętniej działa w sformalizowanych organizacjach (tab. 1).

Gospodarstwa rodzinne to również miejsce powstawania i przechowywania istotnych materialnych i niematerialnych wartości kultury ludowej, które są wyznacznikiem tożsamości wspólnot. Jest to jeden z bardzo ważnych zasobów polskiej wsi. W XX wieku następował powolny zanik tożsamości wsi, co było wynikiem zmiany tradycyjnego „chłopskiego” stylu życia, na styl charakterystyczny dla miasta. Obecnie rolnicy nabywają umiejętności wykorzystywania tych wartości, np.: poprzez podkreślenie miejsca wytworzenia produktów czy unikalną recepturę, na bazie której powstał produkt. Wyrazem akceptacji dla tego typu działań jest możliwość wpisania produktów rolnych do rejestrów Chronionych Oznaczeń Geograficznych czy Chronionych Nazw Pochodzenia. Budowanie wartości wokół produktów powoduje większe nimi zainteresowanie i prowadzi do rozwoju lokalnej społeczności. Tak pojawiają się ostoje kultury

¹¹ W. Musiał: *Problemy ekonomiczne gospodarstw małych i ich oczekiwania wobec reformy WPR 2014–2020*, [w:] *Problemy społeczne i ekonomiczne drobnych gospodarstw rolnych w Europie*, Kraków 2013, s. 16.

¹² M. Kowalska: *Kapitał społeczny i jego wartość dla lokalnej społeczności*, *Roczniki Naukowe Seria*. Tom XV. Zeszyt 1, Warszawa-Poznań-Rzeszów 2013, s. 105.

^B Fedyszak-Radziejowska: *Spoločności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje*, [w:] A. Rosner. *Spoločne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, IRWiR PAN, Warszawa, s.104 i 106.

Tabela 1. Zaangażowanie w pracę społeczną Polaków w 2012 roku [%]

Wyszczególnienie	Respondenci pracujący dobrowolnie i nieodpłatnie		
	Na rzecz osób potrzebujących	Na rzecz swojego środowiska, Kościoła, osiedla, wsi, miasta	W organizacjach obywatelskich
Ogółem	20	58	32
Wieś	26	63	30
Miasto 500 tys. i więcej	9	64	38
Rolnicy indywidualni	36	67	33

Źródło: CBOS, komunikat BS/23/2012

ludowej, które przyciągają turystów-klientów, zainteresowanych tym co dzieje się na wsi¹³.

Zdaniem B. Fedyszak-Radziejewskiej, o tym jak duże znaczenie dla polskiej wsi mają lokalne produkty, lokalna tradycja, korzenie i folklor jest zgłoszenie przez czytelników „Tygodnika Rolniczego” kandydatur w konkursie „Człowieka Roku 2012”. Na 12 zgłoszeń, aż 5 osób to osoby działające na rzecz odtworzenia lub kontynuacji tego, co zakorzenione w tradycji: pasterstwa i wypasu owiec, skansenu, przydrożnych kapliczek, zespołu pieśni i tańca, ludowych twórców, gawędziarzy czy regionalnych produktów (truskawka kaszubska)¹⁴.

W rodzinnych gospodarstwach rolnych duże znaczenie odgrywa również tradycja. Podkreśla się zwłaszcza edukacyjne znaczenie tradycji dla młodych pokoleń. Gospodarstwa rodzinne są miejscem nauki gospodarowania zasobami rolnymi. Umiejętności hodowli są przekazywane z pokolenia na pokolenie w strukturach rodziny¹⁵.

Kolejnym, społecznym aspektem działania gospodarstw rodzinnych jest funkcja, jaką gospodarstwa rodzinne pełnią wobec swoich członków, użytkowników gospodarstwa. W tradycyjnych rodzinach wiejskich pracę w gospodarstwie rolnym wykonują przedstawiciele kilku pokoleń. Osoba w każdym wieku znajduje zajęcie odpowiednie dla siebie. Ważną funkcją tak działającego gospo-

¹³ M. Czekaj M., J. Żmija, *Wspólna Polityka Rolna a rozwój drobnych gospodarstw rolnych. Zeszyty naukowe SGGW w Warszawie, Polityki Europejskie. Finanse i Marketing* 8 (57)/2012, s. 519 oraz M. Czekaj, *Internet jako narzędzie komunikacji w sprzedaży bezpośredniej artykułów żywnościowych na przykładzie witryny www.odrolnika.pl Zagadnienia Doradztwa Rolniczego* 2(72)/13, s. 63.

¹⁴ B. Fedyszak-Radziejewska, *Spoleczności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje*, [w:] A. Rosner. *Spoleczne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 111.

¹⁵ M. Dudzińska, K. Kocur-Bera, *Definicja malego gospodarstwa rolnego*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, 1/IV/2013, s. 17.

darstwa jest możliwość sprawowania opieki nad najmłodszymi i najstarszymi osobami w rodzinie¹⁶.

Jednym z najpoważniejszych problemów, z jakimi wciąż borykają się gminy w Polsce, jest zapewnienie odpowiedniej opieki dzieciom w wieku przedszkolnym. Pomimo zmian, które zaszły w tym zakresie, jak choćby dopuszczenie różnych form organizacyjno-prawnych przedszkoli, upowszechnienie wykorzystania funduszy europejskich do finansowania opieki przedszkolnej, a także objęcie obowiązkiem szkolnym sześciolatków, w przedszkolach wiejskich ciągle brakuje miejsc. W 2011 roku do przedszkoli uczęszczało 85,2% dzieci z miast i 52,1% dzieci z obszarów wiejskich¹⁷. Jak wynika z przedstawionych danych, prawie połowa dzieci w wieku 3–5 lat na wsi miała utrudniony dostęp do edukacji przedszkolnej, a obowiązek opieki nad nimi spadał na członków rodzin. Znaczna część rodzin zamieszkujących tereny wiejskie to przecież rodziny prowadzące gospodarstwo rolne. Podobna sytuacja dotyczy również miejsc w żłobkach.

Jeśli chodzi o opiekę nad osobami starszymi, trudno o wiarygodne dane, ponieważ pomimo że znaczna część domów spokojnej starości zlokalizowana jest na terenach wiejskich, nie oznacza to jednak, że pensjonariuszami są także mieszkańcy wsi. Przedstawiając problemy najstarszego pokolenia na wsi nie można pominąć kwestii związanej z pomocą społeczną oraz opieką zdrowotną. Tereny wiejskie cechują się gorszym niż w miastach dostępem do placówek medycznych, aptek i ośrodków dziennego pobytu, co nakłada na członków rodzin zamieszkałych na wsi dodatkowe obowiązki związane z opieką nad starszymi¹⁸. Problem jest o tyle istotny, że długoterminowe prognozy demograficzne Eurostatu przewidują, że w 2060 roku co trzeci mieszkaniec UE będzie miał 65 lat i więcej¹⁹.

Kolejną społeczną funkcją pełnioną przez gospodarstwa rodzinne jest tworzenie specyficznego krajobrazu wiejskiego poprzez podtrzymywanie tradycyjnego modelu prowadzenia gospodarstwa rolnego. Ciągła walka o trwałość rodzinnych gospodarstw rolnych i prywatną własność ziemi pozostawiła ślady w postawach dzisiejszych mieszkańców wsi²⁰. Jak wynika z badań przeprowadzonych przez tns OBOP (tab. 2), wśród mieszkańców wsi największą sympatią cieszą się gospodarstwa rodzinne. Taką odpowiedź wskazało 62% rolników oraz prawie 55% osób mieszkających na wsi. Mniejszość, bo tylko 11% rolników oraz 16% po-

¹⁶ S. Michalska, *Spoleczny wymiar funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, 1/2012, s. 91.

¹⁷ www.men.gov.pl [data odczytu: 15.10.2014].

¹⁸ S. Michalska, *Spoleczny wymiar funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych*, *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1/2012, s. 91.

¹⁹ www.epp.eurostat.ec.europa.eu [data odczytu 15.10.2014].

²⁰ B. Fedyszak-Radziejowska, *Spolecznosci wiejskie: tozsamosc, kapital spoleczny, wspolnotowe identyfikacje*, [w:] A. Rosner, *Spoleczne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, IRWiR PAN, Warszawa 2012, s. 113.

zostałych mieszkańców wsi, przynajmniej że polskie rolnictwo potrzebuje dużych, towarowych, producentów rolnych²¹.

Tabela 2. Opinie mieszkańców wsi dotyczące rodzaju polskich gospodarstw [%]

Wyszczególnienie	Polskie rolnictwo powinno opierać się na		
	gospodarstwach rodzinnych	przedsiębiorstwach rolnych	trudno powiedzieć
Rolnicy	62,0%	11,0%	26,0%
Pozostali mieszkańcy wsi	54,0%	16,0%	30,0%

Źródło: TNS OBOP 2011

Krajobraz wiejski obejmuje zarówno krajobraz przyrodniczy, jak i kulturę użytkowania przestrzeni. O charakterze krajobrazu wiejskiego decydują takie czynniki jak kompozycja i układy przestrzenne, proporcje obszarów zabudowanych i niezabudowanych, relacje pomiędzy elementami naturalnymi i komponentami pochodzenia kulturowego²². Różnorodność krajobrazowa obszarów wiejskich w Polsce należy do najbogatszych w Europie. W celu ochrony krajobrazu na wsi dąży się do ograniczenia procesów antropogenizacji oraz do zachowania właściwych proporcji pomiędzy zamieszkaniem, pracą, ochroną ekosystemów i walorami estetycznymi krajobrazu wiejskiego²³. Jednym ze sposobów ochrony krajobrazu wiejskiego są działania w zakresie wzrostu poziomu świadomości ekologicznej ludności wiejskiej. Tylko odpowiedni poziom wiedzy kształtuje prawidłowe podejście do świata przyrody. Czynnikiem niezbędnym do osiągnięcia tego stanu jest edukacja ekologiczna. Pozwala ona na ukształtowanie proekologicznego systemu wartości oraz prowadzi do upowszechniania się wrażliwości estetycznej na środowisko²⁴.

W tabeli 3 zamieszczono opinie mieszkańców wsi na temat charakteru polskich gospodarstw rolnych. Jak wynika z przedstawionych danych, prawie 60% rolników uważa że rolnictwo polskie powinno być nastawione na produkcję naturalną, ekologiczną. Niespełna 15% respondentów wybrała intensywną produkcję wspomaganą środkami ochrony roślin, nawozami, GMO, itp. Niemal 1/3 rolników nie miała zdania w tej kwestii²⁵.

²¹ TNS OBOP, *Polska wieś i rolnictwo. Wiosna 2011.*, www.minrol.gov.pl [data odczytu 15.10.2014].

²² S. Michalska, *Społeczny wymiar funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych, Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1/2012, s. 90.

²³ K. Koreleski, *Ochrona i kształtowanie terenów rolniczych w systemie kształtowania krajobrazu wiejskiego*. „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, 4/2009, s. 7.

²⁴ M. Kowalska, *Postawy proekologiczne i ekologicznej obojętności mieszkańców małopolskiej wsi*, „Krakowskie Studia małopolskie” 17/2012, s. 52

²⁵ TNS OBOP, *Polska wieś i rolnictwo. Wiosna 2011*, www.minrol.gov.pl [data odczytu 15.10.2014].

Tabela 3. Opinie mieszkańców wsi dotyczące rodzaju produkcji w polskich gospodarstwach [%]

Wyszczególnienie	Polskie rolnictwo powinno być nastawione na		
	produkcja naturalna, ekologiczna	intensywna produkcja	trudno powiedzieć
Rolnicy	57,0%	13,0%	30,0%
Pozostali mieszkańcy wsi	69,0%	10,0%	21,0%

Źródło: TNS OBOP 2011

Jak wynika z danych statystycznych, z roku na rok wzrasta w naszym kraju udział gospodarstw z certyfikatem rolnictwa ekologicznego. W 2010 roku, udział gospodarstw, z certyfikatem rolnictwa ekologicznego wynosił 0,86%, natomiast w 2012 roku, gospodarstw ekologiczne stanowiły 1,2% wszystkich gospodarstw rolnych. Udział gospodarstw rolnych w okresie przestawienia, w omawianym okresie wynosił 0,5%²⁶.

Tabela 3. Ekologiczne gospodarstwa rolne w Polsce w latach 2010–2012

Wyszczególnienie	2010		2011		2012	
	szt.	%	szt.	%	szt.	%
Gospodarstwa z certyfikatem	12901	0,86	15234	0,92	18187	1,20
Gospodarstwa w okresie przestawienia	7681	0,51	8215	0,50	7757	0,53

Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2013, s. 106

Utrzymanie i rozwijanie walorów estetycznych i rekreacyjnych obszarów wiejskich spoczywa głównie na mieszkańcach wsi, podczas gdy z walorów tych korzystają wszyscy mieszkańcy kraju. Świadczy o tym chociażby rosnące zainteresowanie usługami agroturystycznymi. Zdaniem Adamowicza rekreacyjnemu wykorzystaniu obszarów wiejskich powinny towarzyszyć głębsze zmiany, prowadzące do redefiniowania więzi, jakie utrzymuje społeczeństwo z przyrodą za pośrednictwem rolnictwa i gospodarstw rodzinnych²⁷.

Podsumowanie

Podstawą ustroju rolnego w Polsce są gospodarstwa rodzinne. Za najważniejszą cechę tych gospodarstw uważa się połączenie w jeden organizm gospodarstwa rolnego, gospodarstwa domowego i rodziny. Polskie gospodarstwa ro-

²⁶ Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2013, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2014, s. 106.

²⁷ M. Adamowicz, *Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmian we Wspólnej Polityce Rolnej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1/2005, s. 18.

dzinne charakteryzują się różnorodnością. W grupie tej znajdują się zarówno jednostki silne, jak i podmioty o niewielkiej sile ekonomicznej, które można by zastąpić innymi formami działalności rolniczej.

Gospodarstwa rodzinne pełnią zarówno funkcje produkcyjne, jak i nieprodukcyjne, wśród których jedną z ważniejszych wydaje się być funkcja społeczna. W ramach funkcji społecznej niezwykle istotny jest „socjalny” aspekt funkcjonowania gospodarstw rodzinnych, a w szczególności ochrona przed ubóstwem i wykluczeniem społecznym obywateli. Możliwość pracy w gospodarstwie, daje czasem niewielkie dochody, ale jednak własne. W warunkach dekoniunktury, gospodarstwa rodzinne stanowią „przechowywalnię” siły roboczej (problem tzw. ukrytego bezrobocia na wsi). W związku z wielopokoleniowym modelem rodziny, funkcjonującym na obszarach wiejskich nie bez znaczenia pozostaje kwestia opieki nad najmłodszymi i najstarszymi mieszkańcami wsi, którą w warunkach niedostatecznej liczby miejsc w placówkach oświatowych i gorszego dostępu do placówek opieki medycznej przejmują gospodarstwa rodzinne.

Rodzinne gospodarstwa rolne są źródłem kapitału społecznego i kulturowego wsi, które odgrywają znaczącą rolę w rozwoju lokalnych społeczności, wpływając na wyższą jakość życia na wsi.

Biorąc pod uwagę produkcyjne i pozaprodukcyjne funkcje gospodarstw rodzinnych, można stwierdzić, że funkcjonowanie jednostek tych determinuje dalszy rozwój obszarów wiejskich. Dlatego bezdyskusyjne jest zapewnienie prawnego i finansowego wsparcia dla tego typu gospodarstw rolnych w Polsce.

Literatura

- Adamowicz M., *Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmian we Wspólnej Polityce Rolnej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1/2005
- Czekaj M., *Internet jako narzędzie komunikacji w sprzedaży bezpośredniej artykułów żywnościowych na przykładzie witryny www.odrolnika.pl*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego” 2 (72)/13
- Czekaj M., Żmija J., *Wspólna Polityka Rolna a rozwój drobnych gospodarstw rolnych*. Zeszyty naukowe SGGW w Warszawie, „Polityki Europejskie. Finanse i Marketing” 8 (57)/2012
- Djurfeldt G., *Defining and Operationalizing Family Farming from a Sociological Perspective*, „Sociologia Ruralis Volume 36”, Issue 3/1996
- Dudzińska M., Kocur-Bera K., *Definicja małego gospodarstwa rolnego*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, 1/IV/2013, s. 17–30.
- Fedyszak-Radziejowska B., *Społeczności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje*, [w:] A. Rosner. *Spoleczne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, IRWiR PAN, Warszawa 2012, s. 95–116

- Garson R., Errington A., Hutson J., Marsden T., Winter D., *The farm as a Family Business*, „Journal of Agricultural Economics”, Volume 39/1998
- Koreleski K., *Ochrona i kształtowanie terenów rolniczych w systemie kształtowania krajobrazu wiejskiego*. „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, 4/2009
- Kowalska M., *Kapitał społeczny i jego wartość dla lokalnej społeczności*, *Roczniki Naukowe Seria*. Tom XV. Zeszyt 1, Warszawa-Poznań-Rzeszów 2013
- Kowalska M., *Postawy proekologiczne i ekologicznej obojętności mieszkańców małopolskiej wsi*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 17/2012
- Michalska S., *Spółeczny wymiar funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, 1/2012
- Musiąg W., *Problemy ekonomiczne gospodarstw małych i ich oczekiwania wobec reformy WPR 2014–2020*, [w:] *Problemy społeczne i ekonomiczne drobnych gospodarstw rolnych w Europie*, Kraków 2013
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2013, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2014, s.14–28
- Rocznik Statystyczny RP 2013. Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2014
- TNS OBOP, *Polska wieś i rolnictwo. Wiosna 2011*, www.minrol.gov.pl
- Ubóstwo w Polsce w świetle badań GUS*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2013
- Żmija J., Tyran E., *Sustainable development of agriculture and changes In south-eastern Poland – Małopolska District*, P. Bielik (red.), *Sustainable Development and Agribusiness*, Visegrad Found, Warszawa 2013, s. 518–527
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. Art. 5. Dz.U. 2003 Nr 64 poz. 592.
- www.epp.eurostat.ec.europa.eu
- www.future-agricultures.org

Mieczysław Adamowicz¹

Wspólna Polityka Rolna wobec rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących podstawę europejskiego modelu rolnictwa

Wstęp

Rolnictwo rodzinne jest współcześnie dominującą formą organizacyjną rolnictwa na świecie. Trudno jest określić skalę tej dominacji (Halamska 2014). Szacuje się, że z rolnictwa utrzymuje się 2,6 mld ludności świata i że rolnictwo rodzinne obejmuje ponad pół miliarda gospodarstw rolnych, w których zatrudnionych jest około 1,3 mld czynnych zawodowo. Stanowi to ponad 40% wszystkich aktywnych zawodowo w skali świata.

Rolnictwo rodzinne jest fundamentem, na którym rolnictwo w Europie rozwijało się na przestrzeni wieków. Jego kształt wynika z dużego zagęszczenia demograficznego kontynentu europejskiego i wynikających z tego relacji między zasobami ziemi i zasobami pracy w rolnictwie. Jak twierdzili Harleman i Stammer w Europie, odwrotnie niż w Ameryce Północnej, najpierw nastąpiło zagęszczenie, co prowadziło do intensyfikacji a później technizacji rolnictwa, natomiast faza koncentracji nie wykształtowała się w sposób wyrazisty. Ukształtowany historycznie ustrój rolny w większości krajów europejskich stanowi istotny element całościowego ustroju społeczno-gospodarczego krajów tworzących Unię Europejską. Współcześnie, rodzinne gospodarstwa rolne są dominującym elementem europejskiego modelu rolnictwa.

Jądrem tego modelu są gospodarstwa rolne prowadzone przez rodziny, w których następuje zjednoczenie dwóch podstawowych form podmiotów ekonomicznych gospodarstwa domowego prowadzonego przez rodzinę, reprezentującego sferę konsumpcji i gospodarstwa rolnego stanowiącego prostą formę

¹ Mieczysław Adamowicz – prof. dr hab., Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

przedsiębiorstwa produkcyjnego, reprezentującego ekonomiczną sferę produkcji. Taki model rolnictwa ukierunkowanego na rodziny, który jest także zróżnicowany, traktowany jest jako model wartościowy pod względem społecznym, który także może być rentowny pod względem ekonomicznym i zrównoważony pod względem środowiskowym oraz żywotny pod względem kulturowym. Rolnictwo rodzinne wkomponowane w europejski model rolnictwa jest przedmiotem wsparcia Wspólnej Polityki Rolnej prowadzonej w Unii Europejskiej od 1962 roku. Wspólna Polityka Rolna, podlegając zmianom i przekształceniom zawsze wspierała rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych w ramach europejskiego modelu rolnictwa.

Potrzeba zwrócenia uwagi na rolę, jaką rolnictwo rodzinne odgrywa we współczesnym świecie, zwłaszcza w zakresie zapewnienia wyżywienia i kreowania ekonomicznych warunków bytu, bezpieczeństwa żywnościowego ludności, zachowania środowiska i bioróżnorodności, rozwoju społeczności wiejskich, zachowania dziedzictwa kulturowego stanowiła podstawę ustanowienia przez Organizację Wyżywienia i Rolnictwa (FAO) roku 2014 Międzynarodowym Rokiem Rolnictwa Rodzinnego. Komisja Europejska i Parlament Europejski, jak również inne instytucje Unii Europejskiej oraz parlamenty i rządy poszczególnych krajów, uczelnie, instytuty naukowe oraz pozarządowe organizacje rolnicze nadały problematyce funkcjonowania i rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych wysoką rangę i uczyniły ją ważnym tematem dyskusji, analiz i debat naukowych.

Celem tej pracy jest przedstawienie celów, form i skali oddziaływania Wspólnej Polityki Rolnej na rodzinne gospodarstwa rolne i europejski model ustroju rolnictwa w krajach Unii Europejskiej. Jest to także okazja do spojrzenia na istotę i cechy rodzinnych gospodarstw rolnych oraz europejskiego modelu rolnictwa, a także perspektywiczny kształt Wspólnej Polityki Rolnej wobec rolnictwa rodzinnego w Europie.

Pojęcie i istota rodzinnych gospodarstw rolnych

Podobnie jak wielkie jest zróżnicowanie rodzinnych gospodarstw rolnych i całego rolnictwa rodzinnego tak trudno jest o jednoznaczne określenie i zdefiniowanie tego zjawiska. W praktyce występuje znaczne zróżnicowanie form rolnictwa rodzinnego i dla wielu osób rolnictwo rodzinne ma wiele różnych znaczeń. Halamska pisze, że podstawą tego zróżnicowania mogą być zarówno jego cechy własne jak i jego cechy społeczno-ekonomicznego otoczenia (Halamska, 2014). Jak stwierdzono na spotkaniu ministrów rolnictwa Unii Europejskiej w Wilnie we wrześniu 2013 roku „rolnictwo rodzinne to coś więcej niż zawód – to sposób życia” (Przegląd Obszarów Wiejskich UE 2013). Chociaż rolnictwo rodzinne od początków integracji europejskiej było głównym przedmiotem wsparcia Wspólnej Polityki Rolnej (Fennel, 1997), to jednak nigdy nie zostało przez organy

unijne zdefiniowane precyzyjnie pojęcie gospodarstw rodzinnych (Hill, 1993). Niektórzy twierdzą, że poszukiwanie takiej definicji jest bezowocne, gdyż żadna uniwersalna definicja rolnictwa rodzinnego nie jest możliwa (Tomczak, 2006).

Rolnictwo rodzinne i rodzinne gospodarstwa rolne są niezwykle zróżnicowane nie tylko w skali świata i kontynentu, ale także poszczególnych krajów i regionów. Faktem jest, że istotą gospodarstw rodzinnych jest, jak już wspomniano, ściśle powiązanie gospodarstwa rolnego jako ekonomicznej jednostki produkcyjnej mającej swoją podmiotowość i przynależność (własność) z jednostką społeczną jaką jest rodzina i szerzej gospodarstwo domowe rolnika, które dysponuje zasobami ziemi i pracy wykorzystywanymi w procesach produkcyjnych. Tę istotę wyraża przygotowana na Międzynarodowy Rok Rolnictwa Rodzinnego definicja FAO mówiąca, że „gospodarstwo rodzinne jest rolniczym zasobem (jednostką), która jest zarządzana i prowadzona przez gospodarstwo domowe i gdzie pracę dostarczają w większości członkowie tego gospodarstwa. Rodzina i gospodarstwo rolne są powiązane, współtworzą i wypełniają ekonomiczne, środowiskowe, społeczne i kulturalne funkcje” (FAO, 2013). Należy zwrócić uwagę na dwa aspekty powyższej definicji. Pierwszy dotyczy prowadzenia gospodarstwa przez wykorzystanie pracy rolnika i członków jego rodziny, drugi powiązania gospodarstwa rolnego z gospodarstwem domowym obejmującym osoby mieszkające pod tym samym dachem. Społecznym prototypem rodzinnych gospodarstw rolnych jest gospodarstwo chłopskie (Halamska, 2014), funkcjonują jednak aktualnie liczne gospodarstwa, które nie mają korzeni chłopskich.

Obok gospodarstw rodzinnych występuje drugi typ gospodarstw rolnych – rolnicze przedsiębiorstwa. Między tymi dwoma typami gospodarstw rolnych występują pośrednie typy, które mają charakter rodzinny i jednocześnie spełniają kryteria przedsiębiorstwa. W krajach rozwiniętych gospodarczo, w tym w krajach Unii Europejskiej rodzinne gospodarstwa rolne powiązane są z rynkiem, na którym realizują dochód rolniczy. Często jednak gospodarstwa rodzinne traktowane są jako jednostki biznesu rolniczego. Oznacza to, że gospodarstwa te są narażone na ryzyko rynkowe, które z gospodarstwa rolnego przenosi się bezpośrednio na rodzinę i gospodarstwo domowe. Przedsiębiorstwa rodzinne produkują na rynek dla osiągnięcia zysku. Rolnictwo rodzinne to jednak więcej niż biznes. Rolnictwo rodzinne jest powiązane z wartościami wynikającymi z instytucji rodziny, takimi jak styl życia, przekonania, tradycje odnoszące się do życia i pracy, praw majątkowych, władania, zarządzania, dziedziczenia, podziału ról i obowiązków, relacji sąsiedzkich i in. Istnieje wciąż wiele gospodarstw rodzinnych nieprodukujących na rynek tylko na własne potrzeby – autokonsumpcja gospodarstw naturalnych lub półnaturalnych.

Podstawy teoretyczne gospodarstwa rodzinnego (chłopskiego) na początku XX wieku stworzył Aleksander Czajjanow, który rolnictwo rodzinne określił jako „formę organizacji produkcji rolnej charakteryzującą się organicznymi związka-

mi między rodziną i jednostką produkcyjną i wykorzystaniem tylko rodzinnej siły roboczej, a wykluczającą wykorzystanie stałej siły najemnej”. Efektem tego jest elastyczność sposobu funkcjonowania gospodarstwa rodzinnego, co ułatwia dostosowanie się do zmieniających się warunków zewnętrznych, a jednocześnie możliwość oporu wobec zmian (Halamska, 2014). Współczesne definicje gospodarstwa rodzinnego dopuszczają jednak możliwość wprowadzenia do gospodarstwa rodzinnego większego zakresu elementów nierodzinnych w sferze wykorzystania pracy, ziemi i kapitału jak również podziału i sposobu wykorzystania efektów gospodarowania. Wielu rolników prowadzących gospodarstwa rodzinne pracuje dodatkowo poza rolnictwem, w takim przypadku praca rodzinna w gospodarstwie rolnym odgrywa mniejszą rolę w strukturze uzyskanych przez gospodarstwo domowe dochodów.

Do najważniejszych, obok wykorzystania własnych zasobów pracy w procesach produkcji, kryteriów gospodarstw rodzinnych należą własność ziemi i innych zasobów majątkowych przechodząca z pokolenia na pokolenie oraz bezpośrednie zarządzanie czynnikami produkcji i procesem produkcji. W sektorze gospodarstw rodzinnych przeważa gospodarowanie na gruntach własnych, jednak powszechnie występuje dodzierżawianie ziemi, a niekiedy także całkowite prowadzenie gospodarstwa na zasobach dzierżawionych. Część prac może być zlecana kontrahentom zewnętrznym. Podstawowe decyzje zarządcze, zwłaszcza decyzje strategiczne, podejmowane są jednak przez właściciela gospodarstwa.

Rolnictwo rodzinne jako podstawowy sektor rolnictwa europejskiego

Rolnictwo rodzinne koegzystuje z innymi, zwłaszcza kooperacyjnymi, formami rolnictwa, które w niektórych krajach mogą nawet być formą dominującą. Dotyczy to zwłaszcza Słowacji i Republiki Czeskiej gdzie w rękach indywidualnych rolników w 2010 roku znajdowało się tylko, odpowiednio 20% i niespełna 30% gruntów użytkowanych rolniczo. W sektorze rodzinnym w krajach UE znajdowało się 120 mln ha użytków rolnych, co stanowiło 68% całej powierzchni tego typu gruntów. Udział ziemi użytkowanej w formie rodzinnej w granicach 40–50% mają takie kraje jak Bułgaria, Francja, Estonia, Węgry i Rumunia. Średnio w 28 krajach UE w systemie gospodarki rodzinnej wykorzystywanych jest 68% użytków rolnych a zbliżony do tej średniej udział mają Niemcy, Grecja, Portugalia i Hiszpania. W grupie krajów o udziale rolnictwa rodzinnego w granicach 70–90% znajdują się Szwecja, Wielka Brytania, Chorwacja, Austria, Litwa, Łotwa, Luxemburg, Finlandia, Belgia, Cypr, Polska, Włochy i Irlandia. W takich krajach jak Dania, Malta, Słowenia i Holandia rolnictwo rodzinne dysponuje ponad 90% użytków rolnych tych krajów (Davidova, Thomson, 2014).

W 2010 r. w 28 krajach UE było 12 mln gospodarstw, z czego 97% miało charakter własności rodzinnej (FSS, 2010). Te gospodarstwa rodzinne stanowi-

ły ponad 85% wszystkich gospodarstw w UE. W gospodarstwach rodzinnych wytwarza się około 71% standardowej produkcji rolnej, a udział dostarczonej przez ten sektor produkcji waha się znacznie. W Czechach i na Słowacji gospodarstwa rodzinne wytwarzają tylko jedną piątą zaś w Estonii i Francji jedną trzecią produkcji. Gospodarstwa rodzinne są wielce zróżnicowane pod względem wielkości. Około 5,7 mln gospodarstw do 2 ha w EU-28 w 2010 r. miało charakter gospodarstw półnaturalnych lub hobbystycznych zaś prawie 199 tys. gospodarstw rodzinnych dysponowało ponad 100 ha każde i większość z nich nie miało charakteru chłopskiego. Jednak większość gospodarstw dużych, powyżej 100 ha nie miało charakteru rodzinnego. W 2010 r. gospodarstwa korporacyjne i spółdzielcze, niemające charakteru rodzinnego, stanowiły 40% wszystkich gospodarstw o wielkości 100ha i większych, a w niektórych krajach takich jak Słowacja, Czechy, Bułgaria, Wielka Brytania, Estonia, Dania i Węgry udział dużych gospodarstw niemających charakteru rodzinnego przekraczał 60%.

Gospodarstwa rodzinne są miejscem zatrudnienia dla 24 mln osób na łączną liczbę 25,5 mln zatrudnionych w rolnictwie Unii Europejskiej. Przy przeliczeniu na pełnozatrudnionych rolnictwo rodzinne zatrudniało w 2010 r. 88% regularnie wykorzystywanych w rolnictwie zasobów pracy krajów Unii Europejskiej (Eurostat, FSS, 2010).

Gospodarstwa rodzinne mają często charakter dwu i więcej zawodowy. Zarówno właściciel jak i członkowie rodziny podejmują pracę poza gospodarstwem rolnym. Połowa tych rolników pracuje w gospodarstwie zaledwie czwartą część swojego pełnego czasu pracy. Około 84% tej grupy prowadzi gospodarstwa półnaturalne o powierzchni do 5 ha. Zatrudnienie zewnętrzne jest strategią przetrwania dla tych gospodarstw. W niektórych krajach obserwuje się przypływ użytkowników gospodarstw rodzinnych spoza sektora rolniczego.

Rolnicy prowadzący i zaangażowani w gospodarstwa rodzinne stanowią grupę wielce zdywersyfikowaną i wielofunkcyjną. Wielozawodowość, wielofunkcyjność i dywersyfikacja są powiązane z wielkością prowadzonych gospodarstw. Obserwuje się przy tym spadek udziału wielozawodowości wraz ze zwiększeniem obszaru i wzrost udziału form zdywersyfikowanych i wielofunkcyjnych. Popularnymi formami dywersyfikacji jest przetwórstwo żywności, agroturystyka, wytwarzanie energii odnawialnej i prace kontraktowe. Biorąc pod uwagę objęte przez system FADN gospodarstwa rolne, które są powiązane z rynkiem (gospodarstwa towarowe) a więc nie obejmują gospodarstw produkujących wyłącznie na własne potrzeby można wyodrębnić cztery grupy gospodarstw o różnym udziale pracy własnej rolnika w ogólnych nakładach pracy w ciągu roku (tab. 1).

Tabela 1. Udział pracy własnej rodziny w pełnych nakładach pracy w ekwiwalentnych jednostkach pracy w gospodarstwach powiązanych z rynkiem objętych systemem FADN w UE – 25, w 2008 r.

Wskaźnik	Udział pracy własnej rodziny w nakładach pracy ogółem w %				
	75–100%	50–75%	25–50%	0–25%	Ogółem
Udział każdej z grup w %					
Liczba gospodarstw					
UE – 25	69,9	11,8	9,2	9,0	100,0
UE – 15	70,9	12,9	10,0	6,2	100,0
NK – 10*	67,6	9,4	7,4	15,6	100,0
UR					
UE – 25	34,6	8,8	9,5	47,1	100,0
UE – 15	49,6	12,5	12,3	25,6	100,0
NK – 10*	16,5	4,3	6,2	73,0	100,0
Wydajność					
UE – 25	29,2	9,9	13,0	47,9	100,0
UE – 15	36,3	12,6	16,7	34,5	100,0
NK – 10*	13,0	3,9	4,8	78,3	100,0
Nakłady pracy ogółem					
UE – 25	31,9	8,4	9,5	50,2	100,0
UE – 15	42,0	12,3	14,0	31,8	100,0
NK – 10*	21,3	4,4	4,8	69,5	100,0
Praca rodziny					
UE – 25	74,7	12,8	8,7	3,8	100,0
UE – 15	72,7	13,8	9,4	4,1	100,0
NK – 10*	79,4	10,5	7,0	3,1	100,0
Przeciętna wielkość gospodarstwa					
Użytki rolne w ha					
UE – 25	50	75	104	524	101
UE – 15	55	76	96	323	79
NK – 10*	37	71	127	714	153
Europejskie jednostki wielkości					
UE – 25	44	82	131	431	91
UE – 15	55	98	157	468	91
NK – 10*	17	30	50	396	80
Produkcja w Euro					
UE – 25	52,709	98,273	157,524	517,446	109,779
UE – 15	65,748	117,617	188,112	562,127	115,671
NK – 10*	20,544	35,703	59,665	475,427	95,909

Nakłady pracy ogółem					
UE – 25	1,5	2,4	3,4	18,5	3,3
UE – 15	1,4	2,3	3,4	12,4	2,4
NK – 10*	1,7	2,5	3,6	24,2	5,4
Nakłady pracy rodziny					
UE – 25	1,5	1,5	1,3	0,6	1,4
UE – 15	1,4	1,4	1,3	0,9	1,4
NK – 10*	1,7	1,6	1,3	0,3	1,4

* Chorwacja, Cypr i Malta nie zostały ujęte

Źródło: Davidova T., Thomson K., 2014; European Parliament D6 for Internal Policies. Policy Dep. B. Structural and Cohesion Policies Agriculture and Rural Development, Family Farming in Europe: Challenges and Prospects in Depth. Analysis, p.24

Można uznać w uproszczeniu, że dwie pierwsze grupy reprezentują gospodarstwa rodzinne, zaś dwie dalsze klasy, w których udział pracy własnej nie przekracza 50% nakładów pracy ogółem nie można zakwalifikować do grupy gospodarstw rodzinnych. Dane przedstawionej tabeli wykazują dużo różnic między starymi i nowymi członkami Unii Europejskiej co oznacza, że zastosowanie jednego modelu Wspólnej Polityki Rolnej dla wszystkich krajów może być trudne.

Wspólna Polityka Rolna a gospodarstwa rodzinne w latach 1962–1992

Ustanowienie pod koniec lat pięćdziesiątych Wspólnej Polityki Rolnej, która została wprowadzona w życie w 1962 r. było reakcją krajów tworzących w 1957 r. Europejską Wspólnotę Gospodarczą na trudną sytuację żywnościową Europy w okresie II Wojny Światowej i w latach odbudowy po zakończeniu wojny. Głównym celem WPR było zwiększenie produkcji rolnej po to aby żywność mogła być powszechnie dostępna po umiarkowanych cenach na zrównoważonych rynkach rolnych. Ten cel produkcyjno-zaopatrzeniowy dominował nad celem zapewnienia rolnikom godziwych dochodów, co wskazywało na potrzebę podtrzymywania rodzinnych gospodarstw rolnych. Polityka dochodowa początkowo realizowana była wyłącznie instrumentami polityki rynkowej, co doprowadziło w krótkim czasie nie tylko do zapewnienia wysokiego poziomu samowystarczalności i bezpieczeństwa żywnościowego ale także do wysokich nadwyżek produkcji ponad potrzeby konsumpcji krajowej i możliwości eksportu. Zwróciło to uwagę na potrzebę wprowadzania polityki zwiększającej popyt i spożycie wewnętrzne oraz ekspansję eksportu, co jednak nie przyniosło zadowalających rezultatów. Zanim jednak sięgnięto po politykę ograniczania podaży podjęto niezbyt udane próby inicjowania polityki strukturalnej, która w istocie

odnosiła się bezpośrednio do modelu gospodarstw rolnych, głównie gospodarstw rodzinnych, chociaż charakter rodzinny gospodarstw rolnych początkowo nie był akcentowany.

W polityce strukturalnej, która została zapoczątkowana w 1972 r. chodziło bardziej o kształtowanie odpowiednich struktur rolnych, wykazujących większą siłę ekonomiczną, silniejsze powiązanie gospodarstw rolnych z rynkiem niewymagających kosztownego subsydiowania, bardziej wydolnych pod względem dochodowym nie wymagającym zwiększania wydatków budżetowych. Okazało się, że gospodarstwo rolne nie dysponujące minimalnym potencjałem ekonomicznym, nie może zapewnić rolnikowi dochodu na pożądanym poziomie, nawet jeśli ceny płacone rolnikom są dość wysokie. Większość gospodarstw rolnych w państwach członkowskich EWG nie posiadała potencjału ekonomicznego niezbędnego do uzyskania akceptowalnego poziomu dochodów. Początkowo próby poprawy struktur agrarnych pozostawały w gestii rządów krajów członkowskich, co powodowało zróżnicowanie warunków rynkowych i pogłębianie zróżnicowania struktur między krajami. Reakcją na tę sytuację była próba wprowadzenia pod koniec lat sześćdziesiątych Planu Mansholta, którego celem było prowadzenie w skali EWG jednolitej, konsekwentnej polityki strukturalnej, operującej środkami nakierowanymi na poprawę struktur rolnych bez powodowania efektu w postaci wzrostu produkcji. Chodziło o to, aby około 80% istniejących gospodarstw rolnych mogło uzyskać taką skalę produkcji aby wykorzystać efektywnie co najmniej jedną jednostkę siły roboczej i kapitał, który należało w gospodarstwo zainwestować ze względów technicznych. Oznaczało to konieczność powiększania małych gospodarstw rolnych poprzez powiększenie ich obszaru i potencjału produkcyjnego, co tym samym powinno ograniczyć liczę osób pracujących w rolnictwie.

W programie przewidywano bodźce finansowe i organizacyjno-prawne skłaniające rolników do rezygnacji z pracy w rolnictwie, przechodzenie na wcześniejsze emerytury, do większej mobilności zawodowej rolników i członków ich rodzin i in. Pomoc miały otrzymać tylko tzw. gospodarstwa rozwojowe mogące uzyskać dochody porównywalne z dochodami osiąganymi w innych działach gospodarki. Środkiem uzupełniającym przekształcenia strukturalne były projekty wycofywania słabszych jakościowo gruntów z użytkowania rolniczego i przeznaczanie ich na zalesienie pod cele rekreacyjne zwłaszcza w obszarach turystycznie atrakcyjnych. Wdrażanie elementów polityki strukturalnej napotykało zarówno na opory rolników jak też brak konsekwencji organów wdrażających program. Działania strukturalne były wspierane przez rozwój informacji rynkowej, doradztwa rolniczego i wpieranie organizacji producenckich.

Do czasu opracowania Planu Mansholta polityka strukturalna znajdowała się w gestii państw członkowskich. Plan zapoczątkował podejmowanie polityki kształtowania struktur rolnych przez organy EWG. Stosowane środki były jednakże zbyt słabe i nie przyspieszały istotnie pożądanых zmian. Mimo to

w ciągu kilku pierwszych dziesięcioleci Wspólna Polityka Rolna doprowadziła do znacznego zmniejszenia liczby gospodarstw rolnych i zmniejszenia liczby zatrudnionych w rolnictwie, zwiększenia przeciętnej powierzchni gospodarstwa rolnego oraz liczby zwierząt przypadających na gospodarstwo rolne. W rezultacie w większości państw EWG kilkakrotnie wzrósł potencjał ekonomiczny przeciętnego gospodarstwa rolnego (Rowiński 2000). Należy jednak pamiętać, że zakres i tempo przemian struktur rolnych jakie dokonywały się w rolnictwie uzależnione były od otoczenia ekonomicznego a szczególnie od możliwości wchłonięcia przez sektory pozarolnicze nadwyżek pracy, które mogły odpłynąć z rolnictwa. Powolne tempo wzrostu gospodarczego w tym okresie oraz dynamicznie upowszechniany postęp techniczny ograniczał możliwości zatrudnienia poza rolnictwem. W latach osiemdziesiątych w krajach członkowskich EWG pojawiło się bezrobocie, które towarzyszy w sposób chroniczny dalszym etapom rozwoju integracji europejskiej.

Wprowadzenie w życie Planu Mansholta trwało niemal do końca lat siedemdziesiątych. Polityka tego okresu była wyposażona w dodatkowe instrumenty i sposoby oddziaływania na rolnictwo, takie jak wprowadzone w 1977 r. „opłaty współodpowiedzialności”, których zadaniem miało być regulowanie podaży mleka; ustanowione od 1984 roku narodowe i indywidualne kwoty produkcji mleka; obowiązujące w latach 1988–1992 pułapy finansowania WPR i obowiązujące od roku 1988/89 opłaty współodpowiedzialności w produkcji zbóż. Ważną innowacją tego okresu, mającą wpływ na rolnictwo i gospodarstwa rolne była reforma funduszy strukturalnych, w tym ustanowienie dostępnego dla czterech słabiej rozwiniętych państw EWG (Grecja, Hiszpania, Irlandia, Portugalia) funduszu spójności (kohezji). Zainicjowana w tym czasie polityka spójności ekonomicznej i socjalnej ukierunkowana m.in. na wsparcie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich stała się trwałym elementem polityki zmniejszania różnicowań międzyregionalnych przez wsparcie rozwoju regionów zapóźnionych w rozwoju, które miały na ogół charakter rolniczy. Nakłady na politykę regionalną i strukturalną podwoiły się a ich udział w wydatkach wyraźnie się zwiększył. W 1989 r. stanowiły one tylko 17% wydatków budżetowych by w krótkim czasie wzrosnąć do 31% w 1993 r. i około 37% w 1999 r.

W okresie budżetowym 1989–1993 ustanowiono sześć dużych programów priorytetowego wsparcia rozwoju, z których dwa dotyczyły bezpośrednio rolnictwa a inne były z rolnictwem powiązane pośrednio, zwłaszcza poprzez politykę regionalną, skierowaną na obszary wiejskie. Sukcesom w polityce strukturalnej i regionalnej nie towarzyszyła poprawa w sferze regulacji rynków rolnych, które nadal odczuwały presję nadwyżek produkcyjnych. Opublikowana w 1985 r. tzw. Zielona Księga była zapowiedzią głębszej systemowej reformy Wspólnej Polityki Rolnej zwanej Reformą Mac Sharrego, wprowadzonej w 1992 r.

Gospodarstwa rodzinne w reformie Mac Sharrego

Reforma Mac Sharrego przeprowadzona w latach 1992–1996 miała pięć celów:

- zrównoważenie rynków rolnych poprzez znaczne obniżenie cen instytucjonalnych (o około 30%) na podstawowych rynkach produktów roślinnych,
- poprawa konkurencyjności rolnictwa poprzez wprowadzenie płatności bezpośrednich, które odtąd stały się jednym z głównych instrumentów stosowanym przez WPR,
- ekstensyfikacja gospodarowania w rolnictwie, mająca na celu ochronę środowiska i zmniejszenie nadwyżek rolnych,
- redystrybucja środków na rozwój rolnictwa między większą liczbę gospodarstw rolnych,
- zachowanie niezbędnej liczby gospodarstw rolnych.

W zasadzie wszystkie wyżej wymienione cele, jeśli nie bezpośrednio to pośrednio odnosiły się do wsparcia gospodarstw rodzinnych. Należy wskazać, iż trudno jest prowadzić równocześnie politykę poprawy konkurencyjności z polityką zachowania niezbędnej liczby gospodarstw rolnych, które są na ogół niewydolne ekonomicznie. Wprowadzenie dopłat bezpośrednich utrwaliło podstawy ekonomiczne wszystkich gospodarstw rolnych bez presji na wzrost produkcji rolnej.

Chociaż reforma dotyczyła głównie produktów roślinnych – zbóż, roślin oleistych i strączkowych miała wpływ na wszystkie gałęzie produkcji rolniczej. W kolejnych latach była rozszerzana na inne gałęzie produkcji. Ogólnie, reforma Mac Sharrego była ustosunkowaniem się Unii Europejskiej do ustaleń negocjacji Rundy Urugwajskiej GATT, dotyczyła podstawowych warunków funkcjonowania i rozwoju gospodarstw rolnych oraz rozszerzała zakres zainteresowania WPR na sprawy wykraczające poza rolnictwo, na ochronę środowiska, leśnictwo, rozwój obszarów wiejskich. W odniesieniu do struktur rolnych wyraźne preferencje kierowała do gospodarstw rodzinnych. Przed wprowadzeniem programu reformy 80% środków wsparcia w ramach wspólnoty przejmowało 20% wysoko produkcyjnych, towarowych gospodarstw rolnych. Oderwanie, przynajmniej częściowe subsydiowania od wielkości produkcji miało wspierać rozwój gospodarstw mniejszych, słabiej powiązanych z rynkiem, położonych w regionach peryferyjnych. Mniejsze gospodarstwa miały otwartą możliwość dalszego zwiększania produkcji i korzystania z dopłat natomiast gospodarstwa większe zobowiązane zostały do wypełniania określonych wymogów środowiskowych lub wyłączenia gruntów z uprawy dla uzyskania dopłat bezpośrednich. Przy większej skali produkcji rolnicy mogli otrzymać dopłaty tylko do tzw. powierzchni podstawowej powiązanej z plonami referencyjnymi zbóż, co ograniczało wielkość dopłat dla dużych gospodarstw rolnych. Ograniczanie produkcji gospodarstw dużych osiągnano także przez subwencjonowane, dobrowolne pro-

gramy wyłączenia gruntów z uprawy. W sferze produkcji zwierzęcej ze wsparcia została wyłączona lub uzyskała tylko wsparcie ograniczone, grupa ferm przemysłowych nie posiadających własnej bazy paszowej. Wyznaczenie górnego pułapu premii, które mogły uzyskać gospodarstwa nastawione na chów bydła lub osiągające ponadprzeciętne plony to przykłady na szczególne traktowanie i wsparcie gospodarstw rodzinnych.

Wprowadzanie płatności bezpośrednich przez Reformę Mac Sharrego podniosło konkurencyjność rolników europejskich głównie przez mechanizm redystrybucji dochodów i w niewielkim stopniu przez obniżkę kosztów i poprawę efektywności gospodarowania. Limitowanie (kwotowanie) produkcji stabilizowało podstawowe rynki rolne lecz przyczyniało się do zwiększenia złożoności prowadzonej polityki i biurokratycznych metod oddziaływania na rolnictwo. Rolnictwo staje się działem gospodarki narodowej krajów członkowskich kierowanym bezpośrednio przy pomocy środków administracyjnych, w które zostały wyposażone specjalne instytucje i agencje państwowe. Wpłynęło to także na zachowania rolników i przyjmowane przez nich strategie działań i rozwoju. Strategia maksymalizowania dochodu poprzez wzrost produkcji rolniczej przestaje mieć wiodące znaczenie, rolnicy przechodzą na strategie optymalizowania dochodów z różnych źródeł produkcji, dopłat bezpośrednich i dopłat specjalnych o charakterze środowiskowym, których znaczenie będzie wzrastać w latach następnych. Po wdrożeniu zasadniczej części reform Mac Sharrego pojawiła się koncepcja Europejskiego Modelu Rolnictwa, która zwracała większą uwagę na gospodarstwa rodzinne.

Rolnictwo rodzinne jako podstawa Europejskiego Modelu Rolnictwa

Rolnictwo rodzinne stanowi podstawę koncepcji Europejskiego Modelu Rolnictwa, która została nakreślona na spotkaniu Rady Europejskiej w 1997 w Luksemburgu (Davidova, Thomson, 2014). W dokumencie tego spotkania czytamy, że gospodarstwa rodzinne są kluczowym elementem celów jakie wpisane są w Europejski Model Rolnictwa. Stwierdzono wówczas, że Unia jest zdeterminowana kontynuować obecny Model Europejskiego Rolnictwa i wykorzystania go do poszukiwania wyższej konkurencyjności wewnętrznej i zewnętrznej. Rolnictwo Europejskie jako sektor ekonomiczny „powinno być wszechstronne, zrównoważone, konkurencyjne i rozpościerać się o terytorium Europy obejmując regiony mające specyficzne problemy rozwojowe”. Koncepcja ta została rozwinięta w dokumentach „Agenda 2000” będących wynikiem szczytu berlińskiego, mającego miejsce rok wcześniej, które zapowiadały reformę Wspólnej Polityki Rolnej (Guba, Pi-skorz 2002) w związku z rozszerzeniem Unii Europejskiej na kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Koncepcja Europejskiego Modelu Rolnictwa rozpatruje rolnictwo w powiązaniu z otaczającym środowiskiem obszarów wiejskich. Rolnictwo

w Europie spełnia wiele ważnych funkcji pozaprodukcyjnych, środowiskowych, społecznych i kulturowych. Europejski Model Rolnictwa zakłada więc, że obok konkurencyjnego rolnictwa wysokotowarowego powiązanego z rynkiem i innymi ogniwami łańcucha żywnościowego istnieje rolnictwo wypełniające inne funkcje, poprzez dostarczanie dóbr rynkowych poza zorganizowanymi łańcuchami dostaw w ramach agrobiznesu oraz pozarynkowych dóbr publicznych w postaci walorów krajobrazowych, bioróżnorodności, utrzymania równowagi w środowisku przyrodniczym, tworzenia przestrzeni i infrastruktury dla agroturystyki i turystyki przyrodniczej i kulturowej. Rolnictwo europejskie spełnia zatem wiele ważnych funkcji dla społeczeństwa, a rolnicy są równocześnie producentami żywności i surowców, wytwarzającymi na potrzeby rynku ale także strażnikami przyrody, dziedzictwa kulturowego wsi i innych wartości wiejskich. Europejski Model Rolnictwa zakłada więc istnienie obok siebie, czy też w sposób zintegrowany, rolnictwa towarowego i rolnictwa wielofunkcyjnego.

Koncepcja Europejskiego Modelu Rolnictwa zaproponowana w Agencji 2000 wynikała zarówno z krytyki prowadzonej dotychczas Wspólnej Polityki Rolnej jak też z dostrzegania potrzeby zachowania ginących wartości wiejskich. Stąd głównymi komponentami europejskiego modelu rolnictwa stały się (Guba, Piskorz, 2002; Durand, Huylenbroeck, 2003):

- Rolnictwo konkurencyjne, zdolne do aktywnego wykorzystywania możliwości oferowanych przez rynki światowe bez nadmiernego subsydiowania i zapewniające odpowiedni standard życia rolnikom;
- Metody produkcji rolniczej bezpieczne dla środowiska naturalnego, dostarczające produkty o wysokiej jakości zdrowotnej, zgodnie z oczekiwaniami społecznymi;
- Rolnictwo zróżnicowane, wielofunkcyjne, kontynuujące bogatą tradycję europejską w zakresie produkcji żywności oraz wytwarzające inne dobra przyrodnicze i publiczne;
- Utrzymanie aktywnych ekonomicznie obszarów wiejskich, zdolnych do tworzenia nowych miejsc pracy dla wszystkich mieszkańców;
- Rolnictwo wpisujące się w strukturę środowiska wiejskiego przez kultywowanie tradycyjnej wspólnoty mieszkańców wsi i struktury osadniczej na obszarach wiejskich;
- Prostsza, bardziej zrozumiała polityka rolna, która wyraźnie rozgranicza decyzje wspólne UE od tych, jakie powinny pozostać w kompetencji krajów członkowskich;
- Polityka rolna gwarantująca, że wydatki na jej realizację są uzasadnione działaniami rolników oczekiwanymi przez społeczeństwo (bezpieczna żywność, ochrona i kształtowanie środowiska).

Oznacza to, że w Europejskim Modelu Rolnictwa wyartykułowane zostają nowe społeczne oczekiwania wobec rolnictwa, które poza zaspokajaniem żywnościowych potrzeb w aspekcie ilościowym i jakościowym powinno dostarczać

inne dobra o charakterze nierynkowym, dobra publiczne, co powoduje konieczność utrzymania równowagi między konkurencyjnością ekonomiczną i spójnością społeczną, między innowacyjnością i nowoczesnością a solidarnością społeczną i przestrzenią wiejską. EMR miał stanowić ograniczenie dla dotychczasowego wspierania rolnictwa przejawiające się w nadmiernej intensyfikacji i koncentracji produkcji rolniczej, powodującej degradację środowiska przyrodniczego, a także nasilającą się migrację z rolnictwa, co prowadzi do zubożenia i wyludniania się obszarów wiejskich. EMR wskazał na potrzebę poszukiwania pozarynkowych mechanizmów wspierania dochodów rolniczych, wzmocnienie międzynarodowej konkurencyjności rolnictwa i większego zrównoważenia procesów rozwojowych. Koncepcja Europejskiego Modelu Rolnictwa zakłada, że oprócz funkcji produkcyjnej realizowanej przez towarowe gospodarstwa rolne powiązane z innymi ogniwami agrobiznesu, rolnictwo jest generatorem innych funkcji o charakterze pozarynkowym w postaci walorów krajobrazowych, środowiska sprzyjającego zachowaniu bioróżnorodności, pozytywnych cech środowiska przyrodniczego, które mając charakter efektów zewnętrznych produkcji rolniczej nabierają cech dóbr publicznych mających wartość dla lokalnych społeczności wiejskich i interesariuszy zewnętrznych.

Rolnictwo poprzez swoją wielofunkcyjność stanowi nadal, mimo zjawisk kurczenia się i ograniczania, podstawowy trzon różnych zjawisk składających się na kompleksowe pojęcie obszarów wiejskich osadzonych w warunkach naturalnych danego kraju czy regionu. Rolnictwo i otaczające go środowisko przyrodnicze, społeczne, kulturowe i ekonomiczne, tworzące w zintegrowanej formie obszary wiejskie są obiektem określonych oczekiwań i przedmiotem oddziaływania Polityki Rolnej i Polityki Rozwoju Wsi w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Ukształtowały się zatem dwa filary tej polityki. Filar I – Polityki Rynkowej i Filar II – Polityki Rozwoju Obszarów Wiejskich. Przy takim ujęciu kształtują się zatem nowe oczekiwania wobec rolnictwa i obszarów wiejskich oraz nowe wyzwania wobec prowadzonej polityki. Wskazywana przez EMR transformacja rolnictwa miała się więc skupić na procesie przechodzenia od intensyfikacji do ekstensyfikacji i „zazielenienia”, od koncentracji i intensyfikacji do bardziej zróżnicowanej struktury obszarowej, ale równocześnie do zahamowania procesu polaryzacji gospodarstw, od specjalizacji produkcyjnej do wielofunkcyjnego wykorzystania ziemi rolniczej, prowadzącej do rozwoju wielofunkcyjności gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich. Ważną formą wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich może być pozarolnicza działalność gospodarza prowadzona przez rolników oraz członków ich rodzin.

Zgodnie z aktualnymi zapisami rolnicy prowadzący gospodarstwa rodzinne funkcjonujące we współczesnych uwarunkowaniach ekonomicznych, ekologicznych i społecznych powinni zapewnić bezpieczeństwo żywnościowe, co oznacza sprostanie rosnącym oczekiwaniom społeczeństwa na bezpieczną, o wysokiej jakości, określoną co do pochodzenia i zróżnicowaną co do formy

żywność i w ten sposób wnieść wkład w inteligentny, zrównoważony i wciągający wszystkich wzrost (Council of the EU, 26 July 2013). Dlatego też gospodarstwa rodzinne powinny być ważnym czynnikiem w łagodzeniu ubóstwa wiejskiego, bezpieczeństwa żywnościowego, w zapewnieniu wyższych standardów ochrony środowiska, wskazania i podtrzymania vitalności gospodarki wiejskiej i zachowania tradycyjnej kultury. Tym samym gospodarstwa rodzinne powinny być istotnym czynnikiem utrzymania ludności nawet na terenach peryferyjnych. Wypełnianie tych funkcji jest możliwe przy wsparciu rodzin rolniczych w specyficzną wiedzę, umiejętności i doświadczenie, a także w infrastrukturę umożliwiającą lepsze wykorzystanie posiadanych zasobów produkcyjnych i warunków środowiskowych. To wszystko powinno być uwzględnione w modelu Wspólnej Polityki Rolnej zintegrowanej z innymi politykami wspólnotowymi oraz w krajowych politykach wspierających rozwój wsi i rolnictwa.

Modyfikacje polityki w pierwszej dekadzie XXI wieku

Wspólna Polityka Rolna prowadzona w latach 1962–1999, chociaż nie osiągnęła w pełni zakładanych celów zarówno w fazie jej ustanowienia jak i kolejnych reform, w latach siedemdziesiątych i dziewięćdziesiątych przyniosła wymierne skutki w rolnictwie, nigdy jednak nie zadowoliliła w pełni ani rolników ani podatników i konsumentów i nie pogodziła interesów państw członkowskich Wspólnot Europejskich z interesami producentów i eksporterów z reszty świata. Polityka ta reagowała, chociaż powoli i z opóźnieniem, na pojawiające się problemy wewnętrzne i zewnętrzne. Konieczność godzenia rozbieżnych interesów coraz większej liczby krajów członkowskich wpływała na to, że przy wprowadzeniu zmian poszukiwano takich rozwiązań, które w najmniejszym stopniu naruszają układ dotychczasowych korzyści i transferów odnoszących się zarówno do krajów jak i grup beneficjentów. Zróżnicowane struktury rolne państw członkowskich i narastająca siła beneficjentów nie będących gospodarstwami rolnymi (właściciele gruntów, dzierżawcy, grupy producentów, przetwórcy surowców rolnych, handel hurtowy i detaliczny) sprawiała, że nie wprowadzano instrumentów polityki rolnej ukierunkowanej bezpośrednio na gospodarstwa rodzinne czy jakąś grupę tych gospodarstw. Zwracano jednak uwagę, że polityka ustanowiona zapisami Traktatu Rzymskiego była efektywna w zakresie realizacji zwiększania produktywności, bezpieczeństwa żywnościowego i dostępności ekonomicznej żywności, to jednak nigdy nie osiągnęła zakładanych celów dochodowych. W pierwszym okresie nie doprowadziła do uzyskania przez rolników zadowalających dochodów, ale była silnym narzędziem dywersyfikacji siły ekonomicznej i efektów dochodowych między gospodarstwami mniejszymi, typowo rodzinnymi a gospodarstwami dużymi, z których część nie miała charakteru rodzinnego. Presja na uwzględnienie nowych celów społecznych i oczekiwań wobec rozwoju nierolniczych aspektów gospodarki wiejskiej doprowadziły do modyfikacji tej

polityki przez ustanowienie płatności bezpośrednich i kryteriów Europejskiego Modelu Rolnictwa oraz dwóch filarów Wspólnej Polityki Rolnej, która w większym stopniu uwzględniała interesy gospodarstw rodzinnych niezdolnych do osiągnięcia zadowalających dochodów wyłącznie poprzez prowadzenie produkcji rolniczej.

Nowe instrumenty i rozwiązania stosowane w ramach II Filara WPR takie jak modulacja, cross-compliance, ujednoczenie przepisów, ryczałtowe płatności itp., nadały tej polityce nowych barw, a sama polityka stała się źródłem możliwości na rozwijanie różnych aktywności i osiągnięcia korzyści nie tylko ekonomicznych. To nowe oblicze Wspólnej Polityki Rolnej powinno zahamować dalszy odpływ ludzi z rolnictwa i obszarów wiejskich, karczowanie setek tysięcy hektarów powierzchni zadrzewień śródpolnych, wyginięcie setek gatunków roślin i zwierząt, zniknięcie regionalnych ras zwierząt i odmian roślin oraz specjalności kulinarnych, zanikanie zwyczajów i przejawów kultury rolniczej. Ustanowione w 2001 r. w Goeteborgu na podstawie ustaleń Agendy 2000 przewodnie zasady polityki rynkowej i rozwoju obszarów wiejskich WPR wskazywały, że dobre wyniki gospodarcze powinny iść w parze ze zrównoważonym wykorzystaniem zasobów naturalnych, utrzymaniem różnorodności biologicznej i odnowy ekosystemów. WPR powinna zostać ukierunkowana wyraźniej na osiągnięcie zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa oraz zwiększanie nacisku na wytwarzanie wysokiej jakości, zdrowych produktów. Rozwijanie produkcji rolniczej metodami ekologicznymi, zachowującymi różnorodność biologiczną może być ukierunkowane nie tylko na wytwarzanie żywności ale także na produkcję odnawialnych źródeł energii. Te postanowienia były ważne w kontekście zbliżającego się rozszerzenia Unii Europejskiej na kraje Europy wschodniej i południowej. Ustanowienie nowego zestawu celów WPR wiązało się z przyjęciem na lata 2000–2006 nowych ram budżetowych, w których zamrożono wydatki na rolnictwo na poziomie 4% całych wydatków budżetowych UE.

Agenda 2000 wzmocniła już wcześniej zarysowany trend rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i dywersyfikacji gospodarki wiejskiej. W tym duchu wprowadzono również istotne zmiany w polityce strukturalnej (regionalnej) ograniczając z sześciu do trzech liczbę celów strukturalnych i z 7 do 4 liczbę programów w ramach inicjatyw wspólnotowych. Utrwalenie tych trendów zostało potwierdzone w tzw. Reformie Luksemburskiej (Reforma Fischlera). Poprzez wprowadzenie Systemu Jednolitej Płatności reforma ta zmierzała do oddzielenia płatności bezpośrednich od wielkości produkcji (decoupling w większości sektorów produkcyjnych, co ograniczało istotną modyfikację pierwszego rynkowo-cenowego Filara WPR i wzmocnienie drugiego Filara – polityki rozwoju wsi. Nowe instrumenty wprowadzone na okres dziesiątego rozszerzenia Unii Europejskiej we wszystkich obszarach dały podstawę dla Nowych Regulacji Rozwoju Wsi na lata 2007–2013.

W 2007 r. Komisja i Parlament Europejski zainicjowały tzw. Przegląd Zdrowotny (Health Check) Wspólnej Polityki Rolnej. Przegląd ten miał trzy podstawowe cele (Adamowicz 2008):

- jak uczynić System Jednolitej Płatności sprawniejszym, efektywniejszym i prostszym,
- jak dostosować instrumenty wspierające rynek ustanowiony dla pierwszych sześciu, następnie piętnastu, krajów członkowskich dla grupy 28 państw członkowskich UE działających w bardziej zglobalizowanym świecie,
- jak sprostać nowym wyzwaniom wynikającym ze zmian klimatycznych, wzrostu zapotrzebowania na biopaliwa i masowego deficytu wody. Jak zaadaptować się do nowych wyzwań rosnącego ryzyka i nowych szans rozwojowych.

Przegląd poszukiwał odpowiedzi na pytania stawiane z myślą o uproszczeniu mechanizmów WPR oraz zapewnieniu pewnej stabilności polityki przez następne 7 lat, kiedy to nie zamierzano podejmować większych zmian i reform. Zakładano, że Jednolity System Płatności Obszarowych stosowany w nowych państwach członkowskich zostanie zamieniony w 2010 r. na Jednolity System Płatności obowiązujący także w „starych” krajach. Poszczególne kraje mogłyby zatrzymać również możliwość dofinansowania rolnictwa z własnych środków do 10% narodowych limitów dopłat. Nowy system miał być także bardziej elastyczny dla rolnika, dający mu możliwość wyboru gałęzi produkcji, na którą uzyskuje dopłaty. Nowy model jednolitej płatności zmierza w kierunku bardziej wyrównanej wysokości dopłat, jak i do uproszczenia skomplikowanych procedur ich przyznawania. Zakładane zmiany nie mogą przewidzieć różnych ważnych zmian w otoczeniu, takich jak np. embargo nałożonego na eksport owoców i warzyw oraz ograniczenia w eksporcie niektórych innych produktów na rynek rosyjski w związku z konfliktem ukraińskim. Aktualny kształt Wspólnej Polityki Rolnej oraz pojawiające się ciągle różne uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne stwarzają nowe, bądź wzmacniają istniejące wyzwania wobec rodzinnych gospodarstw rolnych w państwach członkowskich UE.

Gospodarstwa rodzinne w aktualnej WPR – wyzwania na przyszłość

Ustanowienie roku 2014 rokiem rolnictwa rodzinnego i wiele konferencji zorganizowanych z tej okazji prowadzi do ogólnego wzmocnienia świadomości dotyczącej roli rolnictwa rodzinnego w Europie i możliwych różnych ścieżek rozwoju wielce zróżnicowanego sektora gospodarstw rodzinnych. Oznacza to zarówno rewalizację tradycyjnych poglądów na cechy i rolę gospodarstw chłopskich, jak też poszukiwanie nowych koncepcji rozwojowych wobec narastających wyzwań wobec tego sektora. Podkreślając silne strony tego sektora należy wymienić zarówno specyficzne cechy gospodarstw rodzinnych, jak i pełnią przez nie rolę.

Gospodarstwa rodzinne są zjawiskiem o wielu obliczach, zarówno jednostki produkcyjnej jak i społecznej oraz jednostki zrosniętej z otaczającym środowiskiem przyrodniczym i kulturowym. Jednym z atutów tych gospodarstw jest ich elastyczność i umiejętność dostosowania się do różnych, także niekorzystnych warunków gospodarowania. Mimo, iż funkcjonują w warunkach niepewności i różnorodnego ryzyka są zdolne do zachowania swojej struktury, istoty, charakteru i tożsamości. Gospodarstwa rodzinne w Polsce są przykładem na przetrwanie mimo rozbiorów państwa, ogromnych zniszczeń dwóch wojen światowych, presji kolektywizacyjnej w okresie centralnego planowania i trudności transformacji ustrojowej. Wykorzystując głównie pracę członków rodziny zainteresowanej dobrymi wynikami swojej pracy wykazujących naturalną wstrzeźliwość wobec ryzykownych działań i nieracjonalnych sposobów wykorzystania posiadanych zasobów trwają i godnie wypełniają swoje funkcje. Poszukując właściwych strategii zwiększania elastyczności i zdolności adaptacyjnej mają do wyboru ścieżkę dywersyfikacji produkcji rolnej, nowej działalności pozarolniczej i wielofunkcyjności albo też unikania nadmiernego zaangażowania zasobów w pojedynczą działalność w procesie intensyfikacji produkcji. Gospodarstwa rodzinne są bardziej aktywne i sprawne w dywersyfikacji działań niż gospodarstwa korporacyjne. Rolnicy kierujący gospodarstwami rodzinnymi są rozważnymi zarządcami zdolnymi unikać zagrożenia ryzyka ekonomicznego.

W odniesieniu do środowiska wiejskiego gospodarstwa rodzinne są zdolne do funkcjonowania w różnych warunkach środowiskowych i nawet te działające na małą skalę są zdolne do złagodzenia skutków biedy i ubóstwa na wsi, szczególnie w regionach słabiej rozwiniętych. Ich znaczący udział w produkcji zapewnia bezpieczeństwo żywnościowe krajów i regionów i co jest coraz ważniejsze, przyczynia się do podnoszenia poziomu ochrony środowiska. Gospodarstwa te są znacznie mniejszym zagrożeniem dla destrukcji środowiska przyrodniczego niż gospodarstwa korporacyjne. Działalność tych gospodarstw w środowisku wiejskim przyczynia się do ożywienia witalności gospodarki wiejskiej i zachowania tradycyjnej kultury, zwłaszcza w regionach oddalonych od miast. Często występujące rozdrobnienie gospodarstw rodzinnych oznacza, że nawet w regionach słabiej rozwiniętych na wsi utrzymuje się większa liczba ludności niż w regionach gdzie te gospodarstwa zastępowane są przez duże gospodarstwa korporacyjne.

W rzeczy samej efekty gospodarowania mniejszych gospodarstw rolnych uzależnione są od wielu czynników cechujących te gospodarstwa i gospodarujących w nich rolników, jak i cech bliskiego otoczenia. Wśród podstawowych wyzwań jakie stoją przed rolnikami prowadzącymi rodzinne gospodarstwa rolne można wymienić wyzwania ekonomiczne, społeczne, środowiskowe, demograficzne i terytorialne (Davidova, Thomson 2014). Z konsultacji przeprowadzonych w 2013 r. w krajach UE (EC, 2013) do największych wyzwań można zaliczyć starzenie się rolników i brak następców (wyzwanie społeczne), słaba

pozycja rynkowa (wyzwania ekonomiczne) i obciążenia administracyjne wynikające z WPR. Uwzględniając różne aspekty przyrodnicze i geograficzne można stwierdzić, iż wyzwania wobec rodzinnych gospodarstw rolnych można wiązać z trzema płaszczyznami (wymiarami) zrównoważonego rozwoju: płaszczyzną ekonomiczną, społeczną i środowiskową.

W płaszczyźnie ekonomicznej do największych wyzwań można zaliczyć:

- dostęp do zasobów ziemi, pracy, kapitału i informacji zarządczej,
- dostęp do rynków zbytu i zaopatrzenia, głównie ze względu na słabą pozycję przetargową w zorganizowanych łańcuchach żywnościowych.

Te wyzwania mają inne znaczenie dla gospodarstw małych i dużych oraz dla starych oraz nowych członków wspólnoty. Dostęp do ziemi uwidacznia się w zakresie obrotu ziemią na rynku, jak też w płaconych cenach za ziemię. Na poziom cen ziemi duży wpływ mają duże gospodarstwa korporacyjne, a także zakres stosowanej dzierżawy. W zakresie czynnika pracy małe gospodarstwa rodzinne mają trudności z utrzymaniem w gospodarstwie przedstawicieli młodych pokoleń, tudzież następców do prowadzenia gospodarstwa.

W sferze kapitału mniejsze gospodarstwa rodzinne mają utrudniony dostęp do kredytów i zakupu nowoczesnych maszyn i urządzeń w gospodarstwie. Niska konkurencyjność mniejszych gospodarstw wynika z wielu czynników tkwiących wewnątrz gospodarstwa jak i w jego otoczeniu makroekonomicznym oraz tendencjach w sferze handlu i przetwórstwa. Niska produktywność, mała skłonność do innowacji i współpracy grupowej oraz mała skala produkcji i powolność zmian strukturalnych występują w różnym nasileniu w poszczególnych krajach i regionach przewagi drobnych gospodarstw rolnych. Te zagadnienia powinny w większym stopniu stać się przedmiotem zainteresowania Wspólnej Polityki Rolnej na przyszłość. Silniejsza pozycja przemysłu przetwórczego i handlu na rynku produktów rolnych wymaga wzmocnienia pozycji konkurencyjnej drobnych rolników i silniejszego ich umacniania w łańcuchach dostaw. To wymaga wzmocnienia albo też powrotu do działań wspólnych w ramach grup producentów lub spółdzielni rolniczych.

Wśród wyzwań społecznych do najważniejszych należy zaliczyć trudności z zapewnieniem sukcesorów w gospodarstwie rodzinnym oraz dylematy związane z przejściem w wiek emerytalny odczuwane tak od strony gospodarującego rolnika jak i następcy. W wielu przypadkach brak następców wynika ze zbyt późnego, z punktu widzenia następców, przekazywania im gospodarstwa rolnego, co skraca okres ich gospodarowania i możliwość dokonania zmian o charakterze strukturalnym. Problemem społecznym jest też częsta rozbieżność związana z płcią, feminizacja pracy i maskulinizacja własności oraz decyzji zarządczych. Średnio w UE 57% pracy wykonywana jest przez kobiety, lecz tylko 30% kobiet sprawuje kontrolę zarządczą nad gospodarstwami. W niektórych krajach te proporcje są jeszcze bardziej niekorzystne dla kobiet. Ogólnym wyzwaniem mniejszych gospodarstw jest też starzenie się pokolenia gospodarujących rolników.

Niemal wszędzie ponad połowa rolników prowadzących gospodarstwa rodzinne do 5 ha jest prowadzona przez rolników w wieku 55 lat i starszych.

Wiele wyzwań z jakimi muszą zmierzyć się gospodarstwa rodzinne ma charakter środowiskowy. Dotyczy to położenia, jakości i rozłogu gruntów, charakteru krajobrazu, żyzności gleb, stosunków wodnych, narażenia na szkody dzikich zwierząt itp. Aspekty środowiskowe są w coraz większym stopniu wmontowywane w instrumentarium Wspólnej Polityki Rolnej. Chociaż rolnicy otrzymują wynagrodzenie lub rekompensaty za gospodarowanie uwzględniające potrzeby środowiska, nierzadko wypełnienie wymagań środowiskowych staje się istotnym utrudnieniem dla prowadzenia gospodarstwa. Taka sytuacja występuje nierzadko w obszarach objętych programem Natura 2000.

Problemy środowiskowe i przestrzenne nie są ograniczone do terenów o niekorzystnych warunkach środowiskowych i terenów peryferyjnych, występują także w terenach silnego oddziaływania miast i aglomeracji miejskich. Ogólnie jednak małe gospodarstwa rodzinne w obszarach urbanizujących się mają większe możliwości przetrwania niż gospodarstwa położone w peryferyjnych i niekorzystnych warunkach środowiskowych.

Wyzwania, wobec których stają rodzinne gospodarstwa rolne powinny odnaleźć odzwierciedlenie w nowym modelu Wspólnej Polityki Rolnej a także w krajowych programach polityki rolnej uzupełniających wspólnotowy model polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich. Do podstawowych wyzwań wobec Wspólnej Polityki Rolnej należeć będzie utrzymanie wspólnotowości polityki, mimo narastającego zróżnicowania rolnictwa krajów wspólnoty w przypadku przyjmowania nowych członków, oraz objęcie interwencjonizmem nowych celów w wyniku pojawiających się nowych uwarunkowań i czynników kształtujących ekonomiczną i społeczną sytuację rolnictwa. Z punktu widzenia interesów Polski istotnym zadaniem polityki rolnej będzie kształtowanie pożądaných struktur rolnych, poprawa efektywności produkcji w gospodarstwach rodzinnych a także podnoszenie konkurencyjności rolnictwa oraz kształtowanie odpowiednich relacji między rolnictwem a innymi sektorami gospodarki oraz między rolnikami i innymi podmiotami w łańcuchach dostaw i w ramach gospodarki wiejskiej. Ważnym zadaniem będzie także kształtowanie pożądaných relacji między sferą ekonomiczną i społeczną zarówno w gospodarstwach rodzinnych jak i na obszarach wiejskich. W obszarze wspólnotowej i krajowej polityki rolnej w Polsce należy szczególnie wskazać na potrzebę kształtowania odpowiednich relacji w sferze ułatwiania rozwoju:

1. własnego przetwórstwa w ramach gospodarstw rodzinnych i ułatwienia im sprzedaży bezpośrednio;
2. racjonalnego kojarzenia produkcji żywności z wytwarzaniem energii odnawialnej z nośników dostępnych dla gospodarstw rodzinnych;
3. oferty usług społecznych w ramach wielopokoleniowych gospodarstw domowych na wsi oraz kreowania i udostępniania innych usług o charakterze gospodarczym, społecznym i środowiskowym na obszarach wiejskich.

W realizacji każdego z wymienionych celów powstanie konieczność wykroczenia poza płaszczyznę polityki rolnej i integrowania jej z innymi obszarami polityki gospodarczej i społecznej.

Podsumowanie

Gospodarstwa rodzinne w europejskim rolnictwie przetrwały przez wiele wieków niezależnie od zmian systemów ekonomicznych, zmian koniunktury gospodarczej, wojen i zmian technologicznych oraz prowadzonych polityk rozwojowych. Śmiało można stwierdzić, że gospodarstwa rodzinne nadal będą dominującą formą gospodarowania w rolnictwie aczkolwiek ich względny udział może być ograniczony. Istnieje wiele obiektywnych czynników i przyczyn prowadzących do koncentracji zarówno w strukturze gospodarstw rodzinnych jak i w rolnictwie korporacyjnym. Siłą napędową tych procesów będą dalsze zmiany technologiczne prowadzące do zmian strukturalnych i trudności z uzyskiwania zadowalających, porównywalnych dochodów. Postępujące zmiany technologiczne i strukturalne będą potęgować destrukcyjne oddziaływanie rolnictwa na środowisko zmiany klimatyczne, co będzie skutkowało bardziej wyrafinowaną, wrażliwą polityką rolno-środowiskową. Utrzymanie sektora małych gospodarstw rodzinnych może stać się szczególnie ważnym celem Wspólnej Polityki Rolnej zwłaszcza w regionach gdzie będą one szczególnie zagrożone. Polityka wobec gospodarstw rodzinnych powinna być nierozdzielnie związana z polityką rozwoju obszarów wiejskich i polityką regionalną. Nie jest wykluczone, że polityka spójności może w niektórych przypadkach przechodzić z poziomu regionalnego na poziom lokalny.

Literatura

- Adamowicz M. (2008), *Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej i jej perspektywy na drugą dekadę XXI wieku*, [w:] Kopycińska D. (red.), Polityka Unii Europejskiej, Szczecin 2008
- Adamowicz M. (red.), (2009), *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej, Uwarunkowania, Mechanizmy, Efekty*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
- Davidova S., K. Thomson (2014), *Family Farming in Europe: Challenges and Prospects* European Parliament. DG for International Policies. Policy Department B. Structural and Cohesion Policies
- Durand, G., G van Huylenbroeck (2003), *Multifunctionality and rural development: a general framework (in:) Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development* Alsgate Publishing Company Hampshire
- European Commisston (2013) Executive summary Public Consultation „The role of family farming, key challenges and priorities for the future”, <http://ec.europa.edu.eu/agriculture/copnsultations>

- Fennel R. (1997), *The Common Agricultural Policy* Oxford: Clarendon
- Halamska, M. (2014), *Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity*, [w:] „Wieś i Rolnictwo” Nr 2/2014 s. 25–46
- Hill B. (1993), *The „Myth” of the family farm: Defining the family farm and assessing its importance in the European Community.* *Journal of Rural Studies*, 9(4) 359–370
- Lamarche H. (red.), (2003), *Rolnictwo rodzinne* IRWiR PAN, Warszawa
„Rolnictwo rodzinne” [w:] „Przegląd obszarów wiejskich UE” Nr 17/2013
- Rowiński J. (2000), *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej* FAPA, Warszawa
- Tomczak, F. (2006), *Gospodarka rodzinna w rolnictwie*, IRWiR PAN, Warszawa
- ICIRAD 2013: *Les agriculture familiale del monde* Montpellier www.agriculture.gouv.fr?IMG/pdf/20120711_reportfinal
- EUROSTAT (2010) *Farm Structure Survey*
- FAO (2013) 2014 TYFF FAO Concept Note <http://www.fao.org>

Franciszek Kapusta¹

Zmiany miejsca i roli gospodarstw rodzinnych w polsce

1. Wprowadzenie

Gospodarstwo rodzinne stanowi dominujący typ gospodarowania w rolnictwie światowym. W różnych okresach historycznych gospodarstwa te wykazywały swą żywotność i odporność na występujące trudności ekonomiczne oraz zawsze spełniały wiele funkcji, wspierając ogólny rozwój gospodarczy kraju.

W Polsce po nieudanych działaniach z tworzeniem rolniczych spółdzielni produkcyjnych i rozwoju przedsiębiorstw państwowych następuje renesans rodzinnych gospodarstw rolnych.

Specyfika zarządzania gospodarstwem rodzinnym wynika z charakteru produkcji rolniczej, w której istnieje pewien cykliczny porządek prac wyznaczonych czynnikiem przyrodniczym, a rolnik jest z nim w najbliższym i bezpośrednim kontakcie. Cykliczność ta odnosi się zarówno do dnia, tygodnia, jak i całego roku. Tak więc, gospodarstwo rodzinne jest miejscem stałej gotowości rodziny rolnika do pracy. Celem gospodarstwa rodzinnego jest trwanie i rozwój. Kryterium oceny jest dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego (Dg) zawierający wynagrodzenie za pracę rodziny i środki na dalszy rozwój gospodarstwa.

2. Cel, zakres i metodyka pracy

Celem opracowania jest zobrazowanie zmian miejsca i roli gospodarstw rodzinnych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem lat 2003, 2005, 2007, 2009 i 2011, tj. przed i po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej.

Opracowanie powstało w oparciu o: literaturę przedmiotu badań zwartą i ciągłą oraz informacje statystyczne. Zgromadzony materiał został opracowany i zinterpretowany przy użyciu wielu metod, a szczególnie: porównawczej w for-

¹Franciszek Kapusta – prof. dr hab., Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu.

mie horyzontalnej i wertykalnej oraz statystycznej². Uzyskane wyniki zostały przedstawione techniką tabelaryczną w połączeniu z opisem słownym.

3. Wyniki badań i dyskusja

3.1. Pojęcie i geneza gospodarstwa rodzinnego

Pojęcie gospodarstwa rodzinnego funkcjonuje w potocznej mowie od momentu uwłaszczenia chłopów. Nie zostało jednak wcześniej zdefiniowane w sensie prawnym. Definicję tą wprowadza dopiero Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego³, która stanowi, że „...za gospodarstwo rodzinne uważa się gospodarstwo (art. 5):

- a) prowadzone przez rolnika indywidualnego,
- b) o łącznej powierzchni użytków rolnych (u.r.) nieprzekraczającej 300 ha.

Rolnikiem indywidualnym zaś (art. 2, 6) jest osoba fizyczna, będąca właścicielem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych o łącznej powierzchni nie mniejszej niż 1 ha użytków rolnych, a nieprzekraczającej 300 ha, prowadząca osobiście gospodarstwo rolne, posiadająca kwalifikacje rolnicze, zamieszkała w gminie, na obszarze której położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład tego gospodarstwa. Osoba fizyczna osobiście prowadzi gospodarstwo rolne, jeżeli podejmuje wszelkie decyzje dotyczące prowadzenia działalności rolniczej w tym gospodarstwie. Osoba taka powinna posiadać kwalifikacje rolnicze, co oznacza, że:

- a) uzyskała wykształcenie rolnicze co najmniej zasadnicze lub wykształcenie średnie albo wyższe,
- b) osobiście prowadziła gospodarstwo rolne lub pracowała w gospodarstwie rolnym przez okres co najmniej 5 lat.

Dla tego typu gospodarstw często używa się określenia gospodarstwo chłopskie.

Ekonomiści rolni i socjologzy wsi akcentują szczególne cechy gospodarstwa rodzinnego⁴.

Współcześnie uważa się, że każde gospodarstwo chłopskie jest gospodarstwem rodzinnym ale nie każde gospodarstwo rodzinne jest gospodarstwem chłopskim (farma rodzinna, która staje się podobna lub tożsama z systemem gospodarowania właściwym dla przedsiębiorstw).

²F. Kapusta, *Zmiany struktury agrarnej i kierunków produkcji rolniczej w rolnictwie Legnicko-Głogowskiego Okręgu Miedziowego*, PWN, Warszawa 1976, s.12; S. Stachak, *Podstawy metodologii nauk ekonomicznych*, Książka i Wiedza, Warszawa 2006, s. 213–216.

⁵Stachak, *Wstęp do metodologii nauk ekonomicznych*, Książka i Wiedza, Warszawa 1997, s. 132–133.

³Dz.U. z 2003 r. Nr 64, poz. 592.

⁴M.in. A. Czajajow, *Pour une théses systèmes économiques non capitalistes* (Ku teorii niekapitalistycznych systemów gospodarczych), „Analyse et Prévision”, styczeń 1972, s. 19–53; J. Tepicht, *Marxisme et agriculture. Le paysan polonais* (Marksizm i rolnictwo. Chłop polski), Coll. U Prisme, Armand Colin, Paris 1973; H. Mendras, *Sociétés paysannes* (Społeczeństwo chłopskie), Coll. U Prisme, Armand Colin, Paris 1976, s. 236.

Należy jeszcze zwrócić uwagę na to, że w statystyce funkcjonuje określenie gospodarstwa rolnego w użytkowaniu indywidualnym (w domyśle ogół gospodarstw indywidualnych, co utożsamia się z rodzinnymi), które obejmuje:

- 1) indywidualne gospodarstwa rolne, tj. gospodarstwa o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych, prowadzone przez rolników na gruntach własnych i niewłasnych;
- 2) gospodarstwa indywidualne o powierzchni do 1 ha użytków rolnych (działki rolne, w tym np. działki służbowe), użytkowane rolniczo przez osoby fizyczne oraz właściciele zwierząt gospodarskich nieposiadających użytków rolnych.

W dalszej części opracowania tymi pojęciami będziemy się posługiwać i w domyśle traktować, że każde gospodarstwo indywidualne jest zarazem rodzinnym.

Gospodarstwa rodzinne w rolnictwie polskim powstały w wyniku uwłaszczenia chłopów w okresie przechodzenia gospodarki z feudalnej na kapitalistyczną. Proces ten odbył się w okresie zaborów i na zasadach ustalonych przez państwa zaborcze. Uwłaszczenie odbyło się poprzez nadanie chłopom prawa własności do całości lub części użytkowanej przez nich ziemi, w zamian za płacone bezpośrednio bądź pośrednio odszkodowanie⁵. Proces i warunki uwłaszczenia chłopów przebiegał odmiennie w poszczególnych zaborach i nie zlikwidował w pełni własności obszarniczej.

Po I wojnie światowej w istniejącej sytuacji demograficznej i społeczno-zawodowej wzmagała się presja chłopów na podział ziemi obszarniczej. Pomimo dużych wpływów obszarników na rządy w Polsce, reforma rolna była uchwalona przez Sejm trzykrotnie: 10 lipca 1919 r., 15 lipca 1920 r. i 28 grudnia 1925 r.

W wyniku reformy rolnej grupy własności: obszarnicza i publiczna zmniejszyły stan posiadania gruntów na rzecz gospodarstw poniżej 50 ha. Udział gospodarstw do 50 ha w ogólnej powierzchni gruntów zwiększył się z 52,8% w 1921 r. do 57,6% w 1931 r. i 61,0% w 1938 r. Pomimo przesunięć gruntów w ramach reformy rolnej z gospodarstw obszarniczych do chłopskich, nie nastąpiło zaspokojenie tzw. „głodu ziemi”. Przeprowadzony w 1931 r. spis ludności wykazał, że na wsi było ok. 590 tys. rodzin bezrolnych, 747 tys. rodzin właścicieli gospodarstw o powierzchni poniżej 2 ha oraz 1136 tys. rodzin małorolnych 2–5 ha. Tak więc jeszcze w 1931 r. żyło na wsi 2473 tys. rodzin należących do proletariatu i półproletariatu rolnego.

Konstatując, wieś polska weszła w okres II wojny światowej jako wieś gospodarstw mocno zróżnicowanych pod względem potencjału produkcyjnego i o wysokich zasobach ludzkich.

Jednym z pierwszych aktów prawnych władz państwowych o fundamentalnym znaczeniu dla przemian ustrojowych w rolnictwie po II wojnie światowej

⁵ K. Gronowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza, realizacja, skutki*, Warszawa 1976.

był Dekret PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej⁶, który m.in. postanawiał, że: reforma rolna w Polsce jest koniecznością państwową i gospodarczą, ustrój rolny w Polsce oparty będzie na silnych, zdrowych i zdolnych do wydatnej produkcji gospodarstwach, stanowiących prywatną własność ich posiadaczy.

Równoległe z reformą rolną odbywała się repatriacja ludności polskiej z republik radzieckich i zasiedlanie Ziemi Odzyskanych. Do chwili wydania Dekretu z 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziemi Odzyskanych⁷, Dekret o przeprowadzeniu reformy rolnej stanowił jedyną podstawę prawną nadania gospodarstw rolnych na Ziemiach Odzyskanych. Tak więc w początkowym okresie osadnictwo było traktowane jako przedłużenie reformy rolnej na Ziemiach Odzyskanych.

W wyniku realizacji reformy rolnej i osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych do 1949 r. chłopi przejęli 6070,1 tys. ha ziemi. Powstało 814 tys. nowych rodzinnych gospodarstw rolnych, a 254,4 tys. gospodarstw powiększono o nowe działki ziemi. Grunty otrzymane przez rolników indywidualnych z reformy rolnej i w ramach osadnictwa rolnego stanowiły w 1949 r. prawie 34% zajmowanych przez gospodarke indywidualną gruntów.

Gospodarstwa indywidualne, które skorzystały z nadziału ziemi stanowiły ok. 31% wszystkich gospodarstw. Na ziemiach dawnych powstało w ramach reformy rolnej 347,1 tys., a powiększono 254,4 tys. gospodarstw na obszarze 2384,4 tys. ha. Przeciętny obszar nowopowstałego gospodarstwa wynosił 5,4 ha, a działki na powiększenie gospodarstwa już istniejącego 1,9 ha. Natomiast na Ziemiach Odzyskanych nadzielono 466,9 tys. gospodarstw na obszarze 3685,7 tys. ha. Przeciętny obszar gospodarstwa wynosił 7,9 ha.

Z dotychczasowych rozważań wyłania się bardzo skomplikowany obraz powstawania zrębów ustroju rolnego i struktury agrarnej oraz miejsca w tym gospodarstwach rodzinnych. Późniejsze lata przynoszą dalszą zmienność polityki rolnej państwa i konieczność procesów adaptacyjnych do tej polityki gospodarstw rodzinnych.

3.2. Przemiany gospodarstw rodzinnych w latach 1950–2010

W polityce rolnej tych lat można wyróżnić następujące okresy:

- 1) Uspółdzielczenia rolnictwa i pozyskania środków z rolnictwa na uprzemysłowienie kraju (lata 1950–1955).
- 2) Odrodzenia przedsiębiorczości indywidualnej i zbiorowej (lata 1956–1970).
- 3) Działania na rzecz koncentracji i unowocześnienia rolnictwa (lata 1971–1980)⁸.
- 4) Okres przedtransformacyjny (lata 1980–1989).

⁶ Dz.U. z 1944 r. Nr 4, poz. 17.

⁷ Dz.U. z 1945 r. Nr 51, poz. 295.

⁸ Szerzej: F. Kapusta, *Wybrane zagadnienia polityki agrarnej*, cz. I, AR, Wrocław 1984, s. 78–93.

- 5) Okres transformacji ustrojowej i przygotowań do akcesji do Unii Europejskiej (1990–30.04.2004)⁹.
- 6) Wspólnej Polityki Rolnej –WPR (z ograniczeniami akcesyjnymi od 1 maja 2004 r.).

Można powiedzieć, że do 1950 r. zostały ukształtowane zręby ustroju rolnego i struktury agrarnej. Jest to wielkość wyjściowa do której można porównywać późniejsze stany i wyciągać z tych porównań wnioski (tab. 1). W latach 1950–1956 zmniejszył się udział w użytkowaniu ziemi sektora prywatnego, a szczególnie gospodarstw indywidualnych, natomiast wzrósł udział spółdzielni produkcji rolniczych i sektora publicznego. Lata 1956–1960 to okres odbudowy gospodarki indywidualnej kosztem spółdzielczej i sektora publicznego. Z kolei lata 1960–1990, to okres powolnego kurczenia się sektora prywatnego a umacnianie publicznego. Przełom w tej tendencji nastąpił po 1990 r. i trwa dalej – umacnianie się sektora prywatnego z gospodarką indywidualną. Gospodarka indywidualna zatoczyła koło odzyskując swój udział w użytkowaniu ziemi z 1950 r. a sektor publiczny znacząco stracił na znaczeniu.

Tabela 1. Zmiany struktury użytkowania ziemi według sektorów i typów społeczno-ekonomicznych (% użytków rolnych) w latach 1950–2011

Rok	Sektor prywatny	W tym		Sektor publiczny
		gospodarstwa indywidualne	spółdzielnie produkcji rolniczej	
1950	90,4	89,6	0,8	9,6
1956	86,5	77,3	9,2	13,5
1960	88,1	86,9	1,2	11,9
1970	84,6	81,0	1,2	15,4
1980	80,5	74,5	5,4	19,5
1990	80,1	76,0	4,0	19,9
2000	92,2	83,9	2,0	7,8
2002	94,5	87,9	1,9	5,5
2010	96,8	89,7	.	3,2
2011	97,1	90,0	.	2,9

Źródło: Rocznik statystyczny, GUS, Warszawa 1978, s. 85–86; *Rocznik statystyczny*, GUS, Warszawa 1992, s. 80; *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2001*, GUS, Warszawa 2001, s.11; *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2003*, GUS, Warszawa 2003, s 2; *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2009 r.*, GUS. Warszawa 2009, s. 67; 2011, s. 92. Obliczenia własne.

W całym analizowanym okresie wystąpiły istotne zmiany w zakresie kształtowania się liczby (tab. 2), a co za tym idzie również powierzchni poszczególnych grup obszarowych gospodarstw indywidualnych.

⁹ Szerzej: F. Kapusta, *Przedsiębiorczość. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Forum Naukowe, Poznań-Wrocław 2006, s. 74–80.

Tabela 2. Zmiany liczby i struktury indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce w latach 1950–2010

Lata	Jedn. m.	Liczba gospodarstw	Liczba i struktura (w %) gospodarstw					Przeciętna powierzchnia gospodarstw	
			1–2	2–5	5–10	10–15 ^x	15 ha i więcej ^x	ogółem	użytków rolnych
1950	tys.	2762,3	415,1	991,8	976,5	246,3	132,6	●	●
	w.z.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x	x
	%	100,0	15,0	35,9	35,4	8,9	4,8	x	x
1960	tys.	2937,3	523,0	1091,9	937,7	283,6	101,1	●	●
	w.z.	106,3	126,0	110,1	96,0	115,1	76,2	x	x
	%	100,0	17,8	37,2	31,9	9,7	3,4	x	x
1970	tys.	2736,8	472,7	967,5	886,3	296,0	114,3	●	●
	w.z.	99,1	113,9	97,5	90,8	120,2	86,2	x	x
	%	100,0	17,3	35,3	32,4	10,8	4,2	x	x
1980	tys.	2390,0	446,9	884,3	717,0	239,0	102,8	6,5	5,7
	w.z.	86,5	107,7	89,2	73,4	97,0	77,5	x	x
	%	100,0	18,7	37,0	30,0	10,0	4,3	x	x
1990	tys.	2138,0	378,4	750,4	637,2	241,6	130,4	7,1	6,3
	w.z.	77,4	91,2	75,7	65,3	98,1	98,3	x	x
	%	100,0	17,7	35,1	29,8	11,3	6,1	x	x
2000	tys.	1880,9	448,2	613,6	447,7	185,7	185,7	8,0	7,2
	w.z.	68,1	108,0	61,9	45,8	75,4	140,0	x	x
	%	100,0	23,8	32,6	23,8	9,9	9,9	x	x
2010	tys.	1558,4	342,2	519,2	351,5	152,2	193,3	9,8	7,6
	w.z.	56,4	82,4	52,3	36,0	61,8	145,8	x	x
	%	100,0	22,0	33,3	22,6	9,8	12,3	x	x

Uwaga ^x)1950 – 10–14 i (and)14–20 ha; w.z. – wskaźnik zmian – change factor.

Źródło: *Roczniki statystyczne 1961–1997*, *Rocznik statystyczny rolnictwa 1998*, GUS, Warszawa 1999, s. 36; *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2011*, GUS, Warszawa 2011, s. 457. Obliczenia własne.

Przemiany obszarowe gospodarstw w Polsce przebiegają odmiennie niż w innych krajach Unii Europejskiej. Tym niemniej, od 1980 r. zaznacza się wyraźna tendencja do wzrostu liczby gospodarstw o obszarze 15 ha i więcej, przy spadku liczby gospodarstw pozostałych grup obszarowych.

Mechanizm ewolucji gospodarstw rodzinnych tworzą zmiany potencjału pracy ludzkiej (ilościowe i jakościowe), występujące łącznie z wewnętrznymi przemianami i substytucją czynników produkcji¹⁰. Pomimo pozytywnych przemian liczby i powierzchni gospodarstw indywidualnych chęć i potrzeba powiększania ich obszaru nie została zaspokojona, a przecięty obszar gospodarstwa jest wciąż jeszcze niski.

Zasoby pracy w rolnictwie zmniejszyły się z 7016,1 tys. w 1950 r. do 4245,9 tys. osób w 2000 r. Natomiast w 2010 r. w rodzinnych gospodarstwach pracowało wyłącznie lub głównie 2216 tys. osób (dla 1945 tys. osób – była to jedyna praca, a dla 271 tys. – praca główna), co stanowiło 39,4% ogółu ludności w wieku 15 lat i więcej zamieszkałej z użytkownikami gospodarstw rolnych¹¹. Należy zaznaczyć, że zbiorowość zaangażowanych w pracę w rodzinnych gospodarstwach w ciągu 12 miesięcy była większa – 4537 tys. osób.

Przeciętnie na 1 gospodarstwo rolne prowadzące działalność rolniczą przypadało pracujących wyłącznie i głównie 1,2 osoby przy produkcji rolnej. Wskaźnik ten zwiększa się wraz ze wzrostem powierzchni użytków rolnych od 0,8 osoby w gospodarstwach poniżej 1 ha do 2,1 – w gospodarstwach o powierzchni 30–100 ha i 5,5 – w gospodarstwach o powierzchni 100 ha i więcej. Na 100 ha użytków rolnych przypadało średnio 17 osób pracujących; im większe gospodarstwo rolne, tym mniej pracujących przypada na 100 ha użytków rolnych.

Blisko 2/3 ogółu pracujących użytkowników gospodarstw rolnych to osoby w wieku powyżej 44 lat; co dziesiąty pracujący użytkownik przekroczył 65 lat. Wśród kobiet użytkowników struktura wieku jest bardziej niekorzystna – udział osób w wieku powyżej 44 lat wyniósł – 65%, z tego: 28% w wieku 45–54 lat, 21% w wieku 55–64 lata, 16% w wieku 65 lat i więcej. Dla mężczyzn odsetek ten ukształtował się na poziomie 61%, a w analogicznych grupach wieku: 32%, 21% i 8%. Z przytoczonych liczb wynika, że w najbliższych latach będą zachodzić intensywne zmiany pracujących w rolnictwie.

Ewolucja gospodarki rodzinnej w rolnictwie wynika nie tylko z potrzeb ekonomicznych, tj. maksymalizacji D_g , ale także z opłacalności procesu produkcyjnego. Warunki ekonomiczne decydują o ewolucji od maksymalizacji dochodu z jednego hektara ziemi rolniczej do maksymalizacji dochodu w przeliczeniu na jednostkę siły roboczej. Oznacza to dążenie do maksymalizowania wydajności pracy własnej rodziny w celu uzyskania możliwie wysokiego dochodu z pracy, a poziom tego dochodu jest determinowany sprawnością czynności kierowniczych. Im mniejszym obszarem użytków rolnych dysponuje rodzina rolnika, tym wyższa musi być intensywność organizacji i bieżącego prowadzenia gospodarstwa (wzrost znaczenia nakładochłonnych gałęzi produkcji). Z tego względu poszczególne gałęzie produkcji rolniczej preferuje się w różnych grupach

¹⁰ Szerzej: *Gospodarstwo rodzinne*, [w:] Encyklopedia Agrobiznesu, Fundacja Innowacja, WSS-E, Warszawa 1998, s. 340–343.

¹¹ Raport z wyników. Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2011, s. 56–64.

gospodarstw dysponujących zróżnicowanym potencjałem pracy i środków kapitałowych. Zjawisko to stwarza różnorodne możliwości manewru w doborze struktury i profilu produkcji. Z dotychczasowej obserwacji wynika, że gospodarka rodzinna przechodzi trzy etapy: gospodarki samowystarczalnej, rolnictwa zróżnicowanego (wielostronnego) i gospodarstw wyspecjalizowanych.

3.3. Zmienność miejsca i roli gospodarki indywidualnej (rodzinnej) w rolnictwie polskim w warunkach Unii Europejskiej (lata 2003–2011)

Analizowany okres charakteryzuje się wysoką dynamiką zmian całej gospodarki narodowej, w tym i rolnictwa. Tym zmianom sprzyjało m.in. przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i objęcie naszego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną (z ograniczeniami akcesyjnymi dotyczącymi charakteru i wielkości dopłat bezpośrednich dla gospodarstw rolnych). Zmienia się miejsce i rola gospodarki indywidualnej w naszym rolnictwie (tab. 3).

Tabela 3. Ewolucja miejsca i roli gospodarki indywidualnej w rolnictwie polskim w latach 2003–2011

Wyszczególnienie	Lata									
	wielkości bezwzględne					udział w gospodarce całkowitej (%)				
	2003	2005	2007	2009	2011	2003	2005	2007	2009	2011
Powierzchnia użytków rolnych (tys. ha)	14012	14005	14418	14453	13892	86,7	88,0	89,1	89,7	89,7
Gospodarstwa rolne (tys. szt)	2841,1	2728,9	2575,1	2497,6	2249,5	99,8	99,8	99,8	99,8	99,8
Pracujący w rolnictwie (tys. AWU*)	2009,4	2009,4	2009,4	2009,4	2262,6	96,2	96,0	96,0	97,0	97,3
Ciągniki rolnicze (tys. szt)	1347,2	1257,5	1532,2	1556,1	1443,6	98,2	96,2	98,6	98,7	98,5
Jednostek pociągowych (szt)	9645	10328	11329	11618	14436	97,3	97,4	97,5	98,6	96,9
Zużycie nawozów mineralnych w NPK (tys. ton)	1201,4	1309,8	1692	1647,2	1683,8	79,5	80,4	85,8	86,7	86,2
Zużycie nawozów wapniowych (tys. ton)	1188,6	1206,2	434	337,3	423,7	77,7	82,8	71,7	63,7	74,6
Powierzchnia upraw (tys. ha)	9647	9972	10267	10459	9473	88,6	89,1	89,6	90,0	89,5
w tym:	7310	7526	7627	7859	23258	89,6	90,4	91,3	91,6	86,9
– zbóż	752	575	555	495	380	98,2	97,5	97,4	97,4	96,7
– ziemniaków	522	613	782	759	810	68,3	69,7	71,2	71,8	75,4
– roślin przemysłowych										
Plon przeliczeniowy zbóż, ziemniaków i buraków cukrowych (dt) ^a	27,5	30,1	31,4	33,1	33,1	95,8	94,4	96,3	95,7	95,7

Zmiany miejsca i roli gospodarstw rodzinnych w polsce

Produkcja (tys. ton)										
– zbóż	20048	22882	23854	26042	23258	85,7	85,0	87,9	87,3	86,9
– ziemniaków	13340	9993	11319	9268	8619	97,1	96,4	96,0	95,5	94,6
– buraków cukrowych	9649	9635	10212	8979	9440	82,2	80,9	80,5	82,8	80,9
– warzyw gruntowych	4257	4603	4809	5404	5376	87,4	96,2	96,4	96,5	96,4
– warzyw z upraw pod osłonami	613	617	666	726	722	91,4	91,7	92,1	91,8	93,5
Zwierzęta gospodarskie (tys. szt. dużych) –	7033	6907	7005	6474	6331	93,3	92,8	91,8	92,2	91,6
w tym (w szt. fizycznych):	5174,9	5159,6	5359,2	5384,9	5442,5	94,3	94,1	94,1	94,5	94,5
– bydło	2755,3	2647,6	2643,6	2551,4	2491,1	95,1	94,7	94,9	94,9	94,9
z tego – krowy	16951,1	16350,5	15822,7	12367,3	11407,5	91,1	90,3	87,3	86,6	84,4
– trzoda chlewna	306,8	289,0	305,2	264,0	230,0	90,8	91,5	92,0	92,2	91,6
– owce	325,5	303,6	319,9	290,0	247,1	97,7	97,3	97,2	97,3	95,0
– konie	122980	100101	107819	99238	126393	92,2	88,2	87,2	86,6	90,3
– drób kurzy										
Produkcja żywca rzeźnego (tys. ton)	4371	4278	4697	4258	4686	91,5	91,0	90,7	88,1	88,7
Produkcja mleka krowiego (mln litrów)	10741	10656	10858	11188	11183	93,0	92,1	92,5	92,6	92,8
Produkcja jaj kurzych (mln szt)	7763	7855	7812	8474	8848	84,7	81,5	79,4	77,9	85,3
Produkcja globalna (mln zł)	50405,0	56563,4	72856,8	70288,2	90276,8	89,6	89,3	89,4	88,2	89,7
Wartość dodana brutto (mln zł)	15724,9	20717,6	27244,1	24731,3	34186,5	91,6	92,8	93,2	90,0	95,2
Produkcja końcowa (mln zł)	36342,0	44340,0	53784,3	55127,6	69594,6	87,8	88,4	87,8	86,8	88,5
Produkcja towarowa (mln zł)	31528,3	37174,5	45045,5	47694,3	62288,5	86,3	86,6	85,8	84,9	87,4
Kończowa produkcja rolnicza netto (w ml zł)	28084,7	40702,0	49121,7	50227,0	61919,6	91,9	92,4	92,9	91,2	94,6

* AWU (Annual Work Unit) = 2120 roboczogodzin, tj. 265 dni po 8 godzin.

^{a)}Wyliczono w oparciu o współczynniki: F. Kapusta, Teoria agrobiznesu. Ćwiczenia, Wyd. Akademii Ekonomicznej, Wrocław 2007, s. 195.

Źródło: *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2008*, GUS, Warszawa 2008, s. 465–466, 471–474, 479–480; *Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2005*, GUS, Warszawa 2005, s. 191, 199, 223, 234–235, 239, 246–247, 258–259, 266, 285, 287–291, 296, 301, 304, 306; 2008, s. 217, 230, 291–292, 301–302, 305–306, 309, 311; *Rocznik statystyczny rolnictwa 2010*, GUS Warszawa 2010, s. 76, 114, 124, 126, 129, 134–135, 140, 146, 154, 167, 172, 174, 180–184, 189, 192–194; 2012, s. 84–86, 105, 147, 158, 163, 171–172, 177, 184–187, 191–194, 200, 211–212, 222, 225–226, 229, 231. Obliczenia własne.

Wykonana analiza wykazała wzrost znaczenia gospodarki indywidualnej w naszym rolnictwie, a szczególnie:

- wzrasta udział w użytkowaniu ziemi przy stałej tendencji zmniejszania liczby gospodarstw i stabilnym udziale w ogólnej liczbie gospodarstw,

- wzrastają zasoby (nakłady) pracy wyrażone w AWU oraz ich udział w ogólnych zasobach pracy,
- waha się udział z ogólną tendencją wzrostową w zaangażowaniu takich czynników produkcji jak siła pociągowa i zużycie nawozów mineralnych,
- wzrasta udział w wytwarzaniu podstawowych produktów rolnych; są dziedziny działalności w których ta gospodarka wykazuje wyższą pozycję w wytwarzaniu dóbr niż w zakresie posiadania czynników produkcji. Wyjątek stanowi produkcja ziemniaków i buraków cukrowych, stan trzody chlewnej i drobiu kurzego oraz produkcja żywca rzeźnego,
- wzrasta udział w wytwarzaniu produkcji końcowej, towarowej i końcowej netto, co świadczy o wzrastającej roli tej gospodarki w zaopatrzeniu rynku w produkty rolnicze.

Gospodarka indywidualna rozwija działalności pracochłonne, zaś gospodarka publiczna kapitałochłonne a pracooszczędne.

Duże zmiany zachodzą również wewnątrz gospodarki indywidualnej; rozwija się specjalizacja i koncentracja produkcji oraz coraz więcej gospodarstw prowadzi dodatkowo działalność pozarolniczą. Różnicują się dochody gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego¹².

4. Podsumowanie

Gospodarstwa rodzinne na ziemiach polskich przeszły długą i głęboką przemianę pod wpływem czynników: politycznych, ekonomicznych i demograficznych. Czynniki te w procesie historycznym ulegały zmianie i wciąż jeszcze wywierają wpływ na zmiany czynników produkcji i produkcji w tych gospodarstwach.

Współcześnie gospodarka ta przechodzi proces adaptacyjny do warunków Wspólnej Polityki Rolnej i Rozwoju Obszarów Wiejskich UE, korygowanej krajowymi uwarunkowaniami. Maleje liczba gospodarstw, wzrasta zróżnicowanie obszarowe i ekonomiczne, pogłębia się proces upraszczania i specjalizacji produkcji. Zmienia się rola i miejsce gospodarki rodzinnej w rolnictwie polskim; zmiany te przebiegają z wahaniami.

Literatura

Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r., GUS, Warszawa 2008, s. 134–140.

Czajanow A., *Pour une thèses systèmes économiques non capitalistes* (Ku teorii niekapitalistycznych systemów gospodarczych), „Analyse et Prévision”, styczeń 1972, s. 19–53.

¹² *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, GUS, Warszawa 2008, s. 134–140.

- Dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz.U. 1945, nr 3, poz. 13.
- Gronowski K., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza, realizacja, skutki*, PWN, Warszawa 1976.
- Kapusta F., *Zmiany struktury agrarnej i kierunków produkcji rolniczej w Legnicko-Głogowskim Okręgu Miedziowym*, PWN, Warszawa 1976, s. 12.
- Kapusta F., *Wybrane zagadnienia z polityki agrarnej, Cz. I*, Wydawnictwo AR, Wrocław 1984, s. 78–93.
- Kapusta F., *Przedsiębiorczość. Teoria i praktyka*, Wyd. Forum Naukowe, Poznań – Wrocław 2006, s. 74–80.
- Kapusta F., *Teoria agrobiznesu. Ćwiczenia*, Wyd. Akademii Ekonomicznej, Wrocław 2007, s. 195.
- Mendras H., *Sociétés paysannes* (Społeczeństwo chłopskie), Coll. U Prisme, Armand Colin, Paris 1976, s. 236.
- Stachak S., *Podstawy metodologii nauk ekonomicznych*, Książka i Wiedza, Warszawa 2006, s. 2132–215.
- Stachak S., *Wstęp do metodologii nauk ekonomicznych*, Książka i Wiedza, Warszawa 1997, s. 132–133.
- Raport z wyników. Powszechny Spis Rolny 2010*, GUS, Warszawa 2011, s. 56–64.
- Roczniki statystyczne*, GUS, Warszawa 1961–1997.
- Rocznik statystyczny*, GUS, Warszawa 1978, s. 85–86.
- Rocznik statystyczny*, GUS, Warszawa 1992, s. 80.
- Rocznik statystyczny rolnictwa 1998*, GUS, Warszawa 1999, s. 36.
- Rocznik statystyczny rolnictwa 2010*, GUS, Warszawa 2010, s. 76, 114, 124, 126, 129, 134–135, 140, 146, 154, 167, 172, 174, 180–184, 189, 192–194.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2001*, GUS, Warszawa 2001, s. 11.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2003*, GUS, Warszawa 2003, s. 2.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2008*, GUS, Warszawa 2008, s. 465–466, 471–474, 479–480.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2011*, GUS, Warszawa 2011, s. 457.
- Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2005*, GUS, Warszawa 2005, s. 96, 191, 199, 223, 234–235, 239, 246–247, 258–259, 266, 285, 287–291, 296, 301, 304, 306.
- Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2008*, GUS, Warszawa 2008, s. 217, 230, 291–292, 301–302, 305–306, 309, 311.
- Tepicht J., *Marxisme et agriculture. Le paysan polonais* (Marksizm i rolnictwo. Chłop polski), Coll. U Prisme, Armand Colin, Paris 1973.
- Tomczak F., *Gospodarstwo rodzinne*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, WSS-E, Warszawa 1998, s. 340–343.

Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. *o kształtowaniu ustroju rolnego*, Dz.U 2003 nr 64, poz. 592.

Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2009 r., GUS, Warszawa 2009, s. 67.

Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2011 r., GUS, Warszawa 2011, s. 92.

Maria Parlińska¹

Rodzinne gospodarstwa rolne podstawą rozwoju rolnictwa i samoorganizacji społecznych na wsi

Wprowadzenie

Rolnictwo rodzinne to coś więcej niż zawód – to sposób życia. Ogłoszenie przez Organizację Narodów Zjednoczonych roku 2014 Międzynarodowym Rokiem Rolnictwa Rodzinnego ma na celu poszerzenie wiedzy na temat tego, w jaki sposób rodzinne gospodarstwa rolne pomagają łagodzić głód i ubóstwo, zapewniać bezpieczeństwo żywnościowe i poprawiać źródła utrzymania. Pod tym względem gospodarstwa rodzinne odgrywają szczególnie istotną funkcję w krajach rozwijających się. Rodzinne gospodarstwa rolne przeważają obecnie w krajobrazie rolniczym, zapewniają 70% światowej produkcji żywności, zatrudniają liczną siłę roboczą, a także są kluczowym czynnikiem rozwoju obszarów wiejskich na całym świecie. Ten model gospodarstw rolnych chroni lokalne produkty, a także rozwija lokalne tradycje i kulturę. Rodzinne gospodarstwa rolne są także niezbędne dla utrzymania żywotności obszarów wiejskich i gospodarki wiejskiej w Europie jak i poza nią².

Celem niniejszego artykułu jest diagnoza rodzinnych gospodarstw rolnych oraz ocena pozarządowych organizacji funkcjonujących na obszarach wiejskich. Dla realizacji założonego celu dokonano przeglądu literatury przedmiotu, a także przeanalizowano dane dostępne w polskiej i unijnej statystyce.

Definicja gospodarstwa rodzinnego według ustawodawstwa Polski i Unii Europejskiej

Gospodarstwa rodzinne w polskim rolnictwie powstały w wyniku uwłaszczenia chłopów w czasie przechodzenia z gospodarki feudalnej na gospodar-

¹ Maria Parlińska – dr hab., prof. nadzw., Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.

² *Przegląd obszarów wiejskich UE. Rolnictwo rodzinne*, Publikacja Europejskiej Sieci na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, nr 17, UE 2013, s. 2–11.

kę kapitalistyczną. Proces ten miał miejsce w okresie zaborów i odbywał się na zasadach ustalonych przez państwa zaborcze. Uwłaszczenie sprowadzało się do nadania chłopom prawa własności do całości lub części użytkowanej przez nich ziemi w zamian za płacone bezpośrednio bądź pośrednio odszkodowanie³.

Pojęcie gospodarstwa rodzinnego funkcjonuje w Polsce od chwili uwłaszczenia chłopów, natomiast w przepisach prawa polskiego pojęcie to pojawiło się w art. 23 Konstytucji RP⁴, zgodnie z którym gospodarstwa rodzinne są podstawą ustroju rolnego w Polsce. Istotnym jest fakt, iż przepis Konstytucji nie definiuje, a także nie określa kryteriów pozwalających na wskazanie gospodarstw rodzinnych spośród wszystkich gospodarstw rolnych w kraju. Kryteria pozwalające zdefiniować gospodarstwa rodzinne zostały zapisane dopiero w Ustawie z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego⁵. Zgodnie z art. 5 ust. 1 przedmiotowej Ustawy za gospodarstwo rodzinne uważa się gospodarstwo rolne o łącznej powierzchni użytków rolnych nie większej niż 300 ha, prowadzone przez rolnika indywidualnego.

Definicja gospodarstwa rodzinnego jest niezmiernie ważna, gdyż ukształtowane przez przepisy prawa pierwotnego i wtórnego zasady Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej zakładają, że mechanizmy interwencyjne i wspierające ukierunkowane są na działalność prowadzoną w ramach gospodarstw rodzinnych, uznawanych za podstawowe i najważniejsze jednostki wytwórcze w rolnictwie. Przepisy unijne nie definiują samego pojęcia, lecz orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości wskazało na przesłanki zakwalifikowania pewnych jednostek produkcyjnych za gospodarstwa rodzinne. Orzecznictwo to powinno być uwzględniane podczas konstruowania definicji w ramach prawa krajowego⁶. Mimo, iż europejskie ustawodawstwo rolne nie doprowadziło do definicji gospodarstwa rodzinnego, jednakże w doktrynie, jak również preambułach do licznych europejskich aktów prawnych podkreśla się, że ochrona i rozwój gospodarstw rodzinnych stanowi jedno z podstawowych zadań i celów Wspólnej Polityki Rolnej. Brak legalnej definicji gospodarstwa rodzinnego typu rodzinnego obowiązującej na terenie całej Unii Europejskiej spowodował, że państwa członkowskie opracowały we własnych wewnętrznych porządkach prawnych takie definicje, lecz mają one jedynie charakter narodowy⁷.

³ F. Kapusta, *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, nr 2, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Kraków 2013 za K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza, realizacja, skutki*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976.

⁴ Dz.U. 1997, Nr 78, poz. 483.

⁵ Dz.U. 2003, Nr 64, poz. 592.

⁶ *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne*, Opinie i ekspertyzy, OE – 214, Kancelaria Senatu 2014.

⁷ B. Tańska-Hus, M. Orlewska, *Pojęcie gospodarstwa rodzinnego I rodzinnego w ustawodawstwie UE i w Polsce*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Rolnictwo LXXXVII, nr 540, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2006.

Intensywna dyskusja wokół definicji gospodarstwa rodzinnego rozwinęła się w związku z ogłoszeniem przez ONZ 2014 roku Międzynarodowym Rokiem Rolnictwa Rodzinnego. ONZ zaproponowało, aby za gospodarstwo rodzinne uznać takie gospodarstwo rolne, które jest zarządzane i obsługiwane przez członków gospodarstwa domowego oraz pracownicy w dużej mierze są dostarczani przez te rodziny. Zdaniem ONZ rodzina i gospodarstwo są ze sobą połączone, wspólnie się rozwijają oraz łączą funkcje ekonomiczne, środowiskowe, społeczne i kulturowe⁸. W definicji tej istotne są dwa punkty. Po pierwsze, praca w gospodarstwie – korzystanie z pracy rodziny. Po drugie, ogranicza gospodarstwo rodzinne do gospodarstwa domowe, które normalnie mieszka pod tym samym dachem. Dopuszcza możliwość powrotu do gospodarstwa członków rodziny mieszkających poza tym jednym gospodarstwem domowymi, gdy zapotrzebowanie na prace sezonowe jest najwyższe⁹.

Z perspektywy socjologicznej, gospodarstwa rodzinne są związane z wartościami rodzinnymi takimi jak solidarność, ciągłość/kontynuacja i zaangażowanie. Według Rady UE gospodarstwa rodzinne są czymś więcej niż wyborem zawodu; odzwierciedlają styl życia oparty na przekonaniach i tradycjach o życiu i pracy¹⁰. Definicja ta podkreśla dominujące wartości rodzinne. Europejczycy na ogół uważają gospodarstwa rodzinne za działalność gospodarczą. Jasny sygnał w tym kierunku został wydany w odpowiedzi na konsultacje społeczne zorganizowane przez KE na temat gospodarstw rodzinnych, z których wynika, że gospodarstwa rodzinne są czymś więcej niż biznes, ale wciąż biznesem¹¹. Prowadzi to do bardzo ważnego aspektu koncepcji rodziny rolniczej w Europie – gospodarstwo rodzinne jest organizacją rolniczą, gdzie rodzina ponosi ryzyko biznesowe¹².

Charakterystyka rodzinnych gospodarstw rolnych

Równocześnie z ogólnym rozwojem cywilizacyjnym (zwłaszcza uprzemysłowieniem) rolnictwo rodzinne podlega znacznym przeobrażeniom. Odnoszą się one do utraty cech „chłopskości”, kruszenia historycznej integralności gospodarstwa rolnego i rodziny (gospodarstwa domowego). Szczególny wpływ na to ma włą-

⁸ FAO (2013) 2014 IYFF FAO Concept Note (Modified May 9, 2013). Dostępny: http://www.fao.org/fileadmin/templates/nr/sustainability_pathways/docs/2014_IYFF_FAO_Concept_Note.pdf

⁹ Family farming In Europe: challenges and prospects, KE 2014. Dostępny: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf)

¹⁰ Council of the European Union (26 July 2013). Family farming prospects in the context of globalization, Discussion paper. 12786/13, AGR1516. Dostępny: http://static.eu2013.lt/uploads/documents/Programos/Discussion%20documents/Informal_AGR1_DP.PDF.

¹¹ European Commission (2013a). Agriculture and Rural Development Family Farming. Dostępny: http://ec.europa.eu/agriculture/consultations/family-farming/summary-report_en.pdf.

¹² Family farming In Europe: challenges and prospects, KE 2014. Dostępny: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf)

czenie rodzinnych gospodarstw rolnych w orbitę sił rynku, na którym dominuje konkurencja wymuszająca konkurencję, specjalizację i intensyfikację. Natomiast w sferze wartości na pierwszym miejscu uplasował się motyw korzyści ekonomicznych. Konkurencyjny rynek, aby zaspokoić potrzeby ekonomiczne rodziny i utrzymać żywotność ekonomiczną gospodarstwa rolnego wymusza ciągle powiększanie skali produkcji, co wiąże się z wielkością gospodarstw rolnych. Powiększanie jednych gospodarstw może dokonywać się poprzez upadek innych, co nie jest proste m.in. ze względu na związek gospodarstwa rolnego i rodziny poprzez siedlisko, ułomności rynku ziemi (wysokie koszty transakcyjne obrotu ziemią), jak również ograniczony popyt na siłę roboczą z gospodarstw rolnych¹³.

Doświadczenia krajów rozwiniętych wskazują, że model rolnictwa rodzinnego ze względów zarówno środowiskowych, jak i społecznych oraz ekonomicznych bardziej przystaje do wymogów rolnictwa zrównoważonego, wpisując się w koncepcję wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa, a także wsi. Rodzinne gospodarstwa rolne to nie tylko wytwórnia żywności, lecz także dom, rodzina, ważny element krajobrazu, ostoja regionalnych, jak również narodowych tradycji i wartości¹⁴.

Większość gospodarstw rolnych w UE (97%) można zakwalifikować do rodzinnych gospodarstw rolnych. W ich posiadaniu jest około 69% powierzchni użytków rolnych, a ich średnia wielkość wynosi około 10 ha i są około 15 razy mniejsze od korporacyjnych gospodarstw rolnych (152 ha). Mimo że rodzinne gospodarstwa rolne mogą być równoznaczne z prowadzeniem działalności rolniczej na małą skalę, to model rodzinny występuje również w 60% gospodarstw w UE o powierzchni co najmniej 100 ha.

Gospodarstwa nierodzinne były w posiadaniu większości użytków rolnych tylko w kilku państwach UE (tj. Słowacji, Czechach, Bułgarii, Francji i Estonii). W 23 z 28 państw członkowskich UE rodzinne gospodarstwa rolne posiadały ponad połowę użytków rolnych, w tym w 16 krajach ponad 80% użytków rolnych (Wykres 1).

Wykres 2 pokazuje, rozkład gospodarstw rodzinnych począwszy od gospodarstw mniejszych na 2 ha (w 2010 r. w UE-28 było ich ok. 5,7 mln gospodarstw) do dużych gospodarstw rodzinnych (prawie 199 tys. gospodarstw posiadało więcej niż 100 ha UR)¹⁵.

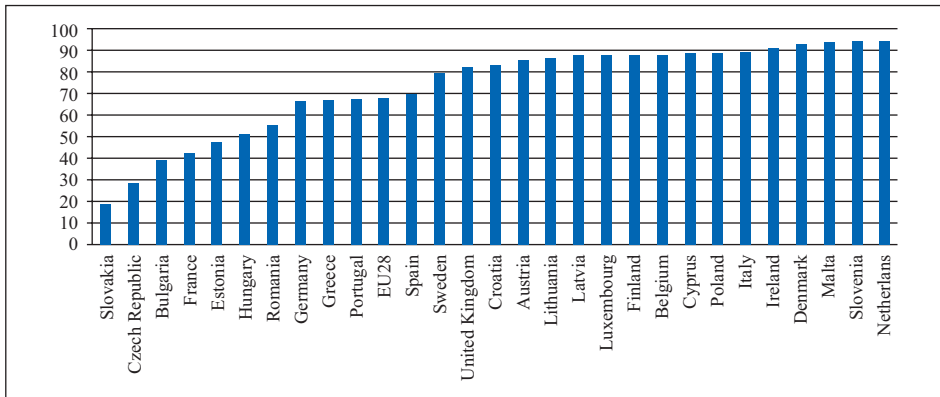
W Polsce w 2013 r. było 1 425 tys. gospodarstw rodzinnych (za gospodarstwa rodzinne zostały uznane gospodarstwa indywidualne według klasyfikacji GUS) posiadających 13 266 tys. ha użytków rolnych (UR). Gospodarstwa rodzinne do

¹³J. Zegar, *Gospodarstwa rodzinne wobec współczesnych wyzwań*, [w:] *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa*, SGGW, Warszawa 2011.

¹⁴J. Zegar, *Gospodarstwa rodzinne wobec współczesnych wyzwań*, [w:] *Wies i rolnictwo w mediach. Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007–2013*, MRiRW, SGGW, Warszawa 2011, s. 125.

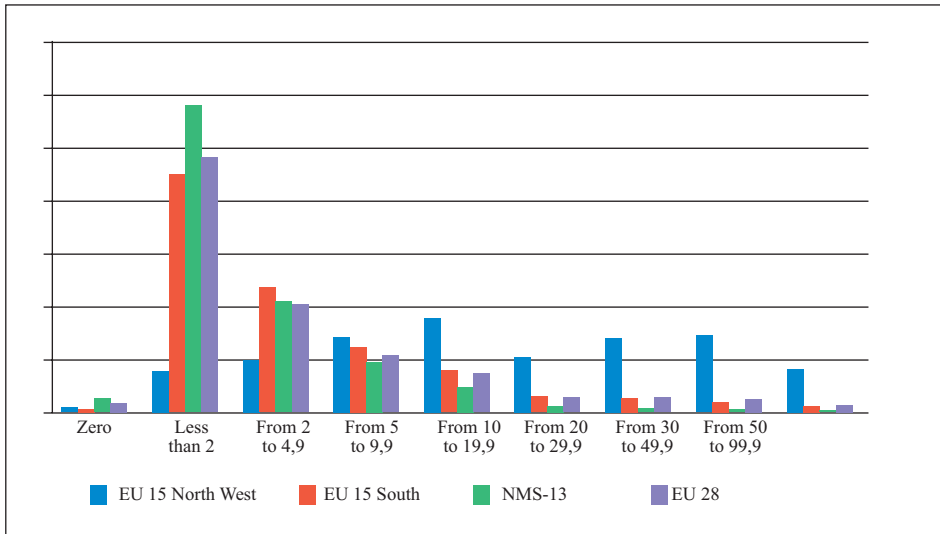
¹⁵Family farming In Europe: challenges and prospects, KE 2014, s.20. Dostępny: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf)

Wykres 1. Udział użytkowników rolnych znajdujących się w gospodarstwach rodzinnych w użytkach rolnych ogółem w krajach UE, 2010 (%)

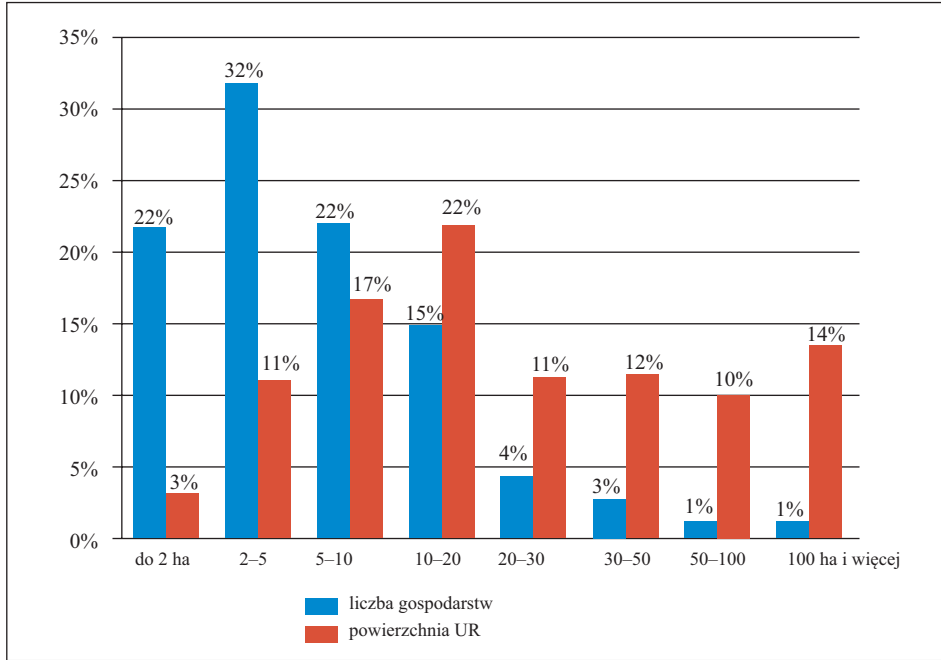
Źródło: Family farming In Europe: challenges and prospects, KE 2014, s. 19. Dostępny: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf)

Wykres 2. Odsetek gospodarstw rodzinnych zależności od wielkości gospodarstwa w ha w ogólnej liczbie gospodarstw w podgrupach UE-28, 2010 (%)

Źródło: Family farming In Europe: challenges and prospects, KE 2014, s.20. Dostępny: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf)

10 ha UR stanowiły 76% gospodarstw rodzinnych ogółem (1 082 tys. gospodarstw), a w ich posiadaniu było 4 137 tys. ha UR (31% ogółu). Prawie 9 tys. rodzinnych gospodarstw rolnych (1% ogółu) gospodarowało na 1 780 tys. UR (14% ogółu) (Wykres 3).

Wykres 3. Odsetek gospodarstw rodzinnych zależności od wielkości gospodarstwa w ha w Polsce, 2013 (%)

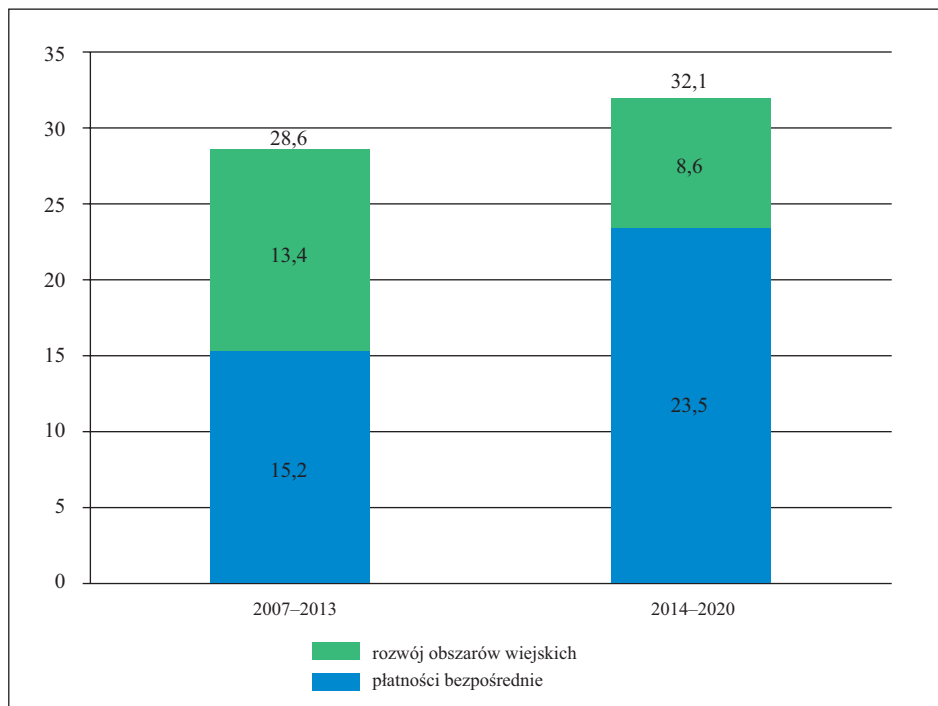
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z *Charakterystyki gospodarstw rolnych 2013*, GUS 2014.

Środki UE dla polskiego rolnictwa

Mimo zachodzących zmian w kierunku wielofunkcyjności, działalność rolnicza stanowi podstawową funkcję obszarów wiejskich. Produkcja rolnicza często jest uzależniona od czynników, na które człowiek nie ma wpływu, toteż jej prowadzenie wymaga odpowiedniego wsparcia i pomocy. Rolnictwo w Polsce dysponuje dużymi zasobami ziemi, a także korzystnymi warunkami dla rozwoju wysokiej jakości produkcji żywności. Potrzebuje jednak wsparcia, ponieważ wiele gospodarstw rolnych, w tym przede wszystkim gospodarstw rodzinnych, jest niedoinwestowanych i ma słabo rozwiniętą infrastrukturę techniczną¹⁶.

¹⁶ D. Stankiewicz, *Wpływ akcesji do UE na modernizację polskiego rolnictwa*, [w:] B. Kłos, D. Snankiewicz, *Rozwój obszarów wiejskich*, Słudia BAS Nr 4(24) 2010, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2010, s. 225.

Na polską wieś w latach 2007–2013 zostało przeznaczone 28,6 mld euro środków unijnych, w tym na płatności bezpośrednie 15,2 mld euro, a na rozwój obszarów wiejskich 13,4 mld euro (Wykres 4). Liczba beneficjentów płatności bezpośrednich oscyluje wokół 1,4 mln, a powierzchni użytków rolnych, do których zostało przyznane wsparcie blisko 14 mln ha. Budżet unijny na WPR w Polsce na lata 2014–2020 wyniesie nieco ponad 32 mld euro. Środki te dają możliwość kontynuowania rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa w naszym kraju.

Wykres 4. Środki unijne na rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich w Polsce (mld EUR, ceny bieżące)

Źródło: opracowano na podstawie Rozporządzeń Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 oraz nr 1307/2013, Rozporządzenia Rady (WE) nr 73/2009 oraz nr 1782/2003 i decyzji KE z 27 kwietnia 2010 (2010/236/EU).

Polska pozostała największym beneficjentem drugiego filara WPR, natomiast pod względem wysokości środków na płatności bezpośrednie zajmujemy szóste miejsce w UE (za Francją, Niemcami, Hiszpanią, Włochami oraz Wielką Brytanią). Licząc cały budżet na WPR, zajmujemy zaś miejsce piąte (za Francją, Niemcami, Hiszpanią i Włochami).

W Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 mają zostać działania ukierunkowane na restrukturyzację, inwestycje i modernizację w rol-

nictwie, a także wsparcie dla młodych rolników i małych gospodarstw, wsparcie dywersyfikacji działalności gospodarczej, odnowy wsi i usług podstawowych. Innowacje stanowiąc mają motyw przewodni w działaniach związanych z transferem wiedzy, współpracą i inwestycjami w środki trwałe¹⁷.

Akcesja Polski do UE oznaczała istotną zmianę ekonomicznych warunków produkcji dla polskiego rolnictwa. Nastąpiły zmiany sposobu wspierania tego sektora, zakres oraz warunki interwencji na podstawowych rynkach rolnych¹⁸. Rodzinne gospodarstwa rolne uzyskały oprócz dostępu do płatności bezpośrednich, także możliwość partycypowania w środkach II filaru WPR. Korzystanie ze środków unijnych umożliwiło gospodarstwom rolnym, które w większości w Polsce tworzone są przez gospodarstwa rodzinne, rozwój i unowocześnianie prowadzonej produkcji, co pozwoliło na zwiększenie ich konkurencyjności na unijnym rynku. Od przystąpienia Polski do UE obserwowany jest coroczny wzrost eksportu towarów rolno-spożywczych, którego wartość w latach 2004–2013 wzrosła prawie 4-krotnie (z 5,2 mld euro w 2004 r. do 20,4 mld euro w 2013 r.). w tym okresie wrosło także saldo obrotów towarami rolno-spożywczymi z 0,8 mld euro w 2004 r. do 6,1 mld euro w 2013 r.¹⁹. Wspólna Polityka Rolna wywiera znaczący wpływ nie tylko na ekonomiczne warunki produkcji, ale również na społeczność wiejską²⁰

Rola organizacji pozarządowych na obszarach wiejskich

ONZ definiuje organizację pozarządową jako *dobrowolną grupę obywateli, działających w niekomercyjnym celu i zorganizowanej na szczeblu lokalnym, narodowym czy międzynarodowym*²¹. Szerszą definicję podaje Gliński, który pisze: *Tworzące trzeci sektor organizacje pozarządowe najogólniej zdefiniować można jako specyficzne, współczesne formy samoorganizacji społecznej, struktury integrujące grupy obywateli, charakteryzujące się względnie dojrzałą tożsamością społeczną, określonym stopniem zorganizowania, prywatnym charakterem inicjatywy, dobrowolnością uczestnictwa, niezależnością i niekomercyjnością, a także – na ogół – znacznym udziałem wolontariatu i istotną rolą w kształtowaniu postaw ludzkich (zarówno osób uczestniczących w organizacjach, jak i mających jakikolwiek z nimi kontakt)*²².

¹⁷ www.minrol.gov.pl.

¹⁸ D. Stankiewicz, *Wpływ akcesji do UE na modernizację polskiego rolnictwa*, [w:] B. Kłós, D. Snankiewicz, *Rozwój obszarów wiejskich*, Studia BAS Nr 4(24) 2010, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2010, s. 249.

¹⁹ Na podstawie danych MF i CIHZ dostępnych na www.minrol.gov.pl.

²⁰ Ł. Hardt, *Wartość dodana Wspólnej Polityki Rolnej dla Unii Europejskiej i Polski*, [w:] M. Bład, D. Klepacka-Kołodziejaska, *Społeczno-ekonomiczne aspekty rozwoju polskiej wsi*, IRWiR PAN, Warszawa 2007, s. 202.

²¹ M. Halamska, *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR, Warszawa 2008, s. 14.

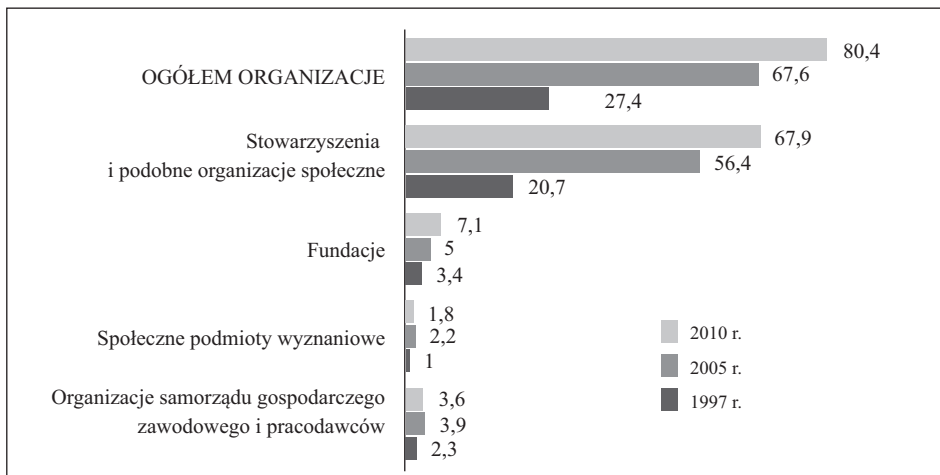
²² M. Halamska, *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa 2008, s. 14 za P. Gliński, *Przemiany sektora obywatelskiego po roku 2000 – analiza porównawcza wybranych*

Organizacje społeczne są tworzone przez ludzi w różnych celach, w szczególności²³:

- Dla przenoszenia z pokolenia na pokolenie wartości kulturowych, sposobu zachowań, pieśni ludowych itp.;
- Dla uruchomienia potencjału działań zbiorowych, w celu zaspokojeniu określonych potrzeb, np. edukacyjnych, uprawiania sportu, wychowania młodzieży, zbudowania wspólnego wału przeciwpowodziowego, drogi utwardzonej itp.;
- Dla uczestniczenia w zbiorowym tworzeniu programów rozwoju gospodarki;
- Dla tworzenia spółdzielni, spółki, względnie klastru (grupy) producenckiej itp.

Na obszarach wiejskich istnieje wiele pilnych i ważnych spraw do rozwiązania, które mogą inspirować i inspirują do tworzenia organizacji społeczno-gospodarczych i kulturalnych²⁴.

Rozmiar tego sektora jest trudny do oszacowania, gdyż swym zasięgiem obejmuje zróżnicowany zbiór instytucji i zjawisk samoorganizacji społecznej²⁵.

Wykres 5. Liczebność trzeciego sektora według głównych rodzajów organizacji w latach 1997–2010 (w tys.)

* Dane w seriach ze względu na zaokrąglenia nie zawsze sumują się dokładnie do danych ogółem.

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS.

wyników badań empirycznych, [w:] P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red), *Samorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*, IFiS PAN, Warszawa 2004.

²³ W. Michna, *Organizacje wiejskie i rolnicze oraz ich rola w rozwoju obywatelskiej demokracji i krajowej gospodarki*, IERiGŻ PAN, Warszawa 2010, s. 5.

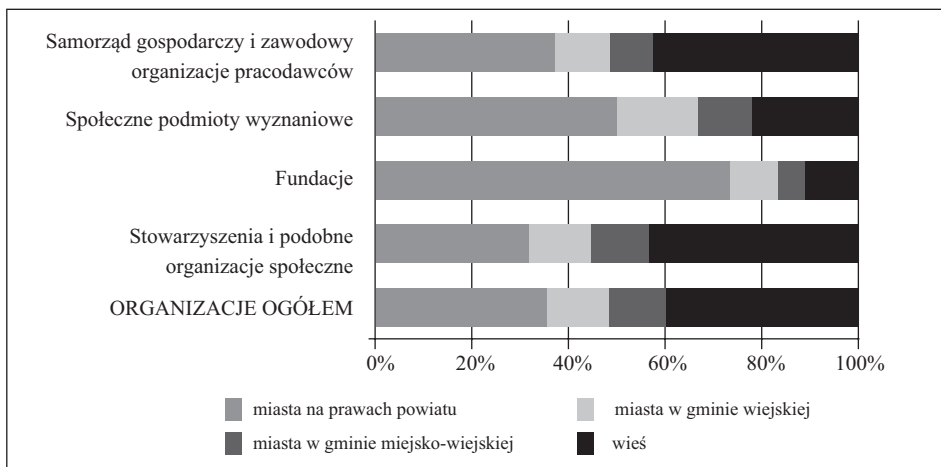
²⁴ W. Michna, *Organizacje wiejskie i rolnicze oraz ich rola w rozwoju obywatelskiej demokracji i krajowej gospodarki*, IERiGŻ PAN, Warszawa 2010, s. 5.

²⁵ M. Halamska, *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa 2008, s. 23.

Według badań przeprowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) w 2010 r. było 80,4 tys. aktywnych organizacji należących do trzeciego sektora, w tym (Wykres 5):

- 84% stanowiły stowarzyszenia i podobne organizacje społeczne, w których poza typowymi stowarzyszeniami i organizacjami społecznymi (32,2 tys.) znajdowały się stowarzyszenia kultury fizycznej i związki sportowe (18,4 tys.), ochotnicze straże pożarne (14,8 tys.) oraz koła łowieckie (2,5 tys.);
- drugą pod względem liczebności były fundacje 8,8%;
- 4,4% stanowiły organizacje samorządu gospodarczego i zawodowego oraz organizacji, w tym 1,4 tys. kółek rolniczych;
- Ostatnią grupę tworzyły społeczne podmioty wyznaniowe z udziałem 2,3%.

W porównaniu do 1997 r. liczba aktywnych organizacji w 2010 r. zwiększyła się prawie 3-krotnie. Największa dynamika w tym okresie wystąpiła wśród stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych (327; 1997 r.=100), a także fundacji (211; 1997 r.=100). Liczba organizacji trzeciego sektora pomiędzy 1997 r. a 2005 r. rosła średnio po 5,0 tys. podmiotów rocznie, natomiast w latach 2005–2010 wzrost ten był już wolniejszy i wyniósł ok. 2,6 tys. podmiotów rocznie.

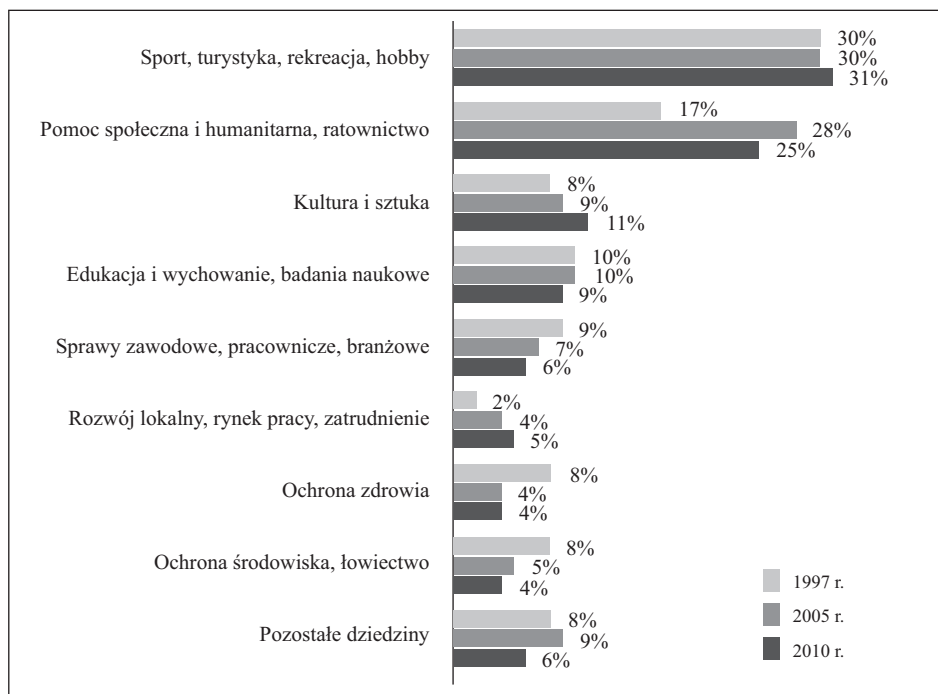
Wykres 6. Struktura organizacji trzeciego sektora według ich umiejscowienia w 2010 r.

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS.

W 2010 r. 40% organizacji trzeciego sektora była usytuowana na wsi, tj. 32,0 tys. podmiotów (Wykres 6). W większości były to stowarzyszenia i podobne organizacje społeczne (29,3 tys.); kółka rolnicze liczyły 1,3 tys. podmiotów, a fundacji umiejscowionych na wsi było ok. 800 (spośród 7,1 tys.).

Najpopularniejszymi obszarami działalności w 2010 r. organizacje pozarządowych był sport, turystyka, rekreacja oraz pomoc społeczna i humanitar-

na, ratownictwo (odpowiednio 31% i 25% organizacji). Na kolejnym miejscu uplasowała się kultura i sztuka (11%), a także edukacja i wychowanie, badania naukowe (9%) (Wykres 7).

Wykres 7. Struktura organizacji trzeciego sektora według dziedziny działalności, na którą wydatkowały najwięcej środków w latach 1997–2010 (w %)

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS.

Organizacje są takie, jakie społeczności, które je tworzą. Podstawowym kapitałem organizacji na wsi, oprócz skromnych zasobów finansowych, jest zaangażowanie ich członków.

Chociaż stowarzyszenia wiejskie zrzeszają mniej członków (średnio 40–80 członków), to częściej mogą liczyć na ich aktywność²⁶. Ponadto działania wspólnotowe można uznawać za istotę aktywizmu społecznego wsi²⁷. Ponadto w lokalnych inicjatywach należy upatrywać największej szansy w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce²⁸.

²⁶ J.Herbst, *Inny trzeci sektor. Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich*, [w:] M. Hałamska (red), *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa 2008, s.43–53.

²⁷ M. Wieruszewska, *Spolecność wiejska – podstawy samoorganizacji*, [w:] M. Wieruszewska (red.), *Samoorganizacja w społecznościach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2002, s. 46.

²⁸ M. Kłodziński, *Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagrarystyki wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej*, [w:] B. Kłós, D. Snankiewicz, *Rozwój obszarów*

Studium przypadku dotyczące „Stowarzyszenia na Rzecz Rozwoju wsi Śniadka”

Przykładem organizacji pozarządowej działającej w oparciu o gospodarstwa rodzinne jest Stowarzyszenie na rzecz rozwoju wsi Śniadka w województwie świętokrzyskim. Stowarzyszenie to zostało założone w 2005 r. i zrzesza ok. 60 członków, którzy są w większości właścicielami rodzinnych gospodarstw rolnych. Kluczowym segmentem działalności tej organizacji jest edukacja. W latach 2005–2008 stowarzyszenie prowadziło klasy 4–6 szkoły podstawowej, które następnie wróciły ponownie pod kierownictwo gminy, a od 2013 r. stowarzyszenie powołało na nowo zlikwidowaną szkołę podstawową wraz z oddziałem przedszkolnym. Stowarzyszenie jest oddolną inicjatywą, która ma na celu utrzymanie funkcjonowania jedynej na wsi szkoły, co jest tym bardziej istotne, gdyż budynek szkoły w latach 50. XX w. został wybudowany w czynie społecznym przez mieszkańców wsi, na działce подарowanej na ten cel przez jednego z jej mieszkańców. Do powołanej przez stowarzyszenie Publicznej Stowarzyszeniowej Szkoły Podstawowej uczęszcza obecnie 40 uczniów wraz z funkcjonującym przy szkole oddziałem przedszkolnym. Dzieci odnoszą sukcesy w olimpiadach i konkursach naukowych oraz sportowych, na co niewątpliwie mają wpływ mało liczne klasy i możliwość poświęcenia większej uwagi każdemu z uczniów. Stowarzyszenie powołało także bibliotekę, z której korzystają zarówno uczniowie, jak również mieszkańcy wsi. Wszelkie remonty budynku szkoły są wykonywane w czynie społecznym przez członków stowarzyszenia, a także pozostałych mieszkańców wioski. Stowarzyszenie oprócz prowadzenia szkoły pomaga osobom starszym oraz niepełnosprawnym, wspiera m.in. działania społeczne i zawodowe kobiet wiejskich, organizuje i prowadzi działania na rzecz infrastruktury wsi, a także realizuje działania mające na celu zachowanie i rozwój lokalnej tożsamości, tradycji, obyczajów i dóbr kultury. Dzięki podpisaniu umowy z Bankiem Żywności dostarcza osobom potrzebującym żywność. Pod patronatem stowarzyszenia funkcjonuje klub sportowy Huragan. W zamian młodzież należąca do klubu pomaga przy utrzymaniu boiska sportowego na terenie szkoły. Stowarzyszenie angażuje się w organizowane na terenie szkoły imprezy okolicznościowe i festyny. Szkoła na tej wsi jest bardzo ważnym miejscem, gdyż oprócz funkcji oświatowych pełni rolę wiejskiego ośrodka kultury. W specjalnie do tego przeznaczonych sali spotyka się młodzież na grę w bilard czy w tenisa stołowego. Jest miejscem licznych spotkań i zebrań wiejskich, jak również szkoleń, np. dla kobiet zagrożonych wykluczeniem społecznym. Szkoła jest także miejscem spotkań koła różańcowego oraz zespołu Świętokrzyskie Jodły. Stowarzyszenie pozyskuje środki finansowe z subwencji oświatowej, udziału w mikro-projektach (np. dzięki projektowi „Radosna szkoła” szkoła otrzymała nowe zabawki), ze skła-

dek członkowskich, od sponsorów, a także tych, którzy nie są już mieszkańcami Śniadki, ale uczęszczali wcześniej do tej szkoły. W najbliższym czasie przy szkole ma powstać plac zabaw dla dzieci, który będzie sfinansowany ze środków funduszu sołeckiego.

Podsumowanie

Gospodarstwa rodzinne odgrywają istotną funkcję w państwach członkowskich UE, w tym w szczególności w krajach rozwijających się. Większość rolników mieszkających na polskie wsi stanowią drobni producenci rolni, którzy często mają istotne znaczenie dla utrzymania żywotności obszarów wiejskich. Dodatkowo model rolnictwa rodzinnego lepiej wpisuje się w formę rolnictwa zrównoważonego zarówno ze względów środowiskowych, społecznych, jak i ekonomicznych. Powyższe analizy służyły przedstawieniu najogólniejszego portretu wiejskich gospodarstw rolnych, a także ruchu pozarządowego. Z przeprowadzonej analizy wynika, że wiejskie organizacje pozarządowe okazują się inne niż te zlokalizowane w miastach, a ich lokalne inicjatywy są szansą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Literatura

- Charakterystyki gospodarstw rolnych 2013, GUS 2014
- Council of the European Union (26 July 2013). Family farming prospects in the context of globalization, Discussion paper. 12786/13, AGRI516. Dostępny: http://static.eu2013.lt/uploads/documents/Programos/Discussion%20documents/Informal_AGRI_DP.PDF
- Decyzja KE z 27 kwietnia 2010 (2010/236/EU)
- Dz.U. 1997, Nr 78, poz. 483
- Dz.U. 2003, Nr 64, poz. 592
- European Commission (2013a). Agriculture and Rural Development Family Farming Dostępny: http://ec.europa.eu/agriculture/consultations/family-farming/summary-report_en.pdf
- Family farming In Europe: challenges and prospects, KE 2014. Dostępny: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf)
- FAO (2013) 2014 IYFF FAO Concept Note (Modified May 9, 2013). Dostępny: http://www.fao.org/fileadmin/templates/nr/sustainability_pathways/docs/2014_IYFF_FAO_Concept_Note.pdf
- Halamska M., *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa 2008
- Hardt Ł., *Wartość dodana Wspólnej Polityki Rolnej dla Unii Europejskiej i Polski*, [w:] M. Błąd, D. Klepacka-Kołodziejska, *Spoleczno-ekonomiczne aspek-*

- ty rozwoju polskiej wsi*, IRWiR PAN, Warszawa 2007, s. 202.
- Herbst J., *Inny trzeci sektor. Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich*, [w:] M. Halamska (red.), *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa 2008
- Kapusta F., *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, nr 2, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Kraków 2013* za Groniowski K., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza, realizacja, skutki*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976
- Kłodziński M., *Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej*, [w:] B. Kłós, D. Snankiewicz, *Rozwój obszarów wiejskich*, „Studia BAS” nr 4(24) 2010, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2010
- Michna W., *Organizacje wiejskie i rolnicze oraz ich rola w rozwoju obywatelskiej demokracji i krajowej gospodarki*, IERiGŻ PAN, Warszawa 2010
- Przegląd obszarów wiejskich UE. Rolnictwo rodzinne*, Publikacja Europejskiej Sieci na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, nr 17, UE 2013
- Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 oraz nr 1307/2013
- Rozporządzenia Rady (WE) nr 73/2009 oraz nr 1782/2003
- Stankiewicz D., *Wpływ akcesji do UE na modernizację polskiego rolnictwa*, [w:] B. Kłós, D. Stankiewicz, *Rozwój obszarów wiejskich*, „Studia BAS” Nr 4(24) 2010, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2010
- Tańska-Hus B., Orlewski M., *Pojęcie gospodarstwa rolnego I rodzinnego w ustawodawstwie UE i w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu”, Rolnictwo LXXXVII, nr 540, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2006
- Wieruszewska M., *Spółeczność wiejska – podstawy samoorganizacji*, [w:] M. Wieruszewska (red.), *Samoorganizacja w społecznościach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2002
- Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne, Opinie i ekspertyzy*, OE – 214, Kancelaria Senatu 2014
- www.minrol.gov.pl
- Zegar J., *Gospodarstwa rodzinne wobec współczesnych wyzwań, w Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa*, SGGW, Warszawa 2011

Wiesław Musiał¹

Regionalne zróżnicowanie rolnictwa rodzinnego w Polsce (wybrane aspekty)

Wprowadzenie

Zróżnicowanie otaczającego nas świata jest faktem obiektywnym. Swe źródła czerpie z uwarunkowań przyrodniczych, potęgowanych niejednokrotnie przez czynniki antropogeniczne. O poziomie rozwoju rolnictwa na danym obszarze oprócz bardzo istotnych uwarunkowań klimatycznych i glebowych decydują często skomplikowane, wzajemnie powiązane zależności historyczne, makroekonomiczne, społeczne oraz kulturowe. Przeprowadzenie oceny zróżnicowania rolnictwa konkretnego kraju lub makroregionu wymaga uwzględnienia jego realiów przyrodniczych, społeczno-gospodarczych oraz politycznych. Konieczność uwzględnienia uwarunkowań polityczno-historycznych wynika głównie z ewolucyjnego charakteru zmian w rolnictwie. Nawet gdy zmiany mają charakter rewolucyjny, ich następstwa są często niwelowane, czy redukowane w dłuższym okresie czasu, co miało miejsce np. po okresie rozpadu komunizmu [Musiał 2008].

Opis zjawisk zróżnicowania rozwoju gospodarczego, w tym rozwoju rolnictwa wymaga wyodrębnienia jednostek przestrzennych podlegających analizie. Najczęściej stosuje się podziały na jednostki administracyjne danego kraju, choć są to delimitacje z punktu widzenia rolnictwa i gospodarki rolnej dość sztuczne. Wraz ze zmniejszaniem jednostki terytorialnej, stanowiącej podmiot obserwacji, jakość analiz ulega znaczącej poprawie. Istotne poznawczo są sposoby delimitowania porównywanych obiektów oparte na podziałach natury geograficznej (przyrodniczej), historycznej. Zastosowanie podziałów wielokryterialnych zwiększa spektrum analiz oraz podnosi ich wartość naukową.

¹ Wiesław Musiał, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie.

Uwagi metodyczne

Celem analizy i przeprowadzonych ocen jest wskazanie głównych uwarunkowań oraz czynników zróżnicowania regionalnego rolnictwa i gospodarstw rolnych w Polsce. Opracowanie ma charakter przeglądowy i dotyczy tylko wybranych aspektów funkcjonowania rolnictwa i gospodarstw oraz produkcji rolnej w Polsce. Przyjęto, że ocena oparta będzie o zróżnicowanie zmiennych analitycznych, rozpatrywanych głównie na poziomie województw (regionów administracyjnych). Zastosowanie innej szczegółowości tj. makroregiony FADN, podregiony NUTS-3, gminy, warunkowane było dostępnością danych empirycznych. Wykonane zestawienia i mapki mają charakter prosty (jednokryterialny). W ocenie zróżnicowania struktury obszarowej gospodarstw zastosowano metodę struktur addytywnych, przyjmując za podstawową jednostkę analizy podregion (NUTS-3). W każdym z 66 podregionów w Polsce obliczono strukturę gospodarstw rolnych wydzielając cztery kategorie gospodarstw: 1–5 ha; 5–10 ha; 10–15 ha; >15 ha, a następnie dokonano porównań podregionów (każdy z każdym) przy wykorzystaniu miary zróżnicowania (1):

$$V_{jp} = \frac{\sum_{i=1}^k |\alpha_{ij} - \alpha_{ip}|}{2} \quad (1)$$

v_{jp} – miara zróżnicowania,

α_{ij} – udział i-tej składowej struktury j-tego obiektu,

α_{ip} – udział i-tej składowej struktury p-tego obiektu.

Uzyskano w ten sposób macierz zróżnicowań strukturalnych. Aby otrzymać grupy obiektów o strukturach względnie podobnych zastosowano diagraficzną metodę Czekanowskiego [1913]. Stosując procedurę kolejnej eliminacji wektorów. Za wartość progową zróżnicowania przyjęto średnią arytmetyczną wartości elementów niediagonalnych macierzy zróżnicowań. Za obiekty podobne uznano podregiony o wartości miary zróżnicowania struktur mniejszej niż średnia. Pozwoliło to na wyodrębnienie grup obiektów podobnych ze względu na badaną strukturę.

Materiały źródłowe do obliczeń i zestawień stanowią takie bazy danych jak:

- dane Powszechnego Spisu Rolnego 2010, głównie zawarte w gotowych opracowaniach tematycznych GUS [Raport... 2011, Zróżnicowanie... 2014, Rolnictwo... 2013],
- dane w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, PIB zebrane w systemie FADN dla celów analizy ekonomicznej gospodarstw,
- opracowania i zestawienia sporządzane w Instytucie Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach [Krasowicz 2013, Kopiński i Krasowicz 2010, Matyka i Kuś 2013].

Baza danych faktograficznych o charakterze liczbowym dotyczy PSR 2010 r. a dla danych FADN roku 2012 r.

W prezentowanym opracowaniu główny akcent analiz położono na ziemię jako najważniejszy w rolnictwie i niezastępowalny czynnik produkcji. Przedstawiono także wybrane kategorie pośredniego i bezpośredniego opisu wyników produkcyjno-ekonomicznych gospodarstw w Polsce. Oceniając zróżnicowanie przyrodnicze, potencjału produkcyjnego oraz wyników ekonomicznych rolnictwa i gospodarstw zastosowano, tam gdzie to było możliwe interpretacje wyników z punktu widzenia teorii rent, w tym renty przyrodniczej, geograficznej i różnych rent z ziemi [Kopaczewska 2008, Marks-Bielska 2010].

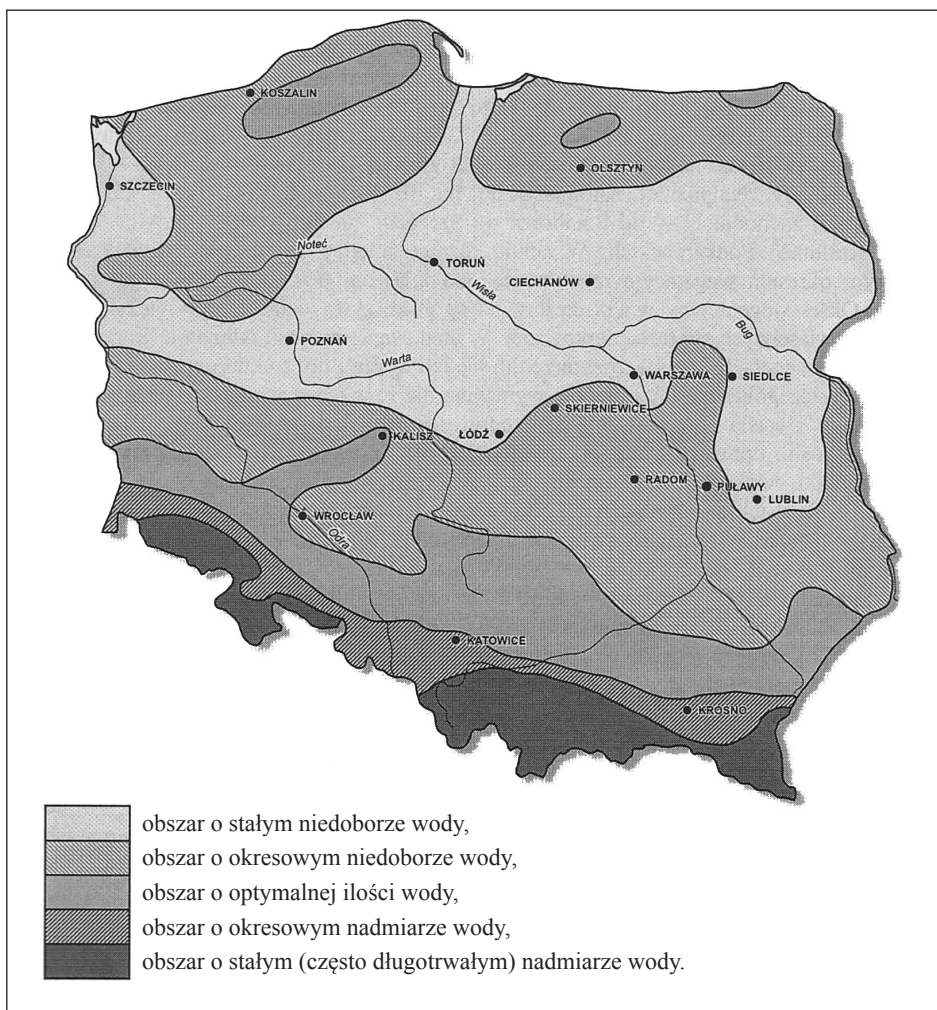
Zróżnicowanie przyrodnicze warunków produkcji rolnej

Polska choć jest europejskim krajem o średniej wielkości obszarowej, to charakteryzuje się dużym wewnętrznym zróżnicowaniem warunków przyrodniczych, w tym ich przydatnością do produkcji rolnej. Determinowane jest to głównie poprzez warunki topograficzne i klimatyczne oraz powiązane z nimi stosunki wodne wykazujące jednak znaczną zmienność w czasie (nawet w przedziale 10 lat). Stąd jakość i rolnicza wartość ziemi w powiązaniu z rzeźbą terenu wykazują znaczącą zmienność w przestrzeni. Z uwagi na mnogość analiz z różnym stopniem szczegółowości opisujących zróżnicowanie geograficzne i przyrodnicze rolnictwa postanowiono w tej części opracowania skoncentrować się na najważniejszych wyróżnikach przestrzeni produkcyjnej, które stanowią ograniczenia lub też silne strony i szanse poszczególnych subregionów [Kozłowski 1983].

Polska jako kraj posiada relatywnie dobre warunki klimatyczne do produkcji rolnej, zwłaszcza na tle stepowiejących południowych i południowo-zachodnich regionów Europy. Jednakże dokładniejsza analiza wskazująca, że także w Polsce (podobnie jak w innych krajach UE), występuje duża zmienność długości trwania okresu wegetacji, która determinuje dobór i plonowanie roślin. Dodatkowo znacząca część centrum kraju stanowi strefa o stałym niedoborze wody, a w Sudetach wraz z Przedgórzem oraz w Karpatach z Pogórzem występują okresowo nadmiar wody i częste zagrożenie powodzią (mapa 1). Jednocześnie na obszarach górskich i pogórskich oraz na Wyżynie Lubelskiej ma miejsce znaczne zagrożenie erozją.

W Polsce dominują gleby o niskiej (34,6 %) i średniej (40,2 %) jakości. Gleby oceniane jako dobre stanowią 22,3%, a bardzo dobre tylko 3,3%. Syntetyczna ocena warunków do produkcji rolnej oceniana przy pomocy wskaźnika waloryzacji rolnej przestrzeni produkcyjnej [Witek i in. 1981] potwierdza dużą zmienność środowiska przyrodniczego, zwłaszcza jakości gleb. Najniższe oceny uzyskują tereny góryste oraz północno-wschodnia część kraju. Warto jednak podkreślić, że wskaźnik ten jest bardziej adekwatny dla oceny warunków w produkcji polowej na gruntach ornych niż do oceny gruntów wykorzystywanych

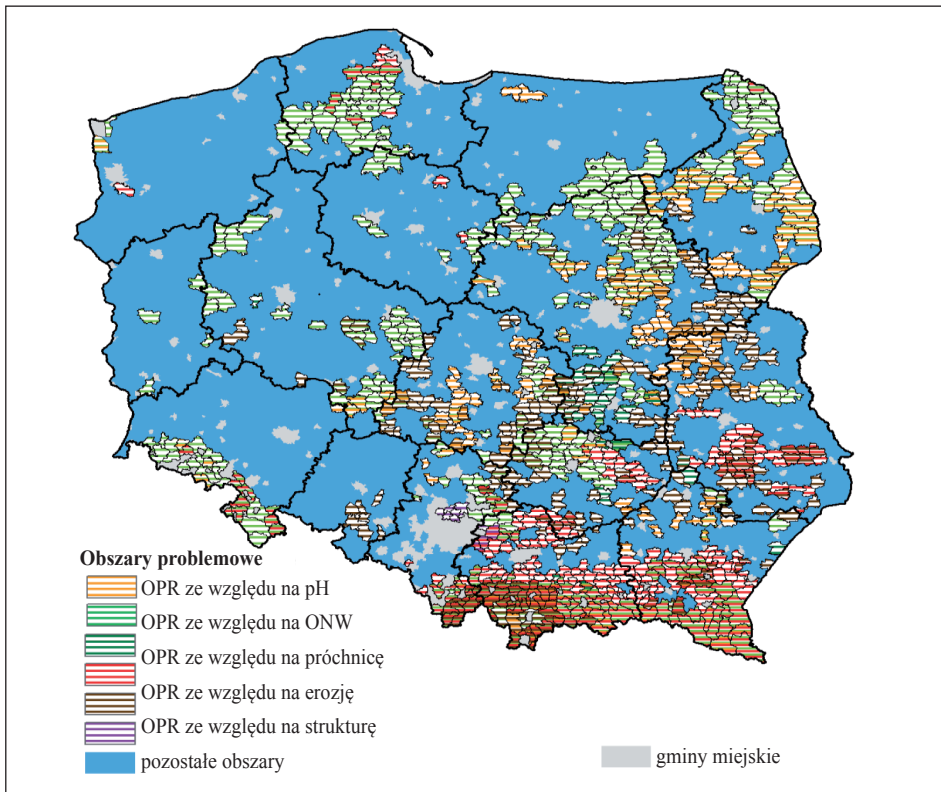
w produkcji pasz na użytkach zielonych, gdzie bardzo ważną rolę odgrywają, będące raczej w deficycie, opady atmosferyczne. Duże i równomiernie rozłożone opady wraz z relatywnie niezłą glebą na obszarach górzystych i wyżynnych tworzą istotny atut do rozwoju produkcji zwierzęcej kreując potencjalną rentą paszową. Należy tu jednak uwzględnić krótszy okres wegetacji oraz problemy z produkcją rolną prowadzoną na terenach mocno urzeźbionych. Obecnie renta przyrodnicza tych terenów, czyli korzyści nadzwyczajne związane z podwyższonymi opadami, w tej części kraju wydają się nie być należycie wykorzystywane dla celów produkcji pasz bezwzględnych i rozwoju produkcji zwierzęcej.

Mapka 1. Podział terytorialny Polski ze względu na ilość opadów niezbędnych dla produkcji roślinnej

Źródło: Kozłowski 1983.

Znacząca część kraju to tereny zaliczane do problemowych przyrodniczo lub/i gospodarczo. Najpełniej wieloaspektowość ograniczeń o podłożu przyrodniczym, ale także organizacyjnym, często warunkowanym kulturowo tych terenów oddaje określenie ich mianem „obszary o specyficznych uwarunkowaniach rolniczych” [Jadczyzyn 2013, Matyka 2013]. Zaliczyć tu należy strefy objęte różnymi formami ochrony przyrody, obszary górskie i podgórskie (pogórskie), poldery rzeczne, tereny podmiejskie.

Mapka 2. Przestrzenne rozmieszczenie gmin zakwalifikowanych jako obszary problemowe rolnictwa

Źródło: Matyka 2013.

Odrębną kategorię tworzą obszary problemowe rolniczo (OPR), do których poza obszarami należącymi do ONW – nizinne II (PROW–2007–2013) i o silnie zakwaszonych glebach ($pH < 4,5$), wchodzą także tereny zagrożone w stopniu średnim i silnym erozją, zanieczyszczone metalami ciężkimi oraz o rozdrobnionej strukturze przestrzennej gospodarstw. Na obszarach specyficznych, podmiejskich nasilają się zwłaszcza w ostatnich latach problemy wynikające z renty położenia. Atrakcyjność i relatywna łatwość znalezienia alternatywnej, pozarolniczej pracy w mieście w porównaniu do pracy w niekonkurencyjnym ekonomicznie

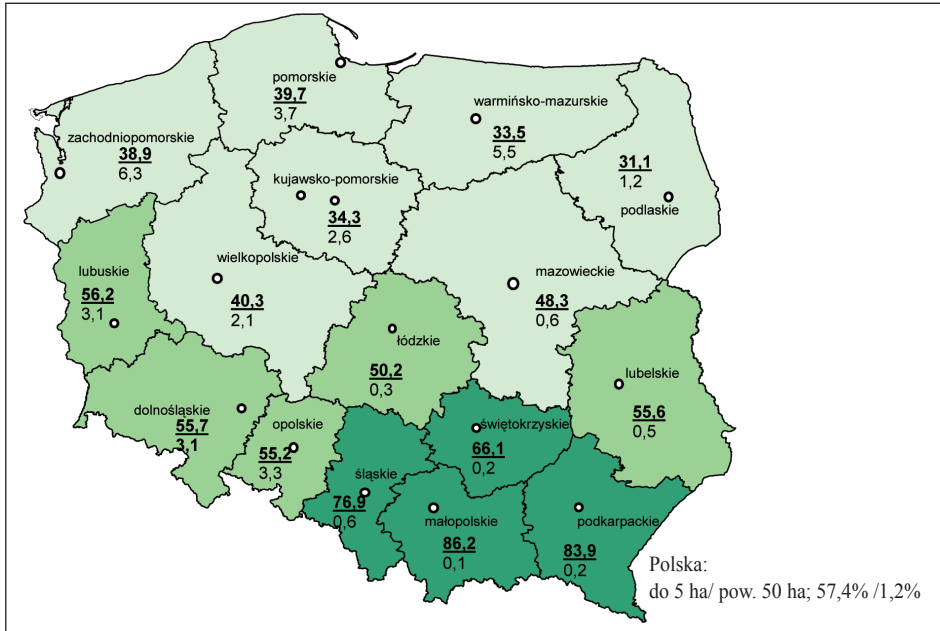
gospodarstwie sprawia, że wokół miast, zwłaszcza większych obserwowany jest silny regres w produkcji rolnej. Dotyczy to zwłaszcza gospodarstw mniejszych, nastawionych na typową produkcję rolną, prowadzących produkcję na słabszych glebach i o rozdrobnionych, nieatrakcyjnych dla dzierżawców działkach rolnych [Sroka 2014, Musiał 2013]. Także istotne dla oceny problematyki regionalizacji i zróżnicowania produkcji rolnej w Polsce jest wyodrębnienie i instytucjonalizacja terenów górzystych tj. górskich i pogórskich. Stanowią one obszar o wieloaspektowych utrudnieniach dla produkcji rolnej, w tym klimatycznych i topograficznych. Często tworzą one jednak subregiony o znaczącym potencjale produkcji sadowniczej (Pogórze Wielickie, doliny w Beskidzie Sądeckim) oraz ze względu na relatywnie duże opady, dobre warunki dla produkcji pasz dla zwierząt (zielonki). Powinny więc stanowić „zagłębienie” hodowli i chowu zwierząt trawożernych, zwłaszcza bydła i owiec. Jednak dalsze analizy potwierdzają, że tworzą tereny o niedoborze pogłowia trawożernego. Dotyczy to w szczególności sposób Sudetów, ale także jest to zjawisko pogłębiające się dużej części Karpat Polskich [Musiał, Mikołajczyk, Sroka 2014, Wojewodziec 2004].

Wybrane aspekty zróżnicowania agrarnego i ekonomicznego

Niezmiernie ważną cechą różnicującą i regionalizującą rolnictwo polskie jest struktura agrarna, na którą składa się ukształtowany historycznie i zmienny w czasie udział różnych form własności w użytkowaniu ziemi (którą to cechę obecnie uznaje się jako mniej istotną). Składają się na nią także o wiele ważniejsze podziały ze względu na udział gospodarstw w poszczególnych grupach obszarowych (klasach wielkości obszarowej), podział gospodarstw wg wielkości ekonomicznej, według zasobów pracy, czy zasobów kapitału. Podejmując tylko analizę struktury agrarnej rozumianej jako udział gospodarstw danych klas wielkości obszarowej i odnosząc tą analizę do różnych grup wielkości obszarowej gospodarstw rodzinnych otrzymujemy obraz dużego, regionalnego zróżnicowania strukturalnego rolnictwa.

Cztery województwa Polski południowo-wschodniej wyróżniają się na tle kraju wyjątkowo dużym rozdrobieniem agrarnym. Dominują tam tzw. gospodarstwa o niewielkim areale ziemi tj. do 5 ha, których w woj. małopolskim jest aż 88,2%, podkarpackim 83,9%, śląskim 76,9% a świętokrzyskim 66,1%. Mając na uwadze stosowanie nowoczesnych technologii i ekonomikę produkcji, a stąd sytuację ekonomiczną gospodarstw, można wskazać, że są to regiony relatywnego zacofania technologicznego o ubogich i mało wydajnych podmiotach gospodarczych. Regiony te, co można z dużym prawdopodobieństwem zakładać będą coraz dotkliwiej odczuwać dyspersje produkcyjne i ekonomiczną w porównaniu do regionów o zdecydowanie lepszej strukturze agrarnej.

Szczególnie duże rozdrobnienie agrarne występuje w województwie małopolskim, w którym tylko 0,1% gospodarstw dysponuje obszarem powyżej 50 ha.

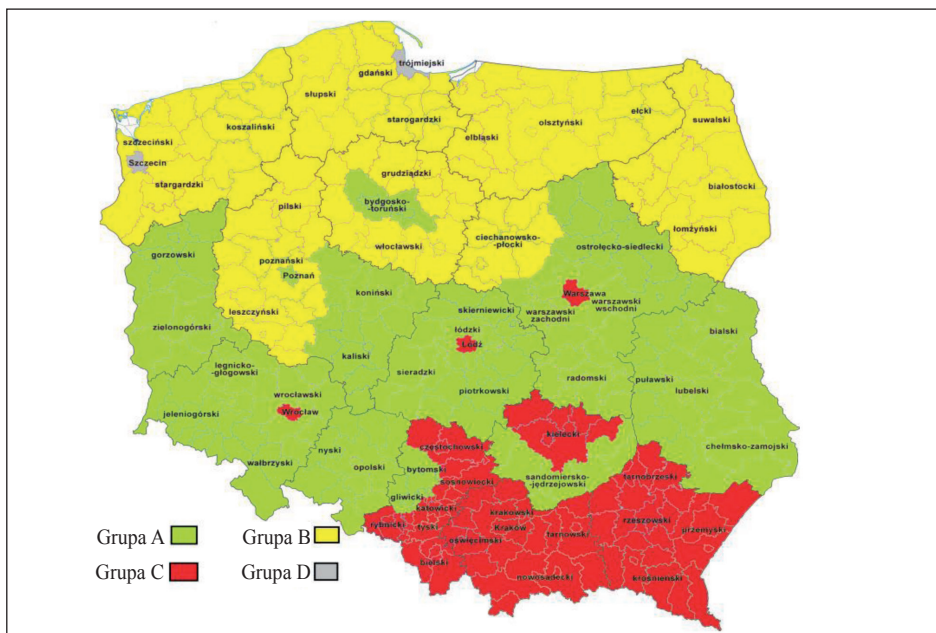

Mapka 3. Udział gospodarstw o powierzchni do 5 ha i powyżej 50 ha w %.

Źródło: Kuś, Matyka 2014.

Analogiczne wskaźniki dla regionów podkarpackiego i świętokrzyskiego wynoszą 0,2%, a dla śląskiego 0,6%. Wyjątkowo duże rozdrobnione agrarne tych regionów potwierdza bardzo niski udział ziemi rolniczej jakim dysponują gospodarstwa o powierzchni powyżej 20 ha, który to obszar można uznać, zwłaszcza w południowej Polsce za stwarzający szanse dla osiągnięcia dochodów parytetowych. Wynosi on w regionie małopolskim tylko 9%, w świętokrzyskim 11%. Na Podkarpaciu, w skład którego wchodzi subregiony tzw. popegeerowskie tj. Beskid Niski i Bieszczady w użytkowaniu gospodarstw tej kategorii obszarowej pozostaje 17% UR. W województwie śląskim udział ten wynosi 30% i jest wyższy niż w województwach łódzkim, lubelskim. Wynika to z wyraźnie lepszej struktury agrarnej trzech powiatów województwa śląskiego tj. zawierciańskiego, pszczyńskiego i raciborowskiego. Na drugim biegunie analizy są województwa pasa północnego i środkowego, w których struktura jest zdecydowanie lepsza i sprzyja prowadzeniu produkcji rolnej na większą skalę. Przykładowo w województwie zachodniopomorskim udział gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha wynosi 38,9%, ale jednocześnie o powierzchni powyżej 50 ha 6,3%, a powyżej 100 ha przekracza 2,5%. Jednocześnie gospodarstwa o powierzchni powyżej 20 ha, użytkują 81% powierzchni UR, co stanowi najwyższy wynik wśród polskich regionów.

Gdy uszczegółowimy analizę zróżnicowania agrarnego Polski na poziomie NUTS-3, wówczas w wyniku delimitacji można wyodrębnić cztery grupy obiektów. Grupy A, B, a częściowo również grupa C tworzą duże zwarte obszary. Największym udziałem gospodarstw drobnych (tj. do 5 ha) charakteryzowały się podregiony grupy C, którą tworzą głównie jednostki terytorialne Polski południowo-wschodniej oraz trzy duże aglomeracje zlokalizowane poza Małopolską i Pogórzem tj. Wrocław, Łódź i Warszawa.

Mapa 4. Delimitacja podregionów (NUTS 3) pod względem podobieństwa struktury obszarowej gospodarstw

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych powszechnego spisu rolnego 2010 (BDL GUS, www.stat.gov.pl; 2014.02.17)

W południowo-wschodniej Polsce gospodarstwa dysponujące większymi zasobami ziemi są bardzo nieliczne. Średni udział gospodarstw o powierzchni powyżej 10 ha w grupie C wynosił zaledwie 4,7%. Nawet w ośrodkach miejskich tworzących podregiony D (Szczecin, Trójmiasto) odsetek ten był ponad trzykrotnie wyższy (tab. 1).

Duży udział gospodarstw małych i bardzo małych sprzyja dezagraryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. W podregionach z grup C oraz D stwierdzono wyraźnie większy udział gospodarstw bez dochodów z działalności rolniczej jak również większy udział gospodarstw nie stosujących nawozów mineralnych. Niższe były natomiast: obsada zwierząt oraz udział gruntów w dobrej kulturze rolnej (tab. 2). Procesy dezagraryzacji produkcyjnej szczególnie widoczne

Tabela 1. Struktura obszarowa gospodarstw w wydzielonych grupach

Grupy analityczne (podregiony)	Udział gospodarstw (%) o powierzchni:				Współczynnik zróżnicowania
	1–5 ha	5–10 ha	10–15 ha	>15 ha	
Grupa A	50,9	27,4	10,7	11,0	0,0705
Grupa B	32,9	22,8	16,2	28,1	0,0707
Grupa C	82,1	13,2	2,5	2,2	0,0526
Grupa D (Szczecin, Trójmiasto)	63,4	21,3	6,1	9,3	0,0302
Razem	55,2	22,5	9,7	12,6	0,1400

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS (BDL: www.stat.gov.pl, 2014.02.03)

były w obrębie aglomeracji miejskich oraz na obszarach do nich przylegających. Stwierdzono również istotne zależności korelacyjne pomiędzy udziałem w strukturze obszarowej gospodarstw o powierzchni >15 ha a:

- udziałem gruntów o złej kulturze rolnej w powierzchni gospodarstw ($r_{xy} = -0,54$);
- udziałem gospodarstw stosujących nawozy mineralne ($r_{xy} = 0,40$).

Tabela 2. Wybrane parametry opisujące wydzielone grupy gospodarstw wg podregionów

Wyszczególnienie	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D	Polska
Udział gospodarstw bez dochodów z działalności rolniczej (%)	13,6	14,2	23,6	53,0	17,2
Udział gruntów w dobrej kulturze rolnej w strukturze UR w gospodarstwach (%)	95,5	95,9	86,2	21,8	84,2
Obsada zwierząt (SD/100 ha UR)	63,7	77,2	50,4	23,2	67,4
Udział gospodarstw stosujących nawozy mineralne (%)	62,9	61,7	40,0	19,2	54,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS (BDL: www.stat.gov.pl, 2014.02.03)

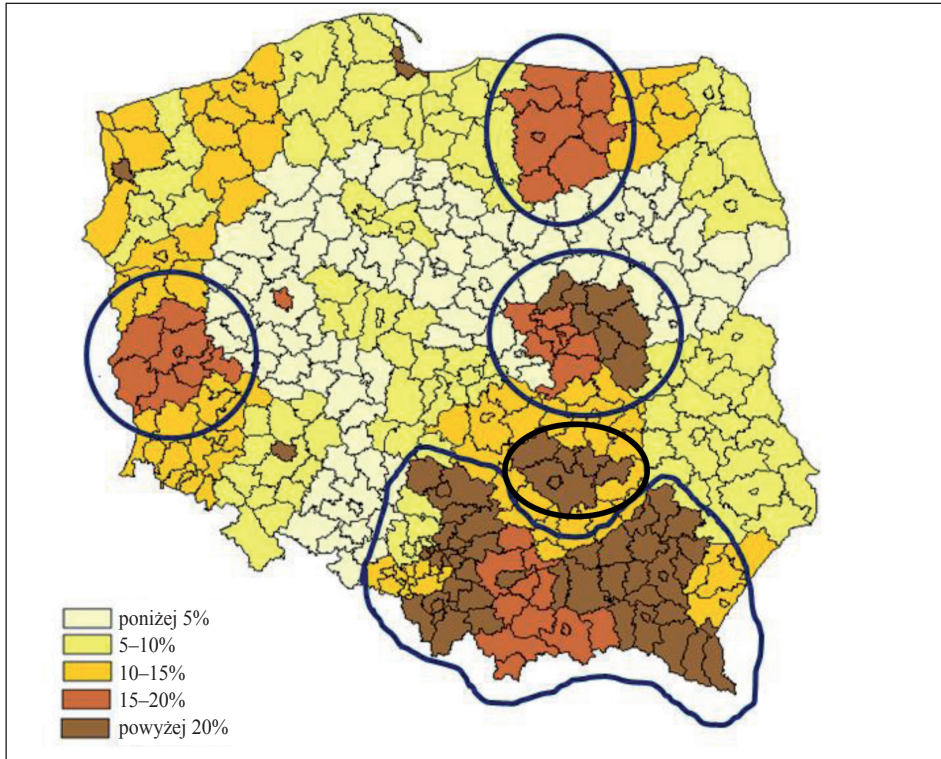
Zagadnienia dezagrarnizacji, w tym deproduktywizacji w bardzo dużym zakresie dotyczą obszarów Polski południowo-wschodniej. Wśród podregionów nie będących aglomeracją miejską najwyższym wskaźnikiem udziału gruntów o złej kulturze rolnej w gospodarstwach rolnych charakteryzowały się podregiony: częstochowski (22,9%), rzeszowski (22,2%) i sosnowiecki (20,1%). Podobnie kształtowała się sytuacja w zakresie udziału gospodarstw bez dochodów z działalności rolniczej w 2010 r. *In minus* wyróżniały się podregiony: sosno-

wiecki (46,2%), gliwicki (43,5%) oraz częstochowski (41,4%). Prezentowane wielkości wyraźnie wskazują na konieczność poszukiwania rozwiązań sprzyjających produktywności i gospodarczemu wykorzystaniu ziemi tj. przeznaczenia jej na cele zalesieniowe, czasowe wyłączenia, podtrzymanie działalności rolniczej na obszarach o rozdrobnionym rolnictwie i zachowaniu ziemi w kulturze rolnej lub przeznaczeniu jej na cele pozarolnicze, ale w sposób zamierzony i uzasadniony.

Problemem polskiego rolnictwa, wyróżniającym nasz kraj na tle sąsiadującego obszaru UE tj. Niemiec, Czech i Słowacji, a zbliżających nas w tym względzie do Ukrainy są odłogi i ugory. Ich rozmieszczenie wykazuje wyraźne zróżnicowanie regionalne. W połowie lat 70. ziemia rolnicza na której porzucono rolnicze użytkowanie zajmowała tylko 0,5% gruntów ornych (Zróżnicowanie... 2014). Problem porzucania ziemi pojawił się po raz pierwszy na większą skalę po roku 1990 tj. w okresie przemian ustrojowych i kształtowania się nowego poziomu i relacji cenowych w rolnictwie oraz w sferze zaopatrzenia w środki produkcji. Według Spisu Rolnego 2010 w Polsce jest około 449 tys. odłogów i ugorów tj. ok 4,1% powierzchni gruntów ornych. Jednakże szczegółowe badania w zakresie zagospodarowania ziemi wskazują, że ponadto 900 tys. ha ziemi rolniczej jest wyłączona z produkcji rolnej. Jest to kategoria spisowa „użytki rolne nie będące w kulturze rolnej” pozostają poza gospodarstwami, a także w gospodarstwach i są poza zainteresowaniem statystyką gospodarczą [Dzun, Musiał 2013, Matuszczak 2013].

Porzucanie rolniczego użytkowania ziemi, która staje się odłogami, ugorami, terenami zakrzaczonymi lub samoistnie zalesiającymi się staje się szczególnie dużym problemem w czterech subregionach kraju, w których udział gruntów wyłączonych z produkcji rolnej wynosi powyżej 15%. Jest to po pierwsze największy terytorialnie obszar stanowiący przez pas Karpat wraz z Niziną Sandomierską i Jurą Krakowsko-Częstochowską. Drugim silnie zdegradowanym produkcyjnie jest subregion mazowiecki (wokół Warszawy). Trzecim mieszczącym się pomiędzy dwoma poprzednimi subregion świętokrzyski (otoczenie Gór Świętokrzyskich). Kolejne dwa subregiony o największym udziale użytków rolnych wyłączonych z produkcji rolnej to lubuski i mazurski.

W zakresie porzucania rolniczego użytkowania ziemi widoczne są duże różnice regionalne. W okresie pomiędzy spisami rolnymi 2002 i 2010 udział jednostek terytorialnych, w których odłoguje się lub ugoruje ponad 30% gruntów ornych wzrósł z 16 do 181, przy czym w statystyce tej przeważały miasta [Zróżnicowanie... 2014]. Zagospodarowanie użytków rolnych w miastach jest w Polsce narastającym problemem i wydaje się ze trudnym do rozwiązania w warunkach protekcjonistycznej i zachowawczej polityki rolnej [Sroka 2014]. Grunty na których zaniechano produkcji przeznaczane są pod inwestycje lub oczekują na takie przeznaczenie, co często ma charakter deklaracyjny przedwczesny lub nawet nierealny. Powierzchnia odłogów tj. działek potencjalnie budowlanych wokół większych miast jest zwykle o wiele większa niż realny popyt, zwłaszcza

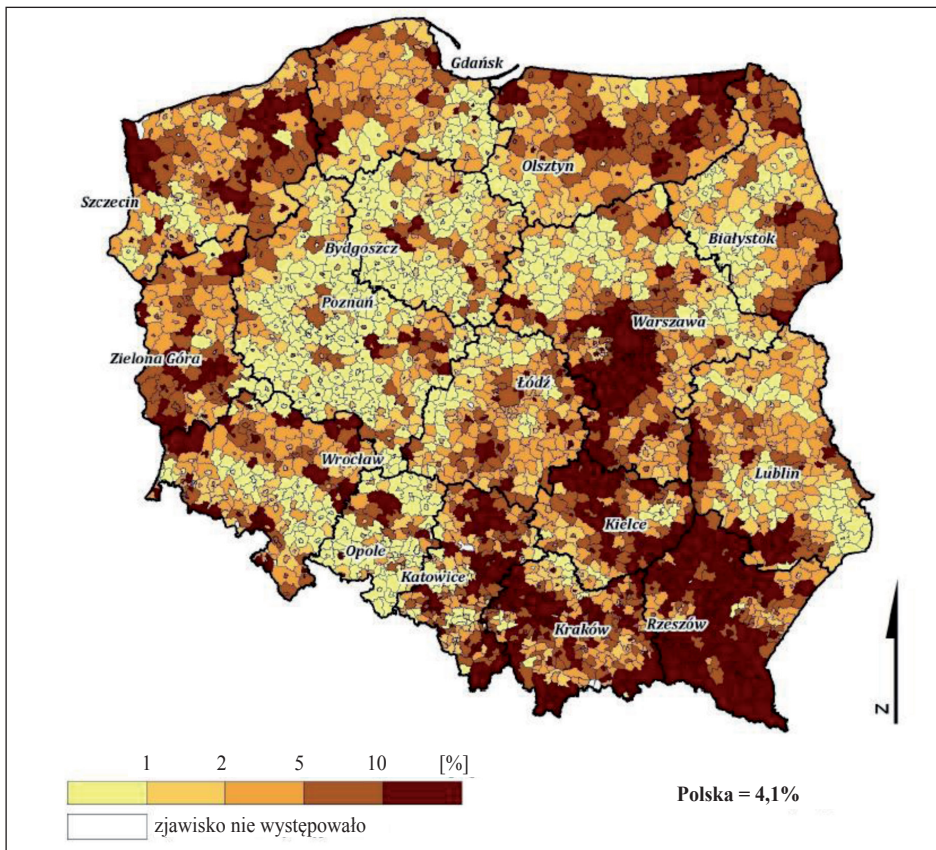

Mapka 5. Udział UR wyłączonych z produkcji rolnej

Źródło: Kopiński 2013.

cza w okresie recesji. W skrajnych przypadkach udział odłogów i ugorów wokół miast sięga 90%, co ma swe konsekwencje w nie tylko w zakresie marnotrawstwa potencjału produkcyjnego, ale także degradacji przestrzeni zwłaszcza podmiejskiej, krajobrazu, zaburzenia estetyki i jakości życia na zabudowanych działkach sąsiadujących z odłogami [Musiał 2014].

Najmniejszy udział odłogów i ugorów występuje na terenach o utrwalonych tradycjach produkcyjnych i intensywnym rolnictwie (np. województwo wielkopolskie). Kluczową rolę odgrywa tu także jakość ziemi rolniczej, przy czym ziemie najniższych klas bonitacji (VI i V) są najbardziej podatne na odłogowanie. Duże nasilenie odłogów i ugorów występuje w niemal całym regionie podkarpackim, co wynika z rozdrobnienia agrarnego i atomizacji pól a także często niekorzystnego ukształtowania terenu (Bieszczady i Beskid Niski). Wyraźnie uwidacznia się problem zwiększania się udziału odłogów na terenach rolniczych położonych pomiędzy Krakowem a Śląskiem oraz na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. Podobnie relatywnie dużo odłogów występuje na obszarach położonych na północ od Kielc i wokół Warszawy [Wojewodziec, Musiał 2014].

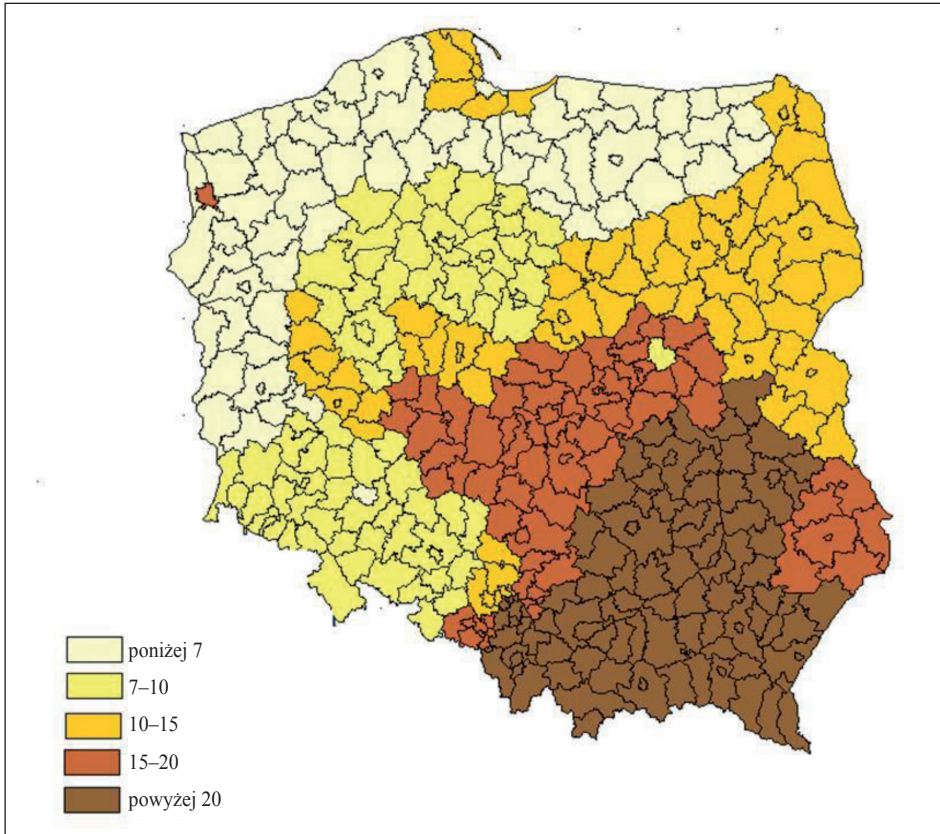

Mapka 6. Udział odlogów i ugorów w %

Źródło: Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa. Powszechny Spis Rolny 2010, GUS Warszawa 2014

Zróżnicowanie regionalne dotyczy również rozmieszczenia zasobów siły roboczej w rolnictwie (tzw. czynnika pracy). Rozdrobnienie agrarne i dezagraryzacja wsi, wskazana już wcześniej, bardzo silnie skorelowane są z nadmiarem zasobów pracy, które często wynoszą powyżej 15 AWU/100 ha użytków rolnych. Stan ten wynika z rozdrobnienia agrarnego, ale także z relatywnie wysokiego zaludnienia wsi oraz historycznie ukształtowanych struktur rolnych, co szczególnie widoczne jest w południowo-wschodniej części kraju (mapka 7).

Można jednak spodziewać się, że postępująca deproduktywizacja i ekstenyfikacja znacznych obszarów, wykorzystywanych dotychczas na cele rolnicze, sprzyjać będzie zmniejszaniu faktycznego zaangażowania pracy żywej w produkcję rolną. Także wprowadzane nowe technologie, zwłaszcza w produkcji roślinnej są dalece pracooszczędne, co sprzyjać będzie obniżaniu zaangażowania

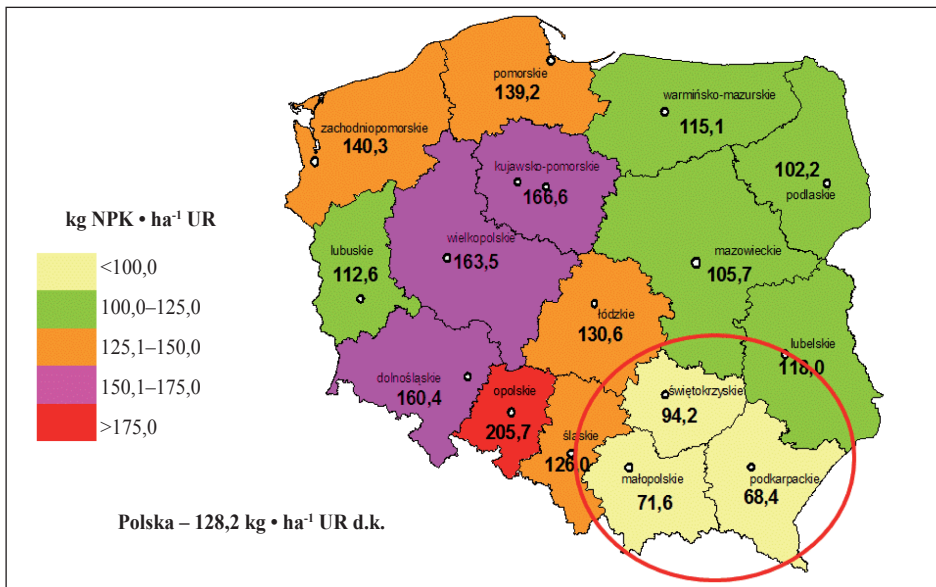

Mapka 7. Pracujący w gospodarstwach rolnych

Źródło: Kuś, Matyka 2013.

nakładów siły roboczej w rolnictwie. Zagrożeniem dla poprawy struktury agrarnej w zakresie wykorzystywania pracy ludzkiej są niewątpliwie wysokie wskaźniki bezrobocia na tym terenie, co nie sprzyja procesom transferu siły roboczej poza rolnictwo, a ziemi do gospodarstw silniejszych ekonomicznie.

Stan i poziom rolnictwa można scharakteryzować wieloma wskaźnikami i miernikami analitycznymi i syntetycznymi. Powszechnym i prostym w zastosowaniu, a zarazem dobrze oddającym poziom rozwoju produkcji roślinnej jest wskaźnik zużycia nawozów mineralnych na 100 ha użytków rolnych. W ciągu ostatnich 25 lat nastąpiły, zwłaszcza w Europie Zachodniej, ale także i Europie Środkowej istotne zmiany w tym zakresie. Zużycie nawozów spadło o 40–60%, a czynnik ten w znaczącej mierze zastępowany jest postępem technologicznym, zwłaszcza biologicznym. W ciągu ostatnich kilku lat obserwuje się jednak w Polsce ponowny wzrost zużycia nawozów mineralnych (ok. 128,2 kg czystego składnika na ha UR).

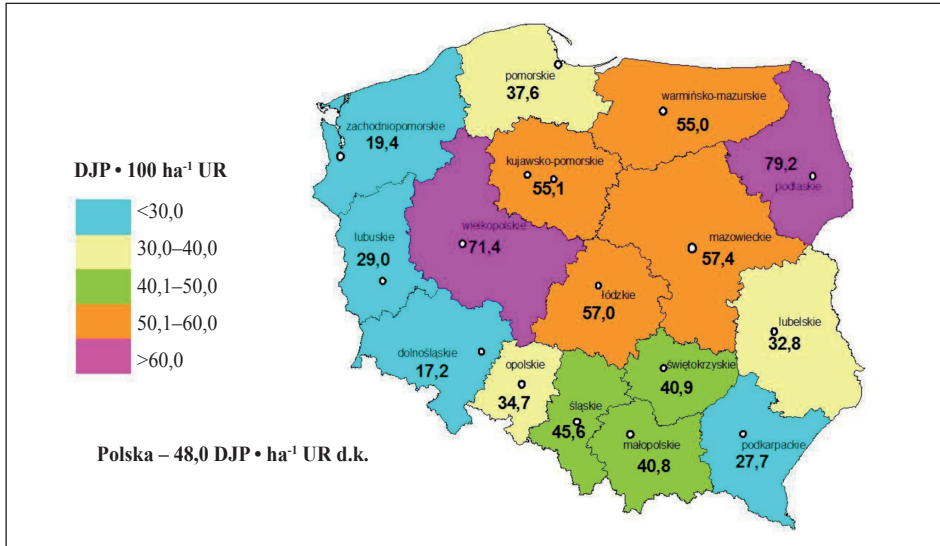
Mapka 8. Poziom zużycia naw. min. (NPK) w województwach (2010–2012)

Źródło: Kuś, Motyka 2013.

Poziom zużycia nawozów mineralnych w kraju jest bardzo zróżnicowany. W województwie podkarpackim wynosi 68,4 kg NPK/ha podczas gdy w regionie opolskim jest trzykrotnie wyższy i sięga 206,7 kg NPK/ha. Województwa południowo-wschodniej Polski wyróżniają się na tle pozostałych najmniejszą wartością wskaźnika zużycia nawozów mineralnych (mapa 8), dlatego też można określić je jako najbardziej ekstensywne w sferze nakładczej. Choć i w tych województwach występują niewielkie subregiony o dużym udziale sadów i rozwiniętej produkcji warzywniczej gdzie produkcja ma charakter bardziej intensywny.

Oceniając regionalne aspekty rozwoju rolnictwa w odniesieniu do jego intensyfikacji organizacyjnej w produkcji zwierzęcej syntetyczne analizy odniesiono do obsady zwierząt gospodarskich, wykorzystując wskaźnik liczby dużych jednostkach przeliczeniowych na 100 ha użytków rolnych (DJP/100 ha UR). Obsada zwierząt, zwłaszcza bydła, uległa w ostatnich 15 latach głębokiemu załamaniu, co wynika głównie z nasilonego zjawiska porzucania chowu zwierząt w gospodarstwach najmniejszych i małych. Także gospodarstwa relatywnie większe rozwijając produkcję towarową redukują często skalę produkcji zwierzęcej.

Najwyższa obsada zwierząt występuje w województwie podlaskim wyspecjalizowanym w ostatnich latach w chowie krów mlecznych (79,2 DJP/100 ha). Także w Wielkopolsce obsada jest wysoka 71,4 DJP/100 ha, jednakże w tym przypadku o wysokiej wartości wskaźnika decyduje pogłowie trzody chlewnej. Największy regres produkcji zwierzęcej ma miejsce w województwach przy-

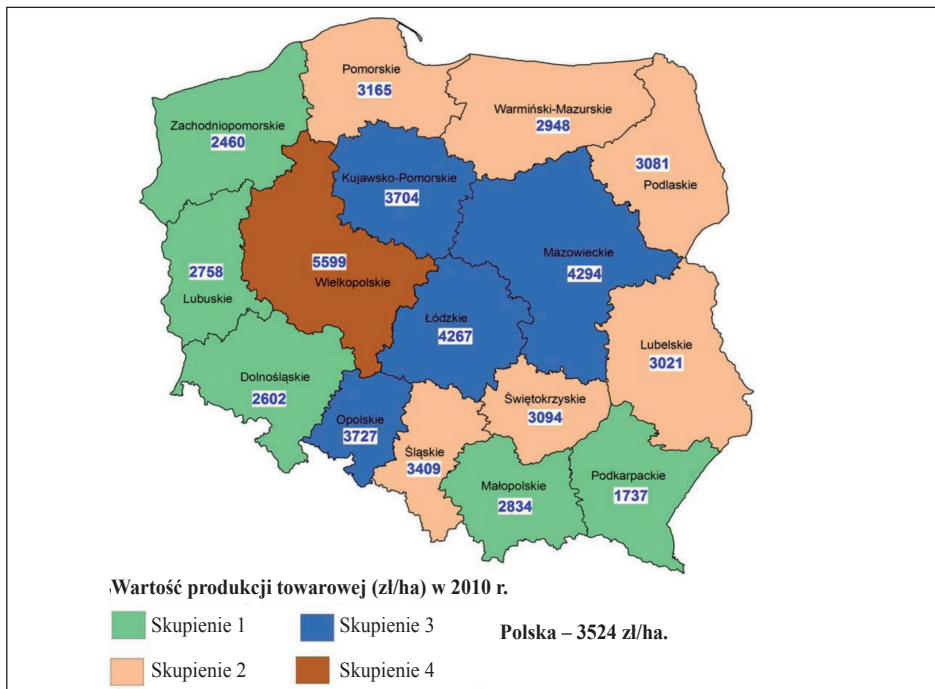
Mapka 9. Obsada zwierząt w DJP·100 ha⁻¹ UR wg województw (2010–2012)

Źródło: Matyka 2013.

granicznych zachodniej Polski, ale również w Polsce południowej o znacznych predyspozycjach do chowu zwierząt trawożernych.

Prezentowane powyżej zróżnicowanie warunków przyrodniczych oraz organizacyjnych produkcji rolniczej (struktura agrarna) bezpośrednio oddziałują na efekty produkcyjne i ekonomiczne gospodarstw rolniczych. Wartość produkcji towarowej, a więc miernik powiązania gospodarstw z rynkiem jest w skali kraju wysoce zróżnicowany (mapka 10). Najmniejszą wartość produkcji trafiającej na rynek stwierdzono w gospodarstwach województwa podkarpackiego (1737 zł/ha). Średnia wartość tego wskaźnika dla Polski ogółem była dwa razy większa (3524 zł/ha), a dla regionu wielkopolskiego ponad trzy razy większa (5599 zł/ha). Skrajnie niska wartość produkcji towarowej dla gospodarstw w regionie podkarpackim wynika zarówno z ekstensyfikacji produkcji gospodarstw w Bieszczadach i Beskidzie Niskim, jak również z powszechnego odchodzenia od produkcji rolniczej i zanikowego charakteru gospodarstw zlokalizowanych wokół miast, zwłaszcza Rzeszowa.

Duży wpływ na towarowość gospodarstw ma ekstensyfikacja produkcji zwierzęcej obserwowana również w gospodarstwach zlokalizowanych na glebach słabych (lekkich). Jeszcze w 2002 r. województwo małopolskie zaliczane było do regionów o niskiej wartości produkcji towarowej, a po ośmiu latach w kolejnym sytuacji jeszcze bardziej się pogorszyła. Grupę regionów o najniższej wartości produkcji towarowej w 2010 r. tworzyły: zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie, małopolskie i podkarpackie.

Mapka 9. Wartość produkcji towarowej w zł/ha

Źródło: Kuś, Motyka 2013.

W produkcji towarowej w 2010 r., mierzonej wartością skupu wynoszącej w Polsce ogółem 3188 zł/ha wyraźnie dominowała produkcja zwierzęca stanowiąca 66% udziału skupowanej produkcji (tab. 3). Wartość skupu produktów rolniczych z 1 hektara w województwie wielkopolskim była blisko pięciokrotnie wyższa niż w podkarpackim i ponad trzykrotnie wyższa niż w małopolskim. Wynika to zarówno ze skali prowadzonej produkcji, jak również z większego znaczenia produkcji na samozaopatrzenie w gospodarstwach o małej powierzchni, dominujących w południowej Polsce.

Wysokim udziałem produktów roślinnych w produkcji zwierzęcej charakteryzują się województwa dolnośląskie (74%), opolskie (55%) i lubelskie (53%). Na szczególną uwagę zasługuje region dolnośląski, w którego przypadku trudno znaleźć przyrodnicze i ekonomiczne uzasadnienie dla obserwowanej struktury skupu, gdyż występujące na jego terenie Sudety i Przedgórze Sudeckie w naturalny sposób predestynowane są do prowadzenia chowu zwierząt trawożernych zwłaszcza bydła i owiec.

Tabela 3. Wartość i struktura skupu produktów rolnych w 2010 roku wg woj.

Województwo	Wartość skupu ogółem zł/ha ⁻¹	Produkty roślinne		Produkty zwierzęce	
		zł/ha ⁻¹	%	zł/ha ⁻¹	%
Dolnośląskie	2868	2124	74	744	26
Kujawsko-pomorskie	3781	1431	38	2350	62
Lubelskie	2676	1427	53	1249	47
Lubuskie	2491	704	28	1789	72
Łódzkie	3328	741	22	2587	78
Małopolskie	1446	358	25	1088	75
Mazowieckie	3604	1043	29	2561	71
Opolskie	3936	2165	55	1771	45
Podkarpackie	1018	377	37	641	63
Podlaskie	3294	189	6	3105	94
Pomorskie	3476	1398	41	2078	59
Śląskie	2878	721	25	2157	75
Świętokrzyskie	1923	648	34	1275	66
Warmińsko-mazurskie	3380	787	23	2593	77
Wielkopolskie	4809	1401	29	3408	71
Zachodniopomorskie	2488	1233	49	1255	51
Polska	3185	1091	34	2094	66

Źródło: Kuś, Motyka 2013.

Podsumowanie

W opracowaniu podjęto wybrane kwestie dotyczące terytorialnego zróżnicowania rolnictwa, w tym rolnictwa rodzinnego w Polsce. Genezą zróżnicowania oprócz warunków przyrodniczych są w dużym zakresie zaszczości historyczne, wynikające głównie z kształtowania się struktur rolnych przez ostatnie 150 lat. Na wyniki produkcyjne gospodarstw rolniczych w warunkach panującego w Polsce klimatu duży wpływ wywierają okresowe niedobory wody występujące głównie w centralnej i zachodniej części kraju. Narastający deficyt wody staje się znaczącym ogranicznikiem produkcji roślinnej, w tym zwłaszcza produkcji pasz dla zwierząt roślinożernych. Jednocześnie w regionach południowej Polski, w tym także predestynowanych do chowu zwierząt trawożernych (bydła, owiec, koni) odczuwa się deficyt inwentarza, a stąd marnotrawstwo potencjału produkcyjnego i postępującą degradację krajobrazu. Dotyczy to także terenów o różnych reżimach ochrony środowiska np. licznych w Polsce parków krajobrazowych, w których kwestie porządku przestrzennego i utrzymania krajobrazu kulturowego odgrywają istotną rolę. Najgłębszy deficyt inwentarza obserwowany jest w regionie dolnośląskim (w tym Sudetach), ale dotyczy on także regionów zachodniopomorskiego i lubuskiego oraz podkarpackiego, w tym Beskidu Niskiego i Bieszczadów. Obserwowane jest bardzo duże zróżnicowanie regionalne w zakresie poziomu

produkcji i produktywności poszczególnych regionów, w tym udziału rolnictwa i gospodarstw rolnych w rynku. Wartość produkcji towarowej w gospodarstwach województwa wielkopolskiego jest ponad trzykrotnie wyższa (5599 zł/ha) aniżeli w podmiotach rolniczych województwa podkarpackiego (1737 zł/ha). Największą produkcję towarową wykazuje rolnictwo regionów o relatywnie lepszej strukturze agrarnej i wyższej kulturze rolnej, pomimo tego, iż bardzo często nie dysponują one glebami najwyższej jakości i narażone są na powtarzające się okresowe niedobory wody do produkcji rolnej. Regiony o rozdrobnionym rolnictwie, zwłaszcza południowo-wschodniej części kraju wykazują wieloaspektowe problemy związane z zapóźnieniem technologicznym, słabszym powiązaniem z rynkiem i niską konkurencyjnością produkcji.

Dominująca część gospodarstw zwłaszcza najmniejszych (do 5 ha) nie inwestując od wielu lat w środki trwałe i ekstensyfikując produkcję, w tym rezygnując z produkcji zwierzęcej i z użytkowania ziemi najsłabszej rolniczo, znajduje się w różnym stadium upadku. Zjawisko to wydaje się narastające, a kontynuacja, czy podtrzymywanie produkcji zwykle wynika z chęci korzystania z transferów środków UE. Jednocześnie upadające gospodarstwa zaprzestając produkcji, z reguły podtrzymują własność ziemi wydzierżawiając ją lub skrajnie ekstensyfikując. Transakcje kupna-sprzedaży są wewnątrz sektora drobnych gospodarstw rodzinnych bardzo małe. Stan ten wynika głównie ze złożonych uwarunkowań wynikających z mało zdecydowanej w tym zakresie polityki rolnej krajowej i „konserwującej” obecny stan Wspólnej Polityki Rolnej. Podjęcie przez Polskę scentralizowanych rozwiązań w zakresie wspierania gospodarstw rolnych i pominięcie dużego zróżnicowania przyrodniczego i strukturalnego regionów oraz gospodarstw rolnych zapewne opóźnia pozytywne prorozwojowe zmiany w rolnictwie.

Literatura

- Czekanowski J., (1913). *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii*. Prace Towarzystwa Naukowego w Warszawie.
- Dzun W., Musiał W., (2013). *Zagospodarowania ziemi rolniczej w Polsce w okresie przed i poakcesyjnym regionalnym*. „Wieś i Rolnictwo” nr 4 (161) s. 62–77.
- Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa. (2014)*. Powszechny Spis Rolny (2010). GUS Warszawa.
- Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw Unii Europejskiej – wpływ WPR*. Powszechny Spis Rolny (2010), GUS Warszawa.
- Jadaszyn J. (2009). *Regionalne zróżnicowanie obszarów problemowych rolniczo (OPR) w Polsce*. IUNG PIB Puławy.
- Kopaczewska K. (2008) *Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy*. CeDeWu, Warszawa.

- Kopiński (2013). *Analiza dynamiki zmian produkcji rolniczej w Polsce z uwzględnieniem zróżnicowania regionalnego (prezentacja)*, IUNG PIB Puławy.
- Kopiński J. Krasowicz S. (2010). *Regionalne zróżnicowanie warunków produkcji rolniczej w Polsce*. Studia i Raporty IUNiG PIB Puławy, 22.
- Kozłowski (1983). *Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki przestrzennej Polski*. Wszechnica PWN Warszawa.
- Krasowicz S. (2013). *Regionalne zróżnicowanie produkcji rolniczej, a kierunki działalności gospodarczej w Polsce*. „Roczniki Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”. Tom XIII, z. 3.
- Kukuła K. (1996). *Statystyczne metody analizy struktur ekonomicznych*. Wydawnictwo Edukacyjne, Kraków.
- Kuś J., Matyka M. (2014). *Zmiany organizacyjne w polskim rolnictwie i ich skutki środowiskowe (prezentacja)* IUNG PIB Puławy.
- Marks-Bielska R. (2010). *Rynki ziemi rolniczej w Polsce – uwarunkowania i tendencje rozwoju*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Matuszczak A. (2013) *Zróżnicowanie rozwoju rolnictwa w regionach Unii Europejskiej w aspekcie jego zrównoważenia*. PWN, Warszawa.
- Matyka M. (red.), (2013). *Rolnictwo na obszarach specjalnych*. GUS Warszawa.
- Musiał W. (2014) *Wyzwania wobec gospodarstw drobnotowarowych w Polsce w Polsce w aspekcie reformy WPR 2014–2020*. PAN tom CLIV Warszawa.
- Musiał W. (2008). *Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, seria: *Problemy rozwoju wsi i rolnictwa*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Musiał W. Mikołajczyk J. Sroka W. (2013). *Problemy dysparytetu pogłowia owiec w województwie małopolskim*. „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego” nr 4.
- Raport z wyników. Powszechny spis rolny (2010). GUS Warszawa (2011) (www.stat.gov.pl; 2011.08.06)
- Rolnictwo na obszarach specyficznych, (2013). Powszechny Spis Rolny (2010). GUS Warszawa.
- Sroka W., (2014). Definicje oraz formy miejskiej agrokultury – przyczynek do dyskusji. *Wieś i Rolnictwa*, nr.3 (164) s. 85–104.
- Witek T. (red.), (1981). *Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski według gmin*. Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa, Puławy.
- Wojewodziec T, Musiał W. (2014) *Innowacyjność w zakresie gospodarowania ziemią rolniczą w regionach rozdrobionych agrarnie*. Prace naukowe UE we Wrocławiu.
- Wojewodziec T., (2004). *Stan i możliwości zwiększania pogłowia zwierząt trawożernych w powiecie tatrzańskim*, [w:] *Miejsce wypasu i gospodarki owczarskiej w koncepcji rozwoju zrównoważonego*. Z. Mirek, M. Nowak (red.), Akademia Rolnicza w Krakowie, Instytut Pan w Krakowie, s.123–130
- Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa, (2014). Powszechny Spis Rolny (2010), GUS, Warszawa.

Walenty Poczta¹

Poziom, struktura i kierunki zmian wsparcia finansowego rolnictwa rodzinnego w Polsce i w innych krajach UE

Wprowadzenie

Polityka rolna UE (wtedy EWG) tworzona była w czasie, gdy wydatki społeczeństw europejskich na żywność pochłaniały dużą część dochodów rozporządzalnych z czego wynikała konieczność zapewnienia dostępności żywności po stabilnych i w miarę niskich cenach (Krzyżanowski, 2009), natomiast warunki rozwoju rolnictwa w poszczególnych krajach wymagały ujednoczenia (Adamowicz, 1999). W tym celu 24 kwietnia w 1962 roku na mocy rozporządzenia Rady Ministrów nr 25/62 powołany został Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (FEOGA). W lutym 1964 roku rozporządzenie to zostało uzupełnione rozporządzeniem nr 17/64 o podziale Funduszu na dwie sekcje: Sekcję Gwarancji i Sekcję Orientacji (Latoszek, 2003).

Środki pochodzące z Sekcji Gwarancji związane były głównie z kosztami wspólnej organizacji rynków rolnych. Finansowały one interwencję na rynku wewnętrznym. Działania te miały zagwarantować odpowiedni poziom dochodów rolników oraz ciągłość dostaw produktów żywnościowych (Latoszek, 2007). Takie ukierunkowanie środków wydatkowanych w ramach WPR przyczyniało się do intensyfikacji produkcji bez uwzględniania potrzeb po stronie popytu. Przyjęty kształt polityki rolnej determinował dominację produkcyjnej funkcji rolnictwa nad pozostałymi funkcjami tego działu gospodarki.

Sekcja Orientacji ukierunkowana była na wsparcie przemian strukturalnych w rolnictwie oraz wzmocnienie pozycji konkurencyjnej produktów rolnych (Andrychowicz, Dąbrowski, Krzyżanowska, 2000).

¹ Walenty Poczta – prof. dr hab., Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.

W miarę rozwoju wspólnej organizacji rynków rolnych rosła potrzeba nieustannej modyfikacji działań podejmowanych przez Unię Europejską w odniesieniu do rolnictwa ponieważ produkty z niej pochodzące okazały się zbyt drogie na rynku światowym (Bidzińska-Jakubowska, Koprowski, 2004). W latach 80. XX w. wprowadzono zmiany ograniczające zakres polityki rynkowo-cenowej i rozpoczęto rozbudowywanie instrumentów polityki strukturalnej (Adamowicz, 1999).

Zmiany polityki rynkowo-cenowej nie zahamowały wzrostu wydatków z budżetu Wspólnoty na rolnictwo i konieczne były dalsze reformy. Przełomowy moment w finansowaniu polityki strukturalnej w rolnictwie to wprowadzenie w życie postanowień Jednolitego Aktu Europejskiego z 1 lipca 1987 roku. Zdecydowano wtedy o podwojeniu wydatków na fundusze strukturalne w okresie sześciu lat. Był to tzw. Pierwszy pakiet Delorsa (Babiak, 2006). Ustalono również, że tempo, w jakim będą wzrastały wydatki na Sekcję Gwarancji nie może być większe niż 74% rocznej stopy wzrostu Produktu Krajowego Brutto Unii (Latoszek, 2003). Kolejne rozporządzenie regulujące funkcjonowanie funduszy strukturalnych Rada Ministrów Unii Europejskiej przyjęła w 1993 roku. Kluczową zmianą był wzrost wydatków na działania o charakterze strukturalnym w latach 1994–1999 (Drugi pakiet Delorsa) (Kiryłuk-Dryjska, 2007).

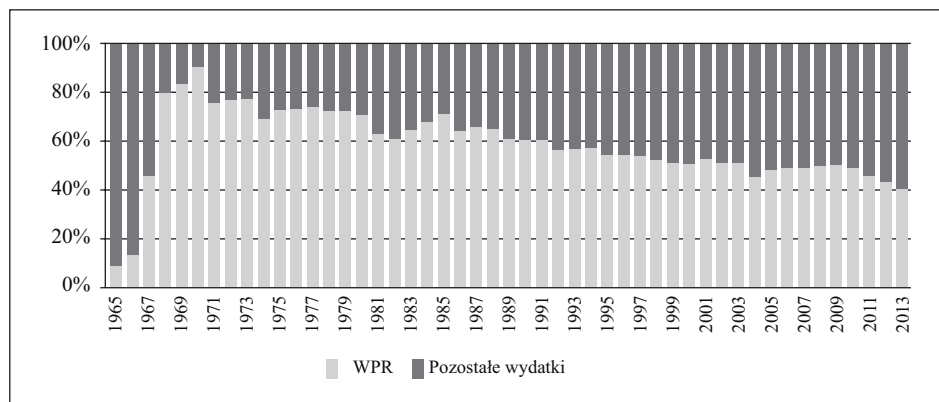
Wzmocnienia finansowania działań o charakterze strukturalnym było następstwem m.in. reformy WPR przedstawionej w 1991 roku przez komisarza do spraw rolnictwa Ray'a MacSharry'ego. Reforma ta zakładała zmiany, które miały doprowadzić do równowagi na rynkach rolnych i wzmocnienia pozycji konkurencyjnej produktów pochodzących z Unii na rynku światowym. W celu zmniejszenia intensywności produkcji rolnej pośrednie wspieranie dochodów rolniczych poprzez interwencję rynkowo-cenową zamieniono na bezpośrednie wsparcie wspieranie dochodów rolniczych wprowadzając płatności kompensacyjne do hektara ziemi (dzisiejsze dopłaty bezpośrednie). W ramach Sekcji Orientacji środki kierowane do rolnictwa mogły być przeznaczane na działania związane z zalesianiem, ochroną środowiska przyrodniczego, zachowaniem tradycyjnego krajobrazu wiejskiego, wsparciem turystyki oraz rozwojem i aktywizacją lokalnych społeczności. Zapoczątkowało to istnienie tzw. „drugiego filaru” WPR. Rozbudowa i wprowadzenie nowych instrumentów wspierających rozwój na wsi zyskiwały na ważności kosztem polityki rynkowo-cenowej, czyli tzw. „pierwszego filaru”. Kontynuacją reformy była część „Agendy 2000” w zakresie rolnictwa. W dokumencie tym zawarto uregulowania prawne, które miały przyczynić się do bardziej rynkowego nastawienia WPR. Miało to prowadzić również do zmniejszenia kosztów prowadzenia polityki rynkowo-cenowej poprzez zmniejszenie cen interwencyjnych na produkty rolne.

Kolejna reforma WPR to tzw. Reforma Fischlera z 10 lipca 2003 roku, w której zaproponowano model europejskiego rolnictwa zakładający wzrost konkurencyjności produktów rolnych z Unii na rynku międzynarodowym. Działania zmierzały do ograniczenia nadmiernego subsydiowania rolnictwa, przy jed-

noczesnej gwarancji odpowiedniego poziomu dochodów ludności wiejskiej. Wprowadzono zasady decoupling, cross-compliance, modulation, dyscypliny finansowej (miała zapewnić, iż budżet rolny proponowany na lata 2007–2013 nie zostanie przekroczony) oraz wzmocniono politykę na rzecz rozwoju wsi (Sawicka, 2004). Przyjęte rozwiązania wdrażane były w latach 2004–2006.

W całym okresie funkcjonowania WPR obserwować można zmierzanie do wzrostu wsparcia działań o charakterze strukturalnym. Konsekwencją tego było utworzenie w perspektywie 2007–2013 dwóch funduszy. Europejski Fundusz Rolniczy Gwarancji finansował działania rynkowe (m.in. dopłaty bezpośrednie, refundacje w przypadku wywozu produktów rolnych do państw trzecich, interwencje w zakresie regulacji rynków rolnych). Środki Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich skierowane były na działania wspierające rozwój i przemiany strukturalne na wsi.

Wraz z ewolucją WPR zmianie ulegał udział środków przeznaczanych na jej realizację w budżecie Wspólnot. Od powstania FEOGA wydatki na cele związane z rolnictwem znacząco wzrastały. W roku 1965 wynosiły niecałe 30 mln euro a piętnaście lat później było to już ponad 11,5 mld euro. Na początku lat 80. wydatki na WPR stanowiły około 70% całych wydatków Wspólnoty (rys. 1). Od tego okresu, po wprowadzeniu ograniczeń w interwencji rynkowo-cenowej, dynamika wzrostu wydatków na WPR zmniejszyła się. Na początku lat 90. wydatki na WPR wynosiły ponad 33 mld zł, co odpowiadało około 60% wszystkich wydatków Wspólnoty. Po roku 1992 tempo wzrostu wydatków na WPR było mniejsze, a ich udział w budżecie Wspólnoty zmniejszył się do około 40% w roku 2013.

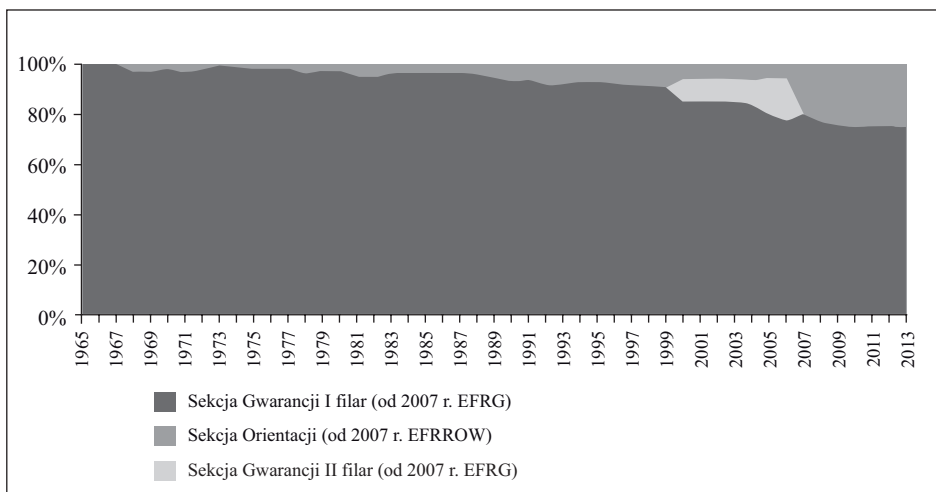
Rysunek 1. Struktura wydatków budżetu UE (%)

Źródło: KE, Eurostat

Na początku istnienia WPR, pomimo podzielenia FEOGA na dwie sekcje, środki kierowane do rolnictwa przeznaczone były głównie na wydatki związane z interwencją rynkowo-cenową (rys. 2). Aż do lat 80. XX wieku wsparcie strukturalne rolnictwa stanowiło poniżej 3% budżetu WPR. Wsparcie na przemiany

strukturalne w rolnictwie w 1968 roku wynosiło 34 mld euro a w roku 1980 było to tylko niecałe 10 razy więcej. W tym samym okresie środki przeznaczone na Sekcję Gwarancji FEOGA wzrosły z 28,7 mln euro do ponad 11 mld euro. Następnie udział tych środków w budżecie WPR zaczął się zmniejszać i na początku lat 90. XX wieku stanowił około 94%, co odpowiadało kwocie ponad 25 mld euro. W kolejnych latach funkcjonowania WPR nadal obserwowane jest zmniejszanie się udziału wydatków związanych z Sekcją Gwarancji (później na Europejski Fundusz Rolniczy Gwarancji) na rzecz wydatków o charakterze strukturalnym. W roku 2000 udział środków przeznaczonych na wsparcie przemian strukturalnych wynosił około 14% (7 mld euro), a w 2006 roku 21%. W okresie 2000–2006 środki przeznaczone na wspieranie przemian strukturalnych na wsi opiewały na kwotę ponad 38 mld euro, a w latach 2007–2013 nastąpiło ich dalsze zwiększenie. W 2013 roku środki te stanowiły prawie 25% (14,8 mld euro) całego budżetu WPR.

W perspektywie finansowej 2014–2020 zaplanowany jest wzrost środków przeznaczonych na rozwój obszarów wiejskich do poziomu około 90 mld euro, co odpowiada około 24% środków z budżetu WPR (www.forbes.pl)

Rysunek 2. Struktura wydatków WPR (%)

Źródło: KE, Eurostat.

Cele i metody

Celem artykułu jest określenie poziomu, struktury i kierunków zmian wsparcia finansowego rolnictwa rodzinnego w Polsce i w innych krajach UE.

W związku z tym, że w literaturze nie występuje jedna powszechnie przyjęta definicja gospodarstwa rodzinnego, brak jest również mierników, które pozwoliłyby na wyłonienie grupy gospodarstw rodzinnych spośród ogółu gospodarstw.

Nie ma również możliwości określenia ilości posiadanych przez nie zasobów oraz wysokości wsparcia finansowego dla tych jednostek. Z powodu złożoności definiowania pojęcia gospodarstwa rodzinnego uznano, iż dla realizacji przyjętego celu badań niezbędne jest wyodrębnienie na podstawie literatury przedmiotu kryteriów pozwalających wyodrębnić grupę gospodarstw rodzinnych. Wybrano takie kryteria, którym możliwe było nadanie cech ilościowych mając na uwadze dostępne bazy danych dotyczące rolnictwa UE. Podstawą zakwalifikowania gospodarstwa jako gospodarstwo rodzinne było spełnienie przyjętych warunków, a mianowicie założono że gospodarstwo takie powinno być indywidualną własnością rolnika (lub jego rodziny)² oraz być podstawowym miejscem pracy i uzyskiwanych dochodów. Osiągnięcie odpowiedniego poziomu dochodu przez rodzinę umożliwia zabezpieczenie przynajmniej podstawowych oczekiwań społecznych i ekonomicznych oraz trwały rozwój rodziny i posiadanego przez nią gospodarstwa. Do badań przyjęto graniczny poziom dochodu z gospodarstwa rolnego w przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną rodziny (FWU³) odpowiadający płacy minimalnej netto w danym kraju⁴.

W pracy wykorzystano dane pochodzące z bazy Eurostat, FADN oraz literatury przedmiotu. Analizę przeprowadzono w kilku etapach. Z bazy Eurostat pozyskano dane dotyczące gospodarstw rolnych, posiadanych przez nie zasobów i wyników dochodowych z podziałem na formę prawną własności gospodarstwa. Z bazy danych FADN dla tych samych kategorii, jak również dla wysokości wsparcia finansowego pozyskano dane dla ogółu gospodarstw wytwarzających co najmniej 90% standardowej produkcji w poszczególnych państwach członkowskich UE, czyli tzw. gospodarstwa znajdujące się w polu obserwacji FADN. Dane FADN niejako automatycznie pozwoliły na wyeliminowanie gospodarstw najmniejszych, czyli spoza pola obserwacji FADN, które nie mogą być podstawą utrzymania rodziny rolnika. W kolejnym etapie analiz przyrównano średnie roczne dochody uzyskiwane z gospodarstw rolnych na 1 FWU z rocznym minimalnym wynagrodzeniem w poszczególnych krajach członkowskich. Na podstawie tego kryterium ze zbiorowości gospodarstw z pola obserwacji FADN wyłączono gospodarstwa o dochodzie na 1 FWU poniżej płacy minimalnej w każdym z państw. Następnie otrzymane liczby gospodarstw pomniejszono o grupę gospodarstw prawnych i grupowych i/lub gospodarstwa w których przeważały

² Przyjęty schemat analizy nie wyklucza spośród zaliczanych do gospodarstw rodzinnych samostojnych posiadaczy, użytkowników wieczystych i dzierżawców, jeśli spełniają warunek gospodarstwa indywidualnego.

³ Family Work Unit (FWU) – jednostka przeliczeniowa pracy członków rodziny jest ekwiwalentem czasu przepracowanego w ciągu roku w gospodarstwie rolnym przez 1 osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie.

⁴ Ustalonej w prawodawstwie poszczególnych krajów i sprowadzonej do poziomu wynagrodzenia netto, a w przypadku krajów gdzie nie zostało formalnie ustalone minimalne wynagrodzenie zostało ono oszacowane na podstawie informacji statystycznych dotyczących poziomu wynagrodzeń występujących w tych krajach.

zasoby pracy najmniejszej. Umożliwiło to oszacowanie liczby gospodarstw rodzinnych oraz analogicznie posiadanych przez nie zasobów pracy i ziemi, wytwarzanej standardowej produkcji oraz wysokości wsparcia finansowego.

Wyniki badań i dyskusja

W Unii Europejskiej⁵ funkcjonuje ponad 12 mln gospodarstw rolnych (tab. 1). Spośród wszystkich gospodarstw 3,6 mln (30%) sklasyfikowano jako gospodarstwa rodzinne. Zgodnie z przyjętą definicją oznacza to, że co trzecie gospodarstwo w UE spełnia podstawowe cechy decydujące o jego rodzinnym charakterze. Najwięcej rodzinnych gospodarstw rolnych znajduje się w takich krajach, jak Rumunia (1 mln), Włochy (578 tys.), Hiszpania (464 tys.) i Polska (452 tys.) jednak jest to ściśle związane z tym, że kraje te charakteryzują się największą liczbą gospodarstw ogółem. W poszczególnych państwach członkowskich Unii Europejskiej odnotowuje się znaczne zróżnicowanie w udziale tych gospodarstw w liczbie gospodarstw ogółem. Ponad połowa gospodarstw w Belgii, Luksemburgu, Czechach i Danii to gospodarstwa rodzinne. Nieznacznie mniejszym udziałem charakteryzują się Hiszpania i Wielka Brytania. Z kolei na obszarze Słowacji, Cypru, Malty i Słowenii rolnictwo rodzinne odgrywa znikome znaczenie. W Polsce udział ten jest zbliżony do średniej UE-27 i wynosi około 30%.

Podstawowym środkiem wytwórczym w rolnictwie są zasoby ziemi. Biorąc one aktywny udział w procesie wytwarzania surowców rolnych stąd też pozostają istotą funkcjonowania i rozwoju gospodarstw rodzinnych. Na obszarze UE-27 w posiadaniu gospodarstw rolnych jest ponad 172 mln ha użytków rolnych (tab. 1), a w tym zasoby ziemi będące w posiadaniu gospodarstw rodzinnych (88,3 mln ha) stanowią ponad połowę wszystkich użytków. W przekroju poszczególnych państw odnotowuje się jednak znaczne różnice w udziale użytków rolnych gospodarstw rodzinnych. W Belgii prawie wszystkie użytki (97,5%) są w posiadaniu tych właśnie gospodarstw. W Luksemburgu, Łotwie, Litwie, Bułgarii oraz we Włoszech udział ten wynosi około 4/5 ogólnej wartości. W Polsce natomiast rodzinne gospodarstwa rolne dysponują 2/3 użytków rolnych ogółem. Występują również kraje gdzie znacząca część zasobów ziemi należy do gospodarstw grupowych i osób prawnych. Są nimi np. Słowacja i Czechy.

Charakterystyczną cechą gospodarstw rodzinnych jest wykorzystanie wyłącznie lub głównie własnych nakładów pracy. Zgodnie z tym w UE-27 w badanym roku rolnictwo rodzinne dysponowało 4 863 jednostkami pracy własnej (FWU). Stanowiło to niespełna 2/3 ogólnych zasobów własnej siły roboczej (tab. 1). W rolnictwie francuskim, belgijskim, hiszpańskim, rumuńskim, austriackim oraz włoskim gospodarstwa rodzinne skupiają najwięcej ogólnych zasobów ro-

⁵ W analizach nie uwzględniono Chorwacji z powodu braku dostępności danych.

dzinnej siły roboczej, powyżej 80% ogólnej wartości. Najmniejszym udziałem cechuje się z kolei rolnictwo słowackie, cypryjskie, węgierskie i słoweńskie. Udział nakładów pracy własnej w polskich gospodarstwach rodzinnych według przyjętych kryteriów wynosi 41,6%, co stanowi ponad 746 tys. FWU.

Istotnym wskaźnikiem, który wskazuje na znaczenie gospodarstw rodzinnych jest ich udział w wytwarzanej wartości produkcji. W badanym roku rolnictwo UE wytworzyło produkcję o wartości ponad 300 mld euro, z czego ponad połowa (164,7 mld euro) była wynikiem działalności gospodarstw rodzinnych. W przekroju poszczególnych państw udział w wytwarzanej produkcji był zróżnicowany. W Bułgarii, Rumunii, Litwie, Wielkiej Brytanii, Łotwie, Grecji, Irlandii i Polsce wynosił on ponad 80%. Występuje również grupa krajów gdzie udział rolnictwa rodzinnego w tworzonej produkcji jest niewielki. Są nimi np. Słowacja, w której znaczącą rolę pełnią gospodarstwa grupowe i osób prawnych, a także Cypr czy Czechy.

Z blisko 285 mld euro płatności bezpośrednich skierowanych do gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej w latach 2007–2013 nieco ponad 73% (208,7 mld euro) z nich trafiło do rodzinnych gospodarstw rolnych (tab. 2). Obserwowane było jednak znaczne zróżnicowanie absorpcji płatności bezpośrednich przez rolnictwo rodzinne pomiędzy państwami „starej” i „nowej” UE. Do rodzinnych gospodarstw rolnych UE-15 trafiło prawie 80% płatności bezpośrednich przeznaczonych dla tych państw, a w przypadku krajów, które do Unii przystąpiły po 2004 roku było to około 43%. W krajach UE-12 było to skutkiem relatywnie większego znaczenia gospodarstw osób prawnych i gospodarstw grupowych oraz/lub większego znaczenia gospodarstw marginalnych (nie zapewniających opłaty pracy własnej na poziomie minimalnego wynagrodzenia w danym kraju). Ponad 90% krajowych kopert płatności bezpośrednich otrzymały rodzinne gospodarstwa rolne z Austrii, Luksemburgu, Hiszpanii, Belgii oraz Portugalii. Najmniejszą część tego typu dopłat absorbowały rodzinne gospodarstwa rolne na Słowacji (1,4%), w Czechach (15%), Bułgarii (15,4%) oraz na Cyprze (20,9%). W Polsce rodzinne gospodarstwa rolne były odbiorcą około 60% płatności bezpośrednich.

W perspektywie finansowej 2007–2013 do rodzinnych gospodarstw rolnych przekazanych zostało blisko 26 mld euro płatności rolnośrodowiskowych, co stanowiło 70% tego typu płatności w UE (36,5 mld euro). Z ogółu płatności rolnośrodowiskowych do rodzinnych gospodarstw rolnych w państwach „starej” UE, trafiło prawie 80% płatności związanych z dbałością o środowisko, a w państwach „nowej” UE było to zaledwie nieco ponad 37%. Największa część koperty krajowych płatności rolnośrodowiskowych skierowana została do gospodarstw rodzinnych w Austrii, Belgii, Hiszpanii, Włoszech oraz Portugalii. Nieduże udziały w korzystaniu z tego typu dopłat miały gospodarstwa rodzinne na Słowacji (1,7%), Cyprze (9,7%) oraz na Węgrzech (18,8%). Polskie gospodarstwa rodzinne miały około 60% udział w korzystaniu z płatności rolnośrodowiskowych.

W latach 2007–2013 Unii Europejskiej do rodzinnych gospodarstw rolnych trafiło 17,4 mld euro (72,5%) płatności przeznaczonych dla użytków rolnych położonych na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Rodzinne gospodarstwa rolne położone na obszarze UE-15 absorbowały prawie 80% takich płatności, a na obszarze „nowych” państw członkowskich odsetek ten był mniejszy i wynosił niecałe 49%. Spośród płatności przeznaczonych do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania największą część płatności (ponad 90%) absorbowały gospodarstwa rodzinne w Belgii, Wielkiej Brytanii, Austrii, Hiszpanii i Włoszech, a najmniejszą w Słowacji (1,8%), Holandii (2,8%) oraz na Cyprze (16%). W Polsce do rodzinnych gospodarstw rolnych trafiło prawie 69% płatności ONW.

W rozwoju rolnictwa rodzinnego istotną rolę odgrywa wsparcie działalności inwestycyjnej. W Unii Europejskiej latach 2007–2013 do gospodarstw rolnych trafiło ponad 17,7 mld euro środków przeznaczonych na inwestycje, z czego około 70% do gospodarstw rodzinnych. Rodzinne gospodarstwa rolne w „nowej” UE partycypowały w około 52% wsparcia przeznaczonego na inwestycje w tych krajach. Na obszarze UE-15 udział tego typu gospodarstw w absorpcji środków inwestycyjnych wynosił prawie 83%. Największe udziały w absorpcji środków przeznaczonych na inwestycje rodzinne gospodarstwa rolne absorbowały w Szwecji, na Malcie oraz w Austrii, a najmniejsze na Słowacji oraz w Rumunii i Bułgarii. W Polsce do rodzinnych gospodarstw rolnych trafiło 70% środków przeznaczonych na dopłaty do inwestycji.

Gospodarstwa rodzinne w Polsce posiadają wyższe udziały zarówno we wsparciu bezpośrednim jak i wsparciu strukturalnym (z II Filara WPR) niż wynika to z ich udziału w posiadaniu użytków rolnych (tab. 3). Jednak w porównaniu z rolnictwem rodzinnym w całej UE, gospodarstwa rodzinne w Polsce w stosunku do ich udziału w zasobach UR uzyskują relatywnie niższy udział we wsparciu ze środków II Filara WPR. Może to świadczyć zarówno o mniejszych preferencjach dla gospodarstw rodzinnych w Polsce jak i ich mniejszej aktywności, ale także o większej aktywności pozostałych gospodarstw rolnych w Polsce w ubieganiu się o środki z II filara WPR.

Podsumowanie

1. W prawodawstwie UE brak jednoznacznej definicji gospodarstw rodzinnych, pomimo tego, że w założeniach mają one stanowić podstawę europejskiego rolnictwa. Taki stan rzeczy utrudnia sprecyzowanie celów polityki rolnej oraz ustanowienia dedykowanych instrumentów wsparcia.
2. W państwach członkowskich UE występuje duże zróżnicowanie znaczenia gospodarstw rodzinnych, co jest warunkowane głównie zaszłościami historycznymi, a także czynnikami ekonomicznymi i przyrodniczymi. To zróżnicowanie utrudnia tworzenie wspólnotowych ram wsparcia rolnictwa rodzinnego, zgodnie z europejskim modelem rolnictwa.

3. Gospodarstwa rodzinne w skali Unii Europejskiej absorbują około połowy koperty dopłat bezpośrednich, co jest zasadniczo zbieżne z ich udziałem w wykorzystaniu użytków rolnych.
4. W skali całej Unii Europejskiej aktywność gospodarstw rodzinnych w pozyskiwaniu środków z II filara jest wyższa niż wynikałoby to z ich udziału w UR.
5. Względny poziom aktywności gospodarstw rodzinnych (liczony względem ich udziału w UR) w pozyskiwaniu środków z II filara WPR jest mocno zróżnicowany w państwach członkowskich. Wśród państw cechujących się ponadprzeciętną aktywnością gospodarstw rodzinnych znajdują się zarówno kraje UE-15 (np. Austria), jak i UE-12 (np. Bułgaria).
6. W Polsce udział gospodarstw rodzinnych w płatnościach z II filara jest zbliżony do odpowiednich średnich dla UE-27, co przy wyższym udziale UR wskazuje na relatywnie wysoką aktywność pozostałych typów gospodarstw.

Tabela 1. Rodziny gospodarstwa rolne w krajach UE i posiadane przez nie zasoby w 2011 roku.

Kraj	Liczba gospodarstw		Użytki rolne (tys. ha)		Zasoby pracy własnej (FWU)		Wartość produkcji (tys. euro)					
	Ogółem	Rodzinne	Udział (%)	Ogółem	Rodzinne	Udział (%)	Ogółem	Rodzinne	Udział (%)			
Belgia	42 850	26 190	61,1	1 374	1 340	97,5	46 170	49 919	108,1	7 247,8	5 688,8	78,5
Bulgaria	370 490	110 270	29,8	3 051	2 441	80,0	336 770	138 528	41,1	2 536,7	2 725,8	107,5
Cypr	38 860	1 350	3,5	146	22	15,3	12 870	2 088	16,2	458,9	0,0	0,0
Czechy	22 860	11 740	51,4	3 518	909	25,8	24 040	19 044	79,2	3 852,2	906,2	23,5
Dania	42 100	21 540	51,2	2 663	1 419	53,3	29 950	17 477	58,4	8 430,8	3 395,4	40,3
Niemcy	299 130	113 130	37,8	16 932	4 131	24,4	348 630	179 551	51,5	41 494,1	12 907,1	31,1
Grecja	723 060	198 950	27,5	4 076	2 422	59,4	354 440	222 239	62,7	6 872,8	5 716,3	83,2
Hiszpania	989 800	463 720	46,8	24 893	11 525	46,3	563 680	537 876	95,4	34 173,1	11 943,4	34,9
Estonia	19 610	6 380	32,5	907	582	64,2	13 340	7 911	59,3	594,6	215,8	36,3
Francja	516 100	145 270	28,1	27 477	11 234	40,9	340 650	389 964	114,5	50 733,2	19 380,0	38,2
Węgry	576 810	92 560	16,0	4 229	3 176	75,1	325 050	72 536	22,3	5 241,0	3 572,7	68,2
Irlandia	139 890	35 120	25,1	4 139	2 458	59,4	152 570	47 392	31,1	4 297,7	3 484,3	81,1
Włochy	1 620 880	578 140	35,7	12 744	9 845	77,3	758 370	637 481	84,1	49 460,3	33 602,0	67,9
Litwa	199 910	52 680	26,4	2 649	2 129	80,4	119 850	75 443	62,9	1 526,3	1 413,8	92,6
Luksemburg	2 200	1 210	55,0	131	113	86,0	2 790	1 858	66,6	268,6	189,9	70,7
Łotwa	83 390	20 360	24,4	1 774	1 432	80,7	71 350	28 035	39,3	777,2	708,6	91,2
Malta	12 530	480	3,8	10	2	22,7	4 380	1 241	28,3	95,9	51,2	53,4
Holandia	72 320	25 880	35,8	1 914	1 060	55,4	95 550	44 789	46,9	18 930,0	5 502,3	29,1

Austria	150 170	47 450	31,6	3 189	1 531	48,0	97 780	82 491	84,4	5 879,3	4 229,3	71,9
Polska	1 506 620	452 450	30,0	15 477	9 885	63,9	1 795 630	746 111	41,6	18 987,1	15 340,4	80,8
Portugalia	305 270	79 840	26,2	3 473	1 631	47,0	294 420	117 652	40,0	4 639,7	1 237,0	26,7
Rumunia	3 859 040	1 011 520	26,2	13 753	5 805	42,2	1 428 710	1 259 561	88,2	10 420,3	10 419,7	100,0
Finlandia	63 870	17 990	28,2	2 292	1 396	60,9	47 660	31 258	65,6	3 097,6	2 048,6	66,1
Szwecja	71 090	7 790	11,0	3 118	1 174	37,7	38 920	18 096	46,5	3 733,3	1 466,9	39,3
Słowacja	24 460	0	0,0	1 937	0	0,0	15 770	0	0,0	1 731,0	0,0	0,0
Słowenia	74 650	7 270	9,7	489	162	33,2	68 680	16 342	23,8	913,2	432,8	47,4
Wielka Bryt.	186 800	84 870	45,4	16 130	11 861	73,5	180 260	116 047	64,4	19 555,0	18 090,9	92,5
UE 27	12 014 760	3 613 900	30,1	172 485	88 342	51,2	7 568 280	4 862 966	64,3	305 947,6	164 669,1	53,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy Eurostat i FADN

Tabela 2. Poziom wsparcia finansowego rolnictwa rodzinnego w Unii Europejskiej w perspektywie finansowej 2007–2013

Kraje	Płatności bezpośrednie			Rolnictwo rodzinne			ONW			Dopłaty do inwestycji		
	Ogółem (mln euro)	Gospodarstwa rodzinne (tys. euro)	Udział (%)	Ogółem (mln euro)	Gospodarstwa rodzinne (tys. euro)	Udział (%)	Ogółem (mln euro)	Gospodarstwa rodzinne (tys. euro)	Udział (%)	Ogółem (mln euro)	Gospodarstwa rodzinne (tys. euro)	Udział (%)
Belgia	4 280,9	3 894,1	91,0	397,0	375,5	94,6	100,0	97,8	97,8	501,1	377,9	75,4
Bulgaria	2 955,5	455,7	15,4	81,3	47,2	58,1	80,5	40,3	50,1	198,7	17,5	8,8
Cypr	212,6	44,4	20,9	8,8	0,9	9,7	28,3	4,5	16,0	43,7	7,2	16,4
Czechy	5 301,2	793,7	15,0	1 266,2	362,3	28,6	800,8	235,4	29,4	760,1	142,0	18,7
Dania	6 739,8	2 526,2	37,5	286,4	143,5	50,1	10,6	4,2	39,2	18,1	5,9	32,7
Niemcy	39 259,7	23 105,7	58,9	4 389,2	2 845,5	64,8	2 016,9	1 322,7	65,6	735,8	493,9	67,1
Grecja	13 467,7	10 826,7	80,4	587,6	525,8	89,5	1 141,0	1 020,7	89,5	118,8	112,4	94,6
Hiszpania	32 368,1	29 550,7	91,3	1 654,1	1 561,2	94,4	1 237,4	1 158,1	93,6	1 077,2	955,0	88,6
Estonia	588,0	231,0	39,3	327,8	145,1	44,3	65,4	31,3	47,9	309,3	130,4	42,2
Francja	55 513,7	49 538,5	89,2	2 789,5	2 400,6	86,1	3 388,8	2 820,8	83,2	2 636,3	2 192,0	83,1
Węgry	7 564,3	2 393,2	31,6	1 955,4	367,9	18,8	95,2	41,6	43,7	636,2	97,0	15,3
Irlandia	9 857,6	6 197,8	62,9	2 290,9	989,0	43,2	1 512,3	521,0	34,5	1 173,2	776,0	66,1
Włochy	27 976,3	22 722,3	81,2	2 563,9	2 388,8	93,2	1 426,4	1 333,0	93,5	1 380,8	1 178,1	85,3
Litwa	1 943,9	1 309,1	67,3	97,6	44,1	45,2	342,4	296,6	86,6	1 803,2	1 563,4	86,7
Luksemburg	227,0	212,3	93,5	95,4	86,8	91,0	103,7	96,8	93,4	141,9	134,7	95,0
Łotwa	985,0	430,5	43,7	316,0	206,5	65,3	279,4	159,6	57,1	500,6	126,7	25,3

Malta	64,3	46,1	71,7	4,8	1,3	26,5	13,2	5,3	39,9	360,3	357,7	99,3
Holandia	5 818,0	4 067,2	69,9	1 038,7	603,3	58,1	188,2	5,3	2,8	182,9	40,3	22,0
Austria	5 105,7	4 937,8	96,7	3 776,4	3 640,6	96,4	1 535,2	1 441,8	93,9	1 218,6	1 185,1	97,3
Polska	14 420,2	8 566,1	59,4	2 239,7	1 383,9	61,8	2 247,8	1 549,4	68,9	1 236,1	868,1	70,2
Portugalia	3 539,7	3 184,4	90,0	471,4	438,1	92,9	712,0	619,9	87,1	624,1	571,8	91,6
Rumunia	8 780,8	5 220,1	59,4	274,1	77,5	28,3	95,0	74,8	78,7	140,6	6,9	4,9
Finlandia	6 832,7	5 904,5	86,4	2 639,4	2 058,0	78,0	3 608,6	2 854,7	79,1	269,6	253,5	94,0
Szwecja	4 920,8	3 277,6	66,6	1 708,8	1 153,9	67,5	577,6	381,9	66,1	4,3	4,3	100,0
Słowacja ^a	2 509,6	34,9	1,4	560,7	9,3	1,7	874,2	15,3	1,8	473,8	3,0	0,6
Słowenia	1 025,5	498,8	48,6	442,0	185,2	41,9	306,7	93,7	30,5	395,2	235,9	59,7
Wielka Bryt.	21 959,5	18 742,8	85,4	4 208,5	3 673,5	87,3	1 171,0	1 133,4	96,8	791,0	701,3	88,7
UE-15	237 867,1	188 688,4	79,3	28 897,3	22 883,9	79,2	18 729,6	14 812,3	79,1	10 873,6	8 982,1	82,6
UE-10/12	46 350,9	20 023,5	43,2	7 574,4	2 831,1	37,4	5 228,8	2 547,9	48,7	6 857,7	3 555,7	51,9
UE-25/27	284 218,0	208 711,9	73,4	36 471,7	25 715,0	70,5	23 958,4	17 360,2	72,5	17 731,4	12 537,9	70,7

^a wsparcie finansowe gospodarstw rodzinnych w Słowacji dotyczy lat 2007–2009, ponieważ w okresie tym część gospodarstw klasyfikowana była jako gospodarstwa rodzinne.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy FADN

Tabela 3. Udział wsparcie finansowego rolnictwa rodzinnego w Polsce na tle UE-27 (dane o charakterze strukturalnym dotyczą roku 2010 a dotyczące wsparcia finansowego perspektywy finansowej 2007–2013) (%)

Wyszczególnienie	Polska	UE-27
Liczba gospodarstw	30,0	30,1
Powierzchnia UR	63,9	51,2
Zasoby pracy własnej	41,6	64,3
Wartość produkcji	80,8	53,8
Płatności bezpośrednie	70,1	52,3
Rolnośrodowiskowe	66,7	67,1
ONW	71,2	69,9
Dopłaty do inwestycji	68,3	71,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy Eurostat i FADN

Literatura

- Adamowicz M. (1999), *Dostosowywanie podstawowych rynków rolnych do integracji z Unią Europejską*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 8–69.
- Andrychowicz A., Dąbrowski J., Krzyżanowska Z., (2000), *Polityka rolna i strukturalna UE. Zagadnienia finansowe i instytucjonalne. Rozwiązania dla Polski*. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA), Warszawa, s. 5–6, 27–30.
- Babiak J., (2006), *Polityka strukturalna jako czynnik wyrównywania dysproporcji rozwojowych krajów Unii Europejskiej*, [w:] *Fundusze Unii Europejskiej. Doświadczenia i perspektywy*, Babiak J. (red.), Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa, s.15–29.
- Bidzińska-Jakubowska B., Koprowski J., (2004), *Szansa dla polskiego rolnictwa i rolników. Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*. Wydawnictwo MS, Opole, s. 18–48.
- Kiryłuk-Dryjska E. (2007), *Kwantyfikacja i ocena alokacji środków strukturalnych UE przeznaczonych na rozwój rolnictwa w Polsce*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań, s. 78–82.
- Krzyżanowski J.T. (2009), *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Wybrane zagadnienia*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 7–14.
- Latoszek E. (2003), *Integracja europejska w perspektywie XXI wieku. Wyzwania dla Polski*. Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa, s. 93–105.
- Latoszek E. (2007), *Integracja europejska. Mechanizmy i wyzwania*. Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa, s. 234–235.
- Sawicka J. (2004) *Polska w Unii Europejskiej – wybrane polityki sektorowe*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 93–114.
- www.forbes.pl/artykuly/sekcje/wydarzenia/budzet-ue-na-lata-2014-20-ponad-970-mld-euro,16676,1

Finansowanie działalności gospodarstw rodzinnych po akcesji Polski do UE

Wprowadzenie

Gospodarstwo rodzinne jest różnie definiowane i pojmowane w z punktu widzenia organizacji zajmujących się polityką rolną w Unii Europejskiej [Davidowa, Thomson, 2014]. Wg Fennell'a [1997] gospodarstwa rodzinne stały się główną grupą dla polityki wsparcia od momentu gdy rozpoczęła działalność Wspólna Polityka rolna. Pomimo to, Komisja Europejska nigdy nie zdefiniowała dokładnie tego pojęcia [Hill, 1993]. Niezależnie jednak od zdefiniowania tych podmiotów, gospodarstwa rodzinne muszą finansować swoją działalność. Efektywne prowadzenie działalności rolniczej jest zajęciem wymagającym umiejętności w pozyskiwaniu i wykorzystaniu zewnętrznych źródeł finansowania gospodarstwa [Kata, 2011] Polscy rolnicy po wstąpieniu Polski w struktury europejskie poza tradycyjnym źródłem finansowania – środkami własnymi oraz kredytami otrzymali kolejny instrument jakim jest wsparcie realizowane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Jak wskazuje Kulawik [2012] subsydia budżetowe przekazywane w formie bezpośredniej pomocy publicznej stały się jednym z istotnych elementów kształtujących bieżącą i przyszłą kondycję finansową gospodarstw rolnych po integracji z Unią Europejską. Chociaż należy pamiętać, że działalności inwestycyjnej, istotną rolę odgrywa kredyt bankowy [Marcysiak, Marcysiak, 2010; Nawrocki, 2002]. Polskie rolnictwo praktycznie w całym okresie transformacji funkcjonuje w warunkach ostrych ograniczeń finansowych i płynnościowych, a znaczna część gospodarstw napotyka na ograniczenia kredytowe. Pomoc finansowa była kierowana w różne obszary rolnictwa, natomiast celem pracy jest rozpoznanie w jakim stopniu gospodarstwa rodzinne charakteryzujące się zróżnicowanym wyposażeniem w ziemię wykorzystują zewnętrzne źródła finansowania działalności rolniczej oraz jaką ilość środków pieniężnych rolnicy wygoszparowali z działalności rolniczej a ile przekazali do gospodarstwa domowego.

¹ Joanna Bereźnicka – dr inż., SGGW.

Metodyka badań

Biorąc pod uwagę zróżnicowanie gospodarstw rodzinnych w badaniu zastosowano podział całej zbiorowości według kryterium powierzchni użytków rolnych.(UR) Wyodrębniono 4 grupy gospodarstw: tj. małe (do 10 ha), średnie (10–30 ha), duże (30–50 ha) i bardzo duże (50–300 ha)². Zaproponowane nazewnictwo grup jest zgodne z używanym przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (IERiGŻ) przy czym pominięto dalszy podział na małe i duże w ramach każdej z grup. W tabeli 1 przedstawiono dane liczbowe dotyczące liczebności poszczególnych grup obszarowych w badanym okresie.

Tabela 1. Liczebność grup obszarowych w okresie 2004–2011

Grupy obszarowe	Rok							
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
do 10 ha	1410	1375	1351	1319	1295	1066	865	763
10 ha –30 ha	4085	4014	3976	3920	3881	3430	2945	2644
30–50	1300	1332	1360	1376	1386	1251	1125	1022
50–300	937	1008	1046	1114	1167	1103	964	916

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych FADN PL.

Liczby zawarte w tabeli 1 wskazują, że najwięcej gospodarstw znalazło się grupie średnie, ale z tendencją malejącą. Z kolei liczebność gospodarstw z grupy „duże” i „bardzo duże” do 2009 r. wzrastała. Należy dodać, że w okresie 2004–2008 badana populacja stanowiła zbilansowany panel, tzn. w tym okresie występowały te same, powtarzające się gospodarstwa a mimo to zaobserwować było można zmniejszającą się liczbę gospodarstw małych i średnich. Takie zmiany wskazują na wystąpienie warunków sprzyjających powiększaniu powierzchni gospodarstw rodzinnych w okresie pierwszych pięciu lat uczestnictwa w strukturach europejskich. Nie był to jednak efekt zakupów gruntów, ale ich dzierżawienia. Począwszy od 2009 r. zaobserwować można zmniejszającą się liczebność w każdej z grup, był to jednak efekt „wymiany” gospodarstw uczestniczących w FADN. Tak więc w okresie 2009–2011 pozostawało z pierwotnej populacji o 20% gospodarstw mniej co roku w stosunku do 2008 r. Tak więc w 2011 r. pozostało 60% liczby gospodarstw rodzinnych występujących 2008 r.

Dla określenia wielkości zewnętrznego finansowania bieżącej działalności posłużono się wskaźnikiem WFZ_{op} , stanowiącym relację środków pochodzących spoza gospodarstwa do wartości kosztów w postaci wzoru 1³.

² Zastosowano maksymalną powierzchnię 300 ha, na podstawie ustawy o ustroju rolnym wg, której za gospodarstwo rodzinne uznawane jest takie które m.in. dysponuje powierzchnią do 300 ha.

³ We wzorze pominięto dopłaty rolnośrodowiskowe, ponieważ ich wielkość była niewielka i w relacji do kosztów stanowiła dziesiątą część procenta. Uznano, że taki nieznaczny udział nie wpłynie w zasadniczy sposób na uzyskane wyniki.

$$WFZ_{op} = \frac{D_{op} + ZK}{K_{og}} \quad (\text{wzór 1})$$

Gdzie: D_{op} – dopłaty do działalności operacyjnej
 ZK – zobowiązania krótkoterminowe
 K_{og} – koszty ogółem gospodarstwa rolnego

W celu zbadania udziału zewnętrznych źródeł uczestniczących w finansowaniu bieżącej i inwestycyjnej działalności gospodarstwa rodzinnego zaproponowano wskaźnik zewnętrznego finansowania gospodarstwa (WZFG) stosując formułę:

$$WZFG = \frac{D_{op} + D_i + ZK + KD}{K_{og} + I} \quad (\text{wzór 2})$$

Gdzie: D_i – dopłaty do inwestycji
 KD – kredyty długoterminowe
 I – inwestycje
 Pozostałe oznaczenia jw.

W celu poznania sytuacji finansowej wykorzystano przepływy pieniężne z działalności operacyjnej stanowiące różnicę między wpływami ze sprzedaży produktów i usług rolniczych, a wydatkami na bieżącą działalność rolniczą. Dodatkowo zaprezentowane były liczby dotyczące ilości środków pieniężnych przekazanych do gospodarstwa domowego (na potrzeby rodziny), obliczane jako suma przepływów pieniężnych z działalności operacyjnej, inwestycyjnej i finansowej oraz stanu środków pieniężnych na początek roku. Takie postępowanie pozwoliło wykazać czy otrzymane wsparcie wpływa na sytuację rodziny i gospodarstwa rolnego.

W pracy posługiwano się analizą porównawczą pionową – porównanie grup oraz poziomą – zmiany w czasie.

Charakterystyka badanych obiektów

W tabeli 2 zestawiono informacje dotyczące wyposażenia badanych grup w użytki rolne oraz wartość finansowania zewnętrznego (dotacji i zadłużenia).

Stwierdzono, że średnia powierzchnia w badanym okresie we wszystkich grupach obszarowych pozostała niemal taka sama, chociaż największe gospodarstwa wykazywały powiększenie areалу o około 1 ha. Zaprezentowane liczby (tab. 2) wskazują nadal na niewielkie zmiany w poprawie struktury agrarnej polskiego rolnictwa rodzinnego. Przyczyną takiej sytuacji może być ograni-

Tabela 2. Średnia powierzchnia gospodarstwa, dopłaty do działalności operacyjnej oraz zadłużenie w badanych grupach.

Grupy obszarowe	Rok							
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Średnia powierzchnia UR [ha]							
do 10 ha	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,6	6,7
10 ha –30 ha	18,5	18,5	18,5	18,6	18,6	18,7	18,8	18,8
30–50	38,1	38,1	38,1	38,1	38,3	38,0	38,0	39,0
50–300	88,2	88,2	88,3	88,1	88,6	88,0	90,0	88,0
	Dopłaty do działalności operacyjnej (SE605) [zł/gospodarstwo]							
do 10 ha	1434,0	3866,9	6845,5	5565,9	7008,5	7729,6	8073,4	10438,0
10 ha –30 ha	3264,2	9722,1	14602,0	11659,3	17489,1	18863,4	20707,9	22411,1
30–50	6942,7	18788,6	29560,5	21100,8	34323,1	36881,0	39407,0	4402,08
50–300	16132,3	40978,5	62475,6	53274,6	78424,0	86965,0	89664,0	98144,0
	Kredyty długoterminowe (SE490) [zł/gospodarstwo]							
do 10 ha	50433,0	48945,7	50530,5	61549,9	58739,3	57956,9	31966,4	27998,0
10 ha –30 ha	23620,5	23703,6	25693,1	28678,9	27543,0	25913,0	25052,1	23382,0
30–50	58086,8	57724,7	67375,1	72887,7	71569,1	69877,0	67606,0	67489,0
50–300	115864,3	125925,7	146839,4	163035,0	183591,7	185575,0	197491,0	213850,0
	Zobowiązania krótkoterminowe (SE495) [zł/gospodarstwo]							
do 10 ha	12723,5	13597,7	15596,1	15826,8	16849,1	18028,6	13005,2	13991,0
10 ha –30 ha	9358,9	7865,0	9689,5	10475,7	10169,6	9736,4	9127,2	9155,1
30–50	21431,1	19993,7	23441,7	25551,4	25335,0	24591,0	23668,0	23832,0
50–300	56153,2	49966,2	59804,4	61971,2	59788,6	63492,0	62429,0	63671,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie FADN PL.

czoność tego zasobu oraz cena ziemi rolnej, która w ostatnich latach znacznie wzrosła⁴.

Polska jako uczestnik struktur europejskich po raz pierwszy w 2004 r. partycypowała w instrumentach wspierających rolnictwo w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Głównym instrumentem były dopłaty bezpośrednie. W całym badanym okresie wsparcie finansowe zwiększało swoją wartość, przy czym w grupach zaobserwować można znaczące różnice między wartością wsparcia. Jest to konsekwencja wyposażenia w użytki rolne, które stanowiły podstawę naliczania płatności bezpośrednich. Średnia wysokość dopłat w gospodarstwach

⁴ Jak podaje Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi w 2005 r. cena ziemi wahała się około 8–9 tys. zł, natomiast w kolejnych latach można było zaobserwować wzrost do około 20 tys. zł/ha w 2011 r. W II kwartale 2014 r. cena ziemi rolnej wynosiła średnio 32 tys. zł/ha. [<http://www.arimr.gov.pl/dla-beneficjenta/srednie-ceny-gruntow-wg-gus.html>, <http://www.minrol.gov.pl/pol/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/Fundusze-Strukturalne/SPO-Restrukturyzacja>, dostęp 19.10.2014].

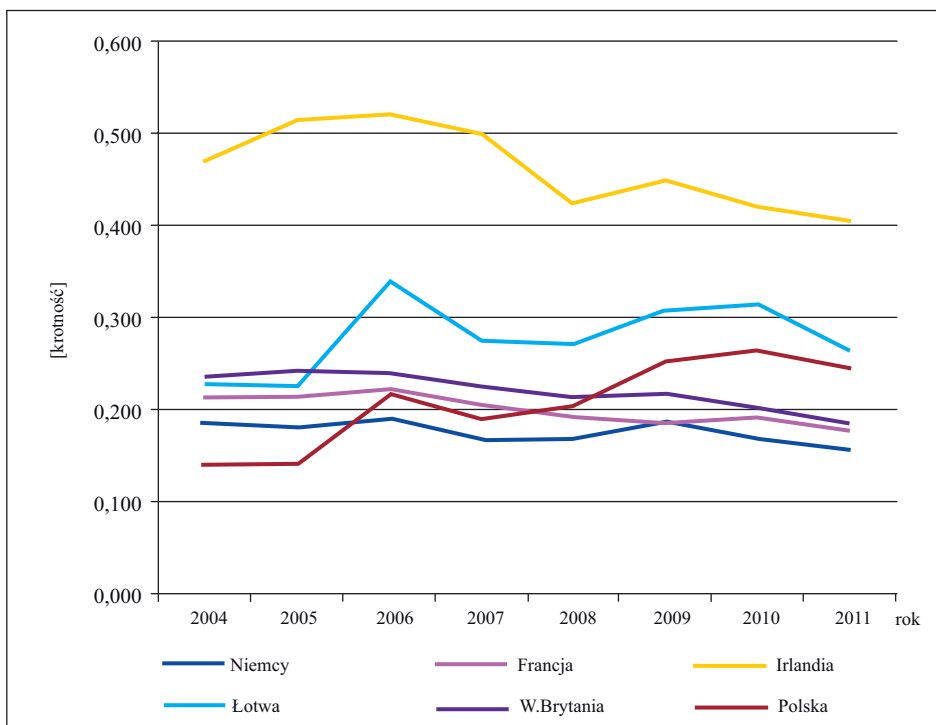
małych wzrosła z około 1400 zł do ponad 10 tys., podczas gdy w gospodarstwach największych z 16 tys. zł do prawie 100 tys. zł, co w przeliczeniu na 1 ha daje odpowiednio ok. 1,5 tys. i 1,1 tys. zł. Zatem rolnicy prowadzący mniejsze gospodarstwa otrzymywali relatywnie większe wsparcie. Jednak nie był to efekt większej zapobiegliwości rolników, ale priorytetów WPR i dodatkowego wspierania tych rolników poprzez instrument wsparcia dla gospodarstw funkcjonujących w niekorzystnych warunkach (ONW). Pomimo relatywnie wysokich kwot bezzwrotnej pomocy na potrzeby prowadzenia bieżącej działalności rolnicy w małych gospodarstwach zadłużali się korzystając z finansowania zewnętrznego z okresem spłaty w ciągu roku. Gospodarstwa do 10 ha były zadłużone o 40% bardziej niż rolnicy prowadzący gospodarstwa do 30 ha i oscylowało ono w granicach 13–18 tys. zł, co oznacza, że przeciętne zadłużenie średniego gospodarstwa w grupie małych wynosiło 2–3 tys. zł/ha. Może to świadczyć o niedoborach kapitału własnego w finansowaniu działalności operacyjnej tych gospodarstw. Bardziej zachowawczo zachowywali się rolnicy gospodarujący na większej powierzchni UR (10–30 ha) i przeciętne zadłużenie krótkoterminowe wynosiło około 9–10 tys. zł, czyli 450 zł/ha. Stwierdzono, że rolnicy z tej grupy mogli w większym stopniu korzystać z własnych środków do finansowania działalności bieżącej, ponieważ skala ich działalności była wystarczająca dla wypracowania środków pieniężnych we własnych warsztatach produkcyjnych bez konieczności nadmiernego zadłużania się. Na zdecydowanie większą skalę z obcych źródeł krótkoterminowych finansowali swoją działalność bieżącą rolnicy, którzy gospodarowali na co najmniej 50 ha UR, w ich przypadku nominalne zadłużenie oscylowało w granicach 50–63 tys. zł co jednak oznacza, że każdy hektar nie był przeciętnie zadłużony kwotą większą niż 800 zł.

Okres akcesji przyczynił się do wzmożonych procesów inwestycyjnych w gospodarstwach rodzinnych co z kolei wpłynęło na większe zainteresowanie kredytami długoterminowymi szczególnie w okresie po 2007 r. Dodatkowo preferencyjne warunki kredytowania także wpłynęły pozytywnie na korzystanie z tego źródła finansowania. Z liczb zawartych w tab. 2 wynika, że gospodarstwa z najmniejszym arealem wykazywały niemal identyczny poziom zadłużenia jak gospodarstwa z grupy 30–50 ha do 2006 r. Było to około 50–60 tys. zł. Od 2007 r. zaobserwować należy zmniejszenie wartości kredytów w grupie do 10 ha oraz zwiększanie ich wartości w gospodarstwach „dużych”. Wskazuje to na spłacanie zaciągniętych kredytów przez gospodarstwa o najmniejszym areale, natomiast gospodarstwa „bardzo duże” po dobrym dla rolnictwa roku jakim był 2007 r. chcieli wykorzystać możliwości jakie pojawiły się w ramach perspektywy finansowej 2007–2013 i nowych programów wsparcia gospodarstw rolnych – zadłużali się nawet do wartości powyżej 200 tys. Oznaczać to może, że rolnicy realizowali inwestycje rzeczowe o charakterze innowacyjnym, czyli kosztowne, wykorzystując przy tym możliwości finansowe, jakie pojawiły się po wstąpieniu w struktury UE, sprzyjające modernizacji swoich zakładów pracy. Najbardziej zachowawczo za-

chowowali się rolnicy gospodarstw „średnich”, w których przeciętne zadłużenie nie przekroczyło 30 tys. zł. Gospodarstwa te, jak wykazały badania Berezničkiewicz [2013], są w najgorszej sytuacji biorąc pod uwagę możliwości ich rozwoju. Są to gospodarstwa stagnujące – za duże aby upaść, zbyt małe aby „pójść naprzód” i poprawić byt swoim rodzinom z gospodarstwa rolniczego.

Wyniki badań

Na wykresie 1 przedstawiono poziom finansowania kosztów w relacji do otrzymywanego wsparcia działalności operacyjnej w ramach WPR w wybranych krajach w okresie 2004–2011.

Wykres 1. Udział wsparcia w ramach działalności operacyjnej w kosztach ogółem [krotność]

Źródło: opracowanie własne na podstawie ec.europa.eu/agriculture/rca/database/database_en.cfm. [dostęp: 20.10.2014]

Największą część kosztów działalności gospodarstwa rolnego finansowali z otrzymywanego wsparcia rolnicy irlandzcy, wynosiło ono 40–50%. Jednak od 2008 r. udział pomocy finansowej wykazywał tendencję spadkową, co prawdopodobnie było efektem kryzysu finansowego. Także rolnicy łotewscy mogli sfinansować około 30% wartości kosztów od 2006 r., jednak w 2011 r. wystąpił

nieznaczny spadek w tym zakresie. Polscy rolnicy do 2005 r. otrzymywali dopłaty do działalności operacyjnej na najniższym poziomie (13–14%). W okresie 2006–2008 r. otrzymane wsparcie wystarczyło przeciętnie na sfinansowanie około 20% kosztów, a po 2009 r. – około 25%. W najsilniejszych ekonomicznie krajach Europy rolnicy z otrzymanej z zewnątrz pomocy mogli sfinansować około 20% wartości ponoszonych kosztów i zaobserwować można także tendencję spadkową po 2008 r.

W tabeli 3 zestawiono liczby obrazujące udział finansowania zewnętrznego (WFZ_{op} oraz WZFG) w wydzielonych grupach gospodarstw rodzinnych.

Tabela 3. Wskaźniki zewnętrznego finansowania działalności bieżącej i operacyjnej w badanym okresie [krotność].

Grypa obszaru	Rok							
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Wskaźnik zewnętrznego finansowania działalności operacyjnej							
Do 10 ha	0,14	0,20	0,30	0,25	0,27	0,30	0,52	0,26
10–30 ha	0,17	0,26	0,35	0,28	0,34	0,37	0,38	0,36
30–50 ha	0,22	0,32	0,42	0,32	0,39	0,41	0,41	0,40
50–300 ha	0,31	0,42	0,51	0,43	0,48	0,52	0,51	0,47
	Wskaźnik zewnętrznego finansowania gospodarstwa							
Do 10 ha	0,33	0,39	0,45	0,39	0,39	0,42	0,84	0,34
10–30 ha	0,37	0,43	0,51	0,44	0,50	0,51	0,51	0,46
30–50 ha	0,51	0,57	0,66	0,67	0,66	0,65	0,64	0,58
50–300 ha	0,63	0,71	0,81	0,75	0,82	0,84	0,82	0,76

Źródło: obliczenia własne na podstawie FADN PL.

W pierwszym roku po akcesji ze środków zewnętrznych – bezzwrotnego wsparcia i kredytów krótkoterminowych – przeznaczonych na finansowanie działalności bieżącej rolnicy finansowali 13–30% kosztów. Przy czym środki te stanowiły największy udział w gospodarstwach największych obszarowo. Był to efekt nie tylko wielkości otrzymanych dopłat, ale przede wszystkim zobowiązań krótkoterminowych, które były 5-krotnie większe od wsparcia. W kolejnych latach rolnicy mogli zewnętrznym kapitałem sfinansować większą część kosztów tj. 20–52% w zależności od roku i grupy. Przy czym w gospodarstwach „średnich”, „dużych”, i „bardzo dużych” na ten stan wpłynęły w nieco większym stopniu dopłaty do działalności operacyjnej, natomiast w gospodarstwach małych kredyty krótkoterminowe. W 2010 r. gospodarstwa „małe” pokryły 52% kosztów swojej działalności środkami pochodzącymi spoza gospodarstwa. Jednak uwzględniając ich wartość należy stwierdzić,

że koszty działalności w tych gospodarstwach uległy znacznemu obniżeniu. Co może świadczyć o wycofywaniu się z prowadzenia działalności rolniczej. Był to jednostkowy przypadek, ponieważ w kolejnym roku ponad ¼ kosztów można było sfinansować z obcych środków. W pozostałych grupach zaobserwowano relatywnie mniejszy udział środków zewnętrznych w kosztach. Taka tendencja wystąpiła w niemal wszystkich grupach począwszy od 2009 r. Stwierdzono, że o wiele szybciej rosły ceny na środki do produkcji aniżeli dopłaty. Liczby zawarte w tab. 3 nie potwierdzają tego, że rolnicy zarabiają na dopłatach i przeznaczają je na cele prywatne, ale należy wspomnieć o tym, że w gospodarstwach największych występowały sytuacje gdzie kwota dopłat do działalności operacyjnej była wyższa aniżeli ponoszone koszty, jednak nie było to zjawisko powszechne.

Wskaźnik zewnętrznego finansowania gospodarstwa rolnego wykazywał we wszystkich latach wyższe o około 15–30% udziały w porównaniu do wskaźnika uwzględniającego jedynie środki przeznaczone na działalność bieżącą. O takim wyniku przesądziły relatywnie wysokie kwoty kredytów długoterminowych w porównaniu z nakładami na rzeczowe aktywa trwałe. Wskazywać to może na wykorzystywanie tych zobowiązań także na finansowanie działalności bieżącej. Do 2010 r. obserwowano wzrost udziału finansowania zewnętrznego działalności rolniczej, w 2011 r. wystąpił spadek o kilka punktów procentowych. Wskazywać to może na szybsze tempo wzrostu kosztów w odniesieniu do zmian w zakresie uzyskiwanych z zewnątrz środków finansowych.

Liczby zestawione w tabeli 3 potwierdzają zwiększone zainteresowanie rolników korzystaniem z zewnętrznych źródeł finansowania co jest konsekwencją z jednej strony rozwoju rynku finansowego, na którym pojawiały się produkty skierowane do rolników indywidualnych, a z drugiej strony polityką państwa wspierającą działania na rzecz modernizacji gospodarstw. Poprzez mechanizm wsparcia dochody rolników również uległy zwiększeniu co poprawiło zdolność kredytową rolników.

W tabeli 4 zestawiono liczby wskazujące na sytuację finansową gospodarstw rodzinnych, w postaci ilości środków pieniężnych pozostających z działalności operacyjnej oraz przekazywanych do gospodarstwa domowego.

Gospodarstwa z grupy „małe” i „średnie” wykazywały nadwyżkę wpływów środków pieniężnych nad wydatkami na zbliżonym poziomie chociaż w latach 2005–2009 wyższe wartości osiągnęli rolnicy z gospodarstw małych (różnica 4–7 tys. w okresie do 2008 oraz 17 tys. w 2009 r.). Wynik ten uzasadnia wyższe zadłużenie w gospodarstwach małych (tab. 2) i jednocześnie potwierdza, że powierzchnia (szczególnie w tych gospodarstwach o mniejszym areale) nie przesądza o wielkości wypracowywanych środków pieniężnych. Decydujące znaczenie ma kierunek produkcji, a użytki rolne nie są niezbędne do prowadzenia działalności rolniczej. Stwierdzono, że rolnicy z tych dwóch grup stawiają na bezpieczeństwo finansowe swoich rodzin.

Tabela 4. Wartość przepływów pieniężnych z działalności operacyjnej oraz przekazywanych do gospodarstwa domowego w badanym okresie [zł/gospodarstwo]

Grypa obszarowa	Rok							
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Przepływy z działalności operacyjnej							
Do 10 ha	37420	51290	56890	60920	58721	69590	61340	55040
10–30 ha	38140	47372	50201	53320	53384	52615	62007	65864
30–50 ha	71995	87274	95600	98592	99627	99100	116500	126675
50–300 ha	116000	140090	156830	190442	184232	193089	236659	245382
	Wartość środków pieniężnych przekazanych do gospodarstwa domowego							
Do 10 ha	20865	33062	31405	37452	40577	49453	44880	43320
10–30 ha	26052	33805	36382	36140	37500	35460	43320	46881
30–50 ha	45646	55393	60560	64990	61435	62864	69260	78280
50–300 ha	63142	78239	89951	106600	97783	101580	122845	132845

Źródło: obliczenia własne na podstawie FADN PL.

Gospodarstwa „duże” i „bardzo duże” wykazywały 2–3-krotnie wyższe saldo przepływów pieniężnych z działalności operacyjnej w porównaniu do wcześniej omawianych grup. Ten „sukces” rolnicy zawdzięczają wysokiemu m.in. wsparciu. Stanowiło ono 30–40% wartości wykazanych nadwyżek, co oznacza, że takie rodziny najbardziej korzystają na funduszach skierowanych do rolnictwa w ramach WPR. Właściciele (użytkownicy) takich gospodarstw wykorzystując efekt skali osiągają lepsze wyniki i są bardziej konkurencyjni, a dodatkowo uzyskują wyższe wsparcie. Z tych powodów decydują się na większe zadłużenie i bardziej ryzykowną działalność finansową.

Środki pieniężne przekazywane do gospodarstwa domowego wykazywały mniejszą wartość w porównaniu do otrzymanych środków z działalności operacyjnej, ale we wszystkich badanych latach i grupach ich średnia wartość nie była niższa od zera. W gospodarstwach „małych” i „średnich” otrzymywane przez rodzinę kwoty były mniejsze przeciętnie o około 13–20 tys. PLN, natomiast w pozostałych dwóch grupach o 30–110 tys. zł. Otrzymane wyniki świadczą o prowadzeniu działalności finansowej i inwestycyjnej na większą skalę przez rolników gospodarujących na większej powierzchni UR, potwierdzają to także liczby zawarte w tab. 2 oraz tab. 3. Biorąc pod uwagę wysokość środków pieniężnych przekazanych do gospodarstwa po uwzględnieniu dopłat do działalności operacyjnej należy stwierdzić, że sytuacja finansowa rodzin pogorszyłaby się znacznie. Tak więc ten instrument jest dla rodzin rolniczych bardzo ważny z punktu widzenia finansów gospodarstwa rodzinnego.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania w gospodarstwach zbierających dane rachunkowe w ramach FADN mimo, że nie są reprezentatywnymi pozwoliły zaobserwować pewne zjawiska występujące w gospodarstwach rodzinnych.

1. Gospodarstwa „małe” z powodu braków kapitałowych korzystały z zadłużenia krótkoterminowego w większym stopniu niż pozostałe, jednak mimo to, nadal głównym źródłem finansowania ich działalności jest kapitał własny.
2. Finansowanie inwestycji odbywa się także głównie z wykorzystaniem własnych środków w gospodarstwach „małych” i „średnich”, natomiast gospodarstwa „bardzo duże” korzystają z kredytów długoterminowych o większej wartości. Finansowanie obce w gospodarstwach „dużych” nie jest także dominującym źródłem.
3. Dopłaty do działalności operacyjnej kształtują (poprawiają) sytuację finansową rodziny w większym stopniu w gospodarstwach „dużych” i „bardzo dużych”.
4. Relatywnie niska wartość wsparcia (dopłat bezpośrednich) w odniesieniu do kosztów działalności operacyjnej w gospodarstwach dużych może świadczyć o przeznaczaniu dopłat na działalność rolniczą, a nie prywatną rolnika i rodziny.

Literatura:

- Bereznička J.: *Wzrost i rozwój gospodarstw rodzinnych – studium teoretyczno-empiryczne*, wyd. SGGW, Warszawa, 2013.
- Davidowa, Thomson K. J.: *Family farming in the enlarged EU: concepts, challenges and prospects, Paper prepared for presentation for the 142nd EAAE Seminar Growing Success? Agriculture and rural development in an enlarged EU*, Budapest, Hungary, may, 2014.
- Fennell R.: *The Common Agricultural Policy*, Oxford: Clarendon, 1997.
- Hill B.: *The ‘myth’ of the family farm: defining the family farm and assessing its importance in the European community*, „Journal of Rural Studies”, 9(4), 1993.
- Kata R.: *Relacje rolników z instytucjami w aspekcie finansowania gospodarstw ze źródeł zewnętrznych*, „Zeszyty naukowe SGGW”, „Problemy Rolnictwa Światowego” t. 8(23), 2009
- Kulawik J. (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, PW 2011–2014, nr 46, IERiGŻ, Warszawa, 2012.
- Marcysiak A., Marcysiak A.: *Źródła finansowania działalności bieżącej i inwestycyjnej gospodarstw rolnych*, „Zeszyty Naukowe SGGW” w Warszawie „Problemy Rolnictwa Światowego”, t. 9(24), 2009.

Nawrocki T: *Warunki prawne i ekonomiczne funkcjonowania kredytu bankowego oraz preferencje kredytowe w rolnictwie*, [w:] *Ekonomiczno-społeczne instrumenty wspierania przekształceń rolnictwa i obszarów wiejskich*, Łęczycki K., Piechowicz B. (red), Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2002.

Renty strukturalne a zmiany struktury agrarnej w Polsce

Wprowadzenie

Uzyskanie przez Polskę pełnego członkostwa Unii Europejskiej upoważniło uczestników systemu społeczno – ekonomicznego do występowania o dofinansowanie wielu przedsięwzięć inwestycyjnych i rozwojowych objętych wsparciem funduszy strukturalnych.² Fundusze strukturalne są zasadniczym źródłem finansowania celów polityki strukturalnej Unii i są one fragmentem większej całości – budżetu Unii Europejskiej.³ Poszczególne fundusze powstawały w 1960 roku, a ich znaczenie szczególnie wzrosło z chwilą podjęcia decyzji o pogłębieniu i przyspieszeniu integracji. Najważniejsze zmiany, które zostały wprowadzone w ramach reformy funduszy w 1988 roku, dotyczyły skoncentrowania środków na ograniczonej liczbie celów, ustaleniu wspólnotowych kryteriów wyboru regionów mogących skorzystać ze wsparcia finansowego, przyznania pierwszeństwa działaniom wieloletnim oraz wzmocnienia koordynacji między funduszami strukturalnymi a innymi instrumentami finansowymi Wspólnot.⁴ Działania podejmowane w ramach funduszy obejmują na poziomie lokalnym i regionalnym priorytety Wspólnoty sprzyjające trwałemu rozwojowi przez wzmocnienie wzrostu konkurencyjności, zatrudnienia i integracji społecznej przez ochronę i poprawę jakości środowiska naturalnego.⁵

¹ Grażyna Gajdek – dr inż., Uniwersytet Rzeszowski.

² G. Spychalski: *Możliwości wykorzystania Funduszy Strukturalnych Unii Europejskiej do finansowania przedsięwzięć innowacyjnych*. Warszawa 2005, s. 204.

³ J. Warda: *Fundusze strukturalne Unii Europejskiej*. Lublin 2005, s. 23.

⁴ W. Bokajło, K. Dziubka: *Unia Europejska Leksykon Integracji. Reformy funduszy strukturalnych*. Wrocław 2003, s. 501.

⁵ M. Świstak, J. Tkaczyński, R. Willa: *Fundusze Unii Europejskiej 2007–2013. Cele, działania, środki*. Wydawnictwo UJ 2009, s. 122.

W przekształceniach obszarów wiejskich istotną rolę w naszym kraju odgrywał Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006 (PROW).⁶ Został on zatwierdzony decyzją Komisji Wspólnot Europejskich. W ramach PROW 2004–2006 łącznie wdrażanych było 10 działań. W Priorytecie A – wzrost konkurencyjności gospodarstw ujęto Działanie 1 „Renty Strukturalne”.⁷ W Planie tym dla każdego z działań określono odrębne warunki uzyskania pomocy.⁸

Słabą stroną polskiego rolnictwa jest rozdrobnienie powierzchni użytków gospodarstw rolnych.⁹ Gospodarstwa o stosunkowo małej powierzchni nie mają możliwości osiągnięcia dochodu na odpowiednim poziomie. Rozdrobnienie agrarne gospodarstw nie daje możliwości postępu a jedynie zwiększa jednostkowe koszty produkcji.¹⁰

Program „rent strukturalnych” miał właśnie wpłynąć na poprawę struktury agrarnej. Jednak bezpośrednią przyczyną włączenia w życie tegoż programu był jeszcze w latach siedemdziesiątych XX wieku proces starzenia się aktywnej populacji wiejskiej i niezbędność wpływu na poprawę struktury wiekowej oraz struktury obszarowej wsi.¹¹

Renta strukturalna to specyficzne i czasowe świadczenie finansowe, które jest przyznawane rolnikowi w wieku przedemerytalnym. Wypłacane jest do momentu uzyskania przez rolnika wieku emerytalnego oraz spełnienia przezeń określonych warunków.¹²

Pojęcie wcześniejszej emerytury rolniczej dotyczy wynagrodzenia dla rolnika, dzięki której państwo wspomaga, a niekiedy wymusza zmiany w strukturze agrarnej, poziomie wykształcenia rolników jak również stopniu nowoczesności gospodarstw rolnych. Czyli, poprzez politykę rent strukturalnych próbowano stworzyć takie rozwiązania, dzięki którym problemy w rzeczywistości rolniczej uległyby likwidacji lub znacznym ograniczeniom.¹³

System rent strukturalnych miał na celu umożliwienie rolnikom w wieku przedemerytalnym zaprzestania działalności rolniczej, którzy w zamian

⁶ K. Babuchowska, W. Lizińska: *Renty Strukturalne w województwie warmińsko-mazurskim*. Roczniki naukowe SERiA, 2007, t. IX, z.1; s. 9–13.

⁷ Program Operacyjny: *Rozwój Obszarów wiejskich na lata 2007–2013. Wstępny projekt*, wrzesień 2005. Wyd. MGIP Warszawa 2005, s. 1–100.

⁸ L. Drożdżiel (red.), *Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – Trzy lata po akcesji*. ARiMR Warszawa 2007, s. 17.

⁹ S. J. Paszkowski: *Kwestie definiowania gospodarstwa rolnego w przepisach prawnych implementujących system rolniczych rent strukturalnych do praktyki*. Roczniki naukowe SERiA, 2006, t. VIII, z. 4, s. 262–266.

¹⁰ M. B. Pietrzak, D. Walczak: *Analiza struktury agrarnej oraz ocena funkcjonowania rent strukturalnych w Polsce*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2010, t. XII, z. 2; s. 268–273.

¹¹ D. Milanowska: *Renty strukturalne jako instrument prawny wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej*. LexisNexis, Warszawa 2012, s. 102.

¹² M. Rutkowska: *Renty strukturalne po wejściu Polski do Unii Europejskiej*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2005, t. VII, z. 4, s. 378–381.

¹³ W. Knieć: *Wspólna Polityka Rolna a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Polski. Analiza socjologiczna*. Wyd. Naukowe UMK Toruń, 2012, s. 248.

za wcześniejszą rentę zobowiązali się do przekazania gospodarstwa następcy młodszemu. Instrument ten zakładał w taki właśnie sposób poprawę struktury gospodarstw rolnych. To miesięczne wynagrodzenie w postaci renty strukturalnej miało być zachętą do przekazania ziemi młodszym rolnikom, jak również rekompensatą za utracone źródło dochodu.¹⁴

Działanie 1 „renty strukturalne” miało na celu przyspieszenie zmian strukturalnych w rolnictwie poprzez zapewnienie dochodu rolnikom, którzy podejmą decyzję o zaprzestaniu prowadzenia działalności rolniczej w swoim gospodarstwie przed ustawowym wiekiem emerytalnym i zdecydują się na przekazanie tego gospodarstwa następcy młodszemu bądź innemu podmiotowi.¹⁵ Na działanie to w ramach PROW 2004–2006 Unia Europejska przeznaczyła 512,4 mln EUR, jednak całkowity budżet działania „Renty Strukturalne” na lata 2004–2006 wynosił 640,5 mln EUR.¹⁶ Aby uzyskać pomoc w ramach PROW beneficjent musiał spełnić szereg warunków, które nieco różniły się od poprzedniego systemu. Warunki te dla rolnika były następujące: ukończone 55 lat, ale nie osiągnięcie wieku emerytalnego, bycie właścicielem gospodarstwa, prowadzenie działalności rolniczej na własny rachunek w gospodarstwie przez okres co najmniej 10 lat przed złożeniem wniosku o rentę strukturalną, podleganie ubezpieczeniu w KRUS przez co najmniej 5 lat, przekazanie posiadanego gospodarstwa rolnego, zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej.¹⁷

Gospodarstwo przekazane musiało mieć powierzchnię minimalną 1ha. Rolnik mógł przekazać je następcy młodszemu, na powiększenie innego gospodarstwa, na cele związane z ochroną środowiska bądź pod zalesienie. Osobie uprawnionej do renty strukturalnej nie wolno było prowadzić działalności rolniczej.¹⁸ Beneficjent mógł jednak po przekazaniu gospodarstwa rolnego, prowadzić działalność rolniczą na gruntach własnych, lub które były własnością małżonka o powierzchni nie przekraczającej 0,5ha UR wraz z siedliskiem.¹⁹

Nowy system rent strukturalnych określał również inną, korzystniejszą wysokość przyznanej renty. Wynosiła ona 210% najniższej emerytury. Renta ta mogła być również powiększona o dodatki: 60% – jeżeli wniosek złożył również współmałżonek spełniający te same wymogi, 50% – jeżeli powierzchnia przekazanego gospodarstwa była większa niż 3 ha, 3% – za każdy ha powyżej 3 ha,

¹⁴ D. Milanowska: *Renty strukturalne jako instrument prawny wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej*. LexisNexis, Warszawa 2012, s. 22.

¹⁵ S. Szumski: *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*. WAiP Warszawa, 2007, s. 218.

¹⁶ Program Operacyjny. *Rozwój Obszarów wiejskich na lata 2007–2013. Wstępny projekt, wrzesień 2005*. Wyd. MGIP Warszawa, 2005.

¹⁷ M. Pawlonka, M. Trojanowska: *Wspólna Polityka Rolna. Wykorzystanie środków pomocowych Unii Europejskiej*. Wyd. REA Warszawa 2005, s. 236.

¹⁸ S. Szumski: *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*. WAiP Warszawa 2007, s. 180.

¹⁹ W. Musiał, J. Kania: *Polska w Unii Europejskiej, [w:] Agroturystyka i usługi towarzyszące*. Wyd. Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolnictwa, MRiRW – Warszawa 2005, s. 124.

ale nie więcej niż 20 ha, 3% – za każdy hektar przekazany (max. do 20 ha) na powiększenie gospodarstwa, którego właścicielem jest rolnik poniżej 40 roku życia. W sumie renta ta mogła wynosić 440% najniższej emerytury. Oznacza to, że renta ta wahała się w granicach od 1180 do 2500 PLN w wymiarze miesięcznym (w 2004 r. najniższa emerytura rolnicza wynosiła 562 PLN).²⁰

Osoba, która gospodarstwo przejmowała również musiała spełniać wszystkie określone w przepisach warunki. Były nimi: osoba przejmująca gospodarstwo musiała być młodsza od rolnika, który gospodarstwo przekazał, osoba ta musiała posiadać kwalifikacje zawodowe, które były przydatne do prowadzenia działalności rolniczej, nie miała ustalonego prawa do emerytury lub renty z ubezpieczenia społecznego lub ubezpieczenia społecznego rolników lub zapotrzebowania emerytalnego, musiała zobowiązać się do prowadzenia działalności rolniczej na przejętych użytkach rolnych przez co najmniej 5 lat. Wymogi te miały na celu zapewnić przekazanemu gospodarstwu rozwój ekonomiczny oraz organizacyjny.²¹

Cele i metody

Celem opracowania jest ocena realizacji w Polsce Działania 1 Renty strukturalne w ramach PROW 2004–2006 i PROW 2007–2013. Analizy dokonano w oparciu o dane literaturowe, a wyniki przedstawiono w tabelach i w formie opisowej.

Wyniki badań i dyskusja

Program rent strukturalnych od roku 2004 jest prowadzony przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), która akredytację na obsługę tego działania uzyskała 27.08.2004 roku.²² Natomiast przyjmowanie wniosków i ich weryfikację rozpoczęła 2.08. 2004 roku, a wypłaty rent rozpoczęła 18.02.2005 roku.²³ Rozpatrywanie wniosków o przyznanie renty strukturalnej było związane z czynnościami kontrolno –weryfikacyjnymi, które pozwalały stwierdzić czy ubiegający się o rentę spełnia wszystkie kryteria umożliwiające przyznanie renty. Weryfikacji był poddawany wniosek (poprawność wypełnienia i kompletność dokumentów) oraz informacje w nim zawarte m.in. dane osobowe wnioskodawcy, dane o gospodarstwie, dane przejmującego (wiek, kwalifikacje zawodowe). Sprawdzano również czy wnioskodawca nie korzysta z pomocy w innym działaniu prowadzonym w ramach PROW, które byłoby związane

²⁰ L. Klank: *Sukcesja gospodarstw rolnych w Polsce*. IRWiR PAN Warszawa, 2006, s. 173.

²¹ S. J. Paszkowski: *Kwestie definiowania gospodarstwa rolnego w przepisach prawnych implantujących system rolniczych rent strukturalnych do praktyki*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2006, t. VIII, z. 4; 262–266.

²² Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 27 sierpnia 2004 r w sprawie ustanowienia ARiMR agencją płatniczą. Dz.U. z 2004 r. Nr 190, poz. 1950.

²³ Sprawozdanie roczne z realizacji PROW za rok 2004, Warszawa, czerwiec 2005, s. 10.

z wieloletnimi zobowiązaniami prowadzenia gospodarstwa. Wnioski o przyznanie rent należało składać w powiatowych biurach ARiMR.

Na funkcjonowanie instrumentu rent strukturalnych w ramach PROW 2004–2006 przewidziano niemal dwie trzecie całego budżetu.²⁴ Jak pokazuje tabela 1, zainteresowanie rentami strukturalnymi według nowych kryteriów przyznawania było dużo większe niż w poprzednim systemie i pierwszym jaki obowiązywał w Polsce.

W ramach Działania 1: Renty Strukturalne – PROW 2004–2006 ogólna liczba złożonych wniosków o przyznanie pomocy wyniosła 58350, z czego 53596 były to decyzje przyznające rentę strukturalną, co stanowiło 91,85% wszystkich złożonych wniosków. W woj. podkarpackim na 2749 złożonych wniosków, aż 94,62% uzyskało decyzję przyznającą rentę, co z kolei było najlepszym wynikiem w skali kraju. W dniu 1 sierpnia 2006 roku wstrzymano przyjmowanie nowych wniosków ze względu na wyczerpanie puli środków na ten cel. W tym czasie świadczenia otrzymywało 38625 rolników.²⁵ Planowano, że otrzyma je 52,4 tys. Osób, ale rzeczywista liczba przyznanych świadczeń rent była wyższa. Dodatkowo 140,5 mln euro przeznaczono na inny program dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. Równocześnie nie wzięto pod uwagę tego, że renty przyznane w latach 2004–2006 są świadczeniami wypłacanymi przez 10 lat. To spowodowało, że środków na wypłatę tych rent wystarczyło tylko do połowy listopada 2007 roku. Aby nie doszło do tego, że rolnicy nie otrzymają świadczeń, wcześniejsze zobowiązania obciążąły budżet PROW na lata 2007–2013.²⁶

Powierzchnia jaka została przekazana w ramach Działania 1 Renty Strukturalne PROW 2004–2006 to 532224 ha, w tym użytki rolne stanowiły 482181 ha przekazanej powierzchni (tab. 2). Z analizy przeprowadzonej według kierunku transferu gruntów wynika, iż istotnie większym obszarem w Polsce w każdym województwie cechowały się gospodarstwa rolne kierowane na powiększenie innego gospodarstwa (łącznie ponad 262 tys. ha), a także przekazywane na rzecz następcy (łącznie ponad 219 tys. ha). Natomiast na cele związane z ochroną środowiska i zalesianie przekazano zaledwie 68 ha użytków rolnych, a na Skarb Państwa – 159,5 ha.

Na Skarb Państwa były zdawane jednostki małe o przeciętnej powierzchni 3,39 ha, które ze względu na położenie, jakość gleb, rozłóg gruntów nie znajdowały nabywców. Instytucją przejmującą z nich użytki rolne była Agencja Nieruchomości Rolnej, która kierowała je do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa. Ten kierunek transferu gruntów, aczkolwiek marginalny, umożliwiał niektórym rolnikom korzystanie z systemu rent strukturalnych.²⁷

²⁴ Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich, MRiRW. Warszawa lipiec 2004r., s. 101.

²⁵ PROWinki, Informator, Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006, nr 9 (13), 2006, s. 5.

²⁶ B. Wiktorowska: W 2009 roku nie będą przyznawane renty strukturalne. gazetaprawna.plPraca (aktualizacja 31.03.2009)

²⁷ Paszkowski S., Kijanowski P. 2009. *Renty strukturalne jako instrument przekształceń obszarowych w rolnictwie polskim*. Czasopisma „PEFIM” Nr 50; 139–140.

Tabela 1. Realizacja działania Renty Strukturalne PROW 2004–2006 w Polsce

Województwo	PROW 2004–2006 RDP 2004–2006		
	Liczba wniosków złożonych	Liczba wydanych decyzji przyznających rentę	% decyzji przyznających rentę
Dolnośląskie	3 138	2 876	91,65
Kujawsko – pomorskie	4 566	4 153	90,95
Lubelskie	5 821	5 464	93,87
Lubuskie	600	553	92,17
Łódzkie	6 334	5 773	91,14
Małopolskie	2 561	2 385	93,13
Mazowieckie	10 302	9 400	91,24
Opolskie	1 690	1 560	92,31
Podkarpackie	2 749	2 601	94,62
Podlaskie	4 809	4 389	91,27
Pomorskie	1 719	1 582	92,03
Śląskie	1 645	1 510	91,79
Świętokrzyskie	3 646	3 322	91,11
Warmińsko – mazurskie	1 966	1 831	93,13
Wielkopolskie	5 340	4 897	91,70
Zachodniopomorskie	1 464	1 300	88,80
Razem działanie	58 350	53 596	91,85

Źródło: opracowanie własne na podstawie Drożdziel L. (red.), 2007. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – Trzy lata po akcesji. ARiMR Warszawa

Według wstępnych badań ARiMR stwierdzono, że działanie spełniło cel jakim była zachęta do przejmowania po rodzicach gospodarstw, a w konsekwencji przyspieszenie zmiany pokoleniowej na wsi. Ponad 80% użytkowników rolnych spośród łącznej powierzchni UR trafiło w ręce osób, które nie ukończyły jeszcze 40 roku życia. Działanie nie wpłynęło natomiast w znaczący sposób na zmniejszenie się liczby gospodarstw. Powodem tego głównie było to, iż gospodarstwa przekazywane były następcom, więc była to kontynuacja stanu istniejącego. Drożdziel podaje, że analiza działania Renty Strukturalne PROW 2004–2006 wykazała, iż potrzebne są zmiany zasad w przyznawaniu rent strukturalnych, na takie które w znaczący sposób wpłyną na poprawę struktury agrarnej.²⁸

Paszkowski i Kijanowski w sposób pozytywny oceniają funkcjonowanie działania jakim były Renty Strukturalne w PROW 2004–2006. Instrument ten był jednym z ważnych czynników gdzie koncentracji ulegały użytki rolne w indywidualnych gospodarstwach, pełnił on również społeczną funkcję, poprzez

²⁸ Drożdziel L. (red.), *Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – Trzy lata po akcesji*. ARiMR Warszawa 2007.

Tabela 2. Powierzchnia gospodarstw przekazanych w ramach Działania Renty Strukturalne PROW 2004–2006, wg powierzchni i celów w ha.

Województwo	Powierzchnia [ha]	Użytki rolne [ha]	Powierzchnia przekazanych UR wg celów [ha]				
			Powiększenie innego gospodarstwa	Na rzecz następcy	Skarb Państwa	Ochrona środowiska	Zalesianie
Dolnośląskie	29 149	28 183	18 929	9 253	0	0	0
Kujawsko – pomorskie	50 434	47 317	27 977	19 340	0	0	0
Lubelskie	46 775	41 140	21 469	19 646	24,02	0	0,80
Lubuskie	6 558	6 197	3 677	2 505	11,37	0	3,28
Łódzkie	49 794	46 036	23 756	22 277	3,55	0	0
Małopolskie	10 721	9 582	2 863	6 715	5,01	0	0
Mazowieckie	92 964	82 301	43 019	39 256	26,22	0	0
Opolskie	15 189	14 719	9 031	5 681	7,58	0	0
Podkarpackie	12 778	11 303	3 957	7 315	25,36	0	5,62
Podlaskie	61 466	50 127	30 291	19 820	6,19	0	10,20
Pomorskie	21 163	18 811	11 078	7 726	1,26	0	6,36
Śląskie	9 094	8 199	3 635	4 561	2,46	0	0
Świętokrzyskie	21 892	20 267	7 968	12 275	23,82	0	0
Warmińsko-mazurskie	29 717	27 549	17 499	10 009	0	14,35	27,27
Wielkopolskie	56 213	53 072	25 488	27 584	0,31	0	0
Zachodnio-pomorskie	18 317	17 376	11 695	5 658	22,35	0	0
Razem działanie	532 224	482 181	262 331	219 623	159,50	14,35	53,53

Źródło: Drożdziel L. (red.), 2007. *Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – Trzy lata po akcesji*. ARiMR Warszawa

umożliwienie rolnikom w wieku przedemerytalnym odejście na zasłużony odpoczynek od pracy w rolnictwie oraz otrzymanie w zamian atrakcyjnego wynagrodzenia.²⁹

Biczkowski i Kluba „Renty Strukturalne” uznają za jeden z najważniejszych elementów Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), które mają pozytywny wpływ na strukturę użytków rolnych.³⁰

Zmiany wprowadzono w nowym Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) na lata 2007–2013, który w oferowanych działaniach w Osi 1 (gospodarczej) uwzględnił również pomoc dla rolników przekazujących

²⁹ S. Paszkowski, P. Kijanowski: *Renty strukturalne jako instrument przekształceń obszarowych w rolnictwie polskim*. Zeszyty Czasopisma „PEFIM”, 2009, Nr 50, s. 141.

³⁰ M. Biczkowski, M. Kluba: *Renty strukturalne jako czynnik kształtowania struktury agrarnej na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2007, t. IX, z. 1; s. 45–50.

swe gospodarstwa w postaci rent strukturalnych. Jak pisze Rowiński liczba rent jaką zaplanowano na lata 2007–2013 (50400) była zbyt mała nawet w porównaniu z poprzednim systemem. Przekazanie gospodarstwa rolnego w zamian za otrzymanie renty strukturalnej odbywało się na podstawie obowiązującego wtedy rozporządzenia z 2007 r., które przejęło w dużym stopniu kształt przesłanek uzyskania renty strukturalnej z rozporządzenia z 2004 r., powrócono też do niektórych pierwotnych zasad. Jednak podstawowym warunkiem było „przeniesienie gospodarstwa rolnego w całości”. Gospodarstwo mogło być przekazane jedynie w sposób trwały (na własność), a nie w dzierżawę jak to miało miejsce we wcześniejszym systemie.³¹ Przepuszczano, iż korzystna zmiana w strukturze agrarnej kraju możliwa będzie jedynie w wypadku gdy gospodarstwo powyżej 3 ha zostanie przekazane w trwały sposób.³²

Rentę strukturalną przyznawano rolnikowi będącemu osobą fizyczną, który na własny rachunek prowadził działalność rolniczą w gospodarstwie pod warunkiem spełnienia następujących zasad:

- ✓ rolnik ukończył 55 lat, ale nie osiągnął wieku emerytalnego i nie ma ustalonego prawa do emerytury bądź renty;
- ✓ prowadził działalność rolniczą w gospodarstwie przez okres co najmniej 10 lat;
- ✓ podlegał ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu przez okres co najmniej 5 lat;
- ✓ przekazał gospodarstwo rolne o łącznej powierzchni użytków rolnych wynoszącej co najmniej 3 ha, natomiast w przypadku województw małopolskiego, świętokrzyskiego, podkarpackiego i małopolskiego – co najmniej 1 ha;
- ✓ zaprzestał prowadzenia działalności rolniczej.

Gospodarstwo mogło być przekazane:

- ✓ osobie fizycznej, która jest następcą, nie ukończyła 50 lat, posiadała kwalifikacje zawodowe (rolnicze), nie miała ustalonego prawa do emerytury bądź renty, zobowiązała się do prowadzenia osobiście działalności rolniczej przez okres co najmniej 5 lat na przejętych użytkach;
- ✓ osobie prawnej lub jednostce organizacyjnej, która nie posiada osobowości prawnej na cele związane z ochroną przyrody;
- ✓ osobie fizycznej prawnej bądź jednostce organizacyjnej, która nie posiada osobowości prawnej z przeznaczeniem pod zalesienie.

Wysokość renty ustalona została na poziomie 150% najniższej emerytury, mogła jednak ulec zwiększeniu o:

- ✓ 100% kwoty najniższej emerytury w przypadku gdy wnioskodawca pozostawał w związku małżeńskim i były spełnione wymogi (gospodarstwo stanowiło główne źródło utrzymania dla obojga małżonków, oboje małżonkowie

³¹ Rowiński J., *Koncepcja wsparcia w latach 2007–2013 rozwoju regionów wiejskich środkami funduszy strukturalnych i funduszu kohezji*, [w:] Wigier M. (red.), 2006. *Wpływ funduszy strukturalnych Unii Europejskiej na rozwój regionów wiejskich w pierwszych latach członkostwa*. Wyd. IERiGŻ- PIB Warszawa, s. 77.

³² P. Ściański: *Informacja dotycząca wpływu działania „Renty Strukturalne” na poprawę struktury agrarnej gospodarstw*. Wyd. MRiRW Warszawa 2008, s. 1–15.

spełniali warunki do uzyskania renty strukturalnej, małżonek wnioskodawcy nie posiadał własnych źródeł dochodu z tytułu zatrudnienia lub innej pracy zarobkowej, która podlega obowiązkowemu ubezpieczeniu społecznemu,

- ✓ 15% kwoty najniższej emerytury w przypadku gdy gospodarstwo o powierzchni co najmniej 10 ha zostało przekazane osobie poniżej 40 roku życia.³³

Od 2010 roku wprowadzono zmiany dotyczące rent strukturalnych. Podstawowa wysokość wynagrodzenia wynosiła 1013 zł.³⁴ Mogła ona być powiększona o 676 zł (dodatek na małżonka) oraz o 102 zł w przypadku gdy beneficjent przekazał gospodarstwo o łącznej powierzchni przekraczającej 10 ha przejmującemu, który nie ukończył 40 roku życia. Łączna kwota miesięcznego wsparcia w ramach działania Renty Strukturalne wynosiła 1791 zł. Minimalna powierzchnia gospodarstwa jaka musiała być przekazana następcy to 6 ha, natomiast dla województw małopolskiego, świętokrzyskiego, śląskiego i podkarpackiego powierzchnia minimalna do przekazania wynosiła 3 ha. Powierzchnia gospodarstwa wraz z gruntami przejętymi musiała wynosić więcej niż średnia powierzchnia gospodarstwa w kraju (10,15 ha). Następcą mogła być osoba, która posiadała odpowiednie kwalifikacje zawodowe, nie ukończyła 40 rok życia oraz po raz pierwszy podejmowała się prowadzenia gospodarstwa rolnego. Następcą musiał również korzystać z pomocy unijnej innego działania jakim było „Ułatwienie startu młodym rolnikom”.³⁵

Jak zaprezentowano w tabeli 3 z działania Renty Strukturalne w PROW 2007–2013 skorzystało o wiele mniej beneficjentów niż w poprzednim programie. O pomoc starało się prawie 30 tysięcy rolników, z czego tylko niecałe 20 tys. rolników tę pomoc otrzymało. Podobnie jak w poprzednim okresie wsparcia tak i w tym najwyższy % decyzji przyznających rentę (82,56%) odnotowano w woj. podkarpackim.

Prus i Wawrzyniak sądzą, że liczba przyznanych świadczeń uległa zmniejszeniu w wyniku zaostrzenia kryteriów przyznawania tych rent. Ponadto uważają, że rezultatem ograniczeń jakie wynikły po zmianach w ostatnim realizowanym programie, będzie negatywny wpływ na przemiany struktury obszarowej.³⁶

Wynikiem tego według Rak A. i Rak J. była świadomość rolników, iż rozwiązania jakie wprowadzono do nowego programu nie były tak korzystne dla nich jak

³³ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19 czerwca 2007 roku w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Renty Strukturalne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Dz.U. Nr 109, poz. 750.

³⁴ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 16 lipca 2010 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Renty Strukturalne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Dz.U. Nr 131, poz. 886.

³⁵ R. Rudnicki, R. Hoffman: *Renty Strukturalne jako instrument modernizacji polskiego rolnictwa – próba oceny*. „Barometr Regionalny” 2012, Nr 4 (30); s. 7–16.

³⁶ P. Prus, B.M. Wawrzyniak: *Zmiany zasad przyznawania rent strukturalnych oraz ich skutki*. „Zeszyty Naukowe PEFIM”, 2010, Nr 4 (53); s. 180–195.

w programie poprzednim. Trudną do zaakceptowania przez rolników przekazujących gospodarstwo w zamian za rentę strukturalną była kwota podstawowa jak i maksymalna jaka przysługiwała beneficjentowi, którą również obniżono.³⁷

Tabela 3. Realizacja działania Renty Strukturalne PROW 2007–2013 w Polsce

Województwo	PROW 2007–2013 RDP 2004–2006		
	Liczba wniosków złożonych	Liczba wydanych decyzji przyznających rentę	% decyzji przyznających rentę
Dolnośląskie	1 377	972	70,59
Kujawsko – pomorskie	2 462	1 444	58,65
Lubelskie	2 872	2 353	81,93
Lubuskie	315	259	82,22
Łódzkie	2 481	1 762	71,02
Małopolskie	1 172	993	84,73
Mazowieckie	4 584	3 223	70,31
Opolskie	873	585	67,01
Podkarpackie	1405	1 160	82,56
Podlaskie	1 929	1 253	64,96
Pomorskie	981	583	59,43
Śląskie	881	705	80,02
Świętokrzyskie	1 944	1 372	70,58
Warmińsko – mazurskie	1 388	810	58,36
Wielkopolskie	3 017	1 943	64,40
Zachodniopomorskie	856	528	61,68
Razem działanie	28 535	19 945	69,90

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z ARiMR – OR Rzeszów, 2013

Porównanie zrealizowanych płatności działania Renty strukturalne PROW 2004–2006 i PROW 2007–2013 przedstawia tabela 4. Jak można zauważyć na realizację działania Renty Strukturalne PROW 2004–2006 przeznaczono 5-krotnie większą kwotę niż w PROW 2007–2013. Głównym powodem tego była zmiana warunków przyznawania pomocy w nowym programie na bardziej zastrzone, które to wskazywały zarówno na większy stopień trudności otrzymania rekompensaty jak również niższą stawkę przyznanej pomocy.

Według Pietrzaka i Walczaka renty strukturalne, które w sposób znaczący miały przyczynić się do poprawy struktury agrarnej, w niskim stopniu jak zauważono spełniły rolę jaką im przypisano. Powodów było wiele. Jednym z ważniejszych był brak zróżnicowanych zasad w przyznawaniu rent strukturalnych na terenie naszego kraju. Większe zróżnicowanie tychże rent dla danego regionu

³⁷ A. Rak, J. Rak: *Program Rent Strukturalnych a zmiany struktury agrarnej w Polsce*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2010, t. XII, z. 2; s. 291–296.

w Polsce umożliwiłoby poprawę struktury w znacznym stopniu. Autorzy wykazali również, że w programie Renty Strukturalne, udział województw gdzie struktura agrarna była najgorsza (małopolskie, śląskie i podkarpackie) był najmniejszy. W związku z tym aby w tych rejonach struktura uległa polepszeniu większość środków należałoby kierować właśnie do tych województw. Natomiast w rejonach gdzie koncentracja jest wysoka ograniczyć je.³⁸

Tabela 4. Kwoty zrealizowanych płatności w ramach Działania Renty Strukturalne PROW 2004–2006 i PROW 2007–2013.

Województwo	Zrealizowane płatności z tytułu zobowiązań z okresu 2004–2006 [PLN]	Zrealizowane płatności z tytułu zobowiązań z okresu 2007–2013 [PLN]
Dołnośląskie	362 065 443,58	60 211 188,96
Kujawsko-pomorskie	531 137 042,52	97 655 402,92
Lubelskie	663 967 543,31	144 331 060,44
Lubuskie	70 014 095,03	14 668 085,46
Łódzkie	706 522 879,25	110 755 315,84
Małopolskie	268 892 908,64	62 277 471,64
Mazowieckie	1 157 519 919,99	197 500 513,91
Opolskie	190 184 199,19	37 170 919,76
Podkarpackie	290 024 026,59	70 480 805,55
Podlaskie	562 571 204,14	78 253 137,74
Pomorskie	202 879 282,74	36 743 903,33
Śląskie	173 541 202,91	41 610 573,06
Świętokrzyskie	395 699 415,07	84 901 503,14
Warmińsko-mazurskie	244 106 308,96	53 066 358,33
Wielkopolskie	619 815 452,81	125 520 479,74
Zachodniopomorskie	171 997 110,14	33 228 320,22
Razem działanie	6 610 938 034,87	1 248 375 040,04

Źródło: System Informacji Zarządzanej ARiMR

Jak zaznacza Mickiewicz w Polsce ponad połowa wszystkich użytków rolnych jest zaliczana do terenów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), na które to jest przyznawana pomoc. W programie Renty Strukturalne hamulcem były dopłaty bezpośrednie, dzięki którym nawet przy złym prowadzeniu własnego gospodarstwa rolnik uzyskiwał do niego dopłatę.³⁹ Dopłaty te były rekompensatą za utrudnienia w gospodarowaniu wynikające z niekorzystnych

³⁸ M. B. Pietrzak, D. Walczak: *Analiza struktury agrarnej oraz ocena funkcjonowania rent strukturalnych w Polsce*. „Roczniki naukowe SERiA” 2010, t. XII, z. 2; s. 268–273.

³⁹ B. Mickiewicz: *Zmiany w powierzchni użytków rolnych wg danych Powszechnych Spisów Rolnych z lat 2002 i 2010*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2012, t. XIV, z.3; s. 263.

warunków oraz jak twierdzi Parlińska i Bezat miały również zapobiegać zatarciu rolniczego charakteru tych obszarów, a także miały przeciwdziałać wyludnianiu się obszarów wiejskich.⁴⁰

W swoich badaniach Kołozsko – Chomentowska dowodzi, iż program rent strukturalnych znacząco wpłynął na proces jakim była wymiana pokoleniowa na wsi, co wiązało się również z poprawą wykształcenia rolników przejmujących gospodarstwa. Jak twierdzi, pod wpływem tego instrumentu nie zmieniła się jednak struktura obszarowa gospodarstw.⁴¹

Mickiewicz stwierdza, że działanie Renty Strukturalne swoją rolę spełniło. Rolnicy, którzy swe gospodarstwa przekazali mieli zapewniony dochód, zmieniła się też struktura wiekowa właścicieli a także doszło do powiększenia powierzchni gospodarstw w kraju.⁴²

Z analiz przeprowadzonych przez Rak A. i Rak J. wynika, iż pod wpływem programu Renty Strukturalne ubyłoby blisko 140 tys. gospodarstw, co stanowi około 7% wszystkich gospodarstw. Były to gospodarstwa mieszczące się w grupach obszarowych od 1–5 ha i od 10–20 ha. Przybyło natomiast gospodarstw, które mieściły się w wyższych obszarowo grupach (od 30–50 ha i powyżej 50 ha).

Podsumowanie

1. Beneficjenci programu rent strukturalnych PROW 2007–2013 mieli świadomość tego, iż rozwiązania jakie „dał” im realizowany program były dla nich mniej dogodne od tych które, obowiązywały we wcześniejszym programie. Dlatego też liczba wniosków jaka została złożona w latach 2007–2013 okazała się być zdecydowanie mniejszą niż w poprzednim naborze w PROW 2004–2006.
2. System rent strukturalnych w sposób znaczący przyczynił się do przyspieszenia procesu wymiany pokoleniowej wśród osób prowadzących gospodarstwa rolne na wsi.
3. Został osiągnięty cel jakim było zapewnienie beneficjentom dochodu w postaci miesięcznej pensji.
4. Z programu korzystali w większości beneficjenci, którzy nie inwestowali w swoje gospodarstwa dlatego kwota jaką oferowano w zamian za przekazanie gruntów była dla nich zadawalająca.
5. Działanie Osi 1 Renty Strukturalne było korzystne dla gospodarstw o stosunkowo małej powierzchni UR. Przekazywane grunty posłużyły do zwiększenia przeciętnej powierzchni gospodarstw.

⁴⁰ M. Parlińska, A. Bezat: *Wykorzystanie środków w ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2007, t. XI, z. 4; s. 243.

⁴¹ Z. Kołozsko-Chomentowska: *Realizacja programu rent strukturalnych – przykład powiatu bielskiego*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2008, t. X, z. 2; s. 268–273.

⁴² P. Mickiewicz: *Renty strukturalne w województwie zachodniopomorskim w latach 2004–2006*. „Roczniki naukowe SERiA”, 2007, t. IX, z. 2; s. 243–246.

Literatura

- Babuchowska K., Lizińska W. 2007. *Renty Strukturalne w województwie warmińsko-mazurskim*. „Roczniki naukowe SERiA”, t. IX, z.1; 9–13.
- Biczkowski M., Kluba M. 2007. *Renty strukturalne jako czynnik kształtowania struktury agrarnej na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego*. „Roczniki naukowe SERiA”, t. IX, z. 1; 45–50.
- Bokajło W., Dziubka K. 2003. *Unia Europejska Leksykon Integracji. Reformy funduszy strukturalnych*. Wrocław, s. 501.
- Drożdżel L. (red.), 2007. *Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – Trzy lata po akcesji*. ARiMR Warszawa; 1–200.
- Klank L. 2006. *Sukcesja gospodarstw rolnych w Polsce*. IRWiR PAN Warszawa; 1–193.
- Knieć W. 2012. *Wspólna Polityka Rolna a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Polski. Analiza socjologiczna*. Wyd. Naukowe UMK Toruń; 1–348.
- Kołoszko-Chomentowska Z. 2008. *Realizacja programu rent strukturalnych – przykład powiatu bielskiego*. „Roczniki naukowe SERiA”, t. X, z. 2; 268–273.
- Mickiewicz B. 2012. *Zmiany w powierzchni użytków rolnych wg danych Pow szechnych Spisów Rolnych z lat 2002 i 2010*. Roczniki naukowe SERiA, t. XIV, z.3; 260–264
- Mickiewicz P. 2007. *Renty strukturalne w województwie zachodniopomorskim w latach 2004–2006*. „Roczniki naukowe SERiA”, t. IX, z.2; 243–246.
- Musiał W., Kania J. 2005. *Agroturystyka i usługi towarzyszące. Polska w Unii Europejskiej*. Wyd. MSDR; 1–246.
- Parlińska M., Bezat A. 2007. *Wykorzystanie środków w ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006*. Roczniki naukowe SERiA, t. XI, z. 4; s. 240–245.
- Paszkowski S. J. 2006. *Kwestie definiowania gospodarstwa rolnego w przepisach prawnych impletujących system rolniczych rent strukturalnych do praktyki*. „Roczniki naukowe SERiA”, t. VIII, z. 4; 262–266.
- Paszkowski S., Kijanowski P. 2009. *Renty strukturalne jako instrument przekształceń obszarowych w rolnictwie polskim*. Czasopisma PEFIM Nr 50; 129–142.
- Pawlonka M., Trojanowska M. 2005. *Wspólna Polityka Rolna. Wykorzystanie środków pomocowych Unii Europejskiej*. Wyd. REA Warszawa; 1–336.
- Pietrzak M. B., Walczak D. 2010. *Analiza struktury agrarnej oraz ocena funkcjonowania rent strukturalnych w Polsce*. „Roczniki naukowe SERiA”, t. XII, z. 2; s. 268–273.
- Program Operacyjny. *Rozwój Obszarów wiejskich na lata 2007–2013. Wstępny projekt, wrzesień 2005*. Wyd. MGIP Warszawa; 1–100.
- Prus P., Wawrzyniak B. M., 2010. *Zmiany zasad przyznawania rent strukturalnych oraz ich skutki*. „Zeszyty Naukowe PEFIM”, nr 4 (53); 180–195.

- Rak A. M., Rak J. M. 2010. *Program Rent Strukturalnych a zmiany struktury agrarnej w Polsce*. „Roczniki naukowe SERiA”, t. XII, z. 2; 291–296.
- Rowiński J., *Koncepcja wsparcia w latach 2007–2013 rozwoju regionów wiejskich środkami funduszy strukturalnych i funduszu kohezji*, [w:] Wigier M. (red.), 2006. *Wpływ funduszy strukturalnych Unii Europejskiej na rozwój regionów wiejskich w pierwszych latach członkostwa*. Wyd. IERiGŻ-PIB Warszawa; 1–103
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 27 sierpnia 2004 r w sprawie ustanowienia ARiMR agencją płatniczą. Dz.U. z 2004 r. Nr 190, poz. 1950.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19 czerwca 2007 roku w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Renty Strukturalne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Dz.U. Nr 109, poz. 750.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 16 lipca 2010 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Renty Strukturalne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Dz.U. Nr 131, poz. 886.
- Rudnicki R., Hoffman R. 2012. *Renty Strukturalne jako instrument modernizacji polskiego rolnictwa – próba oceny*. Barometr Regionalny nr 4 (30); s. 7–16.
- Rutkowska M. 2005. *Renty strukturalne po wejściu Polski do Unii Europejskiej*. „Roczniki naukowe SERiA”, t. VII, z. 4; 378–381.
- Sprawozdanie roczne z realizacji PROW za rok 2004, Warszawa, czerwiec 2005.
- Spychalski G. 2005. *Możliwości wykorzystania Funduszy Strukturalnych Unii Europejskiej do finansowania przedsięwzięć innowacyjnych*. Warszawa, s. 204
- Szumski S. 2007. *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*. WAiP Warszawa; s. 1–288.
- Ściański P. 2008. *Informacja dotycząca wpływu działania „Renty Strukturalne” na poprawę struktury agrarnej gospodarstw*. Wyd. MRiRW Warszawa; s. 1–15.
- Świsłak M., Tkaczyński J., Willa R. 2009. *Fundusze Unii Europejskiej 2007–2013. Cele, działania, środki*. Wydawnictwo UJ, s. 122
- Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników. Dz.U. z 1998 r. Nr 7, poz. 25, z póź. zm.
- Ustawa z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie. Dz.U. z 2001 r. Nr 52, poz. 539.
- Warda J. 2005. *Fundusze strukturalne Unii Europejskiej*. Lublin, s. 23.
- Wiktorowska B.: W 2009 roku nie będą przyznawane renty strukturalne. gazeta-prawnna.plPraca (aktualizacja 31.03.2009).

Leonid Worobjow¹

Uwarunkowania rozwoju regionu zachodniopomorskiego w nowej perspektywie finansowej w latach 2014–2020

Wprowadzenie

W ostatnich kilkunastu latach procesy realne mające miejsce w gospodarce światowej powodowały rosnące zainteresowanie badaczy regionalnymi aspektami rozwoju społeczno-gospodarczego w rozwiniętych krajach gospodarki rynkowej. Rozwijały się badania naukowe służące przełamaniu apstrzenności teorii ekonomicznych. Najbardziej dobitnym wyrazem takiego zmienionego podejścia stała się nowa geografia ekonomiczna oraz powiązane z nią nurty badawcze ekonomii miejsc i ekonomii przepływów. Prowadzi to do zasadniczego dowartościowania wymiaru terytorialnego, w tym także regionalnego procesów rozwoju społeczno-gospodarczego².

Cele i metody

Celem artykułu jest przedstawienie zmian w europejskiej polityce spójności wynikających z przyjęcia Strategii Europa 2020. Scharakteryzowano ewolucję podstaw naukowych polityki regionalnej w Unii Europejskiej. Praca nosi charakter opisowo-empiryczny. Wybrano metody badawcze, takie jak: przeanalizowanie literatury przedmiotowej oraz analiza wdrażania sektorowych programów operacyjnych Narodowego Planu Rozwoju (NPR).

¹ Leonid Worobjow – prof. zw. dr hab., Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie.

² P. Krugman., *Development, Geography and Economic Theory*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge 1995.

Wyniki badań i dyskusja

Dane statystyczne wskazują na to, że wśród przedsiębiorców ma miejsce duży niedobór informacji dotyczących możliwości pozyskiwania środków finansowych z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. Jako główne przyczyny małej efektywności w składaniu wniosków o dofinansowanie wymieniane są:

- zbyt skomplikowane procedury dotyczące wypełnienia wniosku i skompletowania odpowiednich załączników; 3% badanych nie wiedziało w ogóle o możliwości jego złożenia;
- brak środków finansowych oraz mała płynność finansowa, które uniemożliwiają otrzymanie kredytu na sfinansowanie całości dotacji i oczekiwanie na refundację poniesionych kosztów;
- wysokość dotacji (50%) jest zbyt niska i potencjalnych beneficjentów nie stać ich na dołożenie drugiej połowy;
- przedsiębiorstwa nie posiadają odpowiednio wykwalifikowanej kadry, która potrafiłaby przygotować wniosek wraz z załącznikami (jedna trzecia badanych przyznała, że korzystano w tym celu z usług firm profesjonalnie świadczących tego typu usługi).

Podstawowe znaczenie we wdrażaniu funduszy strukturalnych ma *Narodowy Plan Rozwoju* (NPR), określający cele, priorytetowe działania oraz ramy instytucjonalne i finansowe działań strukturalnych państwa³. Generalnie NPR służy, jako podstawa do negocjacji z Komisją Europejską Podstaw Wsparcia Wspólnoty dla Polski, które określą wielkość pomocy przyznanej Polsce, jako krajowi członkowskiemu UE na realizację celów określonych w NPR oraz wielkość środków krajowych na współfinansowanie. Polityka strukturalna koncentruje się na promowaniu rozwoju oraz wzmocnieniu spójności społeczno – gospodarczej w regionach słabiej rozwiniętych. Zasadniczym elementem NPR są realizowane w jego ramach programy operacyjne w postaci Sektorowych Programów Operacyjnych (SPO) w tym np. SPO *Wzrost konkurencyjności przedsiębiorstw*, SPO *Rozwój zasobów ludzkich* oraz Zintegrowanego Programu Operacyjnego (ZPO) *Rozwój Regionalny*.

Celem programu operacyjnego *Rozwój Regionalny* jest tworzenie warunków wzrostu konkurencyjności regionów oraz przeciwdziałanie marginalizacji w taki sposób, aby sprzyjać długofalowemu rozwojowi gospodarczemu kraju, jego spójności ekonomicznej, społecznej i terytorialnej oraz integracji z Unią Europejską.

Wzrost konkurencyjności gospodarek regionalnych należy rozumieć, jako modernizację i rozbudowę infrastruktury technicznej i społecznej, mającej podstawowe znaczenie dla rozwoju całego regionu, w tym najbardziej dynamicznych ośrodków wzrostu zlokalizowanych na jego obszarze, lokalizacji

³J.Szlachta (red.), *Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego*, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, „Biuletyn KPZK PAN”, Warszawa 2000, zeszyt 191.

inwestycji zewnętrznych, a także oddziaływanie na zmiany struktury gospodarczej, w tym wsparcie dla najbardziej dynamicznych sektorów gospodarki, wzrost poziomu wykształcenia, rozwój turystyki, rozwój technologii społeczeństwa informacyjnego.

Cel programu zostanie osiągnięty poprzez koncentrację środków krajowych i towarzyszące im współfinansowanie ze strony funduszy strukturalnych (Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz Europejskiego Funduszu Społecznego) w trzech priorytetach: rozbudowie i modernizacji infrastruktury służącej wzmacnianiu konkurencyjności regionów; wzmocnieniu regionalnej bazy ekonomicznej i zasobów ludzkich; rozwoju lokalnym. Odbywa się to poprzez:

- rozbudowę i modernizację regionalnej infrastruktury drogowej;
- rozwój miejskich systemów komunikacyjnych, budowę i modernizację regionalnej infrastruktury ochrony środowiska przyrodniczego, infrastruktury edukacyjnej szkolnictwa wyższego i naukowo-badawczej;
- modernizację i rozbudowę dziedzictwa kulturowego, społeczeństwa informacyjnego o zasięgu regionalnym i lokalnym;
- zmianę struktury wytwarzania dochodu w każdym z województw na korzyść sektorów o wysokiej wartości dodanej na zatrudnionego, w tym usług rynkowych (turystyki);
- wzrost zatrudnienia w poszczególnych województwach zwłaszcza w budownictwie i usługach rynkowych (w tym w turystyce), z jednoczesnym ograniczeniem zatrudnienia w rolnictwie i przemysłach tradycyjnych;
- poprawę zdolności marketingowych i zarządczych pracowników firm i poprawę zdolności adaptacyjnych firm do zmieniających się warunków otoczenia;
- wzrost poziomu inwestycji lokalnych firm;
- wzrost współpracy w zakresie tworzenia i transferu innowacji pomiędzy regionalnymi instytucjami naukowo-badawczymi oraz lokalnymi firmami;
- zwiększenie udziału osób pracujących w populacji osób w wieku aktywności zawodowej we wszystkich województwach;
- podniesienie poziomu wykształcenia mieszkańców.

Unia Europejska przywiązuje wielką wagę do sfery rozwoju regionalnego. Terminologia tej sfery interwencji Wspólnoty Europejskiej posługuje się trzema pojęciami, stosowanymi najczęściej zamiennie: polityka strukturalna, polityka regionalna oraz polityka spójności⁴. Polityki i budżet Unii Europejskiej są projektowane w wieloletnim horyzoncie Nowe wyzwania w sferze rozwoju regionalnego, zwłaszcza w kontekście spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej, wymagają podjęcia operacyjnych decyzji w Unii Europejskiej i Polsce odnośnie sposobu organizacji myślenia strategicznego na poziomie europejskim,

⁴ J. Szlachta., J.Zaleski, *Kierunki polityki regionalnej w Polsce do roku 2020*, „Gospodarka Narodowa”, 2010, nr 10.

krajowym jak też regionalnym w latach 2014–2020. Związane to jest z wejściem w życie od 1 grudnia 2009 roku Traktatu Lizbońskiego⁵.

Ponieważ w nowym okresie programowania Komisja Europejska silnie powiązała strategię Europa 2020 z funduszami unijnymi oznacza to konieczność takiego planowania interwencji, by korespondowały one z *Krajowym Programem Reform* (KPR)⁶. Istotną rolę w określaniu zakresu wsparcia będą odgrywały również zalecenia Komisji Europejskiej dla poszczególnych państw członkowskich. Zgodnie z projektami rozporządzeń będą one stanowiły punkt odniesienia dla państw członkowskich przy opracowywaniu kontraktu partnerskiego oraz programów operacyjnych.

Biorąc pod uwagę analizowane wyżej uwarunkowania, wynikające zarówno z poziomu europejskiego, jak i krajowego, celem realizowanym w ramach nowej perspektywy finansowej 2014–2020 powinno stać się: zwiększenie innowacyjności gospodarki, zwiększanie wykorzystania technologii cyfrowych, rozwój kapitału ludzkiego, zwiększenie zewnętrznej i wewnętrznej dostępności transportowej. W efekcie, Polska w 2020 r. będzie lepiej wykorzystywać posiadane potencjały w celu zapewnienia szybkiego rozwoju kraju i poprawy warunków życia ludności.

Co do podziału interwencji na poziomie krajowym i regionalnym to można wymienić najważniejsze zasady nowego podziału interwencji między poziom krajowy i regionalny:

- dążenie do określenia jednego poziomu interwencji dla danego priorytetu inwestycyjnego;
- odejście od stosowania kryterium kwotowego;
- zastosowanie nie więcej niż dwu kryteriów podziału jednocześnie.

Najważniejsze kryteria podziału to: zasięg geograficzny wsparcia, beneficjent (typ beneficjenta, masowość beneficjenta, zdolność instytucjonalna), znaczenie interwencji.

Z reszta w umowie partnerskiej negocjowanej z Komisją Europejską, obok analizy różnicowań, potrzeb i potencjałów rozwojowych, przedstawione również zostaną wyzwania terytorialne. Wskazane zostaną obszary strategicznej interwencji w ujęciu geograficznym, do których adresowane będą poszczególne interwencje finansowane środkami unijnymi; zakres wsparcia oraz sposób uwzględnienia poszczególnych obszarów w programach operacyjnych. Następnie w każdym z programów operacyjnych zostanie szczegółowo określono sposoby uwzględnienia wsparcia dla wskazanych obszarów strategicznej interwencji, a także mechanizmy komplementarności i koordynacji z innymi progra-

⁵ J. Barcz, *Przewodnik po Traktacie z Lizbony. Traktaty stanowiące Unię Europejską. Stan obecny oraz teksty skonsolidowane w brzmieniu Traktatu z Lizbony*, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa 2008.

⁶ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020. Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie, Dokument przyjęty przez Rząd, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 13 lipiec 2010.

mami w odniesieniu do przewidywanego zakresu interwencji i wykorzystywanych funduszy. Spośród wymienionych w stosownych dokumentach krajowych obszarów strategicznej interwencji w ujęciu geograficznym, kluczowe obszary, które zostaną wskazane w umowie, to: miasta wojewódzkie i ich obszary funkcjonalne; miasta średniej wielkości wymagające rewitalizacji; obszary wiejskie o najniższym poziomie dostępu mieszkańców do dóbr i usług warunkujących możliwości rozwojowe; Polska Wschodnia; obszary przygraniczne i inne. Uwzględnianie ww. obszarów strategicznej interwencji wymaga wypracowania wspólnych zasad i metodologii ich wyznaczania⁷.

Środki finansowe będą skoncentrowane w ramach następujących europejskich funduszy:

Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (EFRR)

Zwiększenie kompetencji regionów w zakresie działań właściwych dla EFRR dotyczyć powinno tych działań, których zasięg nie wykracza poza terytorium województwa. Szczególnie dotyczy to tych sfer, które wymagają uwzględnienia różnicowań terytorialnych.

Na poziomie krajowym powinny pozostać głównie:

- wzmocnianie infrastruktur centrów o największym znaczeniu, np. tylko najważniejsze klastry i przedsiębiorstwa wysoko innowacyjne;
- internacjonalizacja MSP;
- energetyka o znaczeniu ponadregionalnym;
- horyzontalne rozwiązania dotyczące dostosowania do zmian klimatu i odporności na ryzyka – projekty przeciwpowodziowe, ochrona bioróżnorodności, ekosystemów, najważniejsze obiekty dziedzictwa kulturowego;
- sieci komunikacyjne.

Z poziomu regionalnego powinny być, zatem wspierane głównie:

- regionalna i lokalna infrastruktura naukowa, transfer technologii, regionalne badania i innowacje;
- wspieranie przedsiębiorczości;
- lokalne inwestycje energetyczne, strategie niskoemisyjne dla miast;
- regionalna i lokalna infrastruktura środowiskowa, kultura;
- regionalna i lokalna infrastruktura transportowa, transport publiczny w miastach;
- regionalna i lokalna infrastruktura edukacyjna, społeczna, rewitalizacja, lokalne strategie rozwoju, dostępność do usług.

Europejski Fundusz Społeczny (EFS)

Rozwiązania systemowe i reformy będą wspierane na szczeblu krajowym, a na poziomie regionalnym prowadzono będzie pozostałe wsparcie (70–80%

⁷ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020. Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie, Dokument przyjęty przez Rząd, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 13 lipiec 2010.

środków EFS). Kierunkiem zmian będzie unikanie stosowanych w obecnym okresie wyjątków od tej reguły.

Działania EFS realizowane na szczeblu krajowym będą dotyczyć:

- zwalczania różnego typu dyskryminacji;
- poprawy jakości, skuteczności i dostępności szkolnictwa wyższego oraz kształcenia na poziomie równoważnym;
- aktywnego i zdrowego starzenia się społeczeństwa, modernizacji i wzmocnienia instytucji rynku pracy;
- inwestycji w zdolności instytucjonalne oraz efektywność administracji publicznej mając na względzie reformy, poprawę regulacji i dobre rządzenie, budowania potencjału dla instytucji związanych z zatrudnieniem, edukacją, usługami socjalnymi.

Natomiast na szczeblu regionalnym działania EFS będą dotyczyć:

- zapewniania dostępu do zatrudnienia osobom poszukującym pracy i nieaktywnym zawodowo, trwałej integracji na rynku pracy ludzi młodych; samozatrudnienia, przedsiębiorczości oraz tworzenie nowych miejsc pracy; wspierania zdolności przystosowania się przedsiębiorstw i pracowników do zmian oraz zwiększenia inwestycji w kapitał ludzki;
- aktywnej integracji, w tym integracji społeczności marginalizowanych; lokalnych strategii rozwoju; zwiększania dostępności, wykorzystania i jakości technologii informacyjno-komunikacyjnych przez rozwój kultury informatycznej.

W niektórych działaniach (np. dotyczących ekonomii społecznej, zmian klimatu, wspierania dostępu do uczenia się przez całe życie oraz edukacji na różnych poziomach) działania będą realizowane jednocześnie na poziomie krajowym i regionalnym, w odniesieniu do zasięgu i typów działań.

Europejski Fundusz Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), Europejski Fundusz Morski i Rybacki (EFMR)

EFRROW przyczynia się do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w całej Unii w sposób uzupełniający inne instrumenty *Wspólnej Polityki Rolnej*, natomiast EFMR realizuje cele nowej *Wspólnej Polityki Rybołówstwa* oraz *Zintegrowanej Polityki Morskiej*. Oba fundusze wspierać będą, podobnie jak obecnie, nie tylko sektor rolny i rybacki, lecz również działania środowiskowe oraz szeroko pojęty rozwój lokalny na obszarach wiejskich i zależnych od rybołówstwa, obejmujący – dywersyfikację gospodarczą, przedsiębiorczość, ograniczenie ubóstwa, zwiększenie dostępności itd.

Fundusz Spójności (FS)

Fundusz Spójności pomaga państwom członkowskim dokonywać inwestycji w zakresie sieci transportowych i środowiska naturalnego. Dotyczy to inwestycji o znaczeniu dla spójności całej Wspólnoty, zatem działania w zakresie np. sieci transeuropejskich oraz środowiska współfinansowane z Funduszu Spójności sta-

nowią najważniejsze i największe projekty w całym systemie wdrażania polityki spójności w kraju. Stąd całość działań współfinansowanych z Funduszu Spójności będzie wdrażana na poziomie krajowym.

Regionalny program operacyjny (RPO) 2014–2020 oferuje około 1.6 mld euro na:

- gospodarkę – 606,4 mln euro,
- infrastrukturę – 610,4 mln euro,
- społeczeństwo – 325,5 mln euro.

W dużej części środki skierowane do gospodarki to dotacje dla małych i średnich przedsiębiorstw (MSP), a także na preferencyjne pożyczki i poręczenia. Dotacje będą przede wszystkim dla tych firm, które podnoszą swoją konkurencyjność w skali międzyregionalnej, tzn. dla firm, które eksportują swoje produkty poza region. O dotacje będą mogli się starać wszyscy przedsiębiorcy. Tutaj powstaje obawa, że mikrofirmy, których w naszym regionie jest większość, nie załapie się na dotację. Tak naprawdę dla jednoosobowych mikrofirm bardzo trudno jest o innowacyjność i tworzenie nowych miejsc pracy. Ale takie mikrofirmy mogą skorzystać z preferencyjnych pożyczek czy z dotacji dla firm, które rozpoczynają działalność. Odrębną grupę stanowią duże firmy. Dla nich planowano środki wyłącznie na zakup aparatury badawczo-rozwojowej.

Duży stopień komplikacji procedur konkursów będzie zmniejszony na zasadzie, że procedury będą tworzyć osoby, które mają duże doświadczenie i wiedzę, jakie informacje i dokumenty naprawdę są niezbędne przy składaniu wniosków.

Pierwsze konkursy planowano do ogłoszenia w I kwartale 2014 roku, a na II kwartał 2014 roku przewidziano przekazanie projektu RPO do Komisji Europejskiej. Negocjacje mogą potrwać do końca tego roku. Dopiero zatwierdzenie RPO przez Komisję oraz zakończenie na poziomie kraju procesu legislacyjnego związanego z przyjęciem ustawy o zasadach realizacji programów operacyjnych polityki spójności, tzw. ustawy wdrożeniowej stworzy formalne możliwości do organizacji i uruchamiania naborów w ramach nowego RPO.

Jeśli chodzi o realny poziom dotacji, to będzie on wyższy od stosowanego w ostatnich latach. Wynika to z faktu, że wiele inwestycji zostało już zrealizowanych. Gminy i powiaty są bardzo zadłużone, bo brały kredyty na projekty unijne. Teraz będą przygotowywać taką liczbę projektów, na jaką je stać. Do tego zgodnie z nowelizacją ustawy o finansach publicznych, wszystko, co będzie dofinansowywane niżej 60 proc., będzie wliczane do długu gmin. Podnosząc poziom dofinansowywania, dajemy, więc samorządom szansę realnego skorzystania z pieniędzy unijnych.

Bardzo trudno będzie uzyskać środki na kulturę oraz na infrastrukturę sportową i turystyczną. Pieniądze z RPO będą koncentrowane na remontach i budowie dróg wojewódzkich. Ale mają się pojawić pieniądze z przedsiębiorstwa Lasy Państwowe, które przeważnie będą przeznaczone na rozwój dróg lokalnych i po-

wiatowych. W latach 2014 i 2015 nadwyżki finansowe, z tego przedsiębiorstwa w wysokości 800 mln zł trafią właśnie na te cele, a w 2016 roku Lasy Państwowe będą oddawały 2% swoich dochodów. Byłoby dobrze, jeżeli część tych pieniędzy trafiłaby do naszego regionu. Do rzeczy, tutaj można wymienić podstawowe specjalizacje regionalne: biogospodarkę, działalność morską i logistyczną, przemysł metalowo-maszynowy oraz przemysły kreatywne.

Środki z RPO mają też trafiać na uczelnie, ale za pośrednictwem biznesu. Niestety, dziś przedsiębiorcy nadal preferują kupowanie technologii na Zachodzie, a więc nie przyczyniają się do rozwoju naszej nauki. Z kolei polscy naukowcy pracują nad projektami, które nie są wdrażane do przemysłu. Nasz biznes w pierwszej kolejności powinien współpracować z naszymi uczelniami. W tym celu pierwsze konkursy będą skierowane na współpracę firm i naukowców. Możliwie również, że będą wprowadzone granty, które biznes będzie mógł realizować na uczelniach poza naszym województwem.

Niestety, nie wszystkie pieniądze, które trafiają na uczelnie, idą w know-how. Unia Europejska z jednej strony naciska na współpracę biznesu i nauki, a z drugiej nie pozwala, by sprzęt naukowo-badawczy, kupiony przez szkoły z dużym dofinansowaniem wprost służył przedsięwzięciom komercyjnym. Żeby ominąć ten problem, uczelnie najprawdopodobniej muszą tworzyć swoje firmy, które będą działać na sprzęcie wypożyczonym z uczelni i będą komercjalizować wyniki swoich prac.

Podsumowanie

Przy ustaleniu poziomu dotacji obowiązuje mapa pomocy publicznej. Na terenie Polski mogą być dofinansowane inwestycje biznesowe do 40 proc. ich wartości. Do tego obszary z wysokim bezrobociem mają 10% bonus. W połowie br. wejdzie w życie nowa mapa pomocy społecznej zgodnie, z którą nasze województwo będzie miało granicę 35%. Obszary z największym bezrobociem nie stracą bonusu. Możliwe są również pakiety, np. dotacja plus pożyczka. Wtedy będą ogłoszone równolegle dwa konkursy, pierwszy np. na infrastrukturę, a drugi na szkolenia dla pracowników.

Literatura

Barcz J.: *Przewodnik po Traktacie z Lizbony. Traktaty stanowiące Unię Europejską.*

Stan obecny oraz teksty skonsolidowane w brzmieniu Traktatu z Lizbony, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa 2008.

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020. Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie, Dokument przyjęty przez Rząd, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 13 lipiec 2010.

- Krugman P.: *Development, Geography and Economic Theory*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge 1995.
- Szlachta J. (red.), *Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, „Biuletyn KPZK PAN”, Warszawa 2000, zeszyt 191.
- J. Szlachta, J. Zaleski: *Kierunki polityki regionalnej w Polsce do roku 2020*, „Gospodarka Narodowa”, 2010, nr 10.

Leonid Worobjow¹
Agnieszka Kuczko²

Programy Unii Europejskiej wspierające rozwój obszarów wiejskich w województwie zachodniopomorskim w latach 2007–2013

Wprowadzenie

Obecna perspektywa finansowa Unii Europejskiej przedstawiła kolejny instrument finansowej pomocy, który jest zorientowany w szczególności na poprawę konkurencyjności gospodarstw rolnych przez ich restrukturyzację, mianowicie Program Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Do końca 2011 roku w województwie zachodniopomorskim zostało złożone więcej niż 5 tysięcy wniosków na kwotę około 1 mld złotych. Kwota ta znacznie przekraczała przyznane na województwo limity środków pieniężnych na poszczególne działania.

Cele i metody

Celem artykułu jest analiza programów Unii Europejskiej, wspierających rozwój obszarów wiejskich w województwie zachodniopomorskim. Artykuł zawiera porównanie wpływu Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 do Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006. Praca nosi charakter opisowo-empiryczny. Wybrano metody badawcze, takie jak: przeanalizowanie literatury przedmiotowej oraz analiza wdrażania owych programów.

¹ Leonid Worobjow – prof. zw. dr hab., Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie.

² Agnieszka Kuczko – mgr, Politechnika Koszalińska.

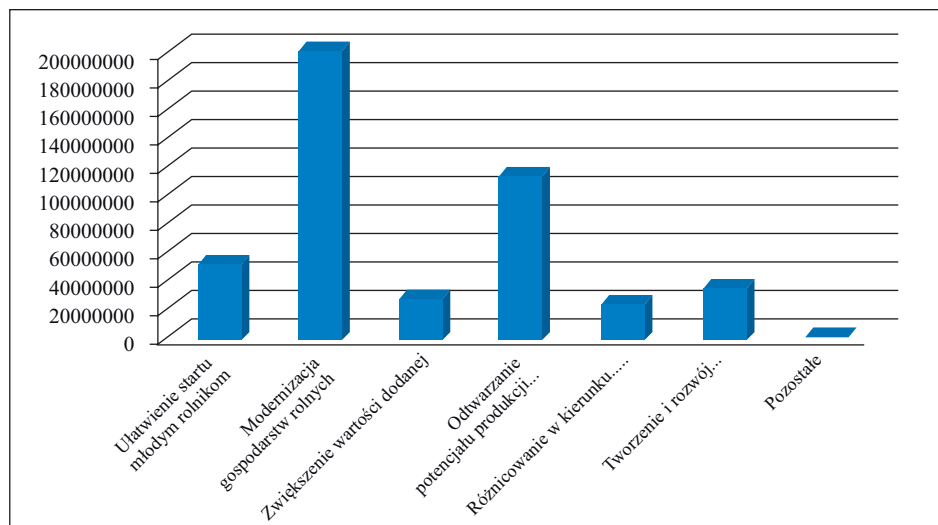
Wyniki badań i dyskusja

Największym zainteresowaniem ze strony beneficjentów cieszyło się działanie „*Modernizacja gospodarstw rolnych*”. Kwota zamówień kilkakrotnie przekraczała przyznany w tak zwanej Kopercie regionalnej limit pieniężny. Przeważająca większość aż 89% złożonych projektów polegała na zakupie maszyn rolniczych. Pieniądze te przyczyniły się do zmodernizowania około 1000 gospodarstw rolnych w województwie zachodniopomorskim (rys.1).

Największa część środków z budżetu Unii Europejskiej została przeznaczona na modernizację gospodarstw rolnych. Celem dofinansowania tego działania jest poprawa konkurencyjności sektora rolnego dzięki zwiększeniu efektywności gospodarstw rolnych, a także dostosowanie tych gospodarstw do standardów Unii Europejskiej. Drugim w kolejności działaniem, na które zostało przeznaczone dofinansowanie jest odtwarzanie potencjału produkcji leśnej zniszczonego przez katastrofy i wprowadzenie instrumentów zapobiegawczych. Wsparcie to jest udzielane w formie zwrotu poniesionych kosztów (strat).

W zakresie powyższych działań o charakterze inwestycyjnym przy współfinansowaniu ze środków unijnych zostały osiągnięte, jak dotąd, następujące efekty, które są ukierunkowane na:

– Działalność *stricto* rolniczą. W zakresie działania „*Ułatwienie startu młodym rolnikom*” pomoc została udzielona dla 717 nowo powstałych gospodarstw na kwotę 52 100 000,00 zł. Działanie to pomogło osobom młodym unowocześnić przejęte gospodarstwa.

Rys. 1. Dofinansowanie poszczególnych działań w ramach PROW 2007–2013.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

– Pomoc w ramach działalności przetwórstwa rolno-spożywczego, a także handlu produktami rolnymi. Tutaj działanie „*Zwiększenie wartości dodanej podstawowej produkcji rolnej i leśnej*” przeprowadzone na terenie województwa zachodniopomorskiego w ramach handlu hurtowego i przetwórstwa rolno-spożywczego zostało zakontraktowane na kwotę 27 757 520,60 zł. W zakresie poparcia przedsiębiorczości oraz tworzenia nowych miejsc pracy dofinansowanie otrzymało 446 projektów na łączną kwotę 56 879 397,50 zł, w tym w zakresie działania „*Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej*” dofinansowanie otrzymało 249 projektów na kwotę 22 818 604,00 zł. Wsparcie to pomogło części osób, które zamieszkują obszary wiejskie na rozwinięcie działalności pozarolniczej w obszarze produkcji, bądź usług. Również wsparcie otrzymało 197 projektów „*Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw*” na kwotę 34 060 793,50 zł. Wynikiem tego działania jest utworzenie 340 nowych miejsc pracy w regionie.

– Inwestycje w ramach zasobów leśnych – działanie „*Odtwarzanie potencjału produkcji leśnej zniszczonego przez katastrofy i wprowadzenie instrumentów zapobiegawczych*”. W zakresie tego działania dofinansowano 50 projektów na łączną kwotę 111 648 654,00 zł. Środki te pomogły odnowić zniszczone drzewostany, a także wsparły ich pielęgnację oraz wspomogły zakup mechanizmów zapobiegania katastrofom naturalnym.

– Działanie „*Renty strukturalne*” zapewniło dochód rolnikom, którzy zdecydowali się zrezygnować z prowadzenia działalności rolniczej. Dane dotyczące zrealizowanych płatności w ramach tego działania w poszczególnych biurach powiatowych województwa zachodniopomorskiego przedstawia tabela 1.

Na podstawie powyższych danych można zauważyć, że działanie to na przestrzeni 4 lat przyjmowało tendencję rosnącą. Zwiększenie płatności w ramach tego działania spowodowane jest coraz większym zainteresowaniem beneficjentów, którzy przekazują gospodarstwa swoim następcom. Łączne dofinansowanie działania „*Renty strukturalne*” w ramach PROW w latach 2007–2013 wyniosło 16 553 734,77 zł.

W zakresie działania „*Korzystanie z usług doradczych przez rolników i posiadaczy lasów*” dofinansowanie zakontraktowano na łączną kwotę 76 658,94 zł. Działanie to ułatwiło dostęp do usług doradczych (na przykład standardów ochrony środowiska, wymogów dotyczących zdrowotności ludzi i zwierząt), zwiększyło konkurencyjność i dochodowość właścicieli lasów i gospodarstw rolnych, poprawiło jakość życia na obszarach wiejskich oraz bezpieczeństwo pracy. Kształtowanie się poziomu korzystania z usług doradczych w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 w województwie zachodniopomorskim na koniec 2011r. przedstawiono w tabeli 2.

W trakcie trwania 3-letniej kampanii osiem powiatów nie otrzymało dofinansowania na dane działanie. W zakresie tego działania największe dofinansowanie w województwie zachodniopomorskim otrzymał powiat świdwiński, co stanowiło 36% wszystkich środków przeznaczonych na to działanie w danym okresie.

Tabela 1. Zrealizowane płatności w podziale na lata oraz biura powiatowe w działaniu „Renty Strukturalne” PROW 2007–2013 wg stanu na koniec 2011r.

Biura powiatowe	Dane dotyczące realizowanych płatności w ramach działania renty strukturalne.				
	2007	2008	2009	2010	2011
Białogard	2 688,57	35 781,17	103 905,56	123 013,34	116 867,90
Choszczno	1 971,62	71 899,16	187 661,68	203 176,84	216 410,78
Drawsko Pomorskie	4 570,57	135 350,65	306 949,24	330 666,82	232 117,41
Goleniów	985,81	69 137,18	179 355,34	186 807,67	159 496,25
Gryfice	5 944,73	106 075,57	226 419,16	238 511,96	201 943,67
Gryfino	4 182,22	215 416,62	431 434,18	457 253,26	337 688,65
Kamień Pomorski	5 078,41	107 460,01	194 572,18	192 411,25	137 424,75
Kołobrzeg	1 971,62	87 940,13	196 851,90	214 114,02	162 061,23
Koszalin	3 465,27	156 743,74	387 164,25	420 235,32	274 415,33
Łobez	1 792,38	51 112,54	73 595,18	57 146,86	40 554,98
Myślibórz	14 876,76	219 861,83	408 383,40	424 696,49	327 715,07
Police	5 078,41	70 901,23	116 156,56	119 045,74	71 506,83
Pyrzyce	7 468,25	280 668,46	555 329,95	573 970,56	418 187,79
Sławno	5 646,00	240 537,33	545 636,71	544 780,72	351 497,83
Stargard Szczeciński	3 764,00	217 932,97	459 769,19	485 977,20	334 627,87
Szczecinek	1 882,00	99 440,36	226 514,62	241 337,22	227 861,89
Świdwin	7 916,35	172 649,58	257 559,06	272 679,41	238 909,35
Wałcz	0,00	60 616,62	86 253,76	90 441,00	105 861,47
Razem	79 282,97	2 399 525,15	4 943 511,92	5 176 265,68	3 955 149,05

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR.

W latach 2009–2011 najwięcej pozytywnych decyzji dotyczących składanych wniosków zostało wydane w powiecie łobeskim (113), zaś najmniej w powiecie gryfickim (1). W powiatach choszczeńskim i myśliborskim nie została wydana ani jedna pozytywna decyzja. Jedynym powiatem, w którym w przeciągu ostatnich 3 lat nie został złożony żaden wniosek o dofinansowanie w zakresie tego działania jest powiat sławieński.

Największe efekty w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 przyniosło działanie „*Modernizacja gospodarstw rolnych*”. Do końca 2011 roku w zakresie tego działania blisko 100 gospodarstw rolnych otrzymało wsparcie na łączną kwotę 209 437 032,80 zł. Oznacza to, że na 1 gospodarstwo przypadło około 2 094 370,33 zł. i pozwoliło to rolnikom na realizację inwestycji. Dzięki otrzymanemu dofinansowaniu rolnicy kupili między innymi: ciągniki, maszyny i urządzenia rolnicze, a także zrealizowali inwestycje budowlane.

Środki finansowe z tego programu unowocześniły także dziesiątki firm trudniących się przetwórstwem żywności. Dzięki dofinansowaniu z tego programu na terenach wiejskich powstały nowe, niezwiązane z rolnictwem, miejsca pracy. Osoby zamieszkujące obszary wiejskie, dzięki otrzymanemu wsparciu otworzyły sklepy, lokale gastronomiczne, a także firmy świadczące usługi turystyczne, budowlane, księgowo, informatyczne itd. Młodzi i wykształceni rolnicy, za pomocą otrzymanych dotacji, a także dzięki działaniu „Renty strukturalne”, mogli zbudować około tysiąca nowych gospodarstw.

Tabela 2. Korzystanie z usług doradczych

Powiat	Kampania 2009			Kampania 2010			Kampania 2011		
	Liczba złożonych wniosków	Liczba wydanych decyzji	Zrealizowane płatności	Liczba złożonych wniosków	Liczba wydanych decyzji	Zrealizowane płatności	Liczba złożonych wniosków	Liczba wydanych decyzji	Zrealizowane Płatności
Białogard	54	2	0,00	3	3	0,00	0	0	0,00
Choszczno	11	0	0,00	0	0	0,00	0	0	0,00
Drawsko Pomorskie	102	5	0,00	18	12	0,00	0	0	2 000,00
Goleniów	20	3	0,00	3	2	0,00	1	0	2 720,00
Gryfice	64	1	0,00	0	0	0,00	0	0	1 080,00
Gryfino	45	6	0,00	1	0	0,00	2	2	3 240,00
Kamień Pomorski	22	0	0,00	0	0	0,00	0	0	0,00
Kołobrzeg	20	0	0,00	25	24	0,00	3	3	0,00
Koszalin	20	4	0,00	5	3	0,00	2	0	4 800,00
Łobez	246	74	0,00	29	27	0,00	17	12	24 760,00
Myślibórz	2	0	0,00	0	0	0,00	0	0	0,00
Police	97	13	0,00	22	14	0,00	14	9	3 240,00
Pyrzyce	15	3	0,00	0	0	0,00	0	0	3 080,00
Sławno	0	0	0,00	0	0	0,00	0	0	0,00
Stargard Szczeciński	342	6	0,00	10	9	0,00	4	2	0,00
Szczecinek	5	3	0,00	1	1	0,00	0	0	4 160,00
Świdwin	98	21	0,00	24	22	0,00	4	4	27 578,94
Wałcz	131	1	0,00	2	2	0,00	1	1	0,00
Razem	1 294	142	0,00	143	119	0,00	48	33	76 658,94

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR.

Dopłaty pozwoliły na utrzymanie opłacalności działalności gospodarczych na terenach o niekorzystnych i trudnych do gospodarowania warunkach. Gdyby nie było tego dofinansowania, to spora część areалу rolniczego mogłaby wypaść z produkcji żywności.

Wartym uwagi jest również fakt, że pomoc z PROW 2007–2013 dla województwa zachodniopomorskiego pozwala na prowadzenie tradycyjnych upraw i hodowli, a także zapewnia bardzo wysokie standardy ochrony środowiska i również pozwoliła na zalesienie znacznej sumy hektarów najgorszych gruntów.

Gdyby nie pomoc z danego programu trudno byłoby wyobrazić sobie, żeby rolnicy uczestniczyli w produkcji najwyższej jakości żywności. W ramach PROW 2007–2013 pomaga im w tym działanie „*Uczestnictwo rolników w systemach jakości żywności*”.

Kapitał z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich umożliwia odbudowanie produkcji w dużej ilości gospodarstw rolnych, które ucierpiały w ostatnim czasie na skutek różnego rodzaju kataklizmów, a także powodzi, przymrozków, huraganów i tym podobnych rzeczy.

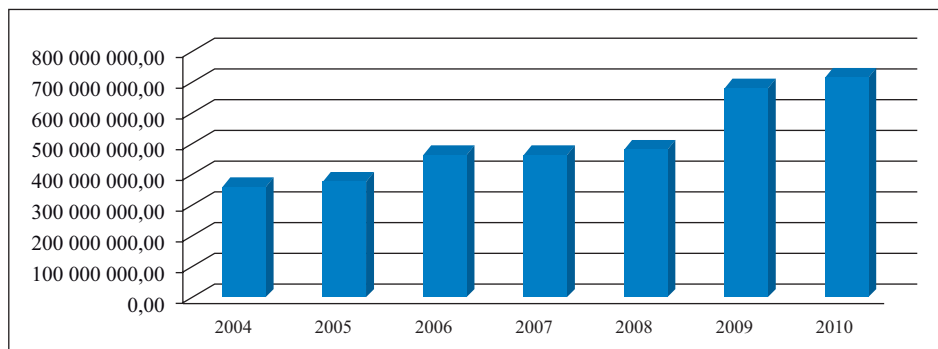
W województwie zachodniopomorskim tak, jak i w całym kraju, widoczne są efekty działań w zakresie PROW 2007–2013, które Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa przekazała samorządom wojewódzkim. Korzystne rezultaty przynosi pomoc Lokalnych grup działania, które realizują inicjatywy w zakresie tak zwanych „lokalnych strategii rozwojowych”. Również dobrze postępuje realizacja pomocy z działania „*Odnowa i rozwój wsi*”. W ramach tego działania powstało dużo placów zabaw, wybudowano, bądź odnowiono sporo świetlic wiejskich oraz zakupiono do nich sprzęt i wyposażenie.

Warunki bytu na wsiach polepszają się także dzięki realizacji projektów, które otrzymują pomoc w zakresie działania „*Podstawowe usługi dla gospodarki i ludności wiejskiej*”. Środki z tego działania pozwoliły na budowę wodociągów, kanalizacji, systemów segregacji odpadów oraz na wytwarzanie energii odnawialnej. Jak dotąd najwięcej inwestycji tyczyło się gospodarki wodno-ściekowej.

Na podstawie powyższych informacji można wyciągnąć wniosek, że Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 wpłynął korzystnie na rozwój obszarów wiejskich województwa zachodniopomorskiego, a także przyczynił się do większego zaangażowania rolników do produkcji wysokiej jakości żywności. Dzięki danemu programowi tereny o niekorzystnych warunkach nie stają się ugorami, a są zagospodarowane.

Płatności w zakresie wsparcia bezpośredniego są najbardziej globalną i osiągalną formą pomocy w całym kraju. Są to płatności obszarowe, które są skierowane do producentów rolnych. Osoby prowadzące działalność na powierzchni minimum 1 ha użytków rolnych dostają coroczne dofinansowanie, którego wysokość uzależniona jest od ilości posiadanych gruntów. Sumy kwot zrealizowanych płatności w latach 2004–2010 przedstawia rys. 2.

Na podstawie powyższego wykresu można zaobserwować, że z roku na rok wzrasta ogólna wartość wypłacanych środków finansowych. W pierwszym roku wdrażania (2004) dofinansowanie wynosiło 367 600 998,65 zł a w roku 2010 – 717 113 179,61 zł. Po przeanalizowaniu powyższych danych można wyciągnąć wniosek, że zrealizowane płatności od 2007 roku zdecydowanie rosną. Od początku uruchomienia wsparcia finansowego Zachodniopomorski Regionalny Oddział Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa zrealizował płatności w kwotę 3 575 933 105,87 zł.

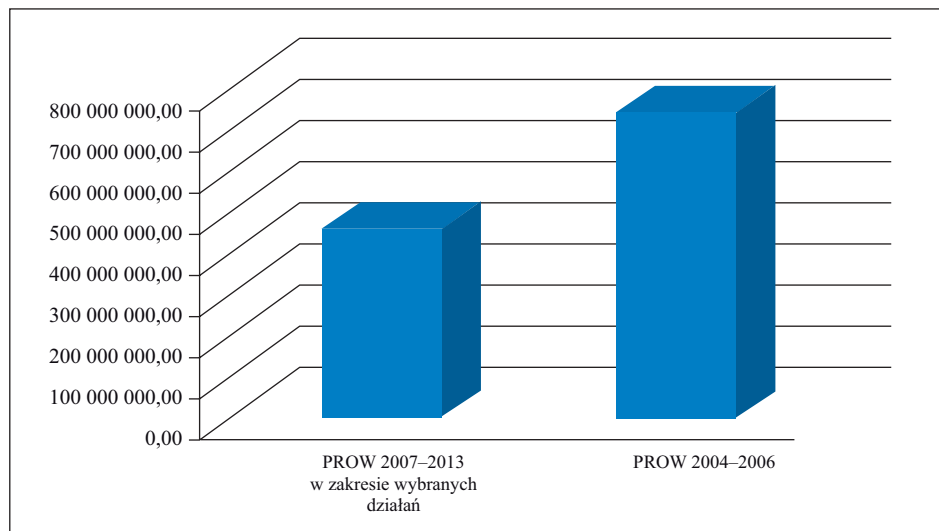
Rys. 2. Kwoty zrealizowanych płatności w zł w latach 2004–2010

Źródło: <http://www.arimr.gov.pl/>

Pośród działań społecznych i środowiskowych Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006 oraz Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 wspierają takie same działania. Pomoc finansową obejmują następujące działania:

- Udzielanie pomocy gospodarstwu na obszarach górskich i innych obszarach, na których panują niekorzystne warunki gospodarowania (ONW), które stanowi uzupełnienie płatności obszarowej,
- Renty strukturalne,
- Programy rolno środowiskowe,
- Korzystanie z usług doradczych przez rolników i posiadaczy lasów,
- Udział rolników w systemach jakości żywności,
- Poparcie grup producentów rolnych,
- Zalesianie gruntów rolnych, a także innych niż rolne,
- Pomoc dla gospodarstw niskotowarowych.

W czasie do 30.11.2011 w zakresie powyższych działań w województwie zachodniopomorskim w ramach PROW 2004–2006 dofinansowanie otrzymało 60 777 przedsięwzięć na kwotę 742 288 182,77 zł natomiast w zakresie PROW 2007–2013 dofinansowano, jak dotąd, 109 633 przedsięwzięć na kwotę 455 654 214,00 zł. Dofinansowanie województwa w latach 2004–2011 w zakresie PROW przedstawia rysunek 3.

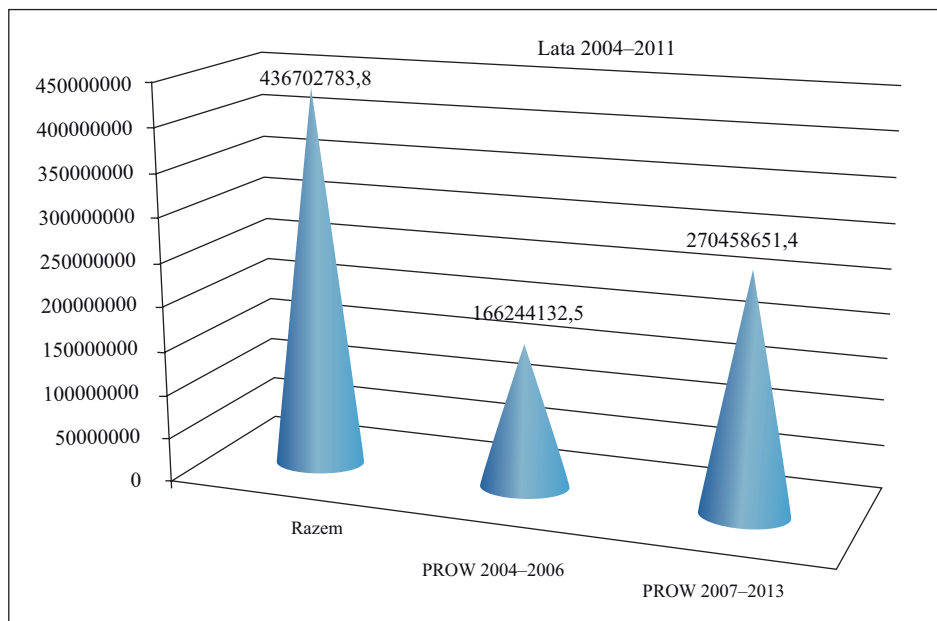
Rys. 3. Dofinansowanie województwa zachodniopomorskiego w latach 2004–2006 i 2007–2013.

Źródło: <http://www.arimr.gov.pl/>

Na podstawie powyższego wykresu można wnioskować, że jak dotąd więcej dofinansowania zostało wypłacone w ramach PROW 2004–2006. Należy również zauważyć, że różnica pomiędzy dofinansowaniami z danych dwóch programów wynosi 286 573 968,70 zł, chociaż okres trwania PROW 2007–2013 jest dłuższy.

W zakresie Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006 najbardziej popularnym wśród rolników działaniem było działanie „*Wspieranie gospodarowania na obszarach górskich i innych o niekorzystnych warunkach gospodarowania*” (ONW), zaś w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 działanie „*Modernizacja gospodarstw rolnych*”. Priorytetem działania ONW jest umożliwienie ciągłego użytkowania ziemi, a tym samym utrzymywanie żywotności wsi. Dofinansowanie działania „*Wspieranie gospodarstw na obszarach górskich o niekorzystnych warunkach gospodarowania*” przedstawia rysunek 4.

W ramach działania ONW z PROW w latach 2004–2006 skorzystało 52 253 rolników na łączną kwotę 166 244 132,46 zł, zaś z PROW 2007–2013 skorzystało 94 132 beneficjentów, a kwota jak dotąd zrealizowanych płatności wynosiła 270 458 651,37 zł. Kwota wypłaconego dofinansowania z obecnego programu jest prawie o 63% większa od kwoty wypłaconej w ramach poprzedniego programu. W ramach PROW 2007–2013 z działania tego skorzystało więcej beneficjentów, niż w poprzednim programie. Jednakże działanie to w PROW 2004–2006 cieszyło się największym zainteresowaniem.

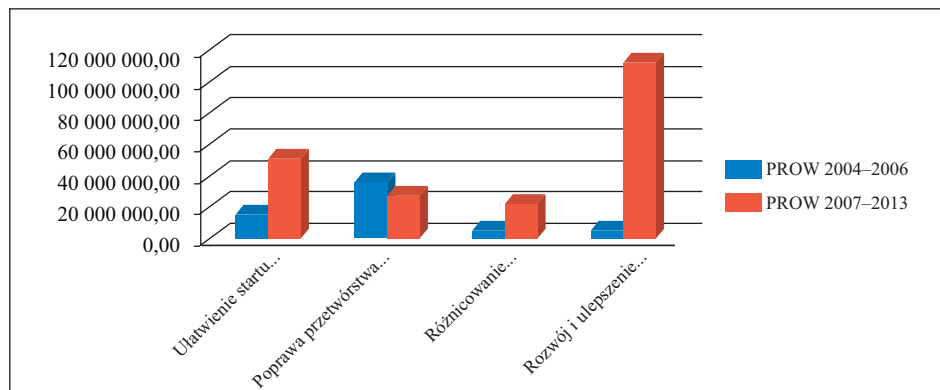

Rys. 4. Dofinansowanie działania „Wspieranie gospodarowania na obszarach górskich i innych o niekorzystnych warunkach gospodarowania”.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR.

Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006 był bardziej ukierunkowany na poprawę sektora żywnościowego, a także na poprawę konkurencyjności obszarów wiejskich. Natomiast Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 jest ukierunkowany na rozwój wsi polepszenie warunków bytowych mieszkańców a także na ulepszanie istniejących gospodarstw. Wsparcie finansowe wypłacone w zakresie PROW 2004–2006 i PROW 2007–2013 w wybranych działaniach przedstawia rysunek 5.

Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006 tak, jak i Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013, skierowany jest do rolników. PROW 2007–2013 jest kontynuacją PROW 2004–2006. Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej na obszarach wiejskich zaczynają przewyższać osoby młode. Priorytetowym zadaniem programów przedakcesyjnych było przystosowanie polskiej wsi do dorównania wsi europejskiej oraz dorównania rynku polskiego do rynków europejskich. Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006 ukierunkowany był, przede wszystkim, na poprawę sektora żywnościowego i także na poprawę konkurencyjności obszarów wiejskich. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 jest ukierunkowany na rozwój obszarów wiejskich, polepszenie warunków bytowych zamieszkujących je społeczności oraz na ulepszenie istniejących gospodarstw. Za pomocą tego programu rolnicy angażują się w produkcję żywności wysokiej jakości. Program ten spo-

Rys. 5. Pomoc finansowa otrzymana z PROW 2004–2006 i PROW 2007–2013 w wybranych działaniach.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR.

wodował, że tereny o niekorzystnych warunkach są zagospodarowane i nie pozostają ugorami.

Podsumowanie

Biorąc pod uwagę dane zawarte w powyższym wykresie można wyciągnąć wniosek, że ogólne dofinansowanie powyższych działań w ramach PROW 2007–2013 było większe. W 1 z powyższych działań dofinansowanie w zakresie PROW 2004–2006 było większe od dofinansowania w ramach PROW 2007–2013. Na podstawie powyższych danych można powiedzieć, że działania z PROW 2007–2013 nastawione są na młodych ludzi, którzy chcą pracować w rolnictwie, na polepszenie warunków obszarów wiejskich, a także na rozwijanie działalności pozarolniczej, zaś PROW 2004–2006 był skierowany na polepszenie sektora żywnościowego.

Literatura

- Aktualizacja programu pn. „Strategia Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich Województwa Zachodniopomorskiego w latach 2002–2015”, Opracowany przez zespół ekspertów powołanych przez Zachodniopomorską Grupę Doradcą Sp. z o.o, Szczecin, Listopad 2010, s. 13–39
- ARiMR – trzy lata po akcesji, praca zbiorowa pod kierownictwem L. Droździe, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Wyd. I, Warszawa 2007.
- Brzeziński W. Górczyński A. *Encyklopedia Unii Europejskiej*, XXL Grupa Mediałna, Warszawa 2003.

- Herbst I. (red.) *Finansowanie projektów zasilanych ze środków funduszy unijnych*, Wyd. Europejska Akademia Samorządowa, Warszawa 2007
- Jankowska M., Sokół A., Wicher A., *Fundusze Unii Europejskiej*, Wydanie I, Wyd. CeDeWu, Warszawa 2008
- Janus-Hibner M., Pastusiak R. *Programy Pomocowe w Polsce*, Wydanie I, Wydawnictwa Fachowe, Warszawa 2004.
- Mazurek J., *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce – przegląd koncepcji teoretycznych*, s. 61–78 „Zeszyty Naukowe” nr 14, Instytut Ekonomii i Zarządzania, Wyd. Politechnika Koszalińska, Koszalin 2010
- Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, lipiec 2004, s. 11–13.
- Rocznik statystyczny rolnictwa*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011
- Rosner A. (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, Wydanie I, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa 2000.
- Szymańska A. *Fundusze unijne i europejskie 2007–2013 dla mieszkańców obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Placet, Warszawa 2008.
- Topiński P., *Szanse rozwoju wsi*, Wyd. Biblioteka Żywieckiej Fundacji Rozwoju, 2005
- Wilczyński R. *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań 2003

Barbara Kutkowska¹
Tomasz Berbeka²
Tomasz Szuk³

Ocena wsparcia środkami Unii Europejskiej inwestycji w gospodarstwach rolnych na Dolnym Śląsku.

Wprowadzenie

Procesy modernizacyjne w rolnictwie odgrywają istotną rolę w kształtowaniu konkurencyjności gospodarstw rolnych. Efektywne wykorzystanie zasobów ziemi i pracy wymusza podejmowanie inwestycji w ruchome środki trwałe o znacznej wartości. Możliwości wsparcia finansowego w ramach funkcjonowania w Unii Europejskiej w znacznej mierze ułatwiają te procesy, choć liczba beneficjentów oraz kwota tej pomocy jest jeszcze niewystarczająca – o czym świadczy liczba podpisanych umów przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w relacji do liczby wnioskodawców. Zarysowuje się jednak pozytywna tendencja, gdyż nakłady inwestycyjne na maszyny i urządzenia techniczne wzrosły w roku 2012 do 1,7 mld zł wobec 0,8 mld zł w roku 2005 [GUS 2013].

Decyzje inwestycyjne warunkowane są wieloma czynnikami, do których zaliczyć należy poziom dochodu osiąganego przez gospodarstwa, co przekłada się na możliwość zaangażowania w procesy modernizacyjne funduszy własnych [Kusz 2009]. Modernizacja gospodarstw rolnych polega na dotowaniu działań inwestycyjnych skutkujących podniesieniem ich konkurencyjności oraz dostosowaniu funkcjonowania gospodarstwa do warunków panujących na Jednolitym Rynku Europejskim [Bułkowska 2011]. Działania modernizacyjne, wymagające dużych inwestycji, są nieuniknione w gospodarstwach które chcą na stałe

¹ Kutkowska Barbara, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu.

² Berbeka Tomasz, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu.

³ Szuk Tomasz, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu.

uczestniczyć w rynku [Jóźwiak 2010]. Skala inwestycji podejmowanych przez gospodarstw rolnych ograniczana jest możliwościami finansowymi wynikającymi przede wszystkim z poziomu ich dochodowości. Pośrednio o zdolności inwestycyjnej świadczyć może średnia wielkość gospodarstwa rolnego wyrażona w europejskich jednostkach wielkości (ESU) [Dzun 2003]. Niewielka jeszcze, w porównaniu do średniej unijnej, przeciętna wielkość gospodarstwa rolnego i jego siła ekonomiczna powoduje, że istotnym dylematem polskiego rolnictwa jest ograniczona zdolność generowania funduszu inwestycyjnego, z uwagi na fakt, że środki własne nie pokrywają potrzeb modernizacyjnych w gospodarstwach [Woś 2000]. Nie tylko w Polsce, ale w wielu krajach UE gospodarstwa rolne nie są w stanie finansować zgłaszanych potrzeb ze źródeł własnych [Klepacki 1997], zatem najistotniejszym źródłem finansowania przedsięwzięć inwestycyjnych są kapitały obce, czyli oferowane rolnikom kredyty bankowe. Rolnicy preferują jednak nieformalne pożyczki, lecz ich wartość kształtuje się na niskim poziomie [Daniłowska 1997]. W warunkach integracji Polski z UE do ważnych źródeł finansowania działalności inwestycyjnej w rolnictwie zalicza się dotacje z budżetu unijnego [Kusz 2007].

Na przestrzeni wielu lat ciężka sytuacja dochodowa rolnictwa powodowała, iż wydatki inwestycyjne kształtowały się na relatywnie niskim poziomie. Pozytywne zmiany nastąpiły po wprowadzeniu w Polsce zasad i instrumentów WPR, a zwłaszcza systemu płatności bezpośrednich oraz finansowania w ramach PROW [Wigier 2007]. Zmiany te najbardziej zauważalne były w gospodarstwach o większych areałach [Poczta 2006].

Cel i metody

Celem opracowania jest ocena rozdysponowania pomocy unijnej w finansowaniu zakupu technicznych środków produkcji przez właścicieli gospodarstw rolnych na Dolnym Śląsku. Badaniami objęto 2209 gospodarstw rolnych, czyli były to wszystkie gospodarstwa zlokalizowane na terenie województwa dolnośląskiego będące beneficjentami działania „Modernizacja gospodarstw rolnych” w ramach PROW 2007–2013. W opracowaniu wykorzystano szczegółowe dane z ARiMR OR we Wrocławiu (metoda dokumentacyjna). Analiza absorpcji środków finansowych uwzględniała grupy obszarowe gospodarstw oraz zróżnicowanie przestrzenne w ujęciu powiatowym. Do opracowania uzyskanych informacji wykorzystano metodę opisową i porównawczą [Kopeć 1983].

Wyniki badań

W analizowanym województwie dolnośląskim beneficjentami działania „Modernizacja gospodarstw rolnych” w ramach PROW 2007–2013 było zaledwie 3,5% gospodarstw z ogólnej liczby podawanej przez GUS mogących przystąpić do tego działania, czyli o powierzchni powyżej 1 ha UR. Udział go-

spodarstw najmniejszych, o areałach do 20 ha, w wykorzystaniu tego wsparcia był znikomy i wyniósł zaledwie 0,3% w relacji do całej populacji gospodarstw wykazanej w statystyce GUS w tym przedziale obszarowym. Największą liczbę beneficjentów tej pomocy zanotowano w grupach obszarowych: 50–100 ha i powyżej 300 ha (tab. 1). Prawie połowa gospodarstw z tych grup obszarowych skorzystała z pomocy finansowej na działania inwestycyjne w ramach omawianego działania. Wynikało to przede wszystkim z kondycji finansowej gospodarstw – mającej istotne znaczenie przy zaangażowaniu udziału własnego w procesie inwestycyjnym. Ponadto ARiMR stosuje wytyczne według których propozycja modernizacji zaproponowana przez wnioskodawcę nie znajduje uzasadnienia ekonomicznego (z uwagi np.: na zbyt małą powierzchnię gospodarstwa).

Tabela 1. Gospodarstwa rolne – beneficjenci pomocy Modernizacja gospodarstw rolnych w ramach PROW 2007 –2013 w woj. dolnośląskim

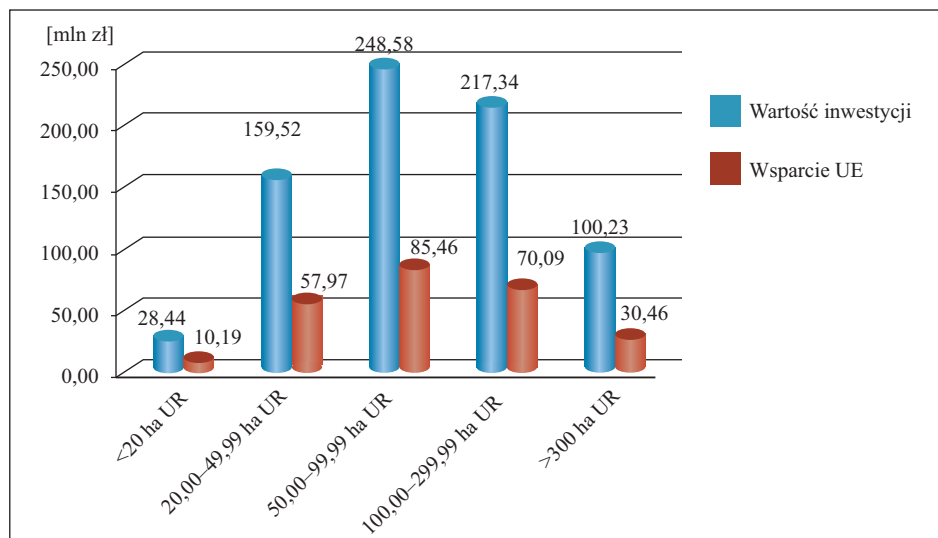
L.p.	Grupa obszarowa (ha UR)	Liczba beneficjentów	Liczba gospodarstw rolnych powyżej 1 ha	Udział %
1	1–do 20	164	54082	0,3
2	20 do 50	694	4889	14,2
3	50 do 100	714	1537	46,5
4	100 do 300	467	2081	22,4
5	powyżej 300	170	363	46,8
6	Razem	2209	62952	3,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

Najwyższa wartość zrealizowanych inwestycji dotyczyła gospodarstw w grupie obszarowej 50 – 100 ha i wyniosła ponad 248 mln zł, na kolejnych miejscach znalazły się gospodarstwa z grupy obszarowej 100–300 ha oraz 20–50 ha (rys. 1). Jednostki najmniejsze, do 20 ha podjęły inwestycje na łączną kwotę około 28 mln. Wsparcie z funduszy UE w przedziałach obszarowych 50–300 ha przekroczyło łącznie 155 mln zł.

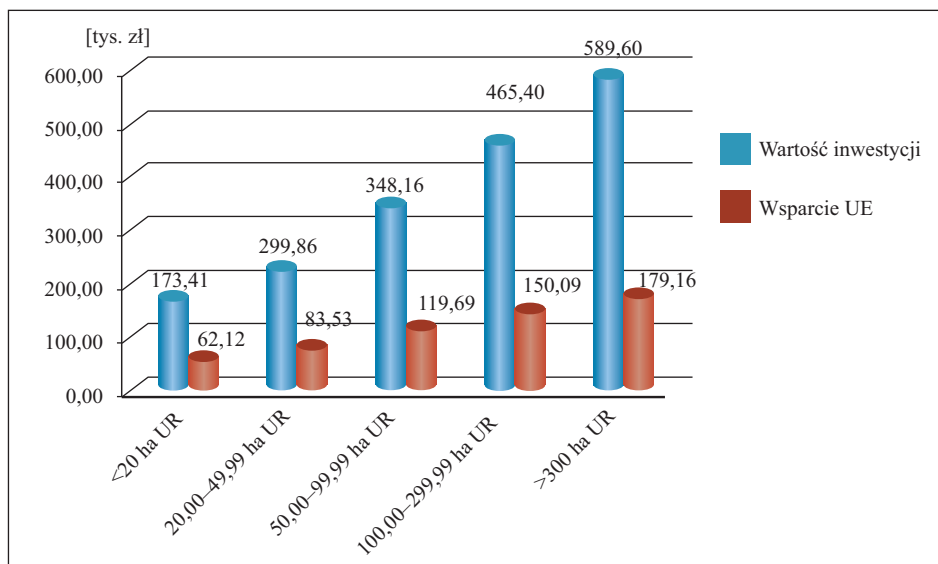
W przeliczeniu na jednego beneficjenta największe kwoty zainwestowano w gospodarstwach dużych, powyżej 300 ha. Wartości te były dodatnio skorelowane ze wzrostem powierzchni gospodarstwa. W gospodarstwach o średnich powierzchniach, jak na warunki dolnośląskie, czyli w przedziale 20–100 ha, poczyniono inwestycje na stosunkowo wysokie kwoty i wyniosły one od 229 do 348 tys. złotych (rys. 2). Wsparcie UE miało najistotniejszy wpływ w gospodarstwach prowadzących na Dolnym Śląsku przede wszystkim produkcję roślinną. Potwierdza to również struktura rodzajowa zakupionych środków trwałych.

Według danych Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach województwo dolnośląskie charakteryzuje się znacznym zróżnicowaniem przestrzennym warunków przyrodniczo ekonomicznych produkcji rolniczej.

Rys. 1. Łączna wartość inwestycji i wsparcia UE w ramach PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w grupach obszarowych

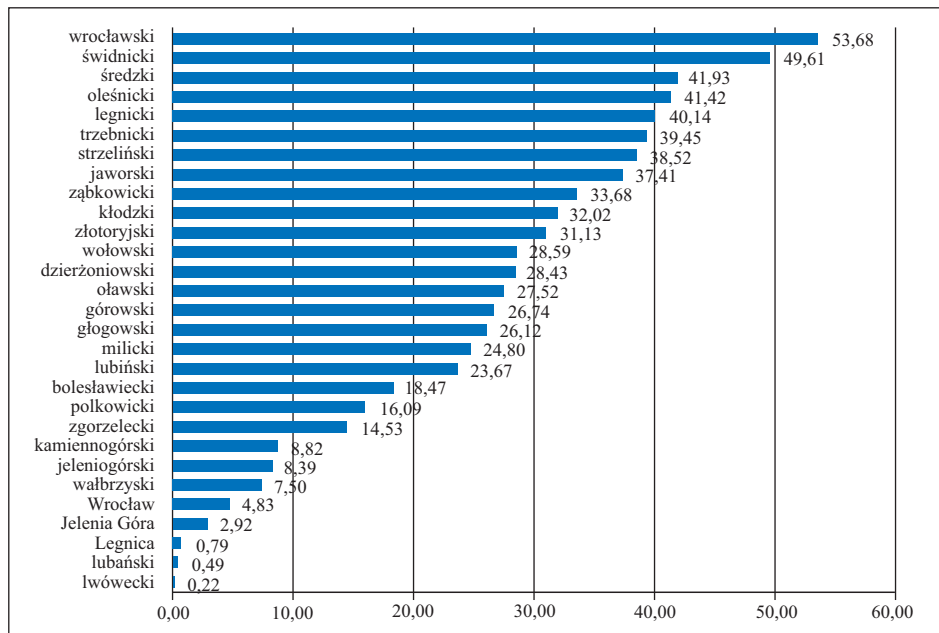
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

Rys. 2. Wartość inwestycji i wsparcia UE w ramach PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w przeliczeniu na beneficjenta w grupach obszarowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

Najlepsze warunki występują w rejonie centralnym, na południe od Wrocławia, najslabsze natomiast w rejonach górskich i podgórskich. Z przeprowadzonych analiz wynika, że najwyższe łączne wartości inwestycji przypadły na powiaty: wrocławski, świdnicki, średzki i oleśnicki, czyli w rejonach intensywnego rozwoju rolnictwa. Na tych obszarach kwoty inwestycji przekroczyły 40 mln zł (rys. 3). Na ostatnich miejscach uplasowały się powiaty: lubański, lwówecki oraz miasta na prawach powiatu – Wrocław, Jelenia Góra oraz Legnica, gdzie warunki produkcji rolniczej są mniej sprzyjające.

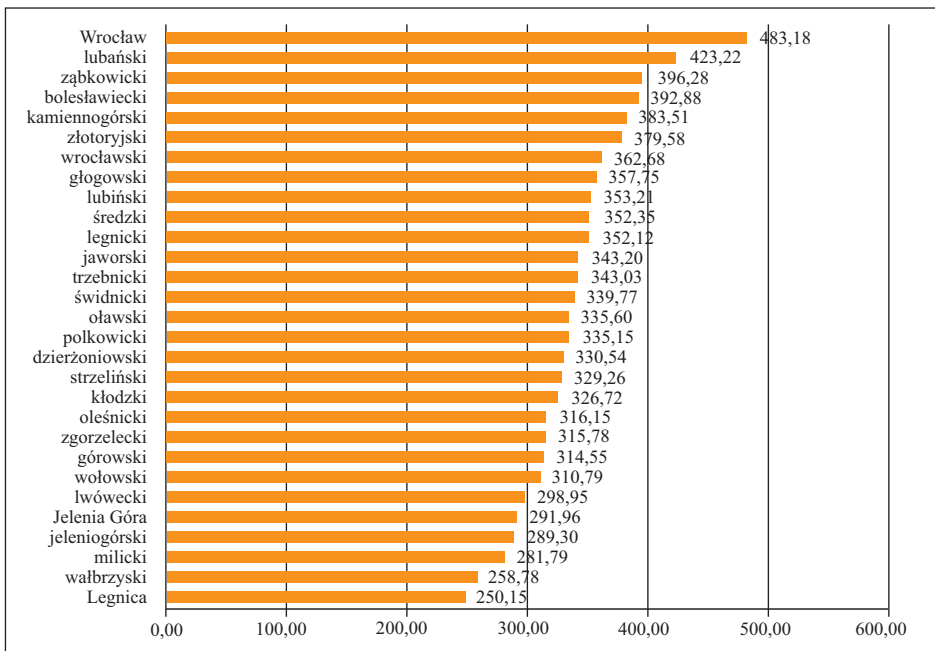

Rys.3. Łączna wartość inwestycji w ramach PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w powiatach woj. dolnośląskiego [mln zł]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

Wartość inwestycji na Dolnym Śląsku wykazywała znaczne zróżnicowanie w przeliczeniu na jednego beneficjenta i zawierał się w przedziale od 250 do 483 tys. zł. W tym zakresie dominowało miasto Wrocław na prawach powiatu oraz powiaty ziemskie: lubański, ząbkowicki i bolesławiecki (rys. 4). Najniższe kwoty zanotowano w powiatach: jeleniogórskim, milickim oraz wałbrzyskim – charakteryzującymi się niskim wskaźnikiem waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej.

Istotnym miernikiem intensywności inwestycji jest ich wartość przypadająca na 1 ha UR beneficjenta. Według danych GUS, w badanym okresie tj. w latach 2007–2013 średnia wartość środków trwałych brutto na 1 ha wyniosła przeciętnie 7100 zł. Stanowiło to zatem w wielu przypadkach od 50 do 70% udział wobec wartości przypadających na rozdanie w tym okresie programowania w prze-

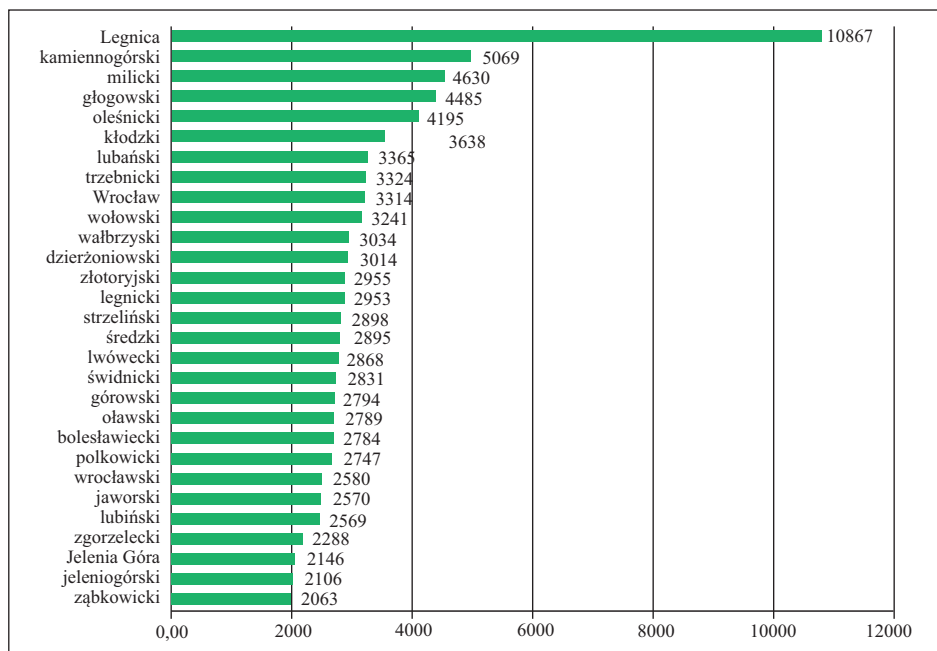
Rys. 4. Wartość inwestycji w ramach PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w przeliczeniu na beneficjenta, w powiatach woj. dolnośląskiego [tys. zł]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

liczeniu na 1 ha UR. Zasadnym jest zatem stwierdzenie, że w wielu powiatach dolnośląskich (kamiennogórski, milicki, głogowski, oleśnicki) dokonano inwestycji na niespotykaną skalę w relacji do okresu przedakcesyjnego.

Realna skala pomocy w ramach „Modernizacji gospodarstw rolnych” dla Dolnego Śląska została przedstawiona na rys. 6. Przy założeniu jednej koperty finansowania i zróżnicowaniu regionalnym wykorzystania funduszy dla województwa, skala wsparcia przypadająca na 1 ha wszystkich użytków rolnych w powiatach okazała się niewielka. Słusznym jest zatem stwierdzenie, że środki przeznaczone na modernizację są niewielkie przy założeniu równego ich podziału. Kwoty, które kształtują się od 31 zł do 325 zł/ ha UR, a w wielu przypadkach nie przekraczają 200 zł/ha UR zdecydowanie nie są adekwatne do całości potrzeb inwestycyjnych gospodarstw rolnych. W związku z tym, w wielu przypadkach jak informuje ARiMR wsparcie uzyskuje jedynie około 30% aplikujących o tę formę wsparcia z uwagi na ograniczone możliwości dofinansowania.

W strukturze ilościowej zakupów środków mechanizacyjnych dominowały gospodarstwa z przedziału klasowego 20–50 oraz 50–100 ha (rys. 7.) stanowiąc w tym zakresie udział 67%. Gospodarstwa powyżej 100 ha to udział jedynie

Rys.5. Wartość inwestycji w ramach PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w przeliczeniu na 1 ha UR beneficjenta w powiatach woj. dolnośląskiego [zł]

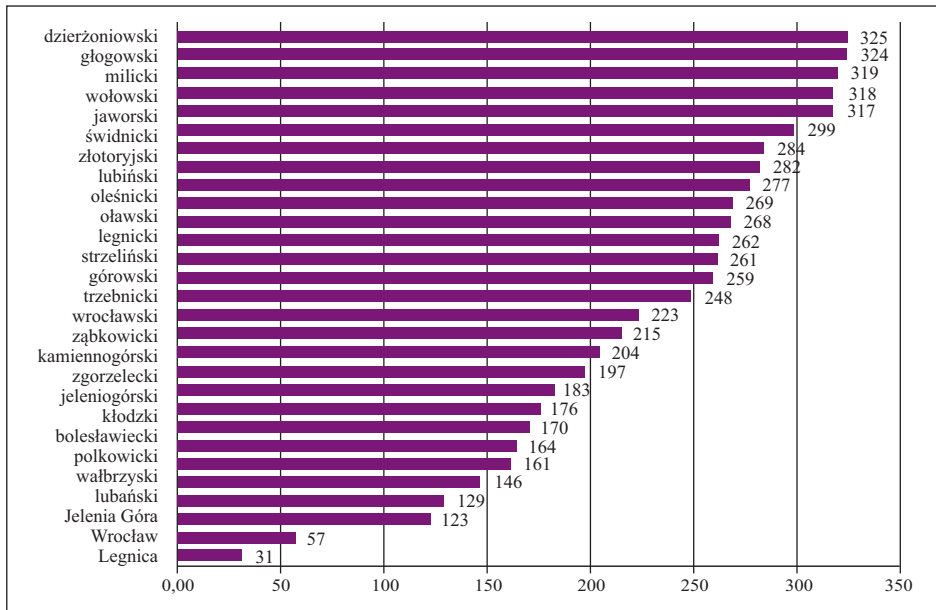
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

13,2% jednak w tej grupie znajdowały się maszyny i urządzenia o największych wartościach jednostkowych.

Najbardziej zmodernizowanymi powiatami pod względem liczebności środków mechanicznych okazały się: milicki, głogowski, jaworski i górowski (rys. 8). Na taki stan rzeczy wpłynęła również struktura obszarowa gospodarstw charakteryzująca się większym rozdrobnieniem, a nie jedynie liczebność beneficjentów. Średnio na Dolnym Śląsku na 1000 gospodarstw przypadło 122 maszyny i urządzenia zakupione z udziałem dopłat modernizacyjnych z UE.

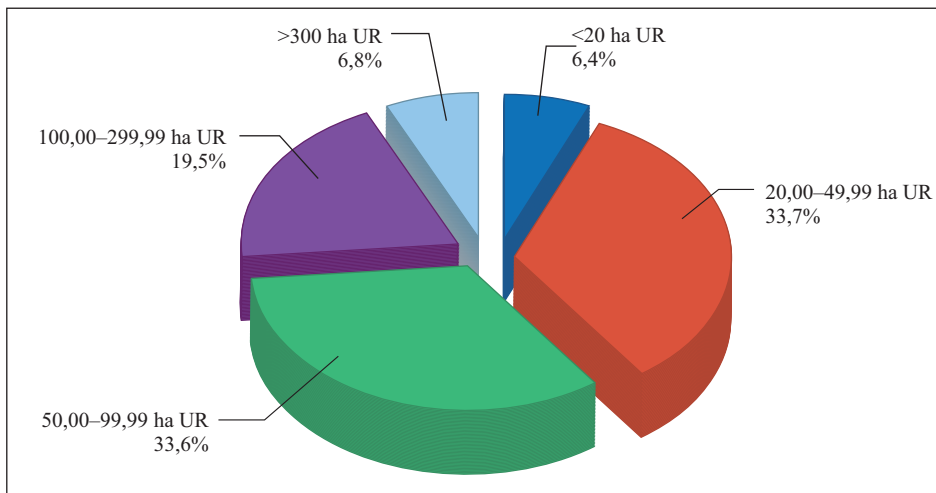
Jednym z ważniejszych wskaźników postępu technicznego w gospodarstwach rolnych jest liczebność fabrycznie nowych i moc zakupowanych ciągników rolniczych. Z danych zawartych na rys. 9 wynika, że wraz ze wzrostem obszaru zwiększa się udział maszyn o największej mocy (powyżej 136 KM) i osiąga w jednostkach największych udział 85%. W strukturze zakupów na drugim miejscu znalazły się ciągniki o mocy 81–136 KM i dominowały w gospodarstwach o powierzchni do 50 ha UR.

Dostrzec można, że wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa zmniejszał się udział ciągników fabrycznie nowych – i osiągną w jednostkach największych

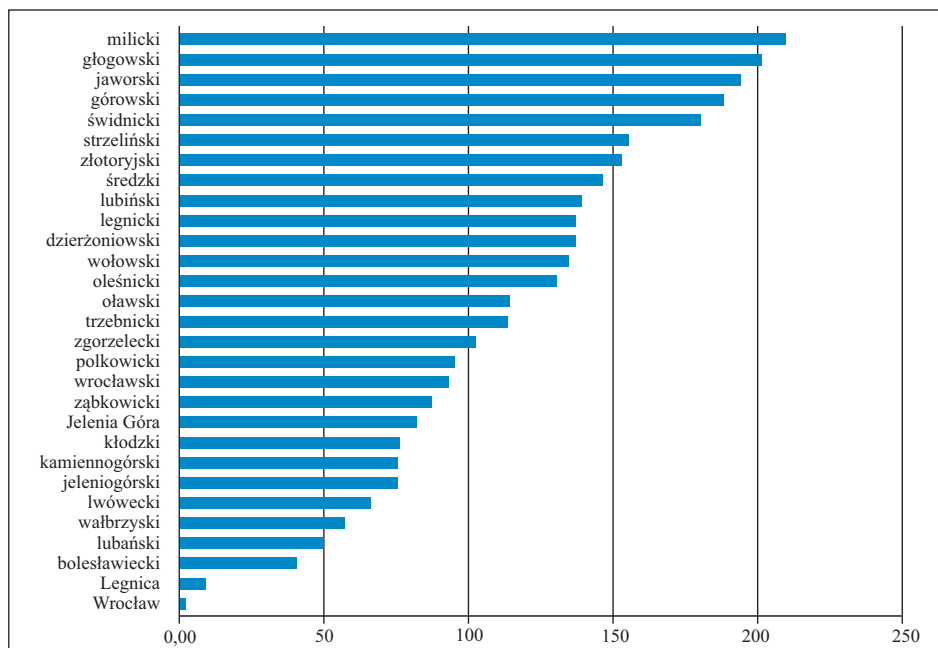
Rys. 6. Wartość wsparcia UE w ramach PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w przeliczeniu na 1 ha UR w powiatach woj. dolnośląskiego [zł]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

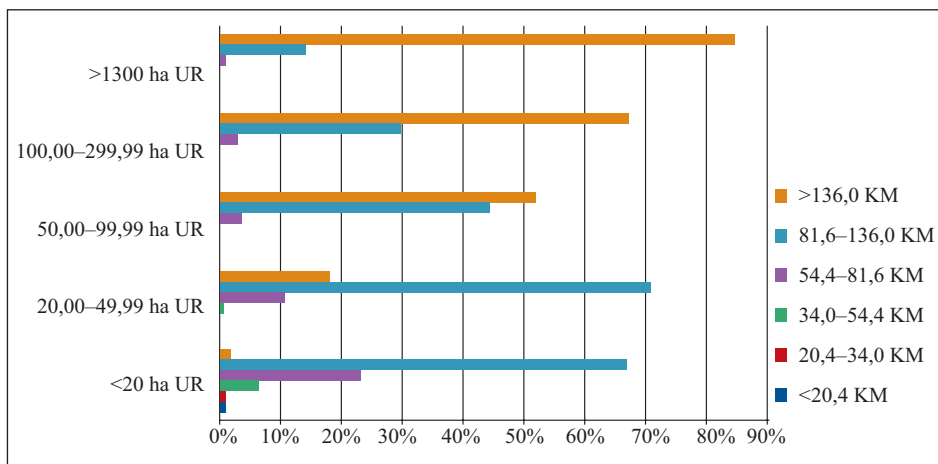
Rys. 7. Struktura ilościowa zakupów środków mechanicznych z udziałem dotacji UE z PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w grupach obszarowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

Rys. 8. Liczba środków mechanicznych zakupionych z udziałem dotacji UE z PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w przeliczeniu na 1000 gospodarstw w powiecie

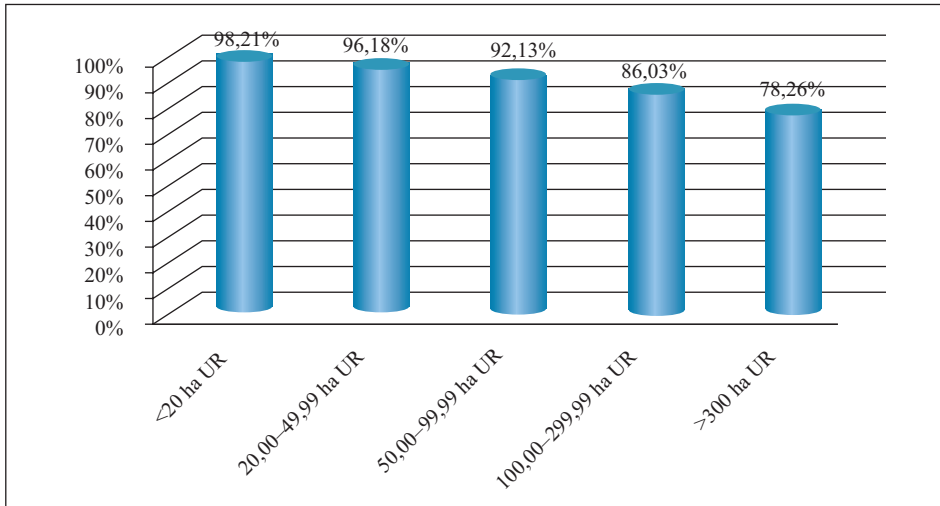
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

Rys. 9. Struktura mocy ciągników rolniczych zakupionych z udziałem dotacji UE z PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w grupach obszarowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

ponad 78% (rys. 10). Maszyny o dużej mocy charakteryzują się niższymi kosztami jednostkowymi eksploatacji oraz mają dłuższą żywotność. Maszyny używane zostały zakupione przede wszystkim z uwagi na ich niższe ceny rynkowe w relacji do cen nowych maszyn.

Rys. 10. Udział fabrycznie nowych ciągników rolniczych zakupionych z PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) w grupach obszarowych [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR OR we Wrocławiu

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych analiz dotyczących skali inwestowania w dolnośląskich gospodarstwach rolnych przy współfinansowaniu środków pomocowych z funduszy Unii Europejskiej w ramach działania PROW 2007–2013 „Modernizacja gospodarstw rolnych” sformułować można następujące wnioski:

1. W województwie dolnośląskim w największym stopniu ze wsparcia UE skorzystały gospodarstwa z grupy obszarowej 50–99,99 ha oraz powyżej 300 ha UR. Inwestycje dofinansowane z PROW 2007–2013 w tych gospodarstwach stanowiły 54% wartości inwestycji realizowanych przez wszystkich beneficjentów korzystających ze wsparcia UE, a liczba pozyskanych środków technicznych stanowiła około 67% całości zakupów.

2. Najwyższy poziom inwestycji realizowanych w ramach PROW 2007–2013 (121 Modernizacja gospodarstw rolnych) związanych z modernizacją gospodarstw rolnych odnotowano w powiatach charakteryzujących się najbardziej intensywnym poziomem gospodarki rolnej takich jak: wrocławski, świdnicki, średzki, oleśnicki, legnicki. Najmniejsze wartości inwestycji zaobserwowano

w powiatach: lwóweckim, lubańskim, wałbrzyskim, jeleniogórskim i kamienogórskim.

3. Głównym nośnikiem postępu technicznego w gospodarstwach są środki technicznie pozyskiwane na rynku pierwotnym. Wśród nabytych w ramach PROW 2007–2013 stanowiły one 95%.

4. Ciągniki rolnicze zakupione w ramach PROW 2007–2013 stanowiły 14% spośród wszystkich zakupionych ciągników rolniczych w latach 2007–2010 w województwie dolnośląskim, natomiast w grupie ciągników fabrycznie nowych udział ich wynosił 46%. Potwierdza to tezę, że środki UE znacząco przyczyniły się w ostatnim 10-leciu do modernizacji gospodarstw rolnych na Dolnym Śląsku.

Literatura

- Bułkowska M., (2011) *Efekty WPR w odniesieniu do rolnictwa*, [w:] *Analiza efektów realizacji polityki rolnej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, nr 26, s. 56 – 80.
- Daniłowska A., (2007) *Poziom, zróżnicowanie oraz uwarunkowania kosztów transakcyjnych kredytów i pożyczek rolniczych*, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Dzun W., (2003) *Nakłady inwestycyjne i bieżące w rolnictwie polskim w świetle dochodów rolników w latach 1990–2001*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3.
- Józwiak W. (2010) *Polskie gospodarstwa rolnicze w pierwszych latach członkostwa – kwestie efektywności i konkurencyjności*, [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, nr 184. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej-Państwowy Instytut Badawczy, s. 95–128.
- Klepacki B., (1997) *Produkcyjne i ekonomiczne przystosowania gospodarstw prywatnych do zmian warunków gospodarowania*, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Kopeć B. *Metodyka badań ekonomicznych w gospodarstwach rolnych*. Skrypt AR we Wrocławiu, Wydawnictwo uczelniane Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Wrocław 1983.
- Kusz D., (2007) *Źródła finansowania inwestycji rzeczowych w wybranych gospodarstwach rolniczych Podkarpacia*, „Roczniki Naukowe SERiA”, t. IX, z. 1.
- Kusz D., (2009) *Nakłady inwestycyjne w rolnictwie polskim w latach 1990–2007*, „Roczniki Naukowe SERiA”, t. XI, z. 2.
- Poczta W., (2006) *Przemiany w rolnictwie*. Polska wieś 2006, Raport o stanie wsi, FDPA, Warszawa.
- Wigier M., (2007) *Bilans i strategia*, [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do UE*, „Nowe Życie Gospodarcze”, 9 grudnia, Pułtusk, s. 21–23.
- Woś A., (2000) *Inwestycje i akumulacja w rolnictwie chłopskim w latach 1988–1998*. IERiGŻ, Warszawa.

Olga Podlińska¹
Adam Zajac²

Ocena wykorzystania środków PROW 2007–2013 wspierających start młodych rolników

Wprowadzenie

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku budziło wiele wątpliwości i obaw. Wiązało się ono z przystosowaniem wielu dziedzin gospodarki krajowej do wymogów obowiązujących we Wspólnocie³. Dotyczyło to wielu sfer życia m.in. ujednoczenia prawa, utworzenia odpowiedniego systemu instytucjonalnego, określenia zasad współfinansowania ze strony państwa działań podejmowanych w ramach europejskiej polityki regionalnej czy też uruchomienia sprawnych mechanizmów przygotowania dokumentów planistycznych zarówno na poziomie krajowym i regionalnym oraz wniosków mieszczących się w ramach priorytetów określonych przez Komisją Europejską⁴.

Priorytety, a także kierunki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, będące adresem działań finansowanych z EFRROW określa Krajowy Plan Strategiczny Rozwoju Obszarów Wiejskich. W latach 2007–2013 na terenie całego kraju realizowano Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, PROW 2007–2013, którego podstawą realizacji założeń strategicznych są działania na rzecz obszarów wiejskich⁵. Wsparcie finansowe udzielane z PROW 2007–2013 otrzymywane przez: rolników, przedsiębiorców, lokalne samorządy czy właścicieli lasów ma na celu stworzenie nowoczesnego, konkurencyjnego sektora rolno-spożywczego

¹ Olga Podlińska – mgr, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.

² Adam Zajac – mgr, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.

³ J. Szafran: *Implementacja unijnej polityki regionalnej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 11–12.

⁴ „Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2001–2006” przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 28 grudnia 2000 roku.

⁵ M. Adamowicz, *Wsparcie rozwoju regionalnego w warunkach uczestnictwa Polski w Unii Europejskiej*, Roczniki Nauk Rolniczych, seria G, t. 98, z. 1, Warszawa 2011, s. 63.

i leśnictwa. Ma także umożliwić i ułatwić prowadzenie działalności rolniczej, zgodnej z ochroną środowiska naturalnego. Dodatkowo wspierać rozwój kultury i zachowanie tradycji na wsi oraz działania wpływające na podniesienie jakości życia mieszkańców wsi i ich aktywizację gospodarczą⁶.

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, jest finansowany w ramach II filaru Wspólnej Polityki Rolnej. Jest to największy realizowany program wsparcia dla sektora rolno-spożywczego w historii Polski. W budżecie programu przeznaczono na wsparcie ponad 17,4 mld euro. Środki te pochodzą głównie z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (13,4 mld euro), pozostałą część (4 mld euro) stanowią środki z budżetu krajowego. PROW 2007–2013 obejmuje 22 działania, które są wdrażane w ramach 4 osi priorytetowych. Organem wdrażającym dla 14 działań PROW 2007–2013 jest Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, 6 działań wdrażają samorządy wojewódzkie, natomiast po jednym działaniu wdraża Agencja Rynku Rolnego i Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA)⁷.

Główny cel Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 polega na nadaniu rolnictwu i obszarom wiejskim aspektu wielofunkcyjnego. Zamierzenie to ma być realizowane poprzez ekonomiczne wzmocnienie gospodarstw rolnych, sprzyjanie wzrostu konkurencyjności sektora rolno-spożywczego, przy jednoczesnym wdrażaniu instrumentów sprzyjających różnicowaniu działalności gospodarczej, w celu tworzenia alternatywnych dochodów mieszkańców obszarów wiejskich⁸.

Celami szczegółowymi mającymi spowodować osiągnięcie celu głównego, których wdrażanie ma ułatwić wsparcie finansowe udzielane z PROW 2007–2013 są:

- przyspieszanie modernizacji gospodarstw rolnych;
- podwyższanie konkurencyjności przetwórstwa spożywczego i jakości żywności;
- ożywienie przemian w rolnictwie i rynku ziemi przez przyznawanie rent strukturalnych oraz premii ułatwiających star zawodowy młodym rolnikom i finansowanie scalania gruntów;
- zachęcanie rolników do gospodarowania w sposób przyjazny środowisku oraz do zachowania rodzimych ras i cennych przyrodniczo siedlisk roślin;
- wspieranie dopłatami ONW działalności rolniczej na terenach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania;
- polepszanie lesistości kraju przez udzielanie pomocy finansowej na zalesianie gruntów o małej przydatności rolniczej;

⁶ *Unia Europejska organizacja-funkcjonowanie-korzyści*, M. Duczkowska-Piasecka (red.), Wydawnictwo Almamater Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2009, s. 151.

⁷ <http://www.arimr.gov.pl/pomoc-unijna/prow-2007-2013> (dostęp 01.11.2014).

⁸ B. Oleszko-Kurzyna, *Rozwój obszarów wiejskich jako priorytet wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Vol. XLIV, Sectio H, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2010, s. 108–110.

- pobudzanie przedsiębiorczości i tworzenie nowych miejsc pracy na terenach wiejskich;
- odnowa wsi, rozbudzanie aktywności jej mieszkańców i budowa kapitału społecznego na wsi;
- podwyższanie kwalifikacji rolników i właścicieli lasów oraz ułatwianie im dostępu do płatnych usług doradczych;
- polepszanie jakości życia na terenach wiejskich⁹.

Cele te zostały zawarte w czterech osiach priorytetowych Programu. Działania zawarte w pierwszej i drugiej osi priorytetowej mają na celu spowodować dostosowanie się sektora rolnego i leśnego do wymagań wspólnotowych, w tym także dotyczących ochrony środowiska. Ich adresatami są głównie producenci rolni. Działania należące do osi trzeciej stanowią uzupełnienie działań osi pierwszej i drugiej. Mają być ich dopełnieniem i powodować, że przy ich uczestnictwie efekt tych działań będzie większy, głównie poprzez:

- różnicowanie działalności gospodarczej i tworzenie pozarolniczych miejsc pracy;
- wzrost jakości życia na obszarach wiejskich.

Wdrażanie osi czwartej LEADER skupia się głównie na wykorzystaniu w rozwoju regionu wiedzy i doświadczeń lokalnych społeczności, doświadczenie lokalnych partnerów społecznych i gospodarczych. Ma powodować także dokładniejsze rozpoznanie problemu obszaru oraz znalezienie bardziej efektywnych metod ich rozwiązania¹⁰.

W ramach każdej z osi realizowanych jest wiele działań, które bardziej szczegółowo ujmują ich specyfikę, grupę beneficjentów i sposoby realizacji. Jednym z takich działań jest działanie 112 ułatwianie startu młodym rolnikom, realizowane w ramach Osi I.

Ma ono na celu powodowanie przemian w strukturze wiekowej i pokoleniowej osób prowadzących działalność rolniczą polegające na ułatwieniu przejmowania lub tworzenia nowych gospodarstw rolnych przez osoby poniżej 40. roku życia. Pomaganie młodym także lepiej wykształconym ludziom ma prowadzić do wymiany pokoleniowej w rolnictwie. W ramach tego działania zagwarantowano bezzwrotną premię finansową dla osób fizycznych rozpoczynających po raz pierwszy samodzielne prowadzenie działalności rolniczej. Aktywność ta ma na celu stymulowanie zmian strukturalnych w sektorze rolnym, w wyniku przejmowania lub tworzenia gospodarstw rolnych przez osoby młode o odpowiednich kwalifikacjach zawodowych, a w efekcie wzrost konkurencyjności całego sektora rolnego¹¹.

⁹ Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa <http://www.arimr.gov.pl/>, (dostęp: 01.11.2014).

¹⁰ *Przegląd unijnych programów rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007–2013*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju wsi, Warszawa 2010, s. 5–6.

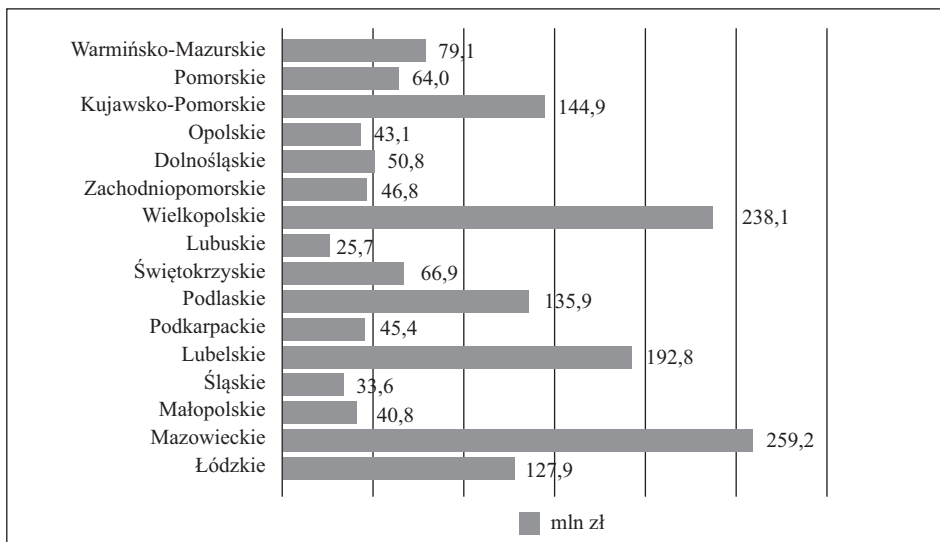
¹¹ <http://www.arimr.gov.pl/pomoc-unijna/prow-2007-2013> (dostęp: 01.11.2014 r.).

Cele i metody

Celem opracowania jest przedstawienie wykorzystania i zróżnicowania regionalnego środków unijnych w ramach realizacji działania ułatwienie startu młodym rolnikom Osi I Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013. Materiał empiryczny stanowiły dane pochodzące z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Banku Danych Lokalnych GUS oraz Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Zakres terytorialny obejmuje wszystkie polskie województwa. Osiągnięcie celu zrealizowano poprzez analizę porównawczą oraz wybrane metody statystyki opisowej. Zwrócono uwagę na rodzaj działalności prowadzonej przez rolników, wielkość obszarową i ekonomiczną gospodarstw objętych wsparciem.

Wyniki badań

Do końca 2013 roku płatność z działania 112 otrzymało 23 155 beneficjentów, co stanowiło 100% wartości zakładanej na cały okres programowania. Wartość otrzymanego wsparcia wynosiła 1595 mln zł. Poniższy wykres przedstawia wartość uzyskanej pomocy w zróżnicowaniu na województwa.

Wykres 1. Wartość uzyskanego dofinansowania w ramach działania 112 – Ułatwienie startu młodym rolnikom w poszczególnych województwach (w mln zł)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Przy podziale tego wsparcia według województw można zauważyć, że największa część tej kwoty tj. 259,2 mln zł została przekazana na wsparcie rolników z województwa mazowieckiego, co stanowi 16,25% ogółu środków. Kolejnym

pod względem wartości dofinansowania było województwo wielkopolskie. W nim wartość dofinansowania wyniosła 238,1 mln zł, co stanowi 14,93% wsparcia uzyskanego w Polsce w omawianym okresie. Województwami, w których wartość środków uzyskanych w ramach ułatwiania startu młodym rolnikom była najniższa były województwa lubuskie (25,7 mln zł), śląskie (33,6 mln zł) i małopolskie (40,8 mln zł) co stanowiło odpowiednio 1,61 %, 2,11%, 2,56% ogółu wsparcia.

Rozkład liczby rolników objętych wsparciem wg województw jest podobny do rozkładu wartości dofinansowania. Wynika to z faktu, że wartość dofinansowania dla rolnika była taka sama w każdym województwie, zmieniała się ona w zależności od roku, w którym była przyznawana. Szczegółowe zróżnicowanie rolników korzystających z programu przedstawiono poniżej.

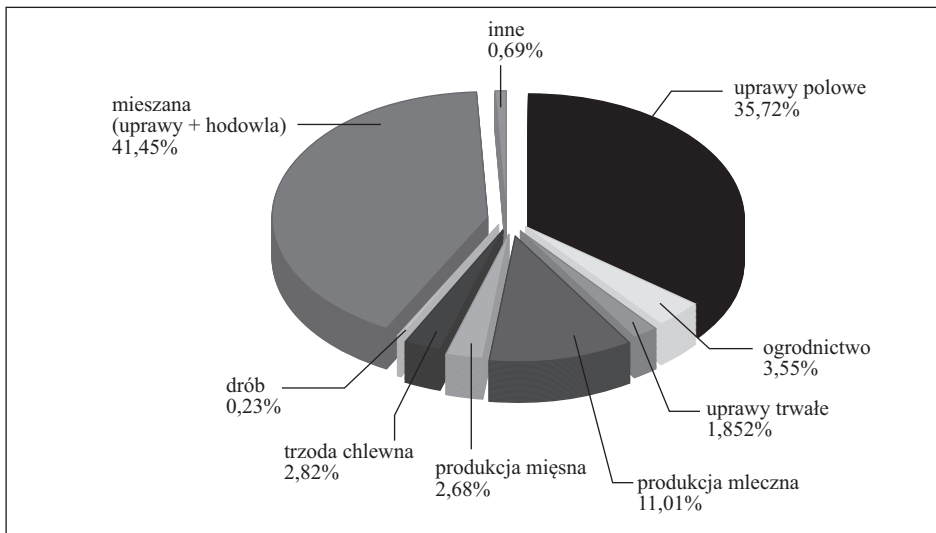
Tabela. Liczba rolników objętych wsparciem w poszczególnych województwach

Województwo / Province	Liczba rolników objętych wsparciem / Number of farmers covered by the support	Udział rolników objętych wsparciem / Participation of farmers receiving support
Łódzkie	1884	8%
Mazowieckie	3821	17%
Małopolskie	571	2%
Śląskie	480	2%
Lubelskie	2807	12%
Podkarpackie	651	3%
Podlaskie	1990	9%
Świętokrzyskie	963	4%
Lubuskie	363	2%
Wielkopolskie	3461	15%
Zachodniopomorskie	647	3%
Dolnośląskie	730	3%
Opolskie	611	3%
Kujawsko-pomorskie	2130	9%
Pomorskie	920	4%
Warmińsko-mazurskie	1126	5%
suma	23155	100%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wśród osób, które otrzymały środki z działania 112 Ułatwianie startu młodym rolnikom większość stanowili mężczyźni 83,2% ogółu. Beneficjentami przeważającej liczby środków 67,5% były osoby poniżej 25 roku życia.

Wsparcie dla młodych rolników otrzymały osoby prowadzące różnego rodzaju działalność rolną. Wykres 3 obrazuje szczegółowy udział rolników prowadzących określoną działalność w ogóle osób, które otrzymały środki z działania 112.

Wykres 2. Udział rolników prowadzących określoną działalność rolną w całości osób objętych wsparciem

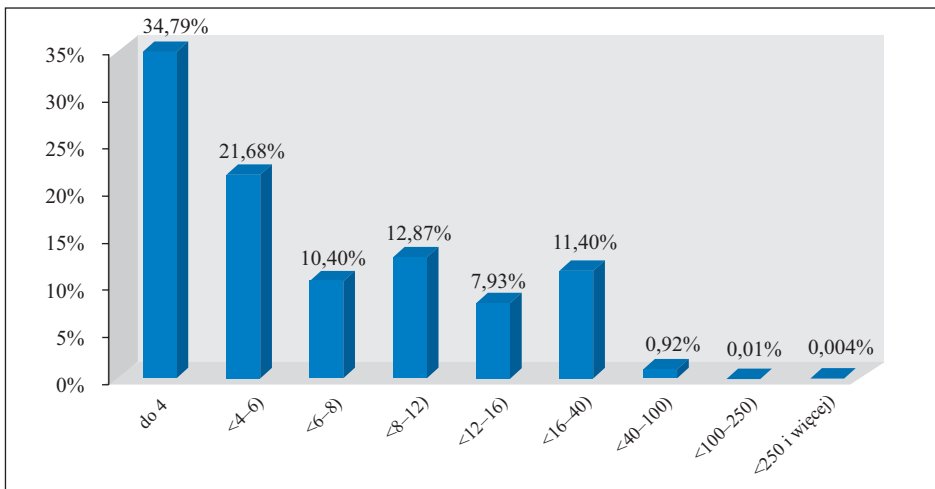
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR

Wśród beneficjentów wsparcia największą grupę rolników stanowiły osoby prowadzące mieszaną działalność rolną. Prowadzący uprawy i równocześnie zajmujący się hodowlą zwierząt stanowili 41,45% ogółu. Kolejną pod względem wielkości grupą osób, która otrzymała wsparcie finansowe byli rolnicy specjalizujący się w uprawach polowych 35,72% ogółu, trzecia grupa to produkcja mleczna 11,01%. Najmniejszy udział w ogóle beneficjentów stanowili producenci drobiu (0,23%) oraz rolnicy, których główny profil działalności polegał na utrzymywaniu upraw trwałych (1,85%).

Wielkość gospodarstw rolnych, które otrzymały wsparcie można rozpatrywać ze względu na zajmowaną przez nie powierzchnię, wielkość obszarową lub też wielkość ekonomiczną gospodarstw według jednostki ESU. W przypadku wielkości ekonomicznej gospodarstw największą część, bo 34,79% wszystkich, które otrzymały wsparcie stanowią gospodarstwa do 4 jednostek ESU (w momencie złożenia wniosku), kolejna grupa gospodarstw 21,68% ogółu to grupa o wielkości od 4 do 6 jednostek ESU. Gospodarstwa o wielkości ekonomicznej od 6 do 40 ESU stanowiły w sumie 42,6% wszystkich gospodarstw natomiast powyżej 40 ESU niespełna 1% (wykres 4).

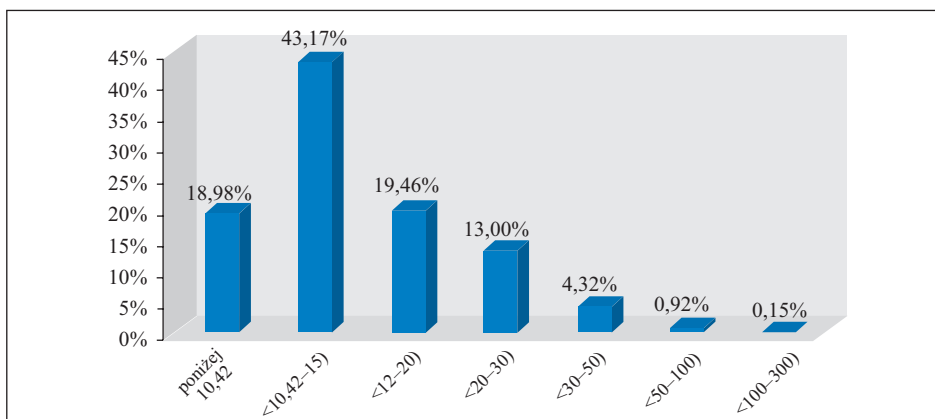
Minimalna i maksymalna wielkość gospodarstw starających się o wsparcie określona była w wymaganiach dotyczących programu. Dokładny podział oraz udział poszczególnych grup w ogóle przedstawiony jest na poniższym wykresie.

Gospodarstwa o obszarze poniżej średniej krajowej stanowiły 18,98% wszystkich gospodarstw. Największą grupę obszarową wśród tych, które otrzymały

Wykres 3. Udział poszczególnych grup wielkości ekonomicznej gospodarstw w ogóle gospodarstw objętych wsparciem (jednostki ESU)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR

Wykres 4. Udział poszczególnych grup obszarowych gospodarstw w ogóle gospodarstw objętych wsparciem (ha)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR

wsparcie stanowiły gospodarstwa o powierzchni od 10,42 do 15 ha z 43,17% udziałem. Gospodarstwa powyżej 30 ha tworzyły 5,39% ogółu.

Środki otrzymane przez rolników w ramach działania Ułatwienie startu młodym rolnikom zostały przeznaczone głównie na inwestycje związane z:

- budową lub modernizacją budynków produkcyjnych (obory, chlewnie, szklarnie, inne budynki gospodarcze),

- zakupem sprzętu ruchomego (ciągniki rolnicze, maszyny i narzędzia rolnicze, maszyny i urządzenia do produkcji zwierzęcej, elementy wyposażenia i maszyn),
- zakupem sprzętu komputerowego,
- modernizacją infrastruktury technicznej,
- zakładaniem i modernizacją sadów lub plantacji wieloletnich,
- budową lub modernizacją obiektów służących produkcji i sprzedaży bezpośredniej w gospodarstwach rolniczych,
- zakupem użytków rolnych,
- zakupem zwierząt gospodarskich¹².

Podsumowanie

Głównym celem Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 ustanowiono nadanie rolnictwu i obszarom wiejskim aspektu wielofunkcyjnego. Zamierzenie to realizowano poprzez m.in. ekonomiczne wzmocnienie gospodarstw rolnych, co szczegółowo zawarte jest w poszczególnych działaniach. Jednym z takich działań jest działanie 112 ułatwianie startu młodym rolnikom, realizowane w ramach Osi I.

W związku z wykonaniem tej części programu zauważono, że rolnicy posiadający gospodarstwa o powierzchni mniejszej niż średnia krajowa stanowią niski udział w ogóle rolników korzystających ze wsparcia (18,98%), natomiast najliczniejszą grupą były gospodarstwa o powierzchni powyżej średniej do 15 ha (43,17%). Jeśli chodzi zaś o wielkość ekonomiczną wśród gospodarstw objętych wsparciem największą grupę stanowią gospodarstwa o niskim potencjale ekonomicznym w momencie jego przyznania (do 4 jednostek ESU), stanowiły one 34,79% wszystkich gospodarstw.

Osoby, które podjęły środki w ramach działania 112 ułatwianie startu młodym rolnikom specjalizowały się głównie w produkcji mieszanej (41,45 % ogółu). Zgodnie z założeniami programu gospodarstwa przejmują ludzie młodzi. Osoby poniżej 25 roku życia stanowiły 67,5% ogółu.

Analizując dofinansowanie w ujęciu regionalnym, stwierdzono, że województwem, w którym największa liczba rolników otrzymała wsparcie było województwo mazowieckie (3821). Województwem, w którym liczba rolników korzystających z dofinansowania była najniższa było województwo lubuskie (363). Widoczne są zatem dysproporcje w realizacji programu w różnych regionach Polski.

¹² Sprawozdania Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, www.minrol.gov.pl (dostęp: 12.11.2014 r.)

Literatura:

- Adamowicz M., *Wsparcie rozwoju regionalnego w warunkach uczestnictwa Polski w Unii Europejskiej*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 98, z. 1, Warszawa 2011
- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa Pomoc unijna PROW 2007–2013, <http://www.arimr.gov.pl/pomoc-unijna/prow-2007-2013.html> (dostęp: 11. 2014 r.)
- Duczkowska-Piasecka M. (red.), *Unia Europejska organizacja-funkcjonowanie-korzyści*, Wydawnictwo Almamater Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2009
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi www.minrol.gov.pl (dostęp: 11. 2014 r.)
- Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2001–2006” przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 28 grudnia 2000 roku
- Oleszko-Kurzyna B., *Rozwój obszarów wiejskich jako priorytet wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Vol. XLIV, Sectio H, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2010
- Przegląd unijnych programów rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007–2013*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju wsi, Warszawa 2010
- Raporty i analizy PROW 2007–2013, <http://www.minrol.gov.pl/pol/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/PROW-2007-2013/Dokumenty-analazy-raporty/Analazy-i-raporty> (dostęp: 11. 2014 r.)
- Szafran J., *Implementacja unijnej polityki regionalnej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010

Edward Majewski¹
Adam Wąs²

Wyniki ekonomiczne gospodarstw rodzinnych w Polsce po 2004 roku

*„Każde pokolenie uważa, że żyje
w dobie rewolucyjnych zmian.
I każde niewątpliwie ma rację”*

1. Wprowadzenie

Sytuacja dochodowa w rolnictwie kształtowana jest pod wpływem wielu, egzogennych i endogennych czynników. Można przykładowo wymienić takie, jak uzależnienie produkcji rolniczej od zmiennych warunków pogodowych, podaż i ceny artykułów rolnych na rynku światowym i na rynkach krajowych, postęp technologiczny, czy zmieniające się wzorce konsumpcji, które wpływają na popyt na określone kategorie produktów żywnościowych. Na poziom dochodów wpływają także ceny surowców i środków do produkcji, jak również dostępność i koszty siły roboczej. Równie istotne znaczenie dla kształtowania się dochodów w rolnictwie mają przekształcenia zachodzące w sektorze, dostosowania podejmowane przez rolników do zmieniających się warunków gospodarowania w rolnictwie i wreszcie produktywność czynników produkcji.

W Polsce, podobnie jak w wielu innych krajach centralnej i wschodniej Europy, w których dokonała się transformacja ustrojowa, znaczący wpływ na obecną sytuację ekonomiczną w rolnictwie miały przekształcenia gospodarcze, w tym zmiany strukturalne zachodzące w przyspieszonym tempie w sektorze rolnictwa, jakie zainicjowane zostały po 1989 roku. Kolejnym kamieniem milowym wyznaczającym trendy w sektorze rolnictwa stała się akcesja do Unii Europejskiej i podporządkowanie sektora rolniczego zasadom Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej (WPR). WPR poprzez system wsparcia finansowego, a jednocześnie rozliczne ograniczenia nakładane na sektor rolnictwa (np. wycena produk-

¹ Edward Majewski – prof. dr hab.

² Adam Wąs – dr inż.

cji, świadczenia na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego) stała się istotnym czynnikiem regulującym poziom dochodów rolniczych, a jednocześnie ważnym stabilizatorem mitygującym zmienność dochodów w rolnictwie [Van Asseldonk et. al. 2008]

Znaczący już czas, jaki upłynął od tych dwóch epokowych wydarzeń, skłania do przeglądu różnorodnych skutków zmian, jakie w wyniku przemian społeczno-gospodarczych dokonały się w sektorze rolnictwa. Zasadniczym celem analiz, których wyniki przedstawiono w niniejszym opracowaniu jest określenie dynamiki zmian dochodu rolniczego w różnych grupach gospodarstw rolniczych w Polsce na tle rolnictwa pozostałych krajów Unii Europejskiej. Dane na potrzeby tych analiz pochodziły z dwóch podstawowych źródeł – statystyki masowej (GUS, Eurostat) oraz Systemu Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych (FADN).

Dochody rolnicze są przedmiotem analiz w wielu opracowaniach, szczególnie ze względu na oddziaływanie instrumentów sukcesywnie reformowanej w czasie WPR. Dla przykładu, w obszernej analizie Komisji Europejskiej w kontekście planowanej reformy na lata 2013–2020 [EC, DG AGRI 2010] wskazuje się na to, że w latach 2000–2009 wystąpił słaby trend wzrostu dochodów w rolnictwie (0,6% rocznie w skali UE). Ujawniły się jednocześnie różnice w poziomie dochodów w „starych” i „nowych” krajach członkowskich, charakteryzujące się przy tym znaczącą zmiennością w kolejnych latach. Autorzy tej analizy podkreślają, że zmienność dochodów jest szczególnie istotna w skali pojedynczych gospodarstw – w 54% gospodarstw odnotowano zmienność dochodów o więcej niż 30% w przekroju trzech lat.

Ważnym zjawiskiem, szczególnie istotnym między innymi w Polsce ze względu na istniejącą strukturę obszarową gospodarstw jest relatywnie niska opłacalność w produkcji rolniczej. Skutkiem tego „w okresie 2004–2006 tylko 35% gospodarstw w EU-25 było zdolnych do osiągnięcia nadwyżki przychodów nad kosztami”. Problem ten co dotyczył przede wszystkim gospodarstw małych (62% w grupie gospodarstw dużych osiągnęło nadwyżkę przychodów nad kosztami) [ibidem].

Wskazuje to na znaczenie płatności bezpośrednich w kształtowaniu dochodów rolniczych, a także na konieczność poszukiwania dodatkowych źródeł dochodu poza rolnictwem.

Podobne rozważania w odniesieniu do rolnictwa Włoch były przedmiotem publikacji Coppola i in. [2013], w której podkreślono zróżnicowanie poziomu dochodowości, a także zmniejszenie wsparcia finansowego w wyniku reformy WPR na lata 2014–2020, co jest skutkiem konwergencji płatności bezpośrednich w rolnictwie Unii Europejskiej.

W opracowaniu Komisji Europejskiej, które dotyczyło wyników z 2007 roku podkreśla się znaczące zróżnicowanie dochodów w przeliczeniu na zatrudnionego – z najwyższymi wartościami w takich krajach jak Dania, Holandia Bel-

gia i najniższymi w krajach z rozdrobnioną strukturą gospodarstw (Portugalia i Grecja wśród krajów UE 15 oraz Rumunia, Bułgaria, Słowenia w grupie krajów UE 12). Wskazuje się też na znaczące różnice w wielkości dochodów pomiędzy regionami [EC-FADN 2011]. Na zróżnicowanie wydajności pracy i dochodów w przeliczeniu na zatrudnionego w poszczególnych krajach UE i w różnych typach gospodarstw wskazują też Zawadzka i Strzelecka [2012]

Nierówności w dystrybucji dochodów, mierzone z zastosowaniem różnych podejść metodycznych były przedmiotem analiz, które wskazywały na występujące zróżnicowanie i znaczenie różnych czynników, takich jak reformy polityki rolnej i związane z nimi zmiany systemu wsparcia finansowego, dochody spoza rolnictwa czy skala produkcji rolniczej [m.in. Sahrbacher 2012, Kaditi, Nitsi 2011, Mishra i in. 2009, Severini, Tantari 2013]. W odniesieniu do warunków polskich dochodowość w rolnictwie, z uwzględnieniem różnych determinant (m.in. kryzysu finansowego) badali między innymi Grontkowska [2009], Grzelak [2013] i Sass [2007].

2. Transformacja i akcesja – „rewolucje” w polskim rolnictwie

Zarówno obecna sytuacja finansowa rolnictwa w Polsce, jak i dynamika zmian dochodów i innych wskaźników ekonomicznych jest pochodną dwóch epokowych wydarzeń, jakie nastąpiły w ostatnim 25-leciu: transformacji ustrojowej rozpoczętej w 1989 roku oraz przystąpienia Polski do Unii Europejskiej i wdrożenia Wspólnej Polityki Rolnej UE.

Bezpośrednim skutkiem transformacji były zmiany struktury własnościowej ziemi w rolnictwie Polski (tab. 1).

Tabela 1. Zmiany struktury własnościowej ziemi w Polsce w latach 1991–2013

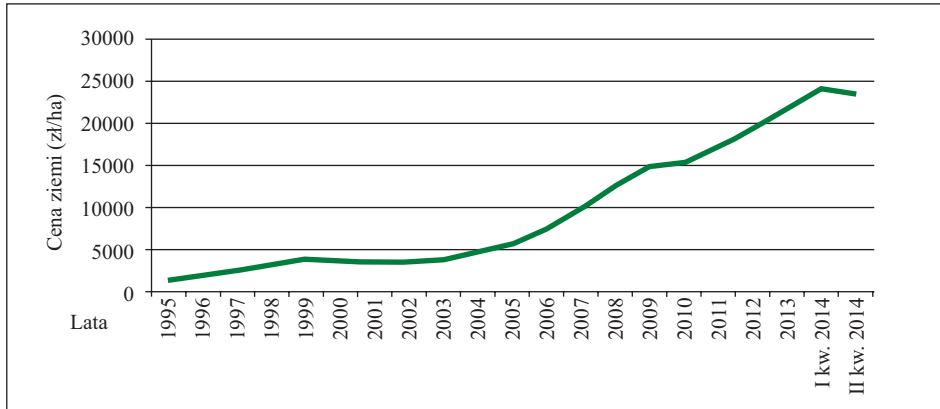
Rok	1990	2000	2004	2010	2013
własność prywatna	75,8	94	95,5	96,3	98,2
własność państwowa	24,2	6	4,5	3,7	1,8

Źródło: Opracowanie własne

W wyniku tych zmian niemal w całości ziemia rolnicza w Polsce znalazła się we władaniu lub w użytkowaniu prywatnym, z czego zdecydowanie większą część w gospodarstwach rodzinnych.

Jednym z efektów procesów transformacji ustrojowej, a także zmian w strukturze własnościowej w rolnictwie było powstanie (odrodzenie) rynku ziemi w Polsce [Majewski 2008]. Jakkolwiek w okresie systemu gospodarki centralnie sterowanej w Polsce istniał w ograniczonej skali obrót ziemią rolniczą to miał on, z różnych powodów, ograniczoną skalę. Uruchomienie mechanizmów rynkowych, a także przekazanie na rynek ziemi własności państwowej można uznać

za początkową fazę funkcjonowania tego rynku. W rezultacie nastąpił stopniowy wzrost cen ziemi rolniczej w Polsce, nasilony znacząco po akcesji Polski do Unii Europejskiej ze względu na wprowadzenie systemu wsparcia finansowego w rolnictwie po wdrożeniu Wspólnej Polityki Rolnej UE (rys. 1).

Rysunek 1. Średnie ceny ziemi rolniczej w Polsce w latach 1992–2014

Źródło: Dane ANR/ARiMR

Jakkolwiek wzrost cen ziemi nie przekłada się bezpośrednio na koszty produkcji i dochody rolnicze, to jednak ze względu na jednoczesny wzrost kosztów dzierżawy ziemi uprawnej, czy też ograniczenie zasobów środków finansowych w gospodarstwach inwestujących w zakup ziemi miał pewien wpływ na sytuację ekonomiczną w części gospodarstw rolniczych.

Przemiany w rolnictwie polskim zainicjowane wraz z początkiem transformacji ustrojowej w relatywnie krótkim czasie skutkowały zmianami w strukturze i wielkości czynników wytwórczych w rolnictwie (tab. 2) oraz szybko postępującymi procesami koncentracji i zwiększania skali produkcji w produkcji zwierzęcej (tab. 3).

Na szczególne podkreślenie zasługują zmiany jakie dokonały się w analizowanym okresie w odniesieniu do ziemi uprawnej – podstawowego czynnika produkcji w rolnictwie. Odnotować należy zmniejszającą się powierzchnię użytków rolnych, co miało oczywisty związek z procesem intensywnego rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, jak również wypadania z użytkowania rolniczego gleb marginalnych. Powolne zmiany zachodzą natomiast w strukturze obszarowej gospodarstw w Polsce. Jest ona silnie rozdrobniona, z liczną przewagą gospodarstw z bardzo małą i małą powierzchnią. Przyjmując umowną granicę 10 ha użytków rolnych, w 1990 roku gospodarstwa z powierzchnią poniżej tej granicy stanowiły tylko 17,2% łącznej liczby gospodarstw, podczas gdy w 2013 roku odsetek takich gospodarstw wzrósł do 23,8%. Powiększanie się sektora gospodarstw większych obszarowo skutkowało wzrostem średniej

Tabela 2. Zmiany czynników wytwórczych w polskim rolnictwie w latach 2004–2013

Wyszczególnienie	1990	2004	2013	Indeks:2004 =100
Użytki rolne [mln ha]	18,8	16,3	14,6	89,6
Liczba gospodarstw [tys.]	2138	1854	1395	75,2
Odsetek gospodarstw powyżej 10 ha [%]	17,2	20,1	23,8	118,4
Średnia powierzchnia gospodarstwa [ha]	8,6	8,8	9,5	126,7
Liczba zatrudnionych w rolnictwie [mln]	3,8	2,4	1,8	75,0
Siła pociągowa w rolnictwie [tys. kW]	36498	52012	61030	117,3

Źródło: GUS – Rolnictwo w 2013 roku, Rocznik statystyczny GUS

powierzchni gospodarstwa rolniczego w Polsce – z 8,6 ha w 1990 roku do 9,5 ha w 2013 roku. Należy podkreślić, że wzrost przeciętnej powierzchni gospodarstw następował mimo znaczącego ubytku powierzchni UR. Jednocześnie nastąpił znaczący, bo o ponad 50% spadek liczby zatrudnionych w rolnictwie.

Silne rozdrobnienie struktury obszarowej gospodarstw, podobne do tego jakie istniało w rolnictwie Portugalii czy Grecji [Stankiewicz 1998] można rozpatrywać w kategoriach słabości polskiego sektora rolnictwa, między innymi ze względu na to, iż obniża to przeciętny poziom produktywności zasobów pracy. Jednocześnie powoduje znaczące nierównomierności w rozkładzie dochodów rolniczych.

Niekorzystna struktura obszarowa może być też czynnikiem obniżającym konkurencyjność rolnictwa w skali międzynarodowej. Jednakże, w przypadku rolnictwa w Polsce, słabość sektora wynikająca z dużej liczby drobnych, nieżywnych ekonomicznie gospodarstw rekompensowana jest znaczącą przewagą większych obszarowo gospodarstw towarowych w użytkowaniu ziemi rolniczej (tab. 3). Przy utrzymującym się na względnie stałym udziale gospodarstw najmniejszych sukcesywnie rośnie w Polsce liczba gospodarstw większych obszarowo, tym samym zwiększa się ich udział w zagospodarowaniu użytków rolnych.

Zjawisko silnie postępującej koncentracji obserwuje się w Polsce również w sektorze produkcji zwierzęcej (tab. 4).

W okresie 1991–2013 bardzo wyraźnie zmniejszył się odsetek świń i krów utrzymywanych w najmniejszych stadach (1–2 sztuki), a radykalnie zwiększyło się pogłowie zwierząt w stadach odpowiednio powyżej 100 sztuk (trzoda chlewna) i powyżej 10 krów mlecznych.

Wynika z tego, że rośnie w Polsce liczba gospodarstw powiększających swój potencjał produkcyjny i specjalizujących się w określonym kierunku produkcji.

Tabela 3. Zmiany czynników wytwórczych w polskim rolnictwie w latach 2004–2013

Klasa obszarowa gospodarstw (ha)	Odsetek łącznej liczby gospodarstw	Odsetek użytków rolnych	Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha)
1–5	57	16	2,
5–10	22	18	7,1
10–20	13	21	13,7
20–100	6,5	26	34,0
Powyżej 100	0,5	19	370

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rolnictwo w 2013 roku, GUS

Tabela 4. Koncentracja stad krów i świń w latach 1991–2013

Wielkość stada	procent świń w stadach		procent krów w stadach	
	1–2	> 100	1–2	> 10
1991	12,4	6,2	40,6	1,6
2000	3,8	30,4	34,6	22,9
2005	2,5	44,5	22,2	50,2
2013	1,3	63,4	10,1	72,9

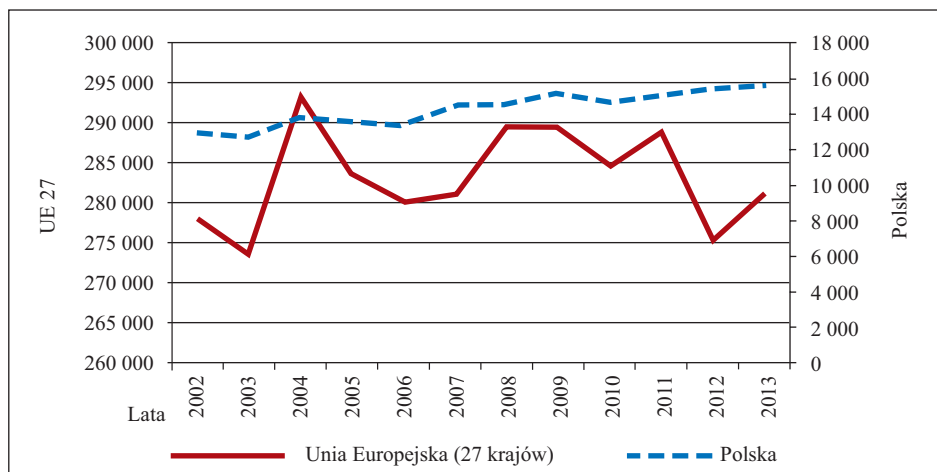
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rolnictwo w 2013 roku i roczników statystycznych GUS

Jeśli wziąć również pod uwagę procesy modernizacyjne w rolnictwie, jakie zachodzą szczególnie po 2004 roku ze względu na wsparcie finansowe w ramach WPR, to można przyjąć, że w znacznej mierze wyjaśnia to kierunek zmian w poziomie produktywności i dochodowości w polskim rolnictwie.

3. Wyniki produkcyjne i ekonomiczne w rolnictwie polski na tle unii europejskiej

Wyniki produkcyjne i ekonomiczne polskiego rolnictwa w ostatniej dekadzie porównano z wynikami osiąganymi w rolnictwie krajów Unii Europejskiej. Ten punkt odniesienia wydaje się być szczególnie uzasadniony, biorąc pod uwagę to, że wszystkie kraje członkowskie poddane są tym samym mechanizmom wspólnej polityki rolnej. Na rysunku 2 przedstawiono kształtowanie się wielkości produkcji rolniczej w Polsce i w UE-27 w latach 2002–2013.

O ile w Polsce w całym analizowanym okresie utrzymywał się trend wzrostowy, to średnio na obszarze Unii Europejskiej produktywność ziemi pozostała na praktycznie nie zmienionym poziomie, wykazując się przy tym silnymi wahaniami w poszczególnych latach. Dynamika zmian wielkości produkcji rolniczej była silnie zróżnicowana w obrębie Unii Europejskiej (tab. 5).

Rysunek 2. Produkcja rolnicza (ceny producenta 2005, [mln EUR])

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu

Tabela 5. Dynamika wartości produkcji rolniczej w wybranych krajach europejskich

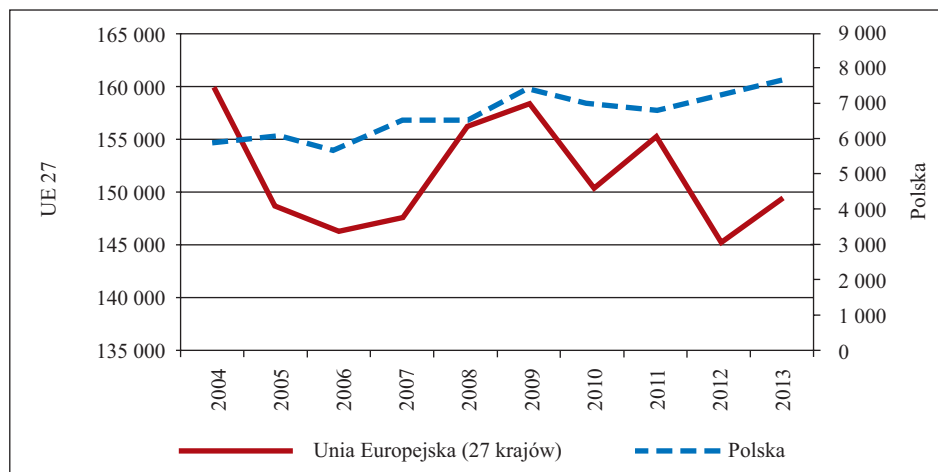
Największa dynamika produkcji rolniczej (2004 = 100)		
1	Łotwa	152
2	Litwa	146
	
4	Polska	120
Najniższa dynamika produkcji rolniczej (2004 = 100)		
1	Słowenia	83
2	Bułgaria	86

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu

Największy przyrost produkcji rolniczej nastąpił w republikach bałtyckich (Łotwa, Litwa), natomiast spadek produkcji odnotowano w Słowenii i Bułgarii.

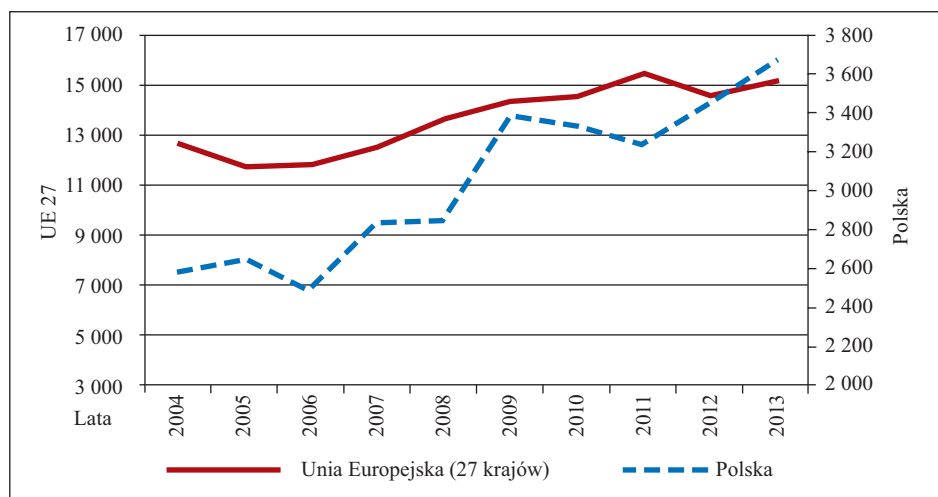
Podobnie, jak w przypadku produkcji rolniczej, w Polsce nastąpił nieznaczny wzrost wartości dodanej brutto (rysunek 3), przy stosunkowo niewielkim tempie wzrostu (ok. 0,4 %/rok). Natomiast przeciętnie w UE-27 wartość dodana znacząco spadła, charakteryzując się przy tym silną zmiennością.

Dodatni trend zmian w wielkości produkcji rolniczej w Polsce przełożył się na wzrost wydajności pracy, mierzonej wartością dodaną brutto w przeliczeniu na pełnozatrudnionego w rolnictwie (rysunek 4). Na kształtowanie się tego wskaźnika wpłynęło silnie zmniejszenie liczby zatrudnionych w rolnictwie polskim. W rolnictwie UE-27, przeciętnie, wydajność pracy również rosła, jednakże tempo wzrostu było znacznie wolniejsze.

Rysunek 3. Wartość Dodana Brutto w cenach producenta [mln EUR]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu

Rysunek 4. Wartość dodana brutto w przeliczeniu na zasoby pracy (EUR/ jednostkę pełnozatrudnioną – AWU, ceny 2005)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu

Pozytywną ocenę wyraźnego wzrostu wydajności pracy w polskim rolnictwie osłabia fakt, że należy ona do najniższych w Unii Europejskiej, a średnia jej wartość kształtuje się na poziomie kilkunastokrotnie niższym w stosunku do przodujących pod tym względem krajów UE (tab. 6), co stanowi częściowe wyjaśnienie dla silnego tempa wzrostu. Niska przeciętnie wydajność pracy w polskim rolnictwie z oczywistych względów wynika z rozdrobnionej struktury gospodarstw

i znacznej liczby zatrudnionych. Mimo iż najmniejsze gospodarstwa rolnicze w Polsce mają w większości charakter gospodarstw samozaopatrzeniowych, socjalnych, a niektóre nawet nie prowadzą produkcji rolniczej, poziom wydajności pracy w towarowym sektorze polskiego rolnictwa jest ciągle relatywnie niski. Gospodarstwa w próbie FADN charakteryzowały się wydajnością pracy dwukrotnie wyższą (około 7500€/zatrudnionego) niż średnio w sektorze rolnictwa (3663€), co pod względem wartości tego wskaźnika ciągle lokuje Polskę na odległym miejscu na liście krajów Unii Europejskiej.

Tabela 6. Poziom wydajności pracy w rolnictwie wybranych krajów europejskich (wartość dodana brutto w Euro w przeliczeniu na jednostkę pełnozatrudnioną, ceny 2005)

NAJWIĘKSZA WYDAJNOŚĆ PRACY [EUR/AWU] w 2013 roku		
1	Holandia	55038
2	Finlandia	50365
NAJWIĘKSZA WYDAJNOŚĆ PRACY [EUR/AWU] w 2013 roku		
1	Łotwa	2857
2	Polska	3663
Polska FADN (2012)		~7500

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu i FADN

Dynamika zmian w wynikach produkcyjnych i ekonomicznych polskiego sektora rolnictwa w latach 2004–2013 na tle rolnictwa krajów Unii Europejskiej wskazuje na to, że potencjał produkcyjny gospodarstw rolniczych w Polsce był w istniejących w tym okresie warunkach dobrze wykorzystany. Znamienne, że w wynikach polskiego rolnictwa nie wystąpiło załamanie analizowanych wskaźników w okresie kryzysu finansowego, co świadczy o relatywnie dobrej kondycji sektora, tak jak i gospodarki kraju.

4. Dochody gospodarstw rolniczych w Polsce według danych FADN

Do analizy dochodów rolniczych wykorzystano dane rachunkowości rolnej FADN za 2012 rok. Próba FADN z tego roku stanowiła zbiór 10909 obiektów badawczych z minimalną standardową produkcją (SO)³ na poziomie 2000 Euro. Wynika z tego, że próba FADN nie obejmuje gospodarstw najmniejszych ob-

³ SO – Standard Output – Standardowa produkcja jest to średnia z 5 lat wartość produkcji określonej działalności rolniczej (roślinnej lub zwierzęcej) uzyskana z 1 ha lub od 1 zwierzęcia w ciągu 1 roku, w przeciętnych dla danego regionu warunkach produkcyjnych. W celu wyeliminowania wahań wartości produkcji (powodowanych np. warunkami pogodowymi czy też zmianami cen produktów) do obliczeń przyjmowane są średnie z 5 lat odpowiedniego okresu, na podstawie uśrednionych danych rocznych z określonego regionu.

szarowo, które nie prowadzą działalności z wysokim poziomem intensywności generujących znaczną wartość produkcji (np. uprawy szklarniowe, chów drobiu itp.). Pominięcie tych gospodarstw w analizie dochodów w sektorze rolnictwa można uznać za w pełni uzasadnione biorąc pod uwagę to, że praktycznie nie są one związane z rynkiem, a dochody z produkcji rolniczej mają w tych gospodarstwach marginalne znaczenie. Ponieważ w danych do analizy nie ujęto również gospodarstw wielkoobszarowych o statusie spółek, można przyjąć, że analizowane gospodarstwa FADN reprezentują sektor gospodarstw rodzinnych. Szacuje się, gospodarstwa reprezentowane przez FADN reprezentują 50% z ogólnej liczby 1456 tys. gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR, jakie wykazane są w statystykach GUS. Gospodarstwa te, w liczbie 735,5 tys. stanowią populację FADN, w której wytwarzane jest około 90% całkowitej wartości produkcji sektora, a ich udział w całkowitej powierzchni UR w Polsce wynosi 83%. Dla celów analizy kształtowania się dochodów rolniczych w populacji gospodarstw FADN wydzielono 3 grupy gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej, określonej za pomocą standardowej produkcji (tab. 7).

Tabela 7. Podział gospodarstw ze względu na wielkości ekonomiczną

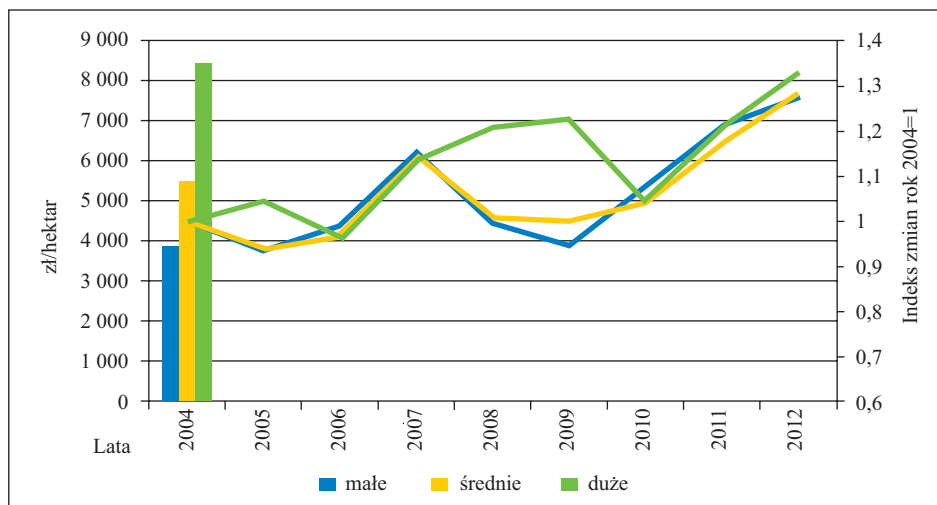
	MAŁE	ŚREDNIE	DUŻE
Wielkość ekonomiczna (SO) – tys. EUR	2–25	25–100	Powyżej 100
Udział w populacji FADN	80%	18%	2%
Udział w powierzchni UR	56%	34%	10%
Przybliżona powierzchnia UR [ha] (średnio/gospodarstwo)	11	30	80

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN

Struktura tej populacji, pomimo iż nie obejmuje ona gospodarstw najmniejszych wskazuje mimo to na silnie rozdrobnioną strukturę obszarową, z dominacją gospodarstw określanych jako „małe”. Stosując tradycyjne miary wielkości gospodarstwa w dużym przybliżeniu można oszacować, że gospodarstwo „małe” w tej próbie ma areal około 11 ha, podczas gdy wielkość gospodarstw średnich i dużych kształtuje się odpowiednio na poziomie 30 i 80 ha UR.

Na rysunku 5 przedstawiono zmiany w wartości produkcji rolniczej w przeliczeniu na 1 ha w wydzielonych grupach gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej.

Zgodnie z ogólnym trendem dla sektora rolnictwa w Polsce produkcja rolnicza rosła w analizowanym okresie w każdej z wyróżnionych grup. Najwyższą wartość produkcji z hektara osiągały w 2004 roku gospodarstwa „duże”, a najniższą gospodarstwa „małe”. Wobec zbliżonego tempa wzrostu produkcji w grupie małych i średnich gospodarstw określonego za pomocą indeksu zmian, różnice w wartości tego wskaźnika w 2012 roku w tych grupach pozostają na

Rysunek 5. Wartość produkcji z 1 ha UR według wielkości ekonomicznej gospodarstwa

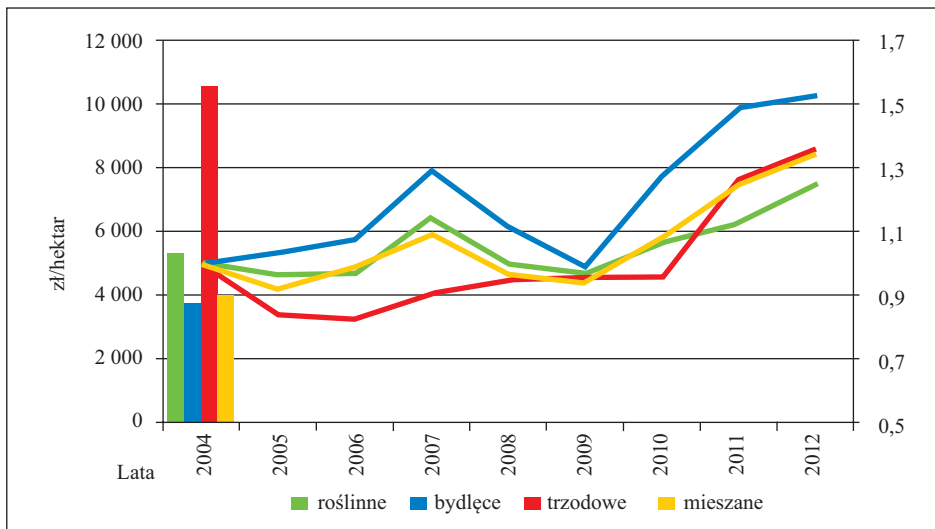
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN

nie zmienionym poziomie. W gospodarstwach dużych relatywnie szybki wzrost wartości produkcji w latach 2008–2009 doprowadził do uzyskania przez tę grupę gospodarstw jeszcze większej przewagi w roku 2012.

Wzrost wartości produkcji ujawnił się również w gospodarstwach z różnymi kierunkami produkcji, jakkolwiek zróżnicowana była dynamika zmian – szybsze tempo wzrostu cechowało gospodarstwa bydłowe, a najwolniej przyrost produkcji następował w gospodarstwach roślinnych (rysunek 6). W przyjętym do analizy wyjściowym roku 2004 najwyższą wartość produkcji z hektara osiągały gospodarstwa trzodowe, ale trzeba podkreślić, że chów świń nie jest związany z ziemią i przeciętny obszar gospodarstw trzodowych jest znacząco niższy od gospodarstw z pozostałych kierunków produkcji.

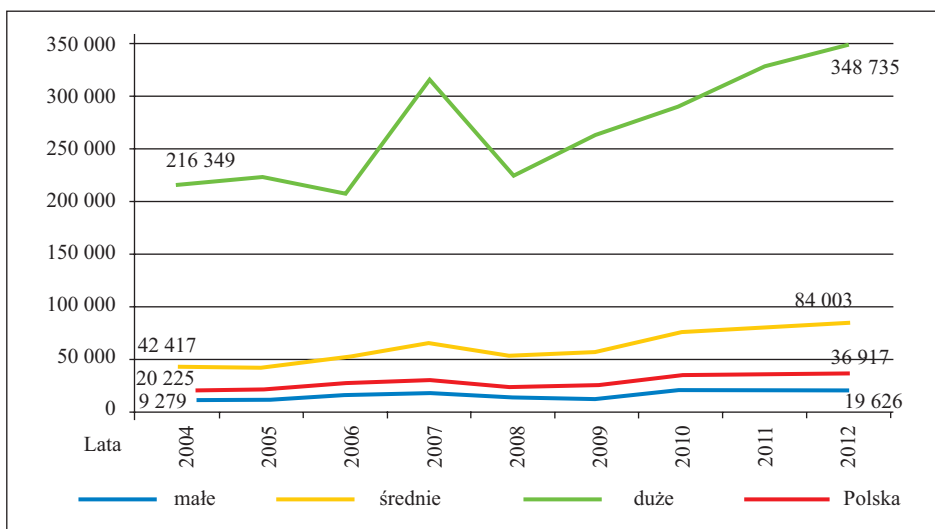
Na rysunku 7 przedstawiono kształtowanie się dochodu rolniczego z gospodarstw z próby FADN o różnej wielkości ekonomicznej. Oczywiście jest, że dochody w gospodarstwach „dużych” wielokrotnie przewyższają przeciętny poziom dochodu rolniczego w zarówno w gospodarstwach „małych”, jak również „średnich”. Przeciętny dochód rolniczy w Polsce (uznając reprezentatywność próby gospodarstw FADN dla sektora gospodarstw powyżej 2000€ standardowej produkcji) kształtuje się na relatywnie niskim poziomie (ok. 37 tys. zł w 2012 roku) ze względu na dominujący w strukturze gospodarstw udział gospodarstw „małych”, z dochodem rolniczym na poziomie 20 tys. zł.

Dochody rolnicze w przeliczeniu na hektar rosły, w ujęciu nominalnym, podobnie jak wartość produkcji rolniczej we wszystkich grupach gospodarstw, z wyjątkiem gospodarstw drobiarskich (tab. 8).

Rysunek 6. Wartość produkcji z 1 ha UR według typów produkcyjnych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN

Rysunek 7. Dochód rolniczy w przeliczeniu na gospodarstwo [zł]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN

Przyrost dochodów rolniczych w Polsce następował bez istotnych wahań w kolejnych latach w okresie 2004–2012 i kształtowany był przede wszystkim przez wzrost wartości produkcji rolniczej oraz sukcesywne podnoszenie poziomu wsparcia finansowego dla rolnictwa w związku z mechanizmem phasing-in [Żmija 2011].

Tabela 8. Zmiany w dochodzie rolniczym wg wielkości i kierunku produkcji [zł/ha]

WYSZCZEGÓLNIENIE	2004 [zł/ha]	2012 [zł/ha]	ZMIANA [2004=100]
Ze względu na wielkość ekonomiczną			
Małe	861	1671	194
Średnie	1539	2622	170
Duże	1920	3554	185
Ze względu na typ produkcyjny			
Roślinne	1356	2661	196
Bydłęce	1249	2174	174
Trzodowe	2779	3771	136
Drobiowe	12635	10194	81
Mieszane	981	1776	180

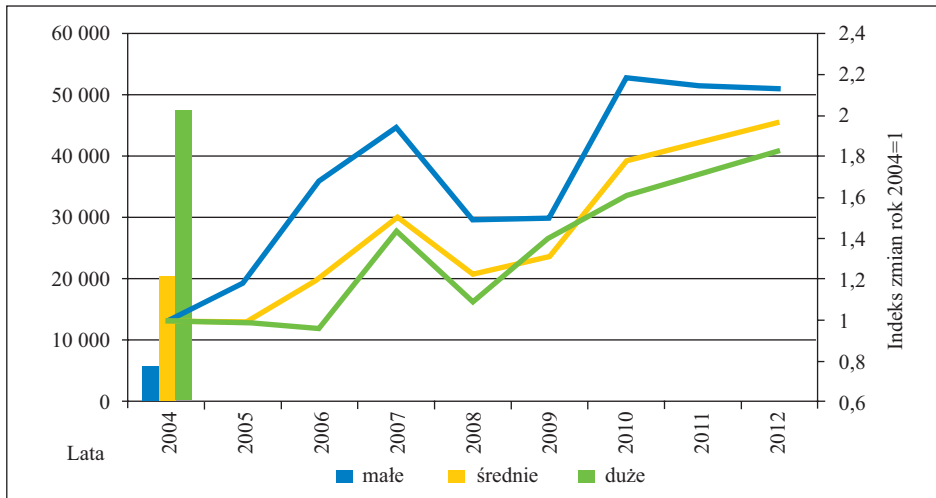
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN

W przypadku gospodarstw z różną wielkością ekonomiczną nieznacznie silniej wzrosły dochody rolnicze w gospodarstwach „małych”, ale można przyjąć że różnice pomiędzy grupami gospodarstw pozostały na podobnym poziomie.

W odniesieniu do gospodarstw o różnym kierunku produkcji jednostka powierzchni nie jest odpowiednią miarą do porównań między typami gospodarstw, ze względu na zdecydowanie mniejszą powierzchnię i słabe powiązanie produkcji z ziemią w gospodarstwach trzodowych i drobiarskich. Uprawnione są natomiast porównania w czasie w obrębie poszczególnych typów gospodarstw. Wynika z nich, że w okresie 2004–2012 podobny i relatywnie silny wzrost dochodów z hektara nastąpił w gospodarstwach roślinnych i w gospodarstwach z bydłem (bydłęce, mieszane). W gospodarstwach trzodowych odnotowano co prawda niewielki wzrost nominalnego dochodu, ale można szacować, że realne dochody nieznacznie spadły. Niższy, nominalny dochód rolniczy z hektara odnotowano jedynie w gospodarstwach drobiarskich.

Siła ekonomiczna i wielkość gospodarstw determinują w głównym stopniu zdolność do generowania dochodów z pracy w gospodarstwie rolniczym. Na rysunku 8 przedstawiono poziom i dynamikę zmian dochodu rolniczego w przeliczeniu na jednostkę pełnozatrudnioną w gospodarstwach według wielkości ekonomicznej.

W wyjściowym roku dochód z pracy w gospodarstwach „dużych” niemal dziesięciokrotnie przewyższał przeciętne dochody w gospodarstwach „małych”, w których poziom dochodu kształtował się na poziomie poniżej dochodu parytetowego. W okresie do 2012 roku dochód rolniczy w przeliczeniu na jednostkę pełnozatrudnioną przeciętnie podwoił się, przy czym nieznacznie wyższą dynamiką wzrostu tego wskaźnika cechowały się gospodarstwa „małe” i „średnie”.

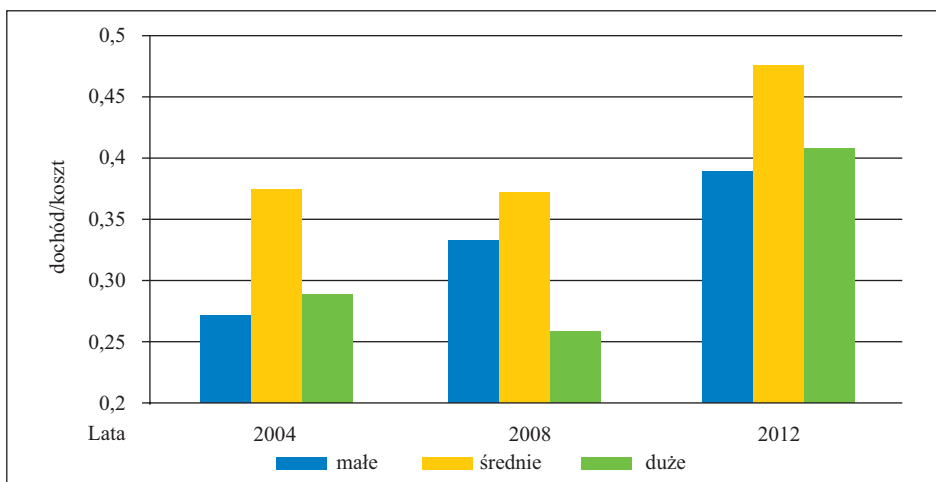

Rysunek 8. Dochód rolniczy w przeliczeniu na jednostkę pełnozatrudnioną [zł/AWU]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN

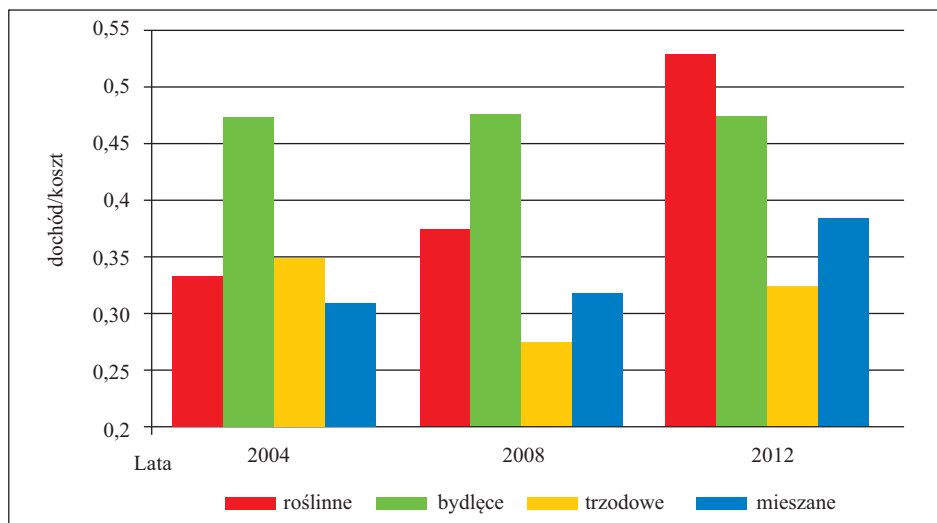
Pomimo tego, sytuacja dochodowa gospodarstw mniejszych obszarowo, z niewielką skalą produkcji wskazuje na istniejący dylemat dla polityki rolnej i polityki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Do oceny efektywności produkcji rolniczej zastosowano również wskaźnik dochodowości określony jako stosunek dochodu rolniczego do poniesionych kosztów całościowych (rysunek 9 i 10).

Rysunek 9. Efektywność gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN

Rysunek 10. Efektywność gospodarstw ze względu na typ produkcyjny

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN

Zmiany wartości tego wskaźnika w czasie wskazują na poprawę efektywności ekonomicznej niemal we wszystkich wyróżnionych grupach gospodarstw, szczególnie w gospodarstwach o średniej i małej wielkości ekonomicznej oraz w gospodarstwach roślinnych. Pewien regres nastąpił w gospodarstwach trzodowych, a także w gospodarstwach „dużych” w 2008 roku, co wynikało z kształtowania się relacji cen i kosztów oraz spadku produkcji rolniczej w gospodarstwach ukierunkowanych na chów trzody chlewnej.

5. Podsumowanie

Transformacja ustrojowa zapoczątkowana w 1989 roku oraz akcesja Polski do Unii Europejskiej wywołały znaczące przeobrażenia strukturalne w rolnictwie polskim. W szczególności należy do nich zaliczyć zmiany struktury własnościowej w rolnictwie, w efekcie których niemal w całości ziemia rolnicza znalazła się w użytkowaniu prywatnym, a także sukcesywnie postępujące, wyraźne procesy koncentracji ziemi i zwierząt gospodarskich w gospodarstwach powiększających wielkość ekonomiczną i skalę produkcji. Zauważalne, jakkolwiek wolniejsze były zmiany struktury obszarowej gospodarstw rolniczych w Polsce. Pozostaje ona ciągle rozdrobniona, ze względu na utrzymującą się dużą liczbę gospodarstw najmniejszych obszarowo, mających charakter socjalny i służących głównie samo zaopatrzeniu. Następuje mimo to poprawa struktury obszarowej, bowiem coraz więcej ziemi rolniczej przepływa do gospodarstw większych obszarowo, powiększających potencjał produkcyjny.

Wraz z przemianami strukturalnymi ujawniły się pozytywne trendy zmian w wynikach produkcyjnych i ekonomicznych w polskim rolnictwie, co wykazała analiza przeprowadzona dla okresu 2004–2012, po akcesji do Unii Europejskiej.

Pod względem produktywności czynników produkcji i dochodów rolniczych wszystkie analizowane w opracowaniu wskaźniki dotyczące rolnictwa Polski charakteryzuje wyraźny trend wzrostowy i szybkie tempo zmian, wyższe niż w większości krajów członkowskich Unii Europejskiej. Na wystąpienie tych efektów niewątpliwie złożyły się takie czynniki jak systematyczny wzrost płatności bezpośrednich i ich udziału w dochodach (2,5–3 razy), a także wzrost produktywności, który w znacznym stopniu jest efektem inwestycji modernizacyjnych, postępu technicznego i poprawy jakości produktów rolniczych. Należy jednak podkreślić relatywnie niski poziom wyjściowy wielu wskaźników opisujących sektor polskiego rolnictwa, szczególnie w odniesieniu do najbardziej rozwiniętych krajów Unii Europejskiej. Mimo tego, ogólnie, efekty przekształceń strukturalnych w rolnictwie polskim należy uznać za pozytywne, a rolnicy jako grupa zawodowa stali się niekwestionowanymi beneficjentami akcesji do Unii Europejskiej i wspólnej polityki rolnej UE.

Pomimo pozytywnych ogólnie trendów, efekty dokonujących się przekształceń rozkładają się nierównomiernie pomiędzy rolników z różnych grup gospodarstw. Bardzo wysoki udział gospodarstw małych obszarowo, o małej wielkości ekonomicznej determinuje niską przeciętnie wydajność pracy w rolnictwie, co osłabia konkurencyjność polskiego rolnictwa w długookresowej perspektywie.

Stwarza to wyzwania dla polityki rolnej i polityki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. W świetle przedstawionych wyników i trendów określających kształtowanie się wyników produkcyjnych i ekonomicznych wydaje się niezbędne rozstrzygnięcie kwestii przyszłości „małych” gospodarstw i dalszych przeobrażeń w strukturze obszarowej gospodarstw. Wątpliwe i mało zasadne jest, by w długim okresie gospodarstwa te mogły być wspierane ze środków polityki rolnej, która powinna koncentrować się raczej na sterowaniu rozwojem gospodarstw towarowych i na podnoszeniu siły konkurencyjnej polskiego rolnictwa. Do małych, nieżywootnych ekonomicznie w dłuższej perspektywie gospodarstw powinna być adresowana polityka rozwoju obszarów wiejskich i wsparcie ukierunkowane na rozwój przedsiębiorczości, służący generowaniu dochodów spoza produkcji rolniczej.

Literatura

- Coppola A., Scardera A., Tosco D., *Economic profitability and long-term viability in Italian Agriculture*; PAGRI/IAP, „Politica Agricola Internazionale”; vol. 1; 2012;
- European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development Directorate L.; *Economic analysis, perspectives and evaluations; Developments in the income situation of the EU agricultural sector*; Bruksela; December 2010;
- European Commission, EU-FADN, Farm Economics; brief N°1; *Income developments in EU farms*; Bruksela; June 2011;
- Grontkowska A., *Znaczenie dopłat (w kreowaniu dochodu) w gospodarstwach najsilniejszych ekonomicznie w Polsce w ujęciu regionalnym*; „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 96, z. 3; 2009;
- Grzelak A., *Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych w warunkach zmiany koniunktury gospodarczej (2007–2009)*; „Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich”, t. 100, z. 1; 2013;
- Kaditi E. A., Nitsi E.I., *Vertical and horizontal decomposition of farm income inequality in Greece*; „Agricultural Economics Review”, vol 12, s.1–69; 2011;
- Majewski E., *Historic landmarks in the development of Agricultural Land Market in Poland after the year 1989*; „Abstract”, vol. 2, nr 1–2, Budapest; 2008;
- Mishra A., El-Osta H., M. Gillespie J. *Effect of agricultural policy on regional income inequality among farm households*; „Journal of Policy Modeling” 31; www.sciencedirect.com; s. 325–340; 2009;
- Sahrbacher A., *Impacts of CAP reforms on farm structures and performance disparities. An agent-based approach Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe*; vol. 65 IAMO Halle; 2012;
- Sass R. *Wielkość stada a dochód z zarządzania w gospodarstwach wyspecjalizowanych w chowie bydła mlecznego*; „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 93, z. 2; 2007;
- Severini S., Tantari A., *The effect of the EU farm payments policy and its recent reform on farm income inequality*; „Journal of Policy Modeling 35”; www.sciencedirect.com; s.212–227; 2013,
- Stankiewicz D., 1998. *Struktura agrarna wsi polskiej i unijnej*. BSE nr 565, s. 26 *Studies on the Agricultural and Food Sector*
- Van Asseldonk M.A.P.M, Majewski E., Meuwissen M.P.M. Wąs A, Guba W., Dalton G, Landmesser J., Berg E., Huirne R.B.M.; *Economic Impact of Prospective Risk Management Instruments Under Alternative Policy Scenarios, w monografii: Income Stabilization in A Changing Agricultural Word: Policy and tools*. „Wieś Jutra”, Warszawa; 2008;
- Zawadzka D., Strzelecka A., *Analiza dochodów gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej*; „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” Nr 690; 2012;

Żmija D., *System płatności bezpośrednich w Polsce w kontekście rozwiązań stosowanych w Unii Europejskiej*; „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie”; „Problemy Rolnictwa Światowego”, t. 11(26), z.1, s. 193–201; 2011.

Aleksandra Chlebicka¹
Sławomir Jarka²

Produktywność pracy w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej

Wprowadzenie

Zasób siły roboczej w polskim rolnictwie oraz zakres jej wykorzystania był przedmiotem licznych analiz, w których podkreśla się problem nadmiaru pracujących i związaną z tym niską produktywność pracy (m.in. Poczta 1994, Ziętara 2000, Karwat-Woźniak i Chmieliński 2006)³. Zdaniem większości autorów, przyspieszenie pożądaných przemian strukturalnych wiąże się przede wszystkim z uaktywnieniem procesów koncentracji w obrębie struktury agrarnej, zmniejszeniem zbiorowości zatrudnionych w rolnictwie oraz wzrostem wydajności ich pracy.

Proces koncentracji na poziomie produkcji rolnej obserwowany od momentu urynkowienia polskiej gospodarki uległ zdynamizowaniu w efekcie integracji z Unią Europejską.⁴ W wyniku przemian w strukturze agrarnej powstała grupa podmiotów silnych ekonomicznie, na drugim biegunie pozostają jednak podmioty słabsze, niezdolne do podejmowania inwestycji i dalszego rozwoju.⁵

¹ Aleksandra Chlebicka – dr, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.

² Sławomir Jarka – dr, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.

³ W. Poczta., *Rolnictwo polskie a rolnictwo EWG (studium komparatywne)*, „Rocz. AR Poznań” Rozpr. Nauk. 247/1994.

W. Ziętara, *Ekonomiczna i społeczna wydajność pracy w rolnictwie i w różnych typach gospodarstw rolniczych*, [w:] *Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej*. „Zesz. Nauk. SGGW” 41/2000, s. 19–34, B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński, *Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, IERiGŻ nr 28/2006, Warszawa.

⁴ J. Fałkowski, *Zmiany w liczbie gospodarstw rolnych w Polsce o kresie transformacji*, „Gospodarka Narodowa”, nr 1–2/2009, s. 89–108.

⁵ A. Kowalski., S. Figiel., M. Hałamska., *Spoleczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora rolno-żywnościowego*, „Polish Journal of Agronomy”, Nr 7/2011, s. 29–42 oraz W. Ziętara., *Model polskiego rolnictwa – wobec aktualnych wyzwań*. Zeszyty naukowe SGGW – „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, 73/2009.

Rozwój dużych gospodarstw i towarzyszące temu procesy inwestycyjne mogą zwiększyć zatrudnienie, niemniej w bardzo ograniczonym zakresie. Potrzebne jest zatem przesuwanie nadwyżek siły roboczej z rolnictwa do innych sektorów gospodarki.

Cele i metody

Celem artykułu było wskazanie różnic między produktywnością pracy w polskim rolnictwie a krajami UE, ze szczególnym uwzględnieniem największych producentów żywności. Jak wskazują Gołaś i Kozera wydajność pracy jest kategorią ekonomiczną, wyrażającą społecznie niezbędne nakłady pracy zmieniające się w czasie wraz z rozwojem sił wytwórczych.⁶ W artykule wskazano różnice w produktywności gospodarstw uwzględniając ich wielkość zgodnie z neoklasycznym modelem zmian strukturalnych zachodzących w rolnictwie, który akcentuje relacje pomiędzy rozmiarami gospodarstw, a skalą i wydajnością produkcji. Model ten zakłada, że tylko odpowiednia skala produkcji może zapewnić wysoką efektywność gospodarowania.⁷ Wzrost fizycznej i ekonomicznej wielkości podmiotów prowadzi do umocnienia ich pozycji konkurencyjnej na rynku poprzez osiąganie korzyści skali i wzmocnienie pozycji negocjacyjnej w kontaktach handlowych, itp.

W opracowaniu uwzględniono dynamikę zmian w produktywności pracy i czynnikach ją determinujących w odniesieniu do okresu sprzed przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Wdrożenie instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej przyczyniło się bowiem do obserwowanego procesu dostosowań strukturalnych w polskim rolnictwie.⁸ Zastosowana miara produktywności pracy w postaci standardowej produkcji (SO, standard output) w euro przypadającej na jednostkę pracy (AWU, annual working unit) ma charakter szacunkowy. Wynika to ze sposobu obliczania standardowej produkcji, która nie jest odzwierciedleniem faktycznej sytuacji w gospodarstwach. W opracowaniu wykorzystano dane GUS oraz Eurostat.

Zasoby siły roboczej w rolnictwie

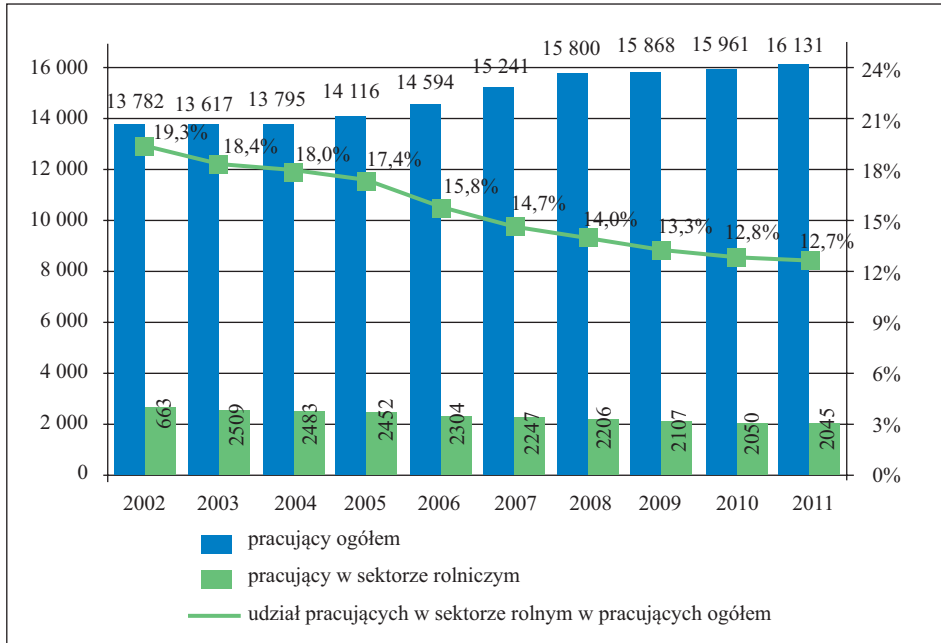
Spośród 15,6 mln ogółu pracujących w Polsce w 2012 r. w sektorze rolniczym⁹ pracowało ok. 2 mln osób (12,7% pracujących). Bezwzględna liczba pracujących w rolnictwie w latach 2002–2012 zmniejszyła się o 23,2%, natomiast udział pracujących w rolnictwie w całej gospodarce zmniejszył się w tym okresie o prawie 7 pp. (rysunek 1).

⁶ Z. Gołaś, M. Kozera., *Strategie wydajności pracy w gospodarstwach rolnych*. J. Agribus. „Rural Dev”. 1(7)/2008, 73–87.

⁷ I. Ahmed., *Farm Size and Labour Use: Some Alternative Explanations*. “Oxford Bulletin of Economics and Statistics”, nr 7/1981, s. 73–88 oraz P. Pingali., *Handbook of Agricultural Economics*, Elsevier, 2001, s.134–140.

⁸ W. Poczta i J. Wilkin (red.), Warszawa, FDPA 2012..

⁹ Rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo, *Przemiany w rolnictwie, ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2012*, I. Nurzyńska.

Rysunek 1. Pracujący ogółem, w tym w sektorze rolniczym w Polsce w latach 2002–2011, w tys., według stanu średniorocznego

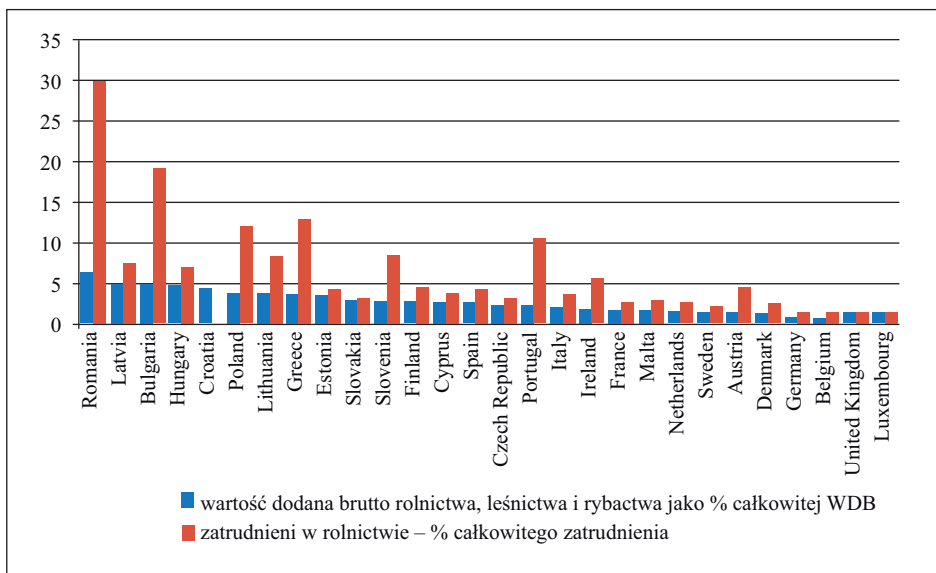
Źródło: Obliczenia własne na podstawie GUS

Pracujący w polskim rolnictwie stanowili ok. 8% pracujących w unijnym rolnictwie. Wzrostowi wielkości gospodarstw i spadkowi ich liczby towarzyszył spadek siły roboczej w rolnictwie o 5,2% rocznie w okresie 2002–2012 r. Zjawisko to można zaobserwować zarówno w starych, jak i nowych państwach członkowskich, z silniejszym spadkiem w drugiej grupie państw (UE 15: –3,9% rocznie; UE 12: –6,3% rocznie). W 2012 r. najwyższe wskaźniki zatrudnienia w sektorze rolnym występowały w regionach z przewagą obszarów wiejskich – w Rumunii, Bułgarii, Polsce. Ponadprzeciętny udział zatrudnienia w rolnictwie obserwowano również w Portugalii i Grecji. Z kolei mniej niż 5% udział rolnictwa w zatrudnieniu na obszarach wiejskich występował w sześciu państwach członkowskich – Belgii, Danii, Niemczech, Holandii, Słowacji i Szwecji. Sektor usług, chociaż w całej gospodarce gwarantuje większość miejsc pracy, ma zdecydowanie mniejsze znaczenie na obszarach wiejskich. Przykładem mogą być zwłaszcza Rumunia, Bułgaria czy Polska, gdzie sektor usług odpowiada za mniej niż 50% miejsc pracy na wsi (odpowiednio 31,5 %, 40,4 % i 46,6 %). Kraje, w których zatrudnienie w sektorze usług na obszarach wiejskich jest najwyższe to Belgia (74 %), Dania (72%), Francja, Szwecja i Wielka Brytania (ok. 70%).

Znakomita większość (97%) gospodarstw rolnych w UE prowadzonych było przez osobę fizyczną, a w większości przypadków osoba ta była również kie-

rownikiem gospodarstwa. Takie gospodarstwa można uznać za gospodarstwa rodzinne w przeciwieństwie do przedsiębiorstw rolniczych, w przypadku których posiadaczem jest osoba prawna (2,4 % wszystkich gospodarstw w UE) lub gospodarstw grupowych będących własnością osób fizycznych (0,6 % wszystkich gospodarstw; istotna rola w Finlandii, Francji i w Niemczech – ok. 8% wszystkich gospodarstw). Praca rodziny, czyli praca wykonywana przez właściciela gospodarstwa lub członków jego rodziny zdecydowanie dominuje w rolnictwie unijnym. Tylko 16% całkowitej siły roboczej w rolnictwie (mierzonej w przeliczeniu na pełne etaty) jest wykonywana przez pracowników najemnych. W krajach, gdzie stosunkowo większa część gospodarstw jest w posiadaniu osób prawnych (na przykład we Francji, Czechach i Słowacji), odsetek siły roboczej spoza rodziny jest odpowiednio wyższy.

Wysokiemu poziomowi zatrudnienia w rolnictwie towarzyszy relatywnie niski udział tego sektora w tworzeniu wartości dodanej w całej gospodarce. Oznacza to niższą niż w przypadku pozarolniczych sektorów gospodarki wydajność pracy. Na rysunku 2 przedstawiono zależności między udziałem sektora rolnego w wartości dodanej gospodarki, a odsetkiem pracujących w rolnictwie w krajach UE w 2012 r. Najmniej korzystnie w tym zestawieniu wypadają Rumunia, Bułgaria, Polska, Grecja i Portugalia.

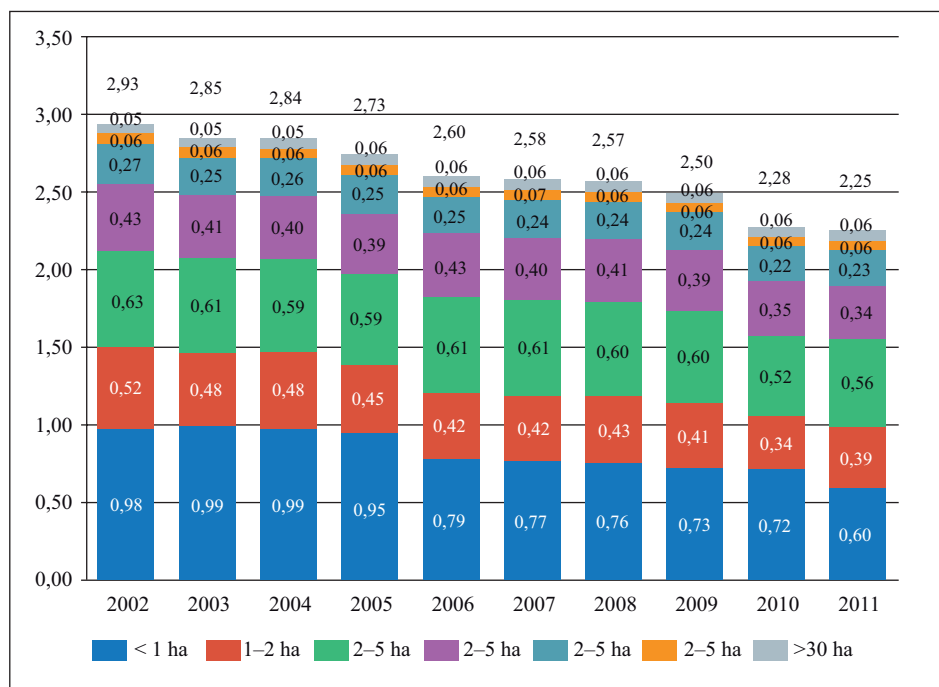

Rysunek 2. Udział sektora rolnego w wartości dodanej gospodarki w % oraz odsetek pracujących w rolnictwie w krajach UE w 2012 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EUROSTAT

Struktura gospodarstw oraz wartość produkcji rolnej

Nadmiar siły roboczej w polskim rolnictwie związany jest ze znacznym rozdrobnieniem gospodarstw. Liczba gospodarstw rolnych ogółem¹⁰ w Polsce w latach 2002–2012 zmniejszyła się o 23,2% do 2,28 mln. W 2002 r. działalność rolniczą prowadziło 2,2 mln, tj. 74% ogółu gospodarstw rolnych, w 2007 r. dotyczyło to już prawie 2,4 mln, tj. 93% ogółu gospodarstw. Liczebność tej grupy gospodarstw zmniejszyła się do 1,9 mln, tj. do 83% w 2010 r. W strukturze około 1,5 mln gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą w 2010 r. dominowały gospodarstwa o powierzchni do 5 ha (55%) i o standardowej produkcji do 4 tys. euro (51%).¹¹ Przeobrażenia struktury agrarnej w Polsce doprowadziły do absolutnego zmniejszenia się liczby gospodarstw rolnych oraz polaryzacji obszarowej.

Rysunek 3. Liczba gospodarstw rolnych ogółem w Polsce w latach 2002–2011, w mln

Źródło: Opracowanie własne na podstawie GUS

Wartość globalnej produkcji sektora rolniczego (tj. rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa) w latach 2002–2012 wrosła o 71%, do 133 mld zł. Wartość

¹⁰ GUS. Łącznie gospodarstwa rolne posiadające i nie posiadające użytki rolne.

¹¹ Struktura podobna jak w latach poprzednich. Eurostat.

samej tylko globalnej produkcji rolniczej (roślinnej i zwierzęcej) zwiększyła się w tym czasie do 103 mld zł, tj. o 85% (realnie o 11%), a jej udział w produkcji całego sektora rolniczego wzrósł z ok. 70% do blisko 80%.¹² Co ważne, ponad dwukrotnie wzrosła wartość produkcji towarowej rolniczej, do prawie 75 mld zł (realnie o 24%), a jej udział w 2012 roku stanowił prawie 73% wartości produkcji globalnej rolniczej, tj. o 10 p.p. więcej niż dziesięć lat wcześniej. Wzrost wartości produkcji towarowej dokonał się przy jednoczesnym niewielkim zmniejszeniu się powierzchni użytków rolnych. Wartość produkcji towarowej (w cenach stały 2002 roku) przypadająca na jednostkę powierzchni użytków rolnych zwiększyła się o 40%.

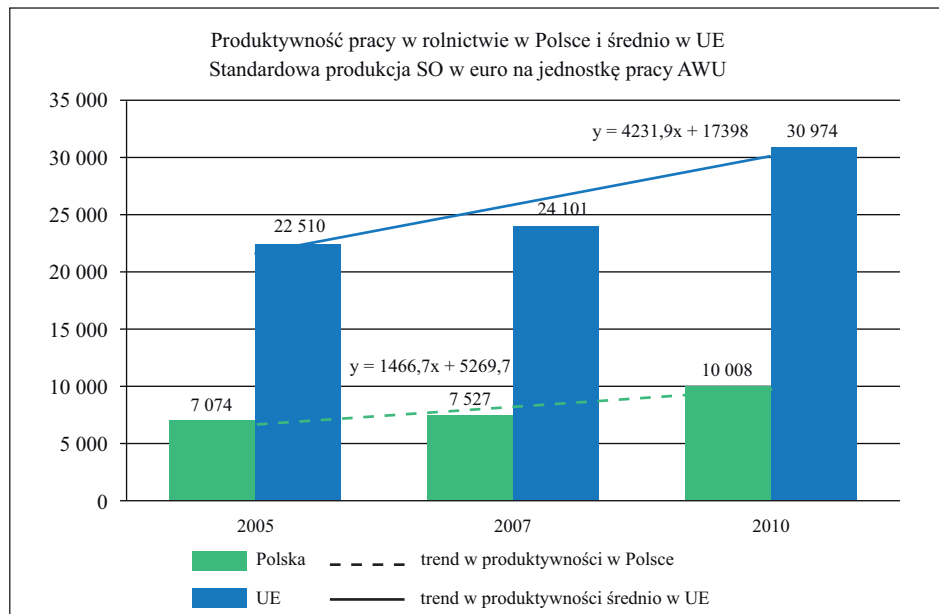
Produktywność pracy

Średnia wydajność pracy w rolnictwie w UE-27 wynosiła 14 967 euro na jednostkę pracy w okresie 2010–2012. W 15 starych państwach UE średnia wydajność pracy w SO na AWU (25 158 EUR/AWU) jest sześć razy większa niż średnia dla 12 państw członkowskich, które przystąpiły do UE w roku 2004 i później (4 625 euro/AWU). Najwyższą wydajność pracy notowano w Danii (53 735 euro/AWU, czyli 3,6-krotność średniej UE-27), a następnie w Holandii (48 528 euro/AWU) i Belgii (38 728 euro na AWU). Natomiast, Łotwa, Bułgaria, Polska i Rumunia charakteryzowały się najniższą produktywnością pracy w sektorze rolnym, od 3 372 euro/AWU dla Łotwy do 4 329 euro/AWU dla Rumunii.

Wartość standardowej produkcji (SO) w przeliczeniu na AWU wzrosła w całej Unii o ok. 27% (średnio o 4,5% rocznie) w okresie między 2005 a 2010 r (rys. 4). Największy wzrost produktywności pracy obserwowany był w krajach nadbałtyckich (+ 11,25 % średnio rocznie), a następnie Bułgarii i Rumunii (+10% rocznie). Z drugiej strony, wiele starszych państw członkowskich (na przykład Irlandia, Niemcy, Hiszpania i Holandia) ma bardzo niskie lub nawet ujemne stopy wzrostu wartości standardowej produkcji w przeliczeniu na AVU. Może to oznaczać, że w krajach tych osiągnięto maksymalny poziom produktywności pracy, który przy niezmiennych warunkach trudno będzie przekroczyć.

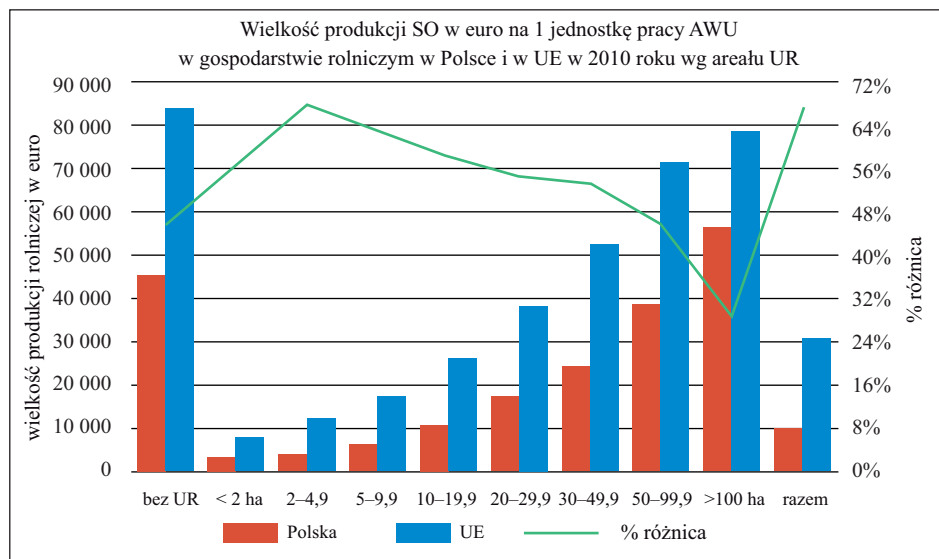
Pomimo odnotowanego wzrostu wydajności pracy o ok. 30% w okresie 2005–2010, Polska należy do grupy krajów o najniższej wydajności pracy, poniżej 20 tys. euro na pracującego w statystycznym gospodarstwie rolniczym. Wydajność pracy w polskim gospodarstwie jest trzykrotnie niższa niż przeciętnie w UE. Uwzględniając wielkość gospodarstw rolniczych, najmniejszy dystans do średniej unijnej w danej grupie obszarowej charakteryzują się gospodarstwa rolnicze w Polsce o powierzchni powyżej 100 ha UR, 50–99,9 ha oraz bez użytków rolnych (rysunek 5). W tych grupach różnice w wydajności pracy między polskimi gospodarstwami a średnią unijną wynosiły odpowiednio 27, 45 i 46%.

¹² GUS: *Mały rocznik statystyczny, Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Rocznik statystyczny rolnictwa*, wydania z kolejnych lat.

Rysunek 4. Produktywność pracy w rolnictwie w SO/AWU w Polsce i w UE

Źródło: Obliczenia własne na podstawie EUROSTAT

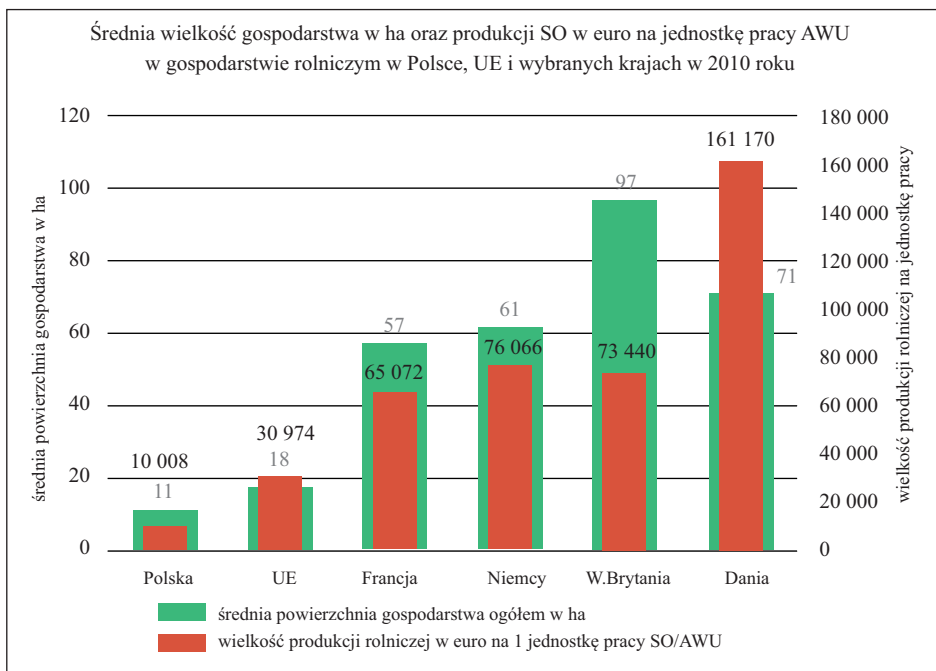

Rysunek 5. Wielkość produkcji SO w euro na jednostkę pracy AWU w gospodarstwie rolniczym w Polsce na tle UE w 2010 r. z uwzględnieniem wielkości gospodarstw

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EUROSTAT

Jednocześnie największe różnice w wydajności pracy dotyczyły gospodarstw z grup obszarowych 2–4,99 ha i 5–9,99 ha – różnice ponad 60% w wielkości standardowej produkcji na jednostkę pracy AWU.

Jeszcze silniejsze różnice na niekorzyść polskiego rolnictwa są widoczne w porównaniu z największymi producentami rolnymi UE (rysunek 6). Statystyczne gospodarstwo rolnicze w Polsce jest mniejsze pod względem wielkości powierzchni niż średnia w UE i kilkakrotnie mniejsze niż gospodarstwa głównych konkurentów. Wydajność pracy w polskim gospodarstwie była kilkakrotnie niższa niż w krajach wiodących w produkcji rolniczej. Najwyższą wydajnością pracy charakteryzowały się gospodarstwa w Danii (ponad 160 tys. euro standardowej produkcji na jednostkę pracy AWU), których wydajność była 16-krotnie wyższa niż w Polsce. Wydajność pracy w gospodarstwach niemieckich, brytyjskich i francuskich była z kolei ok. 6–7 krotnie wyższa niż w Polsce.

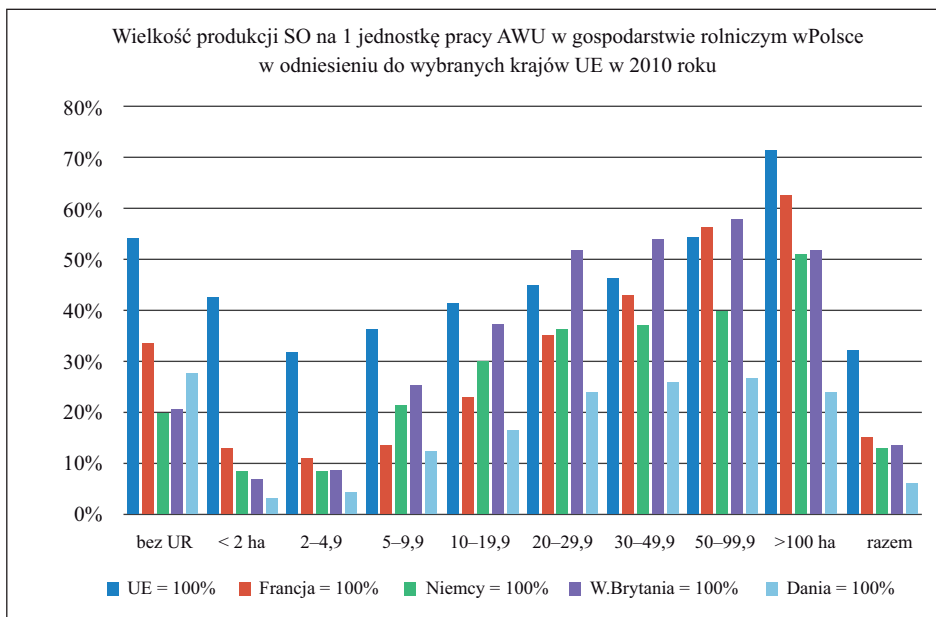

Rysunek 6. Średnia wielkość gospodarstwa w ha oraz SO/AWU w gospodarstwie rolniczym w Polsce, UE i w wybranych krajach w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EUROSTAT

Porównanie wydajności pracy w polskich gospodarstwach z najsilniejszymi konkurentami z uwzględnieniem wielkości gospodarstw zobrazowano na wykresie 7. W przypadku gospodarstw nieposiadających użytków rolnych produktywność polskich gospodarstw stanowiła nieco ponad 30% produktywności w gospo-

darstwach francuskich, niecałe 30% w porównaniu z Danią i jedynie ok. 20% w zestawieniu z gospodarstwami z Niemiec i z Wielkiej Brytanii. W przypadku gospodarstw z grup obszarowych poniżej 2 ha oraz między 2 a 4.9 ha produktywność była najniższa i stanowiła nieco ponad 10% produktywności we Francji oraz poniżej 10% w pozostałych przypadkach. Produktywność pracy w większych gospodarstwach w Polsce wyglądała nieco lepiej niż w gospodarstwach do 5 ha. Generalnie w przypadku większości grup obszarowych produktywność pracy w Polsce stanowiła poniżej 50% produktywności w krajach konkurujących. W grupie obszarowej 50–99,9 ha oraz powyżej 100 ha dystans dzielący polskie gospodarstwa od konkurentów był najmniejszy. W grupie 50–99,9 ha polskie gospodarstwa wypadły najlepiej w porównaniu z brytyjskimi, a wśród gospodarstw powyżej 100 ha w porównaniu z podmiotami francuskimi.

Rysunek 7. Wielkość standardowej produkcji na 1 jednostkę pracy (AWU) w Polsce w odniesieniu do wybranych krajów UE w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EUROSTAT

Podsumowanie

1. W porównaniu z krajami Unii Europejskiej odsetek pracujących w rolnictwie polskim wynosił w 2011 roku 12,4% i był najwyższy spośród wszystkich krajów UE obok Rumunii i Bułgarii. Pracujący w polskim rolnictwie stanowili w 2011 roku 1/5 ogółu pracujących w unijnym rolnictwie, czyli prawie tyle samo co Francja, Hiszpania i Niemcy razem.

2. Wydajność pracy w Polsce wzrosła w ostatnim 10-leciu, niemniej tempo zmian jest bardzo wolne – pomimo potężnych zapóźnień, niewiele niższe niż średnio w UE.
3. Wydajność pracy w Polsce jest ok. trzykrotnie niższa niż średnia UE i pozostaje na jednym z najniższych poziomów w UE. Najmniejsze różnice dotyczą gospodarstw rolniczych o powierzchni powyżej 100 ha UR, 50–99,9 ha oraz bez użytków rolnych.
4. Dystans pomiędzy wydajnością pracy w polskim rolnictwie a krajami wiodącymi w produkcji rolnej jest bardzo duży (6–7 krotnie wyższa wydajność w Niemczech, Wlk. Brytanii czy Francji).
5. Ze względu na trudną sytuację na rynku pracy w Polsce nie należy oczekiwać, aby inne niż rolnictwo sektory gospodarki mogły wchłonąć siłę roboczą rezygnującą z produkcji rolnej. Dlatego w krótkim okresie czasu należy oczekiwać, że powolne tempo wzrostu produktywności pracy w rolnictwie utrzyma się.

Literatura

- Ahmed, I., *Farm Size and Labour Use: Some Alternative Explanations*. „Oxford Bulletin of Economics and Statistics”, nr 7/1981, s. 73–88
- Fałkowski J., *Zmiany w liczbie gospodarstw rolnych w Polsce w okresie transformacji*, „Gospodarka Narodowa”, nr 1–2/2009
- Gołaś Z., Kozera M., *Strategie wydajności pracy w gospodarstwach rolnych*. Agribus J. „Rural Dev”. 1(7)/2008
- Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, IERiGŻ nr 28/2006, Warszawa
- Kowalski A., Figiel S., Hałamska M., *Spoleczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora rolno-żywnościowego*, „Polish Journal of Agronomy”, Nr 7/2011
- Pingali P., *Handbook of Agricultural Economics*, Elsevier, 2001
- Poczta W., *Rolnictwo polskie a rolnictwo EWG (studium komparatywne)*. „Rocz. AR Poznań”, rozpr. nauk. 247/1994
- Poczta W. *Przemiany w rolnictwie, ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2012*, Nurzyńska I. i Wilkin J. (red.), Warszawa, FDPA 2012
- Ziętara W., *Ekonomiczna i społeczna wydajność pracy w rolnictwie i w różnych typach gospodarstw rolniczych*, [w:] *Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej*. „Zesz. Nauk. SGGW” 41/2000
- Ziętara, W., *Model polskiego rolnictwa – wobec aktualnych wyzwań. Zeszyty naukowe SGGW – „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”*, 73/2009

Sytuacja ekonomiczna gospodarstw produkujących mleko w latach 2004–2012 i możliwości ich rozwoju po likwidacji kwotowania produkcji

Wprowadzenie

Rynek mleka i jego przetworów jest w Unii Europejskiej jednym z najbardziej rozbudowanych ze względu na mechanizmy regulacyjne. Istotnym instrumentem administracyjnym jest kwotowanie produkcji, które zostało wprowadzone w 1984 roku w celu przeciwdziałania stale rosnącemu nadwyżkom produkcji, pociągającym za sobą konieczność realizacji bardzo kosztownej interwencji rynkowej². Polska wstępując do UE objęta została również kwotowaniem produkcji mleka. W tym czasie zaszły bardzo istotne zmiany zarówno w przetwórstwie mleka jak i wśród producentów mleka. Zmniejszyła się liczba gospodarstw utrzymujących bydło w tym krowy, wzrosła istotnie wydajność krów, osiągając w 2014 roku 5682 kg³. W latach 2004–2013 uległa zmniejszeniu liczba dostawców hurtowych mleka z 311 tys. w roku kwotowym 2004/2005 do 145 tys. w roku 2012/2013. W tym samym czasie wzrosła wielkość dostaw od jednego producenta z 27 ton w roku 2004/2005 do 60 ton w roku 2012/2013⁴. Od roku 2009, w którym to wystąpił duży spadek cen na mleko i pogorszenie opłacalności produkcji, następowała systematyczna poprawa opłacalności produkcji, co skutkowało wzrastającą produkcją i podażą mleka. W grudniu 2013 roku odnotowano rekordowe ceny na mleko 154 zł/100 l. Krajowy rynek mleka w 2014 roku znajduje się pod wpływem

¹ Roman Sass, Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego.

² A. Malak-Rawlikowska, *Kwotowanie produkcji mleka i jego skutki na przykładzie wybranych krajów Unii Europejskiej*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t.93, z. 1. 2006, s. 25–32.

³ „Rynek mleka stan i perspektywy”, nr 47, Warszawa 2014, s. 3–4.

⁴ W. Ziętara (red.), *Polskie gospodarstwa z chowem bydła na tle wybranych krajów*, IERiGŻ PIB, Warszawa 2013, s. 24–25.

pogarszającej się koniunktury na światowym rynku, którą pogłębia embargo rosyjskie⁵.

Pomimo istotnych zmian, jakie zaszły w polskich gospodarstwach nastawionych na produkcję mleka, likwidacja kwot mlecznych wzbudza szereg obaw, przede wszystkim wzrostu produkcji mleka w Europie i sadku cen, które to będą miały istotny wpływ na opłacalność produkcji^{6, 7, 8}. Obawy dotyczą także konkurencyjności polskich gospodarstw na rynku europejskim (polscy producenci mleka nie konkurują bezpośrednio z producentami mleka z innych krajów, ale mają istotny wpływ na pozycję konkurencyjną zakładów przetwórstwa mleka)⁹. Przeciętny producent mleka w Polsce, dysponujący kwotą hurtową utrzymuje stado krów liczące niewiele ponad 10 sztuk, natomiast w Danii ponad 130 szt. w Niemczech 46 szt., a w Holandii 75 szt.¹⁰. Z szeregu badań wynika, że głównym czynnikiem decydującym o opłacalności produkcji jest skala produkcji^{11, 12, 13, 14}. Ponadto na opłacalność wpływa wydajność krów i koszty produkcji, które są jednak silnie skorelowane z skalą produkcji^{15, 16}.

Głównym celem badań było przedstawienie zróżnicowania sytuacji ekonomicznej gospodarstw specjalizujących się w produkcji mleka w zależności od skali produkcji oraz możliwości rozwoju po likwidacji kwot mlecznych.

⁵ „Rynek mleka stan i perspektywy”, nr 47, Warszawa 2014, s. 3–4.

⁶ W. Guba, J. Dąbrowski, *Deregulacja rynku mleka w Unii Europejskiej – skutki i zalecenia dla Polski*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 99, z. 1, 2012, s. 39–41.

⁷ E. Kołoszycz, A. Wilczyński A, *Ekonomiczne skutki deregulacji rynku mleka oraz reformy WPR w polskich gospodarstwach mlecznych w latach 2014–2020*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 4, 2009, s. 120–121.

⁸ M. Hamulczuk, S. Stańko, *Ekonomiczne skutki likwidacji kwot mlecznych w Unii Europejskiej – wyniki symulacji z wykorzystaniem modelu AGMEMOD*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3, 2014, s. 17–18.

⁹ W. Ziętara, *Organizacja i ekonomika produkcji mleka w Polsce, dotychczasowe tendencje i kierunki zmian*. „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 99, z. 1, 2012, s. 43.

¹⁰ W. Ziętara (red.), *Polskie gospodarstwa z chowem bydła na tle wybranych krajów*, IERiGŻ PIB, Warszawa 2013, s. 25.

¹¹ H. Czakowska, R. Sass R, *Wpływ wielkości stada i mleczności krów na koszty produkcji mleka w gospodarstwach utrzymujących bydło mleczne*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, nr 2, Bydgoszcz 2009, s. 189–200

¹² S. Mańko, *Wpływ wielkości stada i wydajności mlecznej krów na koszty produkcji mleka*, ‘Roczniki Nauk Rolniczych’, seria G, t. 93, z. 2. 2007, s. 39–44.

¹³ R. Sass, *Polskie gospodarstwa mleczne na tle państw członkowskich UE-15*. „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 96, z. 3, 2009.

¹⁴ W. Ziętara, *Organizacja i ekonomika produkcji mleka w Polsce, dotychczasowe tendencje i kierunki zmian*. „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 99, z.1, 2012, s. 49–52.

¹⁵ S. Mańko, *Wpływ wielkości stada...*, op. cit. s. 39–44.

¹⁶ A. Skarżyńska, *Wpływ wydajności mlecznej krów na opłacalność produkcji mleka*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1, 2012, s. 96–100.

Material i metoda

Dla zrealizowania postawionego celu wykorzystano dane gospodarstw nieprzerwanie prowadzących rachunkowość rolną w ramach systemu Polski FADN w latach 2004–2012. Analizą objęto 144 gospodarstwa z Makroregionu Wielkopolska i Śląsk specjalizujących się w chowie bydła mlecznego (typ rolniczy 45). Analizowane gospodarstwa podzielone zostały na sześć grup, różniących się liczbą krów w gospodarstwie: do 10 krów, 11–20, 21–30, 31–40, 41–50 i powyżej 50 krów. Podział ten umożliwił analizowanie wielkości, zróżnicowania i tempa zmian mierników oraz wskaźników ekonomicznych w zależności od skali produkcji mleka, mierzonej liczbą utrzymywanych krów w gospodarstwie. Ze względu na długi okres objęty analizą (dziewięć lat) wielkości ekonomiczne publikowane w systemie FADN w cenach bieżących danego roku przeliczono według cen z 2012 roku (ceny stałe), wykorzystując roczne wskaźniki cen towarów i usług podawane przez GUS.

Sytuację ekonomiczną gospodarstw specjalizujących się w produkcji mleka scharakteryzowano, stosując następujące mierniki i wskaźniki:

- produkcja ogółem z gospodarstwa, produkcja na hektar użytków rolnych, produkcja na zatrudnionego oraz produkcja na 100 zł aktywów,
- intensywność produkcji – koszty bezpośrednie na hektar użytków rolnych,
- dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego, dochód na członka rodziny (FWU – Family Work Unit) oraz stopień pokrycia dochodem oszacowanych kosztów własnych czynników produkcji (pracy, ziemi i kapitału własnego)
- wartość zrealizowanych inwestycji netto w latach 2004–2012 oraz zadłużenie gospodarstw

Dla wyjaśnienia przyczyn zróżnicowania sytuacji ekonomicznej badanych gospodarstw analizowane gospodarstwa scharakteryzowano pod względem posiadanej potencjału produkcyjnego (tab.1) i organizacji produkcji zwierzęcej (tab. 2).

Do oceny osiągniętych efektów ekonomicznych w zależności od skali produkcji mleka w gospodarstwie, wykorzystano metodę porównawczą. W tym celu posłużono się przyrostami absolutnymi i względnymi o stałej podstawie odniesienia (rok 2004=100). Ze względu na ograniczenia wynikające z objętości artykułu w tabelach zamieszczono tylko dane liczbowe charakteryzujące lata skrajne tj. rok 2004 i 2012.

Wyniki badań

Potencjał produkcyjny gospodarstw jest zróżnicowany w zależności od wielkości stada krów. Gospodarstwa utrzymujące ponad 50 krów były największe obszarowo w roku 2012 użytkowały 88,0 ha. W tej grupie gospodarstw w latach 2004–2012 powierzchnia użytkowanej ziemi wzrosła w największym stopniu o 16,9 ha. Z kolei gospodarstwa utrzymujące 30–50 krów są obszarowo zbliżo-

ne, około 45 hektarowe. Zdecydowanie mniejsze są gospodarstwa utrzymujące do 30 krów. Wyraźna zależność powierzchni gospodarstwa z wielkością stada krów i bydła ogółem wynika z konieczności zapewnienia pasz objętościowych dla zwierząt. Dlatego w gospodarstwach utrzymujących przeżuwacze związek obsady zwierząt z powierzchnią paszową jest duży. Nieco większe zróżnicowanie analizowanych gospodarstw jest pod względem wielkości ekonomicznej niż wielkości obszarowej. W latach 2004–2012 również tempo wzrostu wielkości ekonomicznej było wyższe niż powierzchni gospodarstwa. Szczególnie odnosi się to do gospodarstw utrzymujących ponad 30 krów (tab.1).

Nakłady pracy wyrażone w osobach pełnozatrudnionych (AWU) wyraźnie wzrosły w gospodarstwach mających nawiększe stada krów. W pozostałych gospodarstwach nakłady pracy w roku 2012 były na tym samym poziomie co w roku 2004 lub był to niewielki wzrost o 0,2 AWU. Natomiast znaczny wzrost nakładów pracy w gospodarstwach zaliczonych do ostatniej grupy wynika z tego, że pomimo niższej obsady bydła na 100 ha UR w stosunku do gospodarstw utrzymujących 40–50 krów, gospodarstwa te utrzymywały o 55,7 sztuk bydła ogółem więcej (por. tab. 2).

Po względem wartości majątku trwałego w latach 2004–2012 pogłębiło się zróżnicowanie badanych gospodarstwa. I tak w roku 2004 wartość majątku trwałego w grupie gospodarstw o największej skali w stosunku do gospodarstw o najmniejszej skali była siedmiokrotnie wyższa (6,94), a w roku 2012 wzrosła do prawie dwunastokrotnej (11,52). W gospodarstwach utrzymujących do 20 krów wartość majątku trwałego wyrażona w cenach stałych uległa zmniejszeniu o ponad 15 tys. zł. Natomiast w gospodarstwach które utrzymywały powyżej 40 krów, wartość majątku w roku 2012 w stosunku do roku 2004 wzrosła od 731 do 773 tys. zł. (tab. 1).

W tabeli 2 podano podstawowe informacje o liczbie krów i pozostałym bydłem utrzymywanym w gospodarstwie. Z danych tych wynika, że w gospodarstwach mających stada krów do 20 sztuk w latach 2004–2012 liczba utrzymywanych krów uległa zmniejszeniu lub pozostała na poziomie roku 2004. Dopiero w gospodarstwach utrzymujących 40 krów i więcej widoczny jest wyraźny wzrost wielkości stada krów, a tempo wzrostu było na poziomie 50%. Gospodarstwa te utrzymują także dość dużą liczbę pozostałego bydła, szczególnie dotyczy to ostatniej grupy gospodarstw. Ważnym parametrem opisującym intensywność wykorzystania ziemi jest odsada zwierząt żywionych systemem wypasowym (w analizowanych gospodarstwach było to tylko bydło) na jeden hektar powierzchni paszowej. W gospodarstwach mających bardzo małe stada krów w latach 2004–2012 wykorzystanie powierzchni paszowej uległo pogorszeniu. W gospodarstwach utrzymujących 10–30 krów nie zmieniło się, a w gospodarstwach utrzymujących powyżej 40 krów poprawiło się. W roku 2012 w stosunku do roku 2004 na jednym hektarze powierzchni paszowej utrzymywanych jest około 0,5 sztuki więcej.

Tabela 1. Potencjał produkcyjny gospodarstw produkujących mleko

Wyszczególnienie	Średnia liczba krów w gospodarstwie w sztukach					
	do 10	10–20	20–30	30–40	40–50	pow.50
Powierzchnia gospodarstw w hektarach użytków rolnych						
2004	12,8	20,4	28,5	41,0	37,0	71,1
2012	13,5	20,8	33,9	44,1	45,9	88,0
2012–2004 (ha)	0,70	0,40	5,40	3,10	8,90	16,90
2004=100 (%)	105,47	101,96	118,95	107,56	124,05	123,77
Wielkość ekonomiczna gospodarstw SO (standardowa produkcja) euro						
2004	16 183	27 006	37 639	52 259	59 692	102 331
2012	14 111	26 938	43 708	61 796	77 883	138 161
2012–2004 (euro)	–2 072	–68	6 069	9 537	18 191	35 830
2004=100 (%)	87,20	99,75	116,12	118,25	130,47	135,01
Nakłady pracy ogółem AWU na gospodarstwo						
2004	1,7	1,8	2,0	2,2	2,1	2,7
2012	1,7	1,9	2,0	2,2	2,2	3,9
2012–2004 (AWU)	0,0	0,1	0,0	–0,1	0,2	1,2
2004=100 (%)	99,70	103,94	99,53	97,65	107,59	143,58
Wartość majątku trwałego w zł na gospodarstwo						
2004	208049	387270	476379	616975	921208	1443653
2012	192466	371448	637265	841820	1652492	2216703
2012–2004 (zł)	–15 583	–15 822	160 886	224 845	731 284	773 050
2004=100 (%)	92,51	95,91	133,77	136,44	179,38	153,55
Wartość maszyn i urządzeń zł/AWU						
2004	31 104	45 557	66 980	85 687	147 373	156 642
2012	20 624	36 196	109 678	148 182	309 302	197 852
2012–2004 (zł)	–10 480	–9 361	42 698	62 495	161 929	41 210
2004=100 (%)	66,31	79,45	163,75	172,93	209,88	126,31

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych Polski FADN

W produkcji mleka ważnym parametrem charakteryzującym produktywność krów jest wydajność jednostkowa. W roku 2004 poziom wydajności w kilogramach mleka był mocno zróżnicowany i w 2012 roku zróżnicowanie to utrzymało się nadal. Na podkreślenie zasługuje fakt, że tempo wzrostu wydajności wyrażone w wartościach względnych było we wszystkich grupach gospodarstw niemalże identyczne, nieznacznie wyższe było w gospodarstwach utrzymujących 30–40 krów (tab.2).

W latach 2004–2012 wyraźnie wzrosła wartość produkcji z gospodarstwa, wzrost produkcji uzależniony jest od potencjału produkcyjnego jakim dysponowały analizowane gospodarstwa oraz wielkości stada krów. Wzrost produkcji był tym większy im więcej krów utrzymywało gospodarstwo. W gospodarstwach utrzymujących najmniej krów produkcja z gospodarstwa wzrosła w cenach sta-

Tabela 2. Pogłowia krów i pozostałego bydła, mleczność krów

Wyszczególnienie	Średnia liczba krów w gospodarstwie w sztukach					
	do 10	10–20	20–30	30–40	40–50	pow.50
Średnia liczba krów w gospodarstwie						
2004	8,8	14,9	20,3	27,2	30,7	55,0
2012	7,7	15,3	24,7	34,4	46,2	79,4
2012–2004 (szt. LU)	–1,1	0,4	4,4	7,2	15,5	24,4
2004=100 (%)	87,50	102,68	121,67	126,47	150,49	144,36
Pozostałe bydło średnia liczba sztuk w gospodarstwie						
2004	2,9	6,1	9,4	12,8	18,1	31,5
2012	3,4	7,7	13,5	19,8	26,6	49,1
2012–2004 (szt. LU)	0,5	1,6	4,1	7,0	8,5	17,6
2004=100 (%)	117,24	126,23	143,62	154,69	146,96	155,87
Obsada bydła w sztukach przeliczeniowych (LU) na 100 ha użytków rolnych						
2004	91,42	102,77	103,85	97,44	131,95	121,62
2012	82,52	110,43	112,65	123,10	158,66	145,88
2012–2004 (szt. LU)	–8,90	7,66	8,80	25,66	26,71	24,25
2004=100 (%)	90,26	107,45	108,48	126,33	120,24	119,94
Liczba sztuk żywionych systemem wypasowym w LU na hektar						
2004	1,7	1,9	1,7	1,4	1,9	1,8
2012	1,5	1,9	1,7	1,6	2,3	2,3
2012–2004 (szt. LU)	–0,2	0,0	0,0	0,2	0,4	0,5
2004=100 (%)	88,24	100,00	100,00	114,29	121,05	127,78
Mleczność krów w kg						
2004	3 506	4 260	4 987	5 022	6 235	6 311
2012	4 350	5 386	6 078	6 808	7 769	7 891
2012–2004 (kg)	844	1 126	1 091	1 786	1 534	1 579
2004=100 (%)	124,07	126,44	121,88	135,57	124,61	125,02

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych Polski FADN

łych o 9,15%, w kolejnej grupie gospodarstw był to już wzrost o 29,85%. Gospodarstwa, w których stado krów liczyło od 20 do 40 sztuk, produkcja wzrosła ponad 50%. Natomiast w gospodarstwach utrzymujących więcej niż 40 krów wzrost produkcji wynosił około 80% (tab.3). W roku 2004 gospodarstwa utrzymujące 50 krów i więcej miały w stosunku do gospodarstw utrzymujących do 10 krów produkcję ogółem wyższą prawie jedenastokrotnie (10,63), natomiast w roku 2012 przewaga ta wzrosła do osiemnastokrotnej (17,9). Analizując produktywność ziemi, mierzoną wartością produkcji z hektara UR, to największą produkcję zarówno w roku 2004 jak i 2012 miały gospodarstwa utrzymujące 40–50 krów, następnie gospodarstwa mające 50 i więcej krów. Z kolei w gospodarstwach utrzymujących 10–30 krów produktywność ziemi była zbliżona. Najniższa produktywność ziemi analogiczne jak i produkcja z gospodarstwa była w gospodarstwach zaliczonych do pierwszej grupy. Jedną z głównych przyczyn

Tabela 3. Produkcja ogółem, produktywność ziemi i majątku, wydajność pracy, intensywność produkcji

Wyszczególnienie	Średnia liczba krów w gospodarstwie w sztukach					
	do 10	10–20	20–30	30–40	40–50	pow.50
Wartość produkcji ogółem w zł na gospodarstwo						
2004	53851	112937	167938	237037	334334	572 695
2012	58776	146650	253887	369685	599284	1052537
2012–2004 (zł)	4925	33713	85949	132648	264950	479842
2004=100 (%)	109,15	129,85	151,18	155,96	179,25	183,79
Wartość produkcji ogółem w zł na ha użytków rolnych						
2004	4 219	5 530	5 885	5 782	9 039	8 051
2012	4 357	7 045	7 479	8 392	13 061	11 957
2012–2004 (zł)	138	1 515	1 594	2 610	4 022	3 906
2004=100 (%)	103,27	127,40	127,09	145,13	144,49	148,52
Produkcja ogółem na zatrudnionego (AWU)						
2004	32285	62365	84391	105861	162772	210468
2012	35343	77911	128183	169075	271169	269409
2012–2004 (zł)	3059	15547	43792	63214	108397	58940
2004=100 (%)	109,47	124,93	151,89	159,71	166,59	128,00
Produkcja ogółem na 100 zł aktywów ogółem						
2004	22,43	25,17	29,86	32,70	30,21	33,80
2012	23,99	31,46	32,81	35,53	30,57	39,63
2012–2004 (zł)	1,56	6,30	2,95	2,84	0,37	5,83
2004=100 (%)	106,95	125,02	109,88	108,68	101,21	117,25
Intensywność produkcji – koszty bezpośrednie zł/ha użytków rolnych						
2004	1261	1670	1894	1851	2792	2685
2012	1691	2872	3120	3539	6006	5122
2012–2004 (zł)	430	1202	1226	1688	3213	2438
2004=100 (%)	134,10	171,99	164,74	191,15	215,08	190,80

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych Polski FADN

zróżnicowania produktywności ziemi jest intensywność produkcji, wyrażona kosztami bezpośrednimi na hektar użytków rolnych (koszty nawożenia, ochrony roślin, pasz zakupu, nasion)¹⁷. W roku 2012 w porównaniu do roku 2004 największe wzrosły koszty bezpośrednie w gospodarstwach utrzymujących 40–50 krów – wzrost o 115,08%, o około 90% wzrosły w gospodarstwach utrzymujących 30–40 krów i więcej niż 50 krów. Zaledwie o 430 zł intensywność produkcji wzrosła w gospodarstwach utrzymujących do 10 krów.

Wzrost wydajności pracy, wyrażony wartością produkcji na osobę pełnozatrudnioną (AWU) kształtuje się bardzo podobnie jak wzrost produkcji z gospo-

¹⁷ R. Manteuffel, *Ekonomika i organizacja gospodarstwa rolniczego*, PWRiL Warszawa 1979, s. 165–169.

darstwa. Jest to w pełni zrozumiałe ponieważ w analizowanych latach nakłady pracy nie uległy większym zmianom. Jedynie w gospodarstwach ostatniej grupy nakłady pracy wzrosły o 1,2 AWU, co miało istotny wpływ na tempo wzrostu produkcji na pełnozatrudnionego tylko o 28%. Z kolei w 2004 roku wydajność pracy w tych gospodarstwach była największa.

W zależności od skali produkcji zróżnicowany jest dochód gospodarstwa, w latach 2004–2012 różnice te pogłębiły się. Najwyższy dochód zarówno w roku 2004 jak i 2012 osiągnęły gospodarstwa mające największe stado krów. Również wzrost dochodu był w tych gospodarstwach największy (81,32%). W roku 2004 gospodarstwa utrzymujące 50 i więcej krów w stosunku do gospodarstw mających najmniejsze stado krów miały dochód wyższy ponad dziesięciokrotnie (10,63), a w 2012 roku przewaga tych gospodarstw wzrosła do piętnastokrotnej (15,24). Należy jedna zwrócić uwagę na wielkości absolutne, w pierwszej grupie gospodarstw wzrost dochodu wyniósł w analizowanych latach 32,16% był to jednak wzrost zaledwie 17,8 do 23, 6 tys. zł. Czynnikiem decydującym o opłacalności produkcji mleka jest skala produkcji. Z badań W Ziętara wynika, że szanse rozwojowe będą mieli rolnicy utrzymujący przynajmniej 33 krowy¹⁸. Z kolei z badań E. Kołoszycz i A. Wilczyńskiego dotyczących skutków likwidacji kwot mlecznych wynika, że reforma WPR będzie miała negatywny wpływ na sytuację dochodową gospodarstw utrzymujących mniej niż 20 krów¹⁹. Analizując kształtowanie się dochodu w całym okresie a nie tylko w skrajnych latach (por. wyk.1) to widać bardzo duży spadek dochodu w latach 2007–2009. Spadek dochodu jest znacznie większy niż spadek produkcji. Bezpośrednią przyczyną tego załamania było pogorszenie sytuacji na rynku mleka, przejawiające się znacznym spadkiem cen na mleko. Większe załamanie dochodu niż produkcji wynika z tego, że dochód jest to różnica pomiędzy wartością produkcji a kosztami, które w znacznym stopniu mają charakter stały (koszty pośrednie i koszty czynników zewnętrznych) z kolei koszty bezpośrednie pozostają w ścisłym związku z produkcją, rolnik ponosi je kierując się potencjalną wielkością produkcji, którą planuje osiągnąć. Z przedstawionych danych na wykresie wynika, że załamanie dochodu było tym większe im większa była skala produkcji mleka, oznacza to wzrost ryzyka ekonomicznego wraz z postępującą specjalizacją, która skutkuje uproszczeniem produkcji. Ewentualny spadek cen na mleko, który może wystąpić po zniesieniu kwotowania produkcji będzie miał olbrzymi wpływ na wysokość dochodu w gospodarstwach mlecznych, ten wpływ będzie tym większy im produkcja będzie wyższa²⁰.

Dochód na rolnika i członków rodziny pozostaje w ścisłym związku z dochodem z gospodarstwa, jest to zrozumiałe ponieważ liczebność rodziny rolniczej

¹⁸ W. Ziętara., *Organizacja i ekonomika produkcji mleka w Polsce, dotychczasowe tendencje i kierunki zmian*. „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 99, z.1, 2012, s. 46–52.

¹⁹ E. Kołoszycz., A. Wilczyński A, *Ekonomiczne skutki deregulacji rynku mleka oraz reformy WPR w polskich gospodarstwach mlecznych w latach 2014–2020*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 4, 2009, s. 133–134.

²⁰ Tamże, s. 130–132.

nie zleży od powierzchni gospodarstwa, Tym samym zróżnicowanie dochodu na członka rodziny i tempo wzrostu jest analogiczne jak dochodu z gospodarstwa. W gospodarstwach o najmniejszej skali produkcji (grupa I) osiągnięty dochód jest na tyle mały, że pokrywa oszacowane kosztów pracy własnej w około 80%. Stopień pokrycia kosztów pracy dochodem wzrasta wraz ze wzrostem skali produkcji, największy jest w gospodarstwach utrzymujących 50 i więcej krów. W roku 2012 dochód z gospodarstwa rolnego pokrywał prawie ośmiokrotnie (7,94) oszacowane koszty pracy rolnika i członków rodziny, natomiast 2,46 krotnie pełne koszty ekonomiczne (praca, ziemia i kapitał)^{21, 22}. Znaczne zmniejszenie pokrycia pełnych kosztów ekonomicznych wynika z tego, że wraz ze wzrostem produkcji mleka wzrasta wyraźnie udział ziemi własnej i kapitału własnego.

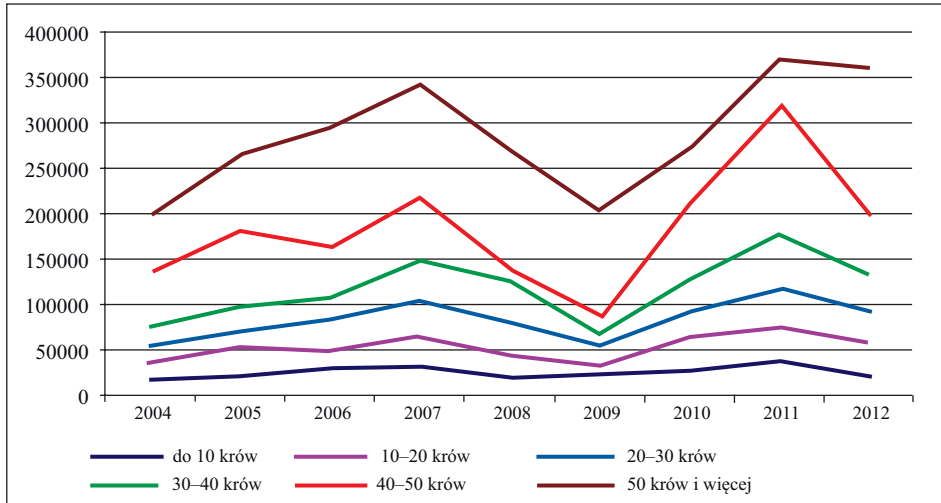
Tabela 4. Dochód z gospodarstwa i stopień pokrycia dochodem oszacowanych kosztów własnych czynników produkcji

Wyszczególnienie	Średnia liczba krów w gospodarstwie w sztukach					
	do 10	10–20	20–30	30–40	40–50	pow.50
Dochód z gospodarstwa rolnego w zł						
2004	17822	36147	56131	75724	136300	198650
2012	23633	59142	95920	134680	197039	360201
2012–2004 (zł)	5811	22995	39789	58956	60739	161551
2004=100 (%)	132,61	163,62	170,89	177,86	144,56	181,32
Dochód na osobę pełnozatrudnioną rodziny (FWU) w zł						
2004	10685	20666	29569	37246	70077	93378
2012	14323	32262	51376	67767	99716	161031
2012–2004 (zł)	3638	11596	21807	30521	29639	67653
2004=100 (%)	134,05	156,11	173,75	181,94	142,29	172,45
Stopień pokrycia dochodem oszacowanych kosztów pracy własnej (krotność)						
2004	0,82	1,64	2,33	2,89	5,43	6,36
2012	0,84	1,86	2,91	3,63	5,29	7,94
2012–2004 (zł)	0,02	0,22	0,58	0,74	–0,14	1,58
2004=100 (%)	102,44	113,41	124,89	125,61	97,42	124,84
Stopień pokrycia dochodem oszacowanych kosztów własnych czynników produkcji (krotność)						
2004	0,52	0,79	1,05	1,18	1,73	1,65
2012	0,61	1,19	1,55	1,76	1,84	2,46
2012–2004 (zł)	0,09	0,40	0,50	0,58	0,11	0,81
2004=100 (%)	117,31	150,63	147,62	149,15	106,36	149,09

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych Polski FADN

²¹ L. Goraj, S. Mańko, *Model szacowania pełnych kosztów działalności gospodarstw rolnych*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3, 2011, s. 48–51.

²² A. Skarżyńska, *Koszty ekonomiczne produkcji mleka – metodyczne ujęcie rachunku oraz wyniki badań w 2009 roku*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3, 2011, s. 147–150.

Rysunek 1. Dochód z gospodarstwa rolnego w latach 2004–2012

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych Polski FADN

Tabela 5. Zadłużenie gospodarstw oraz wielkość zrealizowanych inwestycji netto

Wyszczególnienie	Średnia liczba krów w gospodarstwie w sztukach					
	do 10	10–20	20–30	30–40	40–50	pow.50
Zobowiązania ogółem w zł						
2004	5 523	25 608	38 200	84 104	113 965	257 430
2012	399	26 238	89 165	182 740	260 541	348 470
2012–2004 (zł)	–5 124	630	50 965	98 636	146 576	91 040
2004=100 (%)	7,22	102,46	233,42	217,28	228,61	135,36
Wielkość zrealizowanych inwestycji netto w latach 2004–2012 w zł						
2004–2012	–1053	–18720	217222	343227	847033	919215

Źródło: Obliczenia własne na podstawie bazy danych Polski FADN

Wzrost dochodu wraz ze wzrostem skali produkcji mleka umożliwił gospodarstwom wypracowanie nadwyżki środków finansowych na finansowanie inwestycji netto (inwestycje brutto minus amortyzacja). Wielkość zrealizowanych inwestycji netto w latach 2004–2012 uzależniona była od skali produkcji. W gospodarstwach utrzymujących do 20 krów inwestycje netto były ujemne, oznacza to, że gospodarstwa te nie były w stanie odtworzyć majątku trwałego na poziomie reprodukcji prostej. Zatem w latach 2004–2012 w gospodarstwach o najmniejszej skali produkcji wartość majątku trwałego w roku 2012 w stosunku do roku 2004 zmniejszyła się (por. tab.1). Natomiast gospodarstwa utrzymujące 50 i więcej krów zrealizowały inwestycje netto w wysokości

919 tys. zł. Tym samym majątek trwały zwiększył się w analizowanym okresie o 773 tys. zł.

Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że prowadzenie gospodarstwa większego o dużej skali produkcji jest bardzo trudne bez udziału zewnętrznych źródeł finansowania. Potwierdzają to przeprowadzone badania, z których wynika jednoznacznie że wraz ze wzrostem produkcji mleka wzrasta wyraźnie zadłużenie. W gospodarstwach utrzymujących do 30 krów i powierzchni do 30 hektarów zadłużenie nie przekraczało 50 tys. zł, przy czym w gospodarstwach zaliczonych do pierwszej grupy w roku 2012 wynosiło zaledwie 399 zł. Z kolei w ostatniej grupie gospodarstw, zadłużenie w 2012 roku wynosiło 348 tys. zł, najwyższe było w roku 2014–466 tys. zł, w kolejnych latach spadało.

Podsumowanie

1. Przeprowadzone badania wykazały bardzo duże zróżnicowanie potencjału wytwórczego, sytuacji produkcyjnej i dochodowej gospodarstw mlecznych w zależności od skali produkcji mleka. W roku 2004 gospodarstwa zaliczone do ostatniej grupy (powyżej 50 krów) miały przewagę w stosunku do gospodarstw o najmniejszej produkcji. Po dziewięciu latach przewaga ta znacznie wzrosła w zakresie potencjału produkcyjnego jak i sytuacji ekonomicznej.
2. O możliwościach rozwojowych gospodarstw świadczą między innymi inwestycje jakie realizują. Wartość inwestycji netto jakie zrealizowały w latach 2004–2012 gospodarstwa utrzymujące ponad 50 krów wyniosła 950 tys. złotych. W tym samym czasie gospodarstwa o wielkości stada do 10 krów miały inwestycje netto ujemne. Zatem wartość majątku trwałego w latach 2004–2012 w tej grupie gospodarstw zmalała o 15, 6 tys. złotych, a w gospodarstwach utrzymujących ponad 50 krów wzrosła o 773,1 tys. zł.
3. Sytuacja na rynku mleka wyrażona wysokością cen jakie rolnicy otrzymują za sprzedane mleko ma szczególne znaczenie dla gospodarstw o dużej skali produkcji, które w większym stopniu odczuwają skutki spadku cen niż gospodarstwa o małej produkcji. Potwierdza to przeprowadzona analiza z której wynika, że szczególnie duży spadek wartości produkcji i dochodu miał miejsce w latach 2007–2009, kiedy to wystąpił znaczny spadek cen na mleko.
4. W gospodarstwach o małej skali produkcji, utrzymujących do 10 krów podstawową barierą ograniczającą rozwój jest nie tylko mały potencjał produkcyjny (mała powierzchnia tych gospodarstw oraz mały majątek produkcyjny). Ale także niska efektywność produkcji w tych gospodarstwach – zdecydowanie niższa wydajność mleka od krowy, gorsze wykorzystanie powierzchni paszowej i niższa intensywność produkcji w stosunku do gospodarstw o większej skali produkcji. Z przeprowadzonych badań wynika, że po likwidacji kwot mlecznych, gospodarstwa utrzymujące do 20 krów będą miały duże trudności z utrzymaniem się na rynku.

Literatura

- Czakowska H., Sass R., *Wpływ wielkości stada i mleczości krów na koszty produkcji mleka w gospodarstwach utrzymujących bydło mleczne*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, nr 2, Bydgoszcz 2009.
- Goraj L., Mańko S., *Model szacowania pełnych kosztów działalności gospodarstw rolnych*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3, 2011.
- Guba W., Dąbrowski J., *Deregulacja rynku mleka w Unii Europejskiej – skutki i zalecenia dla Polski*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 99, z.1, 2012.
- Hamulczuk M., Stańko S., *Ekonomiczne skutki likwidacji kwot mlecznych w Unii Europejskiej – wyniki symulacji z wykorzystaniem modelu AGMEMOD*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3, 2014.
- Kołoszycz E., Wilczyński A., *Ekonomiczne skutki deregulacji rynku mleka oraz reformy WPR w polskich gospodarstwach mlecznych w latach 2014–2020*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 4, 2009.
- Malak-Rawlikowska A., *Kwotowanie produkcji mleka i jego skutki na przykładzie wybranych krajów Unii Europejskiej*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 93, z. 1. 2006.
- Manteuffel R., *Ekonomika i organizacja gospodarstwa rolniczego*, PWRiL Warszawa 1979.
- Mańko S., *Wpływ wielkości stada i wydajności mlecznej krów na koszty produkcji mleka*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 93, z. 2. 2007.
- „Rynek mleka stan i perspektywy”, nr 47, Warszawa 2014.
- Sass R., *Polskie gospodarstwa mleczne na tle państw członkowskich UE-15*. „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 96, z. 3, 2009.
- Skarżyńska A., *Koszty ekonomiczne produkcji mleka – metodyczne ujęcie rachunku oraz wyniki badań w 2009 roku*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3, 2011.
- Skarżyńska A., *Wpływ wydajności mlecznej krów na opłacalność produkcji mleka.* „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1, 2012.
- Ziętara W., *Organizacja i ekonomika produkcji mleka w Polsce, dotychczasowe tendencje i kierunki zmian*. „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 99, z. 1, 2012.
- Ziętara W. (red.), *Polskie gospodarstwa z chowem bydła na tle wybranych krajów*, IERiGŻ PIB, Warszawa 2013.

Michał Soliwoda¹

Cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw rolniczych a ich wyniki finansowe

Wprowadzenie

Kondycja finansowa każdego podmiotu gospodarczego, w tym również rodzinnego gospodarstwa rolniczego, jest wynikiem oddziaływania szeregu czynników, dosyć ściśle ze sobą powiązanych. Ocena kondycji finansowej podmiotów gospodarczych jest złożoną kwestią metodyczną. Wynika to m.in. wieloaspektowości działalności przedsiębiorstw, co przekłada się na konieczność uwzględnienie obszernego zbioru miar i wskaźników finansowych. W konsekwencji nowe podejścia metodyczne uwzględniają syntetyczne wskaźniki służące do oceny kondycji finansowej (skonstruowane m.in. o metody wielowymiarowej analizy porównawczej).

Identyfikacja czynników kształtujących kondycję finansową podmiotów sektora rolnego stanowi wysoce złożone zagadnienie, gdyż wymaga uwzględnienia wiązki determinant i interakcji między nimi. Wyróżnić należy czynniki egzogeniczne (poza kontrolą gospodarstwa, w tym determinanty związane z polityką rolną, na poziomie UE – WPR, czy krajowym, a także koniunkturą rynkową), a także endogeniczne („wewnątrz” podmiotu). Zgodnie ze współczesnym tendencjami w nauce finansów, możliwa jest (pod pewnymi warunkami) eksploracja czynników psychologicznych kształtujących obraz sytuacji finansowej – na poziomie decydena.

W Polsce, podobnie jak w większości państw zachodnich, występuje ciągle ewoluujący model rolnictwa rodzinnego. W strukturze gospodarstwa rolniczych dominującą rolę odgrywają podmioty, w których kierujący łączą funkcję menedżerską z kontrolą właścicielską. Ponadto, ryzyko wiążące się z produkcją rolniczą ponoszą członkowie rodziny kierującego. Jak stwierdza F. Tomczak, „(...)

¹ Michał Soliwoda – dr inż., Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.

w Polsce dominuje biznes rolniczy, a rolnictwo staje się coraz bardziej normalną działalnością gospodarczą związaną z efektami, tj. dochodem i zyskiem”. Implikuje to wniosek, że cechy społeczno-demograficzne kierujących (przede wszystkim płeć, wiek, wykształcenie) mogą decydować o zdolności do uzyskiwania przez gospodarstwo określonych wyników ekonomicznych i finansowych. Ramy działalności gospodarstwa rolniczego tworzą też kryteria efektywności ekonomicznej/finansowej, z tradycyjnym imperatywem maksymalizowania dochodu rolniczego. Skłania to do poszukiwania pozarolniczych źródeł dochodu w przypadku osiągnięcia nadwyżek ekonomicznej na niesatysfakcjonującym poziomie.

Szereg zmian społeczno-demograficznych (starzenie się, dotyczące również ludność wiejską, migracje do miast i obszarów podmiejskich, zmiany modelu rodzin, tj. odejście od wielopokoleniowości, widoczny wzrastający poziom wykształcenia) uzasadnia próbę zidentyfikowania zależności między cechami społeczno-demograficznymi kierowników gospodarstw rolniczych, a ich wynikami finansowymi. Istniejąca w polskiej literaturze ekonomicznej luka badawcza wskazuje na potrzebę usystematyzowania dotychczasowego stanu wiedzy w tym zakresie.

Cel i metody badań

Celem opracowania jest próba identyfikacji zależności między cechami społeczno-demograficznymi (płeć, wiek, wykształcenie) kierowników gospodarstw rolniczych a ich wynikami finansowymi. Cele szczegółowe obejmują: (1) przedstawienie struktury kierujących gospodarstwami rolnymi według cech społeczno-demograficznych (2) ustalenie kierunku i siły zależności między cechami społeczno-demograficznymi kierowników gospodarstw towarowych w ramach Polskiego FADN, a kondycją finansową tych podmiotów, (3) skonstruowanie modelu konceptualnego, ilustrującego wybrane zależności (uwzględniając podejście meta-analityczne). Materiał badawczy obejmuje dane GUS (głównie Powszechny Spis Rolny 2010). Wykorzystano ponadto wyniki analiz statystycznych IERiGŻ-PIB, w celu zilustrowania oddziaływania charakterystyk socjo-demograficznych kierowników gospodarstw rolniczych na ich wybrane wskaźniki finansowe. W artykule wykorzystano metodę studiów literaturowych, metodę dokumentacyjną, opis statystyczny, a także elementy metod heurystycznych.

Wyniki badań i dyskusja

Struktura kierujących gospodarstwami rolniczymi według cech społeczno-demograficznych

Kompleksowy obraz polskiego sektora rolnego dostarczają wyniki Powszechnego Spisu Rolnego. Tabele 1–4 przedstawiają strukturę kierujących według powierzchni użytków rolnych i analizowanych cech socjo-demograficznych (płeć, wiek – tzw. ekonomiczne grupy wieku, posiadania wykształcenie rolnicze, poziom wykształcenia). Niespełna 67% kierujących gospodarstw rolniczych sta-

nowili mężczyźni (tab. 1). Należy też zwrócić uwagę na fakt, że zaledwie 10% kierujących gospodarstwami o powierzchni powyżej 20 ha użytków rolnych było płci żeńskiej. Zdecydowana przewaga mężczyzn jako kierujących gospodarstwami wielkoobszarowymi może wynikać z tradycyjnego pojmowania ról społecznych na obszarach wiejskich.

Tabela 1. Kierujący gospodarstwami rolniczymi według kryterium płci i grup obszarowych

Grupy obszarowe	Płeć				Liczba kierujących w danej grupie obszarowej [tys.]
	Mężczyzna		Kobieta		
	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	
< 5 ha	709,7	59,29	487,4	40,71	1197,2
5–10 ha	257,7	74,41	88,6	25,59	346,3
10–20 ha	186,0	83,19	37,6	16,81	223,5
20–50 ha	86,9	89,59	10,1	10,41	97,0
50–100 ha	15,5	90,41	1,6	9,59	17,1
>100 ha	8,8	89,04	1,1	10,96	9,9
Razem	1264,6	66,87	626,4	33,13	1891,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (Powszechny Spis Rolny 2010).

Tabela 2 przedstawia strukturę kierujących gospodarstwami rolniczymi według kryterium wieku (ekonomicznych grup wieku) i grup obszarowych. Niepełna połowę wszystkich kierujących stanowiły osoby w wieku produkcyjnym niemobilnym (45–59 lat – kobiety, 45–64 lat – mężczyźni). Osoby w wieku poprodukcyjnym stanowiły około 19% kierujących gospodarstwami o powierzchni poniżej 5 ha. Ma to swoje pozytywne konsekwencje, gdyż procesy koncentracji kapitału dotyczą „scalania” gospodarstw o najniższej żywotności ekonomicznej. Ponadto niespełna 47% kierujących gospodarstwami należących do grupy obszarowej 20–50 ha należało do grupy wiekowej „produkcyjną mobilną”. Niepokojącym zjawiskiem z punktu widzenia jakości w podmiotach o najwyższym areale może być udział zaledwie około 5,7% osób w wieku produkcyjnym mobilnym. Można wskazać pewną prawidłowość, że im większy areal gospodarstwa, tym większy udział stanowiły osoby nim kierujące w wieku produkcyjnym mobilnym. Przemiany strukturalne, prowadzące w rezultacie do bardziej efektywnego wykorzystania zasobów, powinny wiązać się też odmłodzeniem „kierownictwa” gospodarstw rolniczych. Procesy inwestycyjne wiążą się ze strategicznym zarządzaniem finansami, ponadto osoby młodsze na ogół chętniej korzystają ze wsparcia w formie subsydiów unijnych.

Tabela 2. Kierujący gospodarstwami rolniczymi według ekonomicznych grup wieku i grup obszarowych

Grupy obszarowe	Ekonomiczne grupy wieku						Liczba kierujących w danej grupie obszarowej [tys.]
	Produkcyjny mobilny		Produkcyjny niemobilny		Poprodukcyjny		
	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	
< 5 ha	400,9	33,49	565,9	47,27	230,3	19,23	1197,2
5–10 ha	143,5	41,44	179,8	51,91	23,0	6,65	346,3
10–20 ha	99,5	44,52	117,1	52,40	6,9	3,08	223,5
20–50 ha	45,6	46,96	49,6	51,11	1,9	1,94	97,0
50–100 ha	8,2	47,64	8,6	50,20	0,4	2,17	17,1
>100 ha	3,8	38,38	5,7	57,28	0,4	4,34	9,9
Razem	701,5	37,09	926,7	49,01	262,9	13,90	1891,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (Powszechny Spis Rolny 2010).

Jak wynika z tabeli 3, zaledwie 41% kierujących gospodarstwami legitymowała się wykształceniem rolniczym. O ile w grupie podmiotów o najniższym areale (do 5 ha) wyraźnie dominowały osoby bez wykształcenia rolniczego (około 69%), to grupie obszarowej 5–10 ha połowę kierujących stanowiły już osoby dysponujące wykształceniem kierunkowym. Warto zauważyć, że największy udział kierujących z wykształceniem rolniczym odnotowano w grupie gospodarstw wielkoobszarowych. Jest to korzystne z punktu widzenia efektywności gospodarowania, a także umiejętnego posługiwania się ekonomią specjalizacji/dywersyfikacji. Umiejętny transfer różnego rodzaju innowacji (w tym o charakterze organizacyjnym, dotyczącym metod zarządzania) w znacznym stopniu zależy od predyspozycji kierującego.

Wśród ogółu kierujących gospodarstwami, najbardziej znaczący udział (58,1%) mają osoby legitymujące się co najwyżej wykształceniem zawodowym (tab. 4). Co więcej, większość kierowników (niespełna 57%) gospodarstw o najniższym areale (do 5 ha użytków rolnych) charakteryzowało się tym wspomnianym poziomem edukacji. W tym przypadku bardziej istotny okazuje się doświadczenie wielu lat pracy na roli.

Generalnie, można odnotować prawidłowość, że ze wzrostem areалу gospodarstw, znacząco zwiększał się udział kierujących legitymujących się wykształceniem wyższym. Zarządzający będący absolwentami uczelni stanowili niespełna 40% kierujących gospodarstw wielkoobszarowymi. Ma to swoje pozytywne implikacje, wskazane przy znaczeniu edukacji rolniczej.

Tabela 3. Kierujący gospodarstwami rolniczymi według ekonomicznych kryterium posiadania wykształcenia rolniczego i grup obszarowych

Grupy obszarowe	Posiadania wykształcenia rolniczego				Liczba kierujących w danej grupie obszarowej [tys.]
	Wykształcenie rolnicze		Brak wykształcenia rolniczego		
	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	
< 5 ha	367,8	30,72	829,4	69,28	1197,2
5–10 ha	174,8	50,46	171,6	49,54	346,3
10–20 ha	142,1	63,56	81,5	36,44	223,5
20–50 ha	71,0	73,19	26,0	26,81	97,0
50–100 ha	12,9	75,01	4,3	24,99	17,1
>100 ha	7,5	76,06	2,4	23,94	9,9
Razem	776,0	41,04	1115,0	58,96	1891,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (Powszechny Spis Rolny 2010).

Tabela 4. Kierujący gospodarstwami rolniczymi według kryterium poziomu wykształcenia i grup obszarowych

Grupy obszarowe	Poziom wykształcenia						Liczba kierujących w danej grupie obszarowej [tys.]
	Wyższe		Średnie*		Zawodowe i poniżej**		
	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	Liczba osób [tys.]	Udział w liczbie kierujących w danej grupie obszarowej [%]	
< 5 ha	131,3	11,0	385,6	32,21	680,3	56,83	1197,2
5–10 ha	29,6	8,5	99,6	28,77	217,1	62,68	346,3
10–20 ha	18,1	8,1	65,8	29,44	139,6	62,47	223,5
20–50 ha	9,3	9,6	33,8	34,80	53,9	55,56	97,0
50–100 ha	3,1	17,9	7,0	40,84	7,1	41,21	17,1
>100 ha	3,9	39,2	4,0	40,59	2,0	20,17	9,9
Razem	195,2	10,3	595,9	31,51	1100,0	58,17	1891,1

Objaśnienia: *policealne i średnie zawodowe, średnie ogólnokształcące, ** zasadniczne zawodowe, gimnazjalne, podstawowe, podstawowe nieukończone i bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (Powszechny Spis Rolny 2010).

Reasumując, osoby płci męskiej, z wykształceniem wyższym kierunkowym stanowiły trzon kadry kierowniczej w gospodarstwach wielkoobszarowych. Znaczej uwagi wymaga sytuacja w gospodarstwach o powierzchni do 5 ha użytków rolnych, gdzie problemem jest słabsze wykształcenie kierujących, a także znaczny udział osób w wieku poprodukcyjnym. Niekorzystna struktura wiekowa kierownictwa gospodarstw może implikować spowalnianie przemian strukturalnych w polskim rolnictwie.

Oddziaływanie cech społeczno-demograficznych na wybrane wskaźniki kondycji finansowej – zależności regresyjne i ujęcie modelowe

Tabela 5 przedstawiono kształtowanie się mierników i wskaźników finansowych dla panelu gospodarstw rolniczych osób fizycznych uczestniczących w systemie FADN. Podmioty, wchodzące w skład panelu, prowadziły nieprzerwaną rachunkowość i sprawozdawczość finansową w latach 2005–2011. Można mówić o korzystnej sytuacji płynnościowej, choć problemem była stagnacja w zakresie efektywności techniczno-ekonomicznej. Choć jest to zbiorowość dosyć zróżnicowana, analizy statystyczne z wykorzystaniem panelu dosyć dobrze ilustrują oddziaływanie wsparcia unijnego i dotacji budżetowych na kondycję ekonomiczno-finansową gospodarstw.

Tabela 5. Wybrane mierniki i wskaźniki finansowe dla panelu gospodarstw osób fizycznych w latach 2005–2011

Wyszczególnienie	Jednostka	Lata 2005–2007	Lata 2008–2010	2010	2011	$\frac{2011}{2010} \times 100$
Rentowność aktywów ogółem (1)	%	7,9	7,1	9,7	11,2	115,3
Zwrot gotówkowy z kapitału własnego	%	15,1	16,5	18,4	18,3	99,7
Zwrot gotówkowy z aktywów ogółem	%	13,2	14,3	15,8	15,9	100,9
Udział nadwyżki bezpośredniej w produkcji rolniczej	%	56,4	52,9	56,7	56,1	98,9
Płynność bieżąca	krotność	4,0	4,1	4,3	4,8	112,8
Płynność szybka	krotność	1,6	1,6	1,7	1,9	111,2
Pokrycie kredytów ogółem przepływami pieniężnymi	krotność	0,8	0,8	0,8	0,9	105,8
Wskaźnik generowania gotówki (1)	%	0,011	0,012	0,011	0,010	93,4

Źródło: modyfikacja Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych, Raport PW nr 82, J. Kulawik (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 159–160.

Stopa subsydiowania (1) obrazuje relację sumy wsparcia dopłat do działalności inwestycyjnej, dopłaty do inwestycji i rekompensaty za mleko do produkcji roślinnej i zwierzęcej. Była ona ujemnie skorelowana ze wskaźnikami efektywności ekonomiczno-finansowej, przy czym zależności te były istotne statystycznie (tab. 6). Oddziaływanie wieku kierownika było dosyć niejednoznaczne, a w przypadku poziomu edukacji istotne okazywało się ukończenie szkoły średniej.

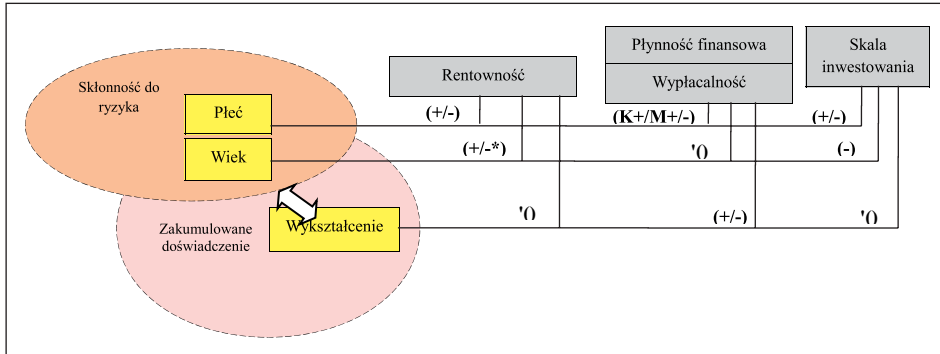
Tabela 6. Wybrane modele regresji dla panelu gospodarstw osób fizycznych (rok 2011)

Zmienne niezależne	ROA(1)			ZGKW*			ZGAO**			Nadwyżka bezpośrednia/ produkcja rolnicza		
	wsp.reg. ***	test t-Studenta	p	wsp.reg.	test t-Studenta	p	wsp.reg.	test t-Studenta	p	wsp.reg.	test t-Studenta	p
Stopa subsydiowania (1)	-0,154	-9,735	0,000	-0,078	-4,257	0,000	-0,066	-4,144	0,000	-0,177	-8,972	0,000
Wiek kierownika	-0,016	-1,750	0,080	0,012	1,180	0,238	0,012	1,286	0,198	0,008	0,755	0,450
Wykształcenie zasadnicze	-0,564	-0,975	0,329	0,089	0,133	0,894	0,040	0,069	0,945	-0,697	-0,966	0,334
Wykształcenie średnie	0,156	0,266	0,791	0,394	0,585	0,559	0,341	0,577	0,564	-0,773	-1,057	0,290
Wykształcenie wyższe	-0,603	-0,825	0,409	-0,010	-0,012	0,990	0,020	0,027	0,979	-1,610	-1,767	0,077

Objaśnienia: * zwrot gotówkowy z kapitału własnego, ** zwrot gotówkowy z aktywów ogółem, *** współczynnik regresji

Źródło: modyfikacja Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych, Raport PW nr 82, J. Kulawik (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 159–160.

Rysunek 1 przedstawia w formie uproszczonego modelu koncepcyjnego zależności między cechami społeczno-demograficznymi kierujących a podstawowymi kategoriami finansowymi tych podmiotów gospodarczych. O ile dosyć jednoznacznie wydają się powiązania czynników wynikających ze zgromadzonego w cyklu życia doświadczenia (tj. wykształcenie i wiek), trudno jest wskazać jednoznaczny wpływ płci na efektywność finansową. Relatywnie wyższy poziom awersji do ryzyka może skłaniać kobiety-kierowniczki do ostrożniejszego zarządzania kapitałem obrotowym netto, a także podejmowania projektów inwestycyjnych w gospodarstwie.

Rys. 1. Oddziaływanie cechy socjo-demograficznych na wybrane kategorie finansowe gospodarstwa – uproszczony model konceptualny

Objaśnienie: + oddziaływanie dodatnie, - oddziaływanie ujemne, +/- niejednoznaczne, trudne do określenia; * poprawa efektywności operacyjnej wraz z wiekiem, ale spadek efektywności finansowej.

Źródło: opracowanie własne.

Wnioski i rekomendacje

1. Wzrastające tempo przemian strukturalnych na polskiej wsi wymaga dokładniejszej eksploracji procesów społeczno-demograficznych². Procesy koncentracji kapitału w polskim rolnictwie prowadzą do włączania zasobów ekonomicznych gospodarstw małych, o słabej kondycji do podmiotów o dużej żywotności ekonomicznej³. Nie bez znaczenia jest występowanie tradycyjnego modelu dziedziczenia na polskiej wsi, znacząco różniącego się od wzorców w Europie Zachodniej (Dania, Holandia, Belgia). Zwrot ku większej skali produkcji i towarowości, przy spełnieniu imperatywu zrównoważenia, wymaga od decydentów politycznych koncentracji na potrzebach kierujących w gospodarstwach rozwojowych, zwiększających wyposażenie w zasoby ekonomiczne.

2. Choć PROW 2014–2020 będzie oferował spektrum narzędzi, służących intensyfikacji przemian struktury agrarnej⁴, m.in. działania 7.7 (Rozwój gospodarstw i działalności rolniczej), 7.2 (Transfer wiedzy i działalność informacyjna),

² Na ten aspekt wyraźnie wskazuje m.in. M. Dudek, por. M. Dudek, *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, Raport PW nr 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.

³ Jak zauważa W. Józwiak, reakcją polskich gospodarstwa na akcesję stało się wykorzystanie „różnorodnych innowacji owocujących postępowaniem technicznym (...), co w sumie przynosiło im poprawę efektywności produkcji mimo niekorzystnego wpływu zmian klimatu”; W. Józwiak, *Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002–2010. Powszechny Spis Rolny 2010*, W. Józwiak, W. Ziętała (red.), GUS, Warszawa 2013, s. 195. W rezultacie efekcie, wyodrębniła się grupa gospodarstw „przodujących”.

⁴ Por. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Projekt Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (PROW 2014–2020), 7 kwietnia 2014.

istotne jest też uwzględnienie kanałów oddziaływania krajowej polityki rolnej. Wydaje się istotne wyeksponowanie w programach krajowych roli wykształcenia kierunkowego, powiązanego z umiejętnościami zarządzania w warunkach niepewności. Może to być ważnym elementem wzmacniającym osnowę siatki bezpieczeństwa (*safety net*) w rolnictwie.

3. W przypadku gospodarstwa o niewielkim areale ważne wydaje się zidentyfikowanie powiązań między cechami społeczno-demograficznymi a skłonnością do podejmowania decyzji finansowych, wiążących się z określonym poziomem ryzyka. Modele zagrożenia finansowego powinny odpowiadać na pytanie, w jakim stopniu wiek, a także wykształcenie kierunkowe mogą stymulować „ostrożnościowe” zarządzania płynnością finansową, czy kształtowanie struktury kapitałowej gospodarstwa.

4. Mechanizm oddziaływania cech socjo-demograficznych kierowników gospodarstw na decyzje finansowe (w konsekwencji, sytuację finansową podmiotów) może zostać dokładniej rozpoznany za pomocą warsztatu badawczego pokrewnych nauk społecznych. Szczególnie istotne znaczenie może mieć sondaż diagnostyczny, a także eksperyment ekonomiczny, przeprowadzony na rozsądnie dobranych próbach badawczych.

Literatura

- Barry P.J., Ellinger P.N., Hopkin J.A., Baker C.B., *Financial Management in Agriculture*, Interstate Publishers, Inc., Danville 2000.
- Benhabib J., Spiegel M.M., *The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data*, „Journal of Monetary Economics”, no. 2, 1994.
- Bhattacharjee A., Han J., *Financial distress of Chinese firms: Microeconomic, macroeconomic and institutional influences*. „China Economic Review”, volume 30, September 2014, 2014.
- Bigelli M., Martín-Ugedo J.F., Sánchez-Vidal F.J., *Financial conservatism of private firms*, „Journal of Business Research”, volume 67, issue 11, November 2014, 2014.
- Bogacka-Kisiel E., *Gospodarstwo domowe jako podmiot gospodarczy*, [w:] *Finanse osobiste. Zachowania – produkty – strategie*, E. Bogacka-Kisiel (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Bywalec Cz., *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych (3), Raport PW nr 82, J. Kulawik (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
- Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie go-

- spodarstw i przedsiębiorstw rolniczych (2), Raport PW nr 46, J. Kulawik (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.
- Dudek M., *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, Raport PW nr 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
- GUS, *Pracujący w gospodarstwach rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010*, Warszawa 2012.
- Józwiak W., *Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002–2010. Powszechny Spis Rolny 2010*, W. Józwiak, W. Ziętara (red.), GUS, Warszawa 2013.
- Karwat-Woźniak B., *Przeobrażenia w cechach społeczno-demograficznych kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w warunkach nasilającej się konkurencji w świetle badań terenowych*, [w:] *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*. P. Chmieliński, M. Dudek, B. Karwat-Woźniak, W. Krupin, A. Maksymenko, A. Wrzochalska), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
- Kata R., *Przesłanki oraz mikroekonomiczne determinanty korzystania przez rolników z kredytów bankowych*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, nr 5, 2012.
- Kayo E.K., Kimura H., *Hierarchical determinants of capital structure*, „Journal of Banking & Finance”, volume 35, issue 2, February 2011, 2011.
- Kurek E.I., Pomianek I., *Przedsiębiorczość kobiet – przegląd literatury oraz wybrane wyniki badań empirycznych*, [w:] *Rynek pracy na obszarach wiejskich Mazowsza – perspektywa gender*, J. Sawicka (red.), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2013.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Projekt Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (PROW 2014–2020)*, 7 kwietnia 2014.
- Reddy A.A., Bantilen M.C.S., *Competitiveness and technical efficiency: Determinants in the groundnut oil sector of India*, „Food Policy”, no. 3, 2012.
- Sawicka J., *Podsumowanie*, [w:] *Rynek pracy na obszarach wiejskich Mazowsza – perspektywa gender*, J. Sawicka (red.), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2013.
- Schubert R., Brown M., Gysler M., Brachinger H.W., *Gender specific attitudes towards risk and ambiguity: an experimental investigation*, Institut für Wirtschaftsforschung, Eidgenössische Technische Hochschule, Zürich 2000.
- Soliwoda M., *Bezpieczeństwo finansowe gospodarstw rolniczych w Polsce z perspektywy wspólnej polityki rolnej*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3(164), 2014.
- Szandula J., *Prognozowanie i ocena kondycji finansowej przedsiębiorstwa na tle konkurencji przy użyciu wielowymiarowej analizy porównawczej*, „Prace i Materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego”, nr 4/8, 2011.
- Tomczak F., *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.

- Wolz A., Weiß W., Herzfeld Th., *Demographischer Wandel, öffentliche Daseinsvorsorge und Landwirtschaft in den ländlichsten Räumen: Erfahrungen aus Sachsen-Anhalt*, "Berichte über Landwirtschaft", Band 92, Heft 2, August 2014;
- Zaleśkiewicz T., *Psychologia ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Ziętara W., *Miary wielkości gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 96, z. 4, 2010.
- Ziętara W., *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa rolniczego*, Centrum Informacji Menedżera/FAPA, Warszawa 1998.

Znaczenie produktów regionalnych w funkcjonowaniu gospodarstw rodzinnych

Wprowadzenie

W literaturze przedmiotu funkcjonuje wiele definicji rodzinnego gospodarstwa rolnego. Ostateczny kształt tego pojęcia jest uwarunkowany kryterium wedle którego jest ono określone. I tak inaczej będzie wyglądała definicja o charakterze ekonomicznym, a inaczej o charakterze społecznym, czy kulturowym². W 2012 roku, mając na uwadze zróżnicowanie rolnictwa na świecie, FAO podjęło próbę określenia uniwersalnej definicji gospodarstw rodzinnych. Według tego określenia mówiąc o rodzinnym gospodarstwie rolnym należy mieć na uwadze: ograniczony dostęp do zasobów ziemi rolniczej i kapitału, wykorzystywanie w procesach produkcyjnych głównie zasobów pracy członków rodziny oraz pozyskiwanie większości dochodów z działalności rolniczej, leśnictwa bądź rybołówstwa. Gospodarstwa rodzinne stanowią ogromną większość wszystkich gospodarstw rolnych w UE, według danych statystycznych jest ich blisko 97% gospodarstw rolnych. Zajmują one około 69% powierzchni użytków rolnych w UE, a ich średnia wielkość wynosi 10 ha, natomiast korporacyjne gospodarstwa rolne są średnio 15 razy większe (152 ha). Chociaż rodzinne gospodarstwa rolne mogą być równoznaczne z prowadzeniem działalności rolniczej na małą skalę, model rodzinny istnieje również w 60% gospodarstw należących do klasy gospodarstw rolnych o największej powierzchni (co najmniej 100 ha) w UE³.

Od 2004 polskie rolnictwo zostało objęte, wspólnymi dla wszystkich krajów członkowskich Unii Europejskiej, zasadami Wspólnej Polityki Rolnej. Głównym założeniem WPR jest wielofunkcyjny program rozwoju obszarów

¹ Agnieszka Tłuczak – dr, Uniwersytet Opolski, Wydział Ekonomiczny.

² http://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/k8/agenda/seminaria/2014/140211/drygas.pdf.

³ Słowo wstępne, [w:] „Przegląd obszarów wiejskich” nr 17, zima 2013, s. 2.

wiejskich, a zasadniczym jego zadaniem jest poprawa warunków życia i pracy na wsi, a także zrównanie poziomu życia ludności miejskiej i wiejskiej. W program rozwoju wielofunkcyjnego znakomicie wpisuje się rozwój produktów regionalnych (szczególnie żywnościowych). Chemizacja procesu wytwarzania i przetwarzania żywności sprawia, że zyskują produkty regionalne, stają się pożądane przez coraz większe grono odbiorców. Dzięki swojemu dziedzictwu kulturowemu przekazywanemu z pokoleń na pokolenie są one realną szansą na rozwój obszarów wiejskich. Ze względu na pracochłonny sposób wytwarzania generują nowe miejsca pracy, są ważnym elementem promocji, a także elementem atrakcyjności obszarów wiejskich. Charakteryzując się przede wszystkim jakością i unikatowością produkty regionalne stają się coraz ważniejszym produktem pochodzącym z gospodarstw rodzinnych [Kauf Tłuczak, 2010⁴].

Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, że produkty regionalne są doskonałym narzędziem promocji obszarów wiejskich, a co za tym idzie mogą wpłynąć na poprawę sytuacji dochodowej gospodarstw rodzinnych. Bazę empiryczną opracowania stanowiły wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w lipcu 2014 roku. Spośród wielu sposobów doboru próby do badań wybrano dobór przypadkowy z cechami doboru warstwowego. Badania przeprowadzone były na terenie województwa opolskiego, a badaniu poddana została taka liczba respondentów, która pozostaje w proporcji do liczby mieszkańców województwa polskiego⁵. Badaniem objęto grupę 1245 osób o różnych cechach społeczno-ekonomicznych mieszkających na terenie województwa opolskiego. Wyniki opracowano na podstawie 1046 poprawnie wypełnionych kwestionariuszy⁶. W celu zbadania i określenia siły zależności pomiędzy wybranymi cechami w populacji zastosowano test χ^2 oraz inne testy nieparametryczne⁷.

Cel i metody

Celem pracy jest przedstawienie polskiego rynku produktów regionalnych oraz wykazanie znaczenia tychże produktów dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych. Ponadto przedstawiono problem z jednoznacznym zdefiniowaniem gospodarstwa rodzinnego. Artykuł jest próbą wskazania szans rozwoju

⁴ S. Kauf, A. Tłuczak, *Marka produktów regionalnych jako narzędzie promocji obszarów wiejskich* (na przykładzie województwa opolskiego), [w:] „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 4(18) 2010, s. 61–72.

⁵ Badaniu poddano tylko osoby powyżej 18 lat, tzn. te, które zazwyczaj samodzielnie podejmują decyzje w prowadzonych przez siebie gospodarstwach domowych.

⁶ Kwestionariusz zawierał 16 pytań. Wyniki uwzględniają tylko te osoby, które mieszkają na terenie województwa opolskiego.

⁷ Test χ^2 jest nieparametrycznym testem niezależności, który pozwala w sposób syntetyczny porównać rozkład liczebności empirycznych z rozkładem liczebności teoretycznych. Statystyka wykorzystywana w teście ma postać: $\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(n_{ij} - e_{ij})^2}{e_{ij}}$, gdzie n_{ij} są to zaobserwowane liczebności w tym wierszu i w tej kolumnie, e_{ij} - oczekiwane liczebności w tym wierszu i w tej kolumnie.

i dywersyfikacji działalności wynikających z wprowadzenia do dotychczasowej działalności gospodarstwa produktów regionalnych.

W niniejszym opracowaniu wykorzystano wtórne materiały źródłowe pochodzące z Głównego Urzędu Statystycznego oraz FAO i Eurostatu. Dane pierwotne to dane pozyskane z kwestionariuszy ankiety przeprowadzonej w lipcu 2014 roku wśród 1245 osób. Ankietowani to mieszkańcy województwa opolskiego nabywający produkty regionalne oraz wykazujący zainteresowanie tematyką produktów regionalnych.

Rynek produktów regionalnych w Polsce

Rynek produktów tradycyjnych jest rynkiem niszowym rządzącym się swoimi prawami. Wytwarzanie tych produktów dokonuje się według tradycyjnych receptur, z tradycyjnych surowców, według tradycyjnych technologii. Ograniczone jest więc stosowanie postępu technicznego, upraszczanie technologii, przyspieszanie pewnych faz, jak również automatyzacja, czyli to, co wpływa na obniżkę kosztów. Dystrybucja zaś produktów jest utrudniona. Ponieważ polscy konsumenci nie znają produktów tradycyjnych, więc rynek jest nieduży⁸. Tradycyjne produkty żywnościowe to zazwyczaj produkty rolne i środki spożywcze oraz napoje spirytusowe, których jakość lub wyjątkowe cechy i właściwości wynikają ze stosowania tradycyjnych metod produkcji, za które uważa się metody wykorzystywane, od co najmniej 25 lat, a ponadto, które stanowią element tożsamości danego regionu”. Polski rynek produktów regionalnych odznacza się dużą różnorodnością i atrakcyjnością (tab.1). Łącznie w Polsce jest zarejestrowanych 1314 produktów regionalnych, najwięcej w województwie podkarpackim – 166, a najmniej w województwie warmińsko-mazurskim – 25. Na liście produktów regionalnych znajdują się zarówno produkty spożywcze jak i wyroby rękodzielnicze. Jednym z głównych celów powstania tej listy jest właśnie promocja regionalnych przysmaków na terenie kraju, po to, aby następnie móc je skutecznie promować na arenie międzynarodowej. Najważniejszą organizacją zrzeszającą producentów żywności regionalnej jest Polska Izba Produktu Regionalnego i Lokalnego.

Zarejestrowane i chronione produkty można określić jako wizytówkę europejskiej żywności i rolnictwa oraz ze względu na fakt, że świadczą one o różnorodności kulturowej całej wspólnoty, dla ich producentów przewidziane są specjalne ułatwienia finansowe, mające na celu zachęcenie ich do produkcji i promowania tych produktów. Producenci mogą ubiegać się w Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa o refinansowanie poniesionych wydatków na sporządzenie specyfikacji, a w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 zaplanowano uruchomienie dwóch działań bezpośred-

⁸ A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*. „Zeszyty Naukowe SGGW” w Warszawie, „Problemy Rolnictwa Światowego”, t. 4(19), s. 397–407.

Tabela 1. Liczba zarejestrowanych produktów regionalnych w poszczególnych województwach (stan na 15.10.2014)

Województwo	Liczba produktów regionalnych	Województwo	Liczba produktów regionalnych
dolnośląskie	44	mazowieckie	73
lubuskie	34	lubelskie	127
wielkopolskie	90	łódzkie	75
kujawsko-pomorskie	54	podkarpackie	166
zachodnio-pomorskie	29	świętokrzyskie	70
warmińsko-mazurskie	25	śląskie	137
podlaskie	50	małopolskie	124
pomorskie	156	opolskie	60

Źródło: Lista produktów regionalnych, <http://www.minrol.gov.pl/Jakosc-zywnosci/Produkty-regionalne-i-tradycyjne/Lista-produktow-tradycyjnych>, (15.10.2014).

nio dotyczących tych wyrobów. Było to: uczestnictwo rolników w systemach jakości żywności (w ramach tego działania producenci rolni będą mogli ubiegać się o zwrot kosztów stałych związanych z uczestnictwem w danym systemie jakości żywności, w tym kosztów kontroli zgodności procesu produkcji z obowiązującymi zasadami), oraz działania informacyjne i promocyjne (w ramach tego działania grupy producentów będą mogły ubiegać się o zwrot 70% kosztów kwalifikowanych poniesionych na realizację działań informacyjnych lub promocję systemów jakości żywności)⁹. Celem polityki unijnej w zakresie produktów regionalnych jest stworzenie takich mechanizmów, które pozwolą mieszkańcom obszarów wiejskich na zwiększenie produkcji i promowania swoich produktów. Pochodną tych działań ma być rozwój i podniesienie konkurencyjności obszarów wiejskich, a także wzrost poziomu życia mieszkańców wsi. Zgodnie z założeniami unijnymi producenci produktów regionalnych są chronieni prawem, a co istotniejsze – mają możliwość znakowania opakowań i materiałów promocyjnych symbolami świadczącymi o wyjątkowości produktu. Grafika i barwy tych symboli są we wszystkich krajach członkowskich ujednolicone¹⁰.

Wyniki badań

Badania dotyczyły popularności i zapotrzebowania na produkty rolne wśród mieszkańców województwa opolskiego. Zidentyfikowanie potrzeb wśród respondentów w zakresie produktów regionalnych pozwoli na wskazanie kierunku dywersyfikacji produkcji rolnej. Produkcja produktów regionalnych przez gospodarstwa rodzinne uznana jest powszechnie jako jedna z form różnicowania

⁹ Polskie produkty regionalne pod unijną ochroną, http://www.potravyregionalne.pl/308,2569,POLSKIE_PRODUKTY_REGIONALNE_POD_UNIJA_OCHRONA_.htm.

¹⁰ S. Kauf, A. Tłuczak, op.cit.

ich działalności, uznawanej za nierolniczą działalność. Dochody uzyskiwane ze sprzedaży produktów regionalnych uzupełniają stany finansowe gospodarstw rolnych.

Badaniem objęto grupę 1245 osób o różnych cechach społeczno-ekonomicznych mieszkających na terenie województwa opolskiego. Wyniki opracowano na podstawie 1046 poprawnie wypełnionych kwestionariuszy. W celu zbadania i określenia siły zależności pomiędzy wybranymi cechami w populacji zastosowano test χ^2 oraz testy nieparametryczne.

W przebadanej grupie znalazło się 617 kobiet (59%) i 429 mężczyzn (41%), w wieku od 18 do 74 lat. Średnia wieku respondentów osiągnęła poziom 46,3 lat, przy odchyleniu standardowym 9,8 lat i zmienności 28%¹¹. Ze względu na płeć i wiek struktura badanych odpowiada strukturze mieszkańców województwa opolskiego¹². Podobieństwo rozkładów zbadano przy pomocy testu Kołmogorowa-Smirnowa¹³, a uzyskana wartość krytyczna testu ($\lambda=0,957 < \lambda_{0,05}=1,358$) pozwoliła na przyjęcie hipotezy, że rozkłady liczby mieszkańców Opolszczyzny oraz osób ankietowanych ze względu na wiek nie są istotnie różne od siebie. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby w wieku 35–54 lat, co stanowi 31%. Kolejną bardzo liczną grupę (26%) reprezentowały osoby w wieku od 25–34 lat. Prawie 24% stanowiły osoby w wieku 65–74 lat, natomiast 11% respondentów było w wieku 18–24 lata. Uzyskana w badaniach struktura ludności oraz duża ich liczba i różnorodność¹⁴, pozwalają przyjąć, że badana próba może być traktowana jako reprezentatywna dla województwa.

Z przeprowadzonych badań wynika, że częściej produkty regionalne nabywają kobiety – 57% wskazań, niż mężczyźni – 43% wskazań¹⁵. Głównie są to kobiety w wieku od 35 do 54 lat (stanowią one blisko 36% kobiet kupujących produkty regionalne), z czego 14% badanych kobiet twierdzi, że kupują produkty regionalne często. Większą znajomością produktów regionalnych, wykazują się kobiety niż mężczyźni, 51% ankietowanych kobiet spośród wskazanych w kwestionariuszu produktów rozpoznało więcej niż połowę¹⁶. Sytuacja taka wynika z pewnością z faktu iż częściej niż mężczyźni dokonują one zakupów w go-

¹¹ Średnia wieku dla mieszkańców Opola wyniosła 42 lata przy odchyleniu standardowym 13 lat i współczynniku zmienności 32%.

¹² Na podstawie danych GUS; [www.stat.gov.pl/bdr_n/app/dane_podgrup.wymiary?p_kate=3&p_grup=7&p_pgru=2137&p_dane=0], 14.10.2014.

¹³ Test Kołmogorowa-Smirnowa test nieparametryczny używany do porównywania rozkładów jednowymiarowych cech statystycznych. Istnieją dwie główne wersje tego testu – dla jednej próby i dla dwóch prób. Wersja testu dla dwóch prób, pozwalająca na porównanie rozkładów dwóch zmiennych losowych. Jego zaletą jest wrażliwość zarówno na różnice w położeniu, jak i w kształcie dystrybuanty empirycznej porównywanych próbek. Statystyka testowa ma postać $D = \sup |F_{n1} - F_{n2}|$.

¹⁴ Warunki reprezentatywności por. Badania rynkowe i marketingowe, J. Kramer (red.), Warszawa 1994, s. 212.

¹⁵ W tym miejscu rozważane są odpowiedzi tych osób, które nabywają produkty regionalne.

¹⁶ Wśród najbardziej rozpoznawalnych wymieniały kołacz śląski, kluski śląskie, modra kapusta, piwo miodowe.

spodarstwach domowych. Spośród wielu miejsc gdzie mieszkanki województwa opolskiego dokonują zakupów najczęściej wymieniają tradycyjne jarmarki, bądź w sklepy z żywnością ekologiczną lub na stoiska z żywnością regionalną. Z jednakową częstotliwością produkty regionalne nabywają mieszkańcy miast jak i wsi, przy czym ci drudzy mają zdecydowanie łatwiejszy dostęp do tych produktów¹⁷. Jednocześnie nie zaobserwowano występowania zależności pomiędzy częstotliwością dokonywania zakupów a miejscem zamieszkania¹⁸.

Właściwe promowanie produktów regionalnych wpływa na zwiększenie zainteresowania zakupem tych artykułów przez potencjalnych nabywców, a to znowu może skutkować wzrostem dochodów przedsiębiorców zajmujących się wytwarzaniem produktów regionalnych. Wśród badanych mieszkańców województwa opolskiego tylko 247 z 1046 stwierdziło, że opolskie produkty regionalne są reklamowane w wystarczającym stopniu. Pomimo intensyfikacji działań promujących produkty regionalne, liczba osób niezadowolonych ze sposobu ich przeprowadzania utrzymuje się od lat na wysokim poziomie¹⁹. Zwiększenia liczby oraz zasięgu działań na rzecz promocji produktów regionalnych życzy sobie nadal ponad 75% respondentów. Mieszkańcami, którzy najbardziej chcieliby zintensyfikowania działań promocyjnych są mieszkańcy wsi, którzy są bardzo przywiązani do swych tradycji. Uważają oni że produkty regionalne stanowią element dziedzictwa o które należy dbać i rozpowszechniać wiedzę na ten temat. Zaskakujące jest to, że w lokalne działania mające na celu rozpropagowanie wiedzy na temat produktów tradycyjnych, nie tylko artykułów spożywczych, ale również obrzędów tradycyjnych związanych ze sposobem obchodzenia różnych świąt angażuje się znacząca grupa młodych ludzi w wieku 18–24 lata i 25–34 lata. W badaniu uwidoczniła się świadomość respondentów na temat tego, że wzrost sprzedaży produktów regionalnych, czy to artykułów spożywczych czy też wyrobów rękodzielniczych, wpływa pozytywnie na poziom dochodów rodzinnych gospodarstw rolnych (72% ankietowanych, głównie mieszkańcy wsi). Dodatkowo należy zwrócić uwagę, że duża część badanych osób (68% ankietowanych) upatruje szansy na zwiększenie popularności produktów regionalnych w funkcjonowaniu stoisk bądź sklepów z tymi produktami na terenie całego województwa (nie tylko w Opolu), jak również w dużych miastach województw sąsiednich.

¹⁷ Osoby mieszkające na wsi często są jednocześnie producentami i nabywcami.

¹⁸ Wartości krytyczne testu niezależności ($\chi^2=1,38 < \chi^2_{0,05}=7,92$) umożliwiają wysnucie wniosku o braku istnienia takiej zależności.

¹⁹ Dla porównania w 2010r. odsetek osób zadowolonych z działań promocyjnych wyniósł zaledwie 6%, zaś w 2013r. odnotowano wzrost do 23%. Patrz: S. Kauf, A. Tłuczak, *Marka produktów regionalnych jako narzędzie promocji obszarów wiejskich (na przykładzie województwa opolskiego)*, [w:] „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 4(18) 2010, s. 61–72.

Podsumowanie

Produkty regionalne z całą pewnością przynoszą, bądź przyniosą, wiele korzyści zarówno ich producentom jak i regionom, w których są wytwarzane. Jak wynika z przeprowadzonych badań produkty te są chętnie nabywane przez konsumentów, a skłonność do ich zakupu wzrasta dodatkowo, jeśli produkty takie posiadają odpowiednie logo lub certyfikat informujące o miejscu pochodzenia i sposobie wytwarzania²⁰. Pomimo wyższej ceny takie produkty właśnie są chętniej nabywane niż produkty tej samej kategorii ale nie posiadające logo. Często dodatkowym atutem wynikającym z produkcji wyrobów regionalnych jest powstanie chęci u nabywcy odwiedzenia miejsca wytwarzania danego produktu. To z kolei wpływa na rozwój agroturystyki, która jest również dodatkowym źródłem dochodów dla gospodarstw rolnych.

Sektor produktów regionalnych rozwija się w ostatnich latach bardzo dynamicznie, ale sytuacja na tym specyficznym rynku jest uzależniona od wiedzy potencjalnych nabywców na temat oferty i dostępności tychże produktów. Obecnie nie wystarczy jedynie wytwarzać produkty regionalne, należy zadać sobie trudu aby informacja o tym gdzie i jaki produkt dotarła do jak najszerszego grona odbiorców. Ogromnie ważne zatem jest zaangażowanie mediów lokalnych, ale i ogólnokrajowych, w informowanie o produktach regionalnych pochodzących z różnych regionów. Tylko proces regularnego, rzetelnego i szeroko zakrojonego informowania jest w stanie zbudować świadomość konsumentów, a tym samym wytworzyć popyt na tego typu produkty.

Efektom rozwoju tego sektora jest z pewnością pobudzenie aktywności gospodarczej, wzrost poziomu zróżnicowania działalności zarobkowej na obszarach wiejskich, a także rozwój agroturystyki i turystyki wiejskiej w regionach, z których pochodzą produkty.

Badania przeprowadzone nad zachowaniami mieszkańców województwa opolskiego wskazują na to, że posiadają się oni dużą wiedzę na temat rynku produktów regionalnych, rozpoznają poszczególne produkty i chętnie je nabywają. Jedną z barier w częstszym nabywaniu tychże produktów jest, według respondentów, niedostateczna ilość punktów sprzedaży, jak również ich cena. Jednakże badani są skłonni zapłacić więcej za tradycyjne produkty żywnościowe, które często utożsamiane są ze zdrową żywnością. Analiza cech demograficznych w kontekście zakupu produktu regionalnego dostarcza wniosków, że są one najchętniej chętnie nabywane przez kobiety w wieku od 35 do 44 lat mieszkające miastach. Zarówno dochód jak i pochodzenie (polskie bądź niemieckie) nie mają wpływu na zakup produktów regionalnych. Wielu ankietowanych w odpowiedniej promocji produktów regionalnych widzi szansę na rozwój regionu.

²⁰ Mowa tu o certyfikatach: Chroniona Nazwa Pochodzenia, Chronione Oznaczenie Geograficzne, Gwarantowana Tradycyjna Specjalność.

Literatura

Badania rynkowe i marketingowe, J. Kramer (red.), Warszawa 1994, s. 212.

http://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/k8/agenda/seminaria/2014/140211/drygas.pdf

Kauf S., Tłuczak A., *Marka produktów regionalnych jako narzędzie promocji obszarów wiejskich* (na przykładzie województwa opolskiego), [w:] „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 4(18) 2010, s. 61–72.

Polskie produkty regionalne pod unijną ochroną, http://www.potravyregionalne.pl/308,2569,POLSKIE_PRODUKTY_REGIONALNE_POD_UNIJA_OCHRONA_.htm

Sieczko A., *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*. „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie” „Problemy Rolnictwa Światowego”, t. 4(19), s. 397–407.

Słowo wstępne, [w:] „Przegląd obszarów wiejskich” nr 17, zima 2013, s. 2

Podatek rolny jako instrument wsparcia gospodarstw rodzinnych w Polsce

Wstęp

Zgodnie z zasadami wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej, mechanizmy interwencyjne oraz wspierające skierowane mają być na rzecz działalności prowadzonej w ramach gospodarstw rodzinnych. Gospodarstwa te zostały uznane za podstawowe i najważniejsze jednostki wytwórcze w rolnictwie², bowiem oczekuje się od nich realizacji funkcji znacznie wykraczających poza obowiązki produkcji żywności. Państwo ma szeroki zestaw instrumentów fiskalnych służących wspieraniu i symulowaniu pożądanego dla rozwoju gospodarczego działań. Jednym z nich są podatki, które pomimo tego, iż utożsamiane są głównie z funkcją gromadzenia dochodów budżetowych, wykorzystuje się je również jako instrument wsparcia publicznego. Jest to możliwe, dzięki zastosowaniu odpowiednich elementów w konstrukcji podatku, oraz jak to mam miejsce w rolnictwie specjalnych konstrukcji podatkowych, które z założenia mają sprzyjać rozwojowi tego sektora. Podkreśliła to również R. Dziemianowicz, wskazując, że elementy konstrukcyjne systemu podatkowego powinny przyspieszać przemiany strukturalne w rolnictwie³. Polskie gospodarstwa rodzinne z racji swojej specyfiki podlegają znacznie innym uregulowaniom prawnym w zakresie ich opodatkowania, co jest postrzegane jako ukryta forma wsparcia. Uzasadnieniem dla wsparcia sektora rolnego są m.in.: przymus konsumpcji żywności, naturalne ograniczenia produkcji rolnej, takie jak brak mobilności czynnika ziemi, długi

¹ Joanna Pawłowska-Tyszko – dr inż., Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.

² Jeżyńska B., *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne, Opinie i ekspertyzy OE- 2014*, Kancelaria Senatu Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa 2014, s. 3

³ Dziemianowicz R., *Podatek dochodowy w rolnictwie – stymulator czy hamulec przemian strukturalnych?*, „Roczniki Naukowe SERiA”, tom XI, zeszyt 2, Warszawa 2009, s. 55.

okres zwrotu kapitału, uzależnienie od warunków atmosferycznych i żyzności gleby, ograniczona elastyczność popytu na produkty tego czynnika. Te niedogodności wpływają na utrzymującą się dysproporcję dochodów rolniczych w relacji do dochodów spoza rolnictwa oraz konieczność retransferu nadwyżki (wartości dodanej) do rolnictwa.

Cel, źródła danych oraz metoda badań

Celem tego artykułu była analiza i ocena efektów oddziaływania wsparcia państwa za pomocą systemu podatkowego na rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych. Do realizacji założonego celu wykorzystano dane z gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość w ramach systemu FADN za lata 2008–2012 oraz dane statystyki masowej GUS, MF. Podstawową jednostką badawczą były gospodarstwa rodzinne, których status określa ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 roku o ustroju rolnym⁴. Dane FADN oczyszczono więc o gospodarstwa posiadające powyżej 300 ha UR. Do obliczeń wykorzystano wartość podatku rolnego, wartość podatków ogółem, dochodów z gospodarstwa rodzinnego. Obliczeń dokonano dla grup gospodarstw rolnych sklasyfikowanych według żywotności ekonomicznej gospodarstw.

Podatki jako instrument polityki fiskalnej

Polityka fiskalna jest to ogół decyzji rządu dotyczących podatków i wydatków⁵. Oddziaływanie na gospodarkę za pomocą instrumentów polityki fiskalnej jest powszechne we współczesnym świecie. Zestawy narzędzi fiskalnych oraz intensywność posługiwania się nimi są zróżnicowane w poszczególnych krajach i zależne od przyjętej polityki społecznej i gospodarczej danego państwa. Jednakże fundamentem polityki fiskalnej jest system podatkowy, za pomocą którego państwo gromadzi dochody, aby móc realizować określone cele społeczno-ekonomiczne. Oznacza to, że podatki wykorzystywane są obecnie nie tylko do realizacji zadań o charakterze fiskalnym, lecz także gospodarczym, społecznym czy politycznym. Za pomocą systemu podatkowego państwo może więc realizować cele fiskalne, redystrybucyjne czy też stymulacyjne. Co więcej może wspierać lub ograniczać działania wybranych podmiotów w kierunku pożądanym z punktu wybranych strategii rozwoju danego kraju. Oznacza to, że ingerencja państwa za pomocą narzędzi fiskalnych może być korzystna dla jednych podmiotów i jednocześnie naruszać interesy innych, co jest szczególnie widoczne w przypadku realizowania tzw. polityk sektorowych, m.in. polityki rolnej. Zdaniem K. Sobczak we wszystkich krajach Europy, władze publiczne określając zasady i zachowania podmiotów gospodarczych przy pomocy odpo-

⁴ Ustawa o ustroju rolnym z dn. 11 kwietnia 2003 roku (Dz.U. 2003 nr 64 poz. 592, Art. 5).

⁵ Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Ekonomia*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1992, s. 68.

wiednich konstrukcji systemów podatkowych, tak aby ich reakcje były zgodne z zamierzeniami państwa⁶.

Podatki, które są wykorzystywane do osiągnięcia celów społecznych lub gospodarczych osłabiają funkcję fiskalną i regulacyjną, a podnoszą znaczenie funkcji stymulacyjnych. Funkcja stymulacyjna podatków, w zależności od grupy podatników i przedmiotu działalności gospodarczej, może przejawiać się na wprowadzeniu określonego podatku, na zróżnicowaniu stawek podatkowych, stosowaniu ulg i zwolnień czy też zmianie zakresu podmiotowego i przedmiotowego podatków. Ponadto, podatnicy znajdujący się w szczególnej sytuacji mogą korzystać z instrumentów jednorazowo zmniejszających lub odraczających obowiązek zapłaty podatku. Dzięki tym elementom państwo może stymulować określone zachowania gospodarcze, wspierać podmioty będące w gorszej sytuacji materialnej, kształtować strukturę gospodarki, produkcji, poziom i strukturę inwestycji, konsumpcji, oszczędności czy też wzrost efektywności ekonomicznej jednostek gospodarczych.

Jak podaje R. Dziemianowicz i R. Przygodzka podziału instrumentów fiskalnych występujących w rolnictwie można dokonać w oparciu o trzy główne kryteria: wynikające z konstrukcji budżetu i sposobu rozdziału instrumentów (dochodowe i wydatkowe); sposobu ich oddziaływania (bezpośredniego i pośredniego oddziaływania) oraz wpływ na przemiany strukturalne (efektywne i nieefektywne)⁷. Najczęściej podziału tych instrumentów dokonuje się w oparciu o kryterium dochodowe i wydatkowe. Po stronie dochodowej znajdują się między innymi podatki, które odgrywają kluczową rolę w transferach z rolnictwa do finansów publicznych. Wśród nich wymienić należy podatek od działów specjalnych produkcji rolnej, podatek dochodowy od osób prawnych, podatek VAT oraz podatki lokalne m.in. podatek rolny i podatki majątkowe. W systemie opodatkowania polskiego rolnictwa główną rolę pełni podatek rolny, który traktować należy jako jedyne powszechne świadczenie obciążające gospodarstwa rolne. Udział podatku rolnego w podatkach ogółem stanowi ok. 96%. Podkreśla to również L. Goraj i wskazuje, że podstawowym podatkiem w rolnictwie jest podatek rolny, kolejnym podatkiem od nieruchomości, który jednak w ekonomice gospodarstw rolnych ma śladowe znaczenie⁸.

⁶ K. Sobczak, *Gospodarka rynkowa a władza publiczna*, Instytut Funkcjonowania Gospodarki Narodowej, Warszawa 1998, s. 15.

⁷ R.I. Dziemianowicz, R. Przygodzka: *Polityka fiskalna a rolnictwo (aspekt teoretyczny)*, „Roczniki Naukowe SERiA”, t. V, z. 4, Warszawa-Poznań-Koszalin 2003, s. 58–62.

⁸ L. Goraj, J. Neneman, M. Zagórski: *Uwarunkowania i konsekwencje opodatkowania rolnictwa w Polsce*, Forum Inicjatyw Rozwojowych, Warszawa 2014, s. 20.

Elementy wsparcia gospodarstw rolnych ujęte w konstrukcji systemu opodatkowania polskiego rolnictwa

Obecny system opodatkowania rolnictwa funkcjonuje w prawie niezmienionej postaci od 1985 roku. Oznacza to, że pomimo wielu zmian jakie dokonały się w systemie podatkowym, jedynym powszechnym podatkiem obciążającym gospodarstwa rolne jest podatek rolny. Jego konstrukcja opiera się na hektarach przeliczeniowych oraz średniej cenie żyta. Podatek rolny nawiązuje więc do ilości, jakości i rodzaju gruntów, które są zewnętrznymi znamionami świadczącymi o rozmiarach osiągniętych przez podatnika dochodów. Grunty stanowią jednak tylko źródło z którego potencjalnie mogą płynąć dochody. Jedynym odzwierciedleniem możliwości przychodowych jest cena żyta, które obecnie ma znikome znaczenie w strukturze produkcji rolnej, a co za tym idzie nie oddaje potencjalnych możliwości dochodowych gospodarstw. Potwierdza to również L. Etel, który dodaje również, że zastosowanie stawki powiązanej z ceną żyta (jednego z wielu rodzajów produktów powstających w gospodarstwie rolnym) nie zapobiegło zjawisku zmniejszania się obciążenia podatkiem rolnym w wyniku wzrostu cen. Cena żyta rośnie bowiem w mniejszym stopniu niż inflacja, co prowadzi do systematycznego obniżania obciążenia podatkiem rolnym⁹. Podatek ten stanowi więc przykład podatku majątkowego, w którym posiadanie lub nabycie majątku jest przedmiotem opodatkowania, zaś wymiar podatku nawiązuje do majątku lub jego składników. Podatek rolny można również uznać za podatek rzeczowy, ponieważ jego konstrukcja i wymiar wiążą się z pojęciem i właściwościami gospodarstwa rolnego, nie zaś cechami rolnika¹⁰. Konstrukcja ta z założenia miała sprzyjać zmniejszeniu kosztów administracyjnych związanych z wymiarem i poborem podatków, wspierać gospodarstwa osiągających niewielkie dochody, stymulować przemiany strukturalne oraz rozwój działalności gospodarczej. Obecnie wydaje się być ona przestarzała i niemająca związku z dochodem gospodarstwa rolnego, co istotnie może wpływać na zachwianie funkcji i znaczenia tego podatku dla budżetu państwa i samego rolnika.

Ważnym elementem bodźcowego oddziaływania na proinwestycyjne i prorozwojowe zachowania podmiotów jest stosowanie licznych preferencji podatkowych w postaci ulg i zwolnień. W ramach podatku rolnego stosowanych jest wiele ulg i zwolnień, które mają na celu wspierać gospodarstwa w słabszej kondycji ekonomicznej. Zwolnione z podatku rolnego są grunty V i VI klasy użytków rolnych. Ponadto zwolnione z podatku rolnego są: grunty zadrzewione i zakrzewione, objęte melioracją, przeznaczone na utworzenie nowego gospodarstwa lub powiększenie istniejącego do powierzchni 100 ha, powstałe z zagospodarowania nieużytków, z wymiany i scalania oraz te na których zaprzestano prowadzenia

⁹ L. Etel., *Opodatkowanie nieruchomości. Problemy praktyczne*, TEMIDA 2, Białystok 2001, s. 231.

¹⁰ L. Etel., *Podatek rolny i leśny w 2003 roku*, „Finanse Komunalne” nr 1, Warszawa 2003.

produkcji rolnej. Oznacza że gospodarstwa prowadzące działalność na takich gruntach nie są obciążone podatkiem rolnym, co w skrajnych przypadkach może oznaczać, że nie płacą żadnego podatku. Preferencje podatkowe w rolnictwie obejmują również pozostałe podatki. Rolnicy zwolnieni są między innym z podatku od nieruchomości związanych z produkcją rolną, podatku od środków transportowych, podatku od spadków i darowizn oraz czynności cywilnoprawnych. Zmniejszona jest również akcyza od zakupionego oleju napędowego do produkcji rolnej (preferencja ta dokonuje się poprzez dotację). Znacznym udogodnieniem jest ryczałtowe opodatkowanie podatkiem VAT, które znosi obowiązek prowadzenia ewidencji VAT.

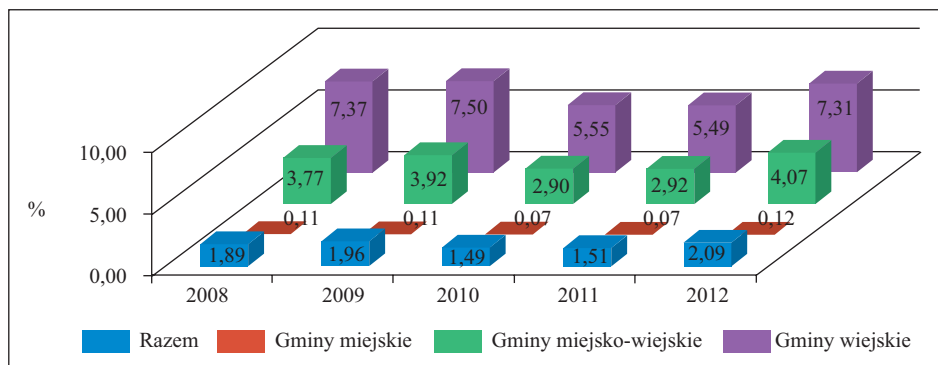
Z powyższego wynika, że konstrukcja podatku rolnego odbiega od typowej konstrukcji podatków obciążających dochody jednostek, co budzi sprzeciw wielu środowisk i skłania do refleksji nad koniecznością dokonania gruntownych zmian w tym obszarze. Pozostałe przywileje są również dyskusyjne. Stosowanie jednak tak licznych przywilejów w rolnictwie może tłumaczyć nowa ekonomia instytucjonalna, dla której punktem wyjścia są jednostki traktowane jako podmioty godzące interesy indywidualne z interesami wspólnymi. Najnowsze założenia wspólnej polityki rolnej nakładają bowiem na gospodarstwa rodzinne nowe wymagania, zaś od prowadzących tę formę działalności gospodarczej oczekiwana jest realizacja funkcji znacznie wykraczających poza obowiązki produkcji rolniczej¹¹. Ta różnorodność funkcji gospodarstw rodzinnych począwszy od produkcyjnej poprzez gospodarczą a skończywszy na środowiskowej wymaga stosowania różnorodnych instrumentów wspierających i wynagradzających rolników za pozytywne efekty zewnętrzne. Potrzebne są różne formy wsparcia, a jedną z nich może być odpowiednio skonstruowany system podatkowy. Zachodzi jednak pytanie czy obecny system podatkowy w polskim rolnictwie stanowi istotny i efektywny element wsparcia gospodarstw rodzinnych?

Analiza wyników badań

Podatek rolny jest najbardziej powszechnym podatkiem obciążającym produkcję rolną. Podatek rolny z założenia zasila budżety jednostek terytorialnych, nie stanowi jednak istotnego składnika ich dochodów. W analizowanych latach udział podatku rolnego w dochodach gmin stanowił zaledwie ok. 2%. Nie zajmował on również istotnego miejsca w dochodach gmin wiejskich (od 5,6% do 7,5%) (Rysunek 1). Wpływy z podatku rolnego są niewielkie w porównaniu do podatków dochodowych, których łączny udział w dochodach własnych jst wyniósł w 2012 roku 41,4% (w tym podatku dochodowego od osób fizycznych ok. 35%). Sytuacja ta wyraźnie wskazuje, że podatek rolny nie realizuje obecnie funkcji fiskalnej. Jest to poważny problem z punktu widzenia gmin wiejskich,

¹¹ Jeżyńska B., *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne*, Opinie i ekspertyzy OE-2014, kancelaria senatu biuro analiz i dokumentacji, Warszawa 2014, s. 4.

bowiem przekłada się on na trudności w finansowaniu inwestycji, które mogłyby podnieść poziom ich społeczno-ekonomicznego rozwoju. Ogranicza to dostęp do nowoczesnej infrastruktury komunalnej, kulturalnej i oświatowej, a co za tym idzie zmniejsza chęć podejmowania przez rolników indywidualnych inicjatyw gospodarczych, mogących przyczynić się do rozwoju ich gospodarstw. R. Przygodzka zwraca również uwagę na możliwość pojawienia się zakłóceń obniżających efektywność pozarolniczej działalności gospodarczej, ze względu na konieczność finansowania płatności transferowych przez inne działy gospodarki¹².

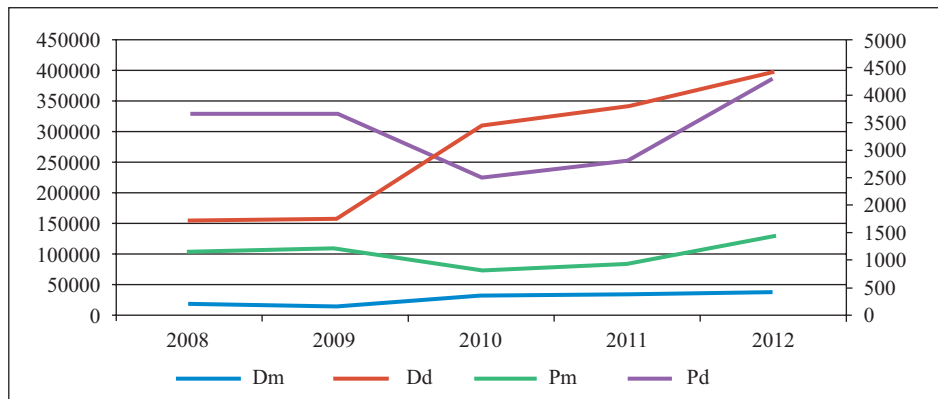
Rysunek 1. Udział wpływów z podatku rolnego w dochodach własnych gmin w latach 2008–2012 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS 2008–2012

Analiza zebranego materiału pozwoliła zauważyć również inne, niepokojące zjawisko a mianowicie niestabilność stawek podatkowych, a co za tym idzie zmienność wpływów podatku rolnego do budżetu. Sytuacja ta jest wynikiem powiązania stawki podatku z ceną żyta, i nie ma obecnie żadnego uzasadnienia ekonomicznego. Przykładowo w latach 2010–2012 stawka podatku rolnego wzrosła prawie dwukrotnie, co przełożyło się na istotne zwiększenie wpływów do budżetów lokalnych w kolejnych latach, ale również istotne różnice w ciężarze opodatkowania dużych i małych gospodarstw rolnych. Okazuje się bowiem, że wysokość podatku rolnego w niewielkim stopniu koreluje z dochodowością gospodarstw (Rysunek 2). Wyniki analizy wskazały, że w gospodarstwach dużych w latach 2008–2010 średni dochód (D) wzrósł przeszło dwukrotnie podczas gdy podatek rolny (P) wyraźnie zmniejszył się w roku 2010 w stosunku do roku 2009 (o ponad 30%). W przypadku gospodarstw małych zmiany stawek podatku i dochodu są również wyraźne, w roku 2010 podatek rolny zmniejszył się o ok. 27%, natomiast dochód wzrósł prawie dwukrotnie. Sytuacja ta wyraźnie wskazuje, że stawki podatku i dochodu są ze sobą nieskorelowane, co potwier-

¹² R. Przygodzka, *Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 2006, s. 232.

dza tezę, iż podatek rolny nie pełni w chwili obecnej również funkcji redystrybucyjnej. Obciążenia tym podatkiem w żaden sposób nie wiążą się z wysokością uzyskiwanych dochodów z działalności rolniczej, co może utrudniać przesuwanie środków pomiędzy poszczególnymi podmiotami a budżetem. Okazuje się bowiem, że największe wsparcie z tego systemu otrzymują gospodarstwa najsilniejsze ekonomicznie, które uzyskują dochody prawie dziesięciokrotnie wyższe od średnich dochodów w gospodarce i prawie trzydziestokrotnie wyższe od średnich dochodów gospodarstw najsłabszych ekonomicznie

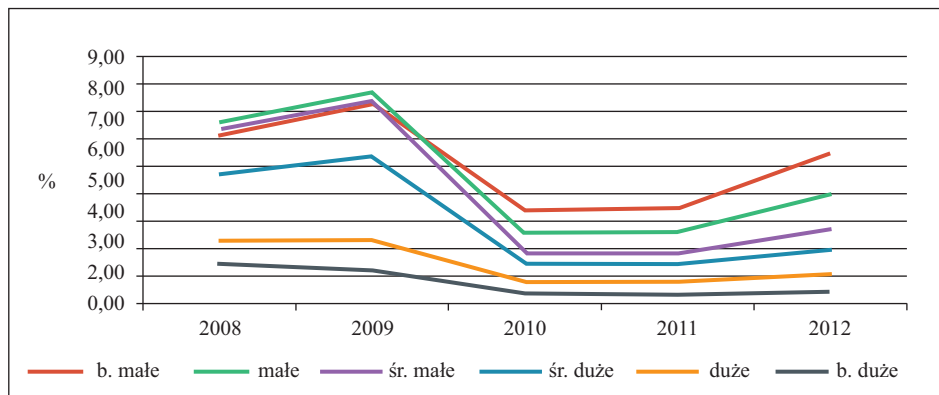
Rysunek 2. Przeciętne dochody (D) małych i dużych gospodarstw rodzinnych (lewa oś) oraz przeciętna wysokość podatku (P) małych i dużych gospodarstw rodzinnych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN 2008–2012

W celu pogłębienia badań dokonano analizy obciążeń gospodarstw rolnych klasyfikowanych według ich wielkości ekonomicznej. Dane prezentowane na Rysunku 3 wskazują, że obciążenia gospodarstw rolnych nie są stałe i silnie zmieniają się w czasie. Taka sytuacja świadczy o braku stabilności tego podatku, co przy wysokich stawkach opodatkowania i niskich dochodach w danym roku może istotnie wpłynąć na pogorszenie sytuacji ekonomicznej gospodarstw rodzinnych. Wsparciem w tym obszarze są jednak ulgi i zwolnienia podatku, które gminy mogą same ustalać. Problem ten po części ma niwelować zmiana zasad określania wysokości podatku, które obowiązują od 2014 roku. Dotyczy ona wydłużenia okresu (z 3 do 11 kwartałów) do obliczania równowartości 2,5 q żyta. Zmianę tę należy uznać za korzystną z punktu widzenia zmniejszenia wahań wysokości stawki podatku. Jak zauważa jednak L. Goraj nie usuwa ona podstawowej wady podatku rolnego jaką jest niska korelacja ceny żyta z dochodowością rolnictwa¹³. Stąd też udział podatku rolnego w dochodzie z rodzinnego

¹³ L. Goraj, J. Neneman, M. Zagórski *Uwarunkowania i konsekwencje opodatkowania rolnictwa w Polsce*, Forum Inicjatyw Rozwojowych, Warszawa 2014, s. 20.

gospodarstwa rolnego w roku 2009 był dwukrotnie wyższy niż w roku 2010 i 2011. Należy jednak podkreślić, że owa niestabilność podatku rolnego nie musi wpływać demotywująco na podejmowanie inicjatyw gospodarczych. Okazuje się bowiem, że udział podatku rolnego w dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolniczego jest niewielki i wynosił średnio w analizowanych latach ok. 5%, co w wielu dla wielu gospodarstw może okazać się nieodczuwalne i wręcz pomijane w decyzjach gospodarczych. Patrząc z tej perspektywy można powiedzieć, że podatek rolny stanowi niewątpliwą formę wsparcia rodzinnych gospodarstw rolnych.

Rysunek 3. Udział podatku rolnego w dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolnego według klas wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych w latach 2008–2012 (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN 2008–2012

Problematyczny jest jednak rozkład tych obciążeń w badanych grupach gospodarstw. Okazuje się bowiem, że obciążenia gospodarstw małych są znacznie wyższe aniżeli gospodarstw średnich i dużych. Dzieje się tak za sprawą braku współmierności podatku rolnego z wysokością osiągniętych dochodów. Przykładowo w roku 2012 relatywnie największe obciążenia występowały w gospodarstwach o najsłabszej sile ekonomicznej (ok. 6%), najmniejsze zaś w gospodarstwach bardzo dużych (ok. 0,5%) (Rysunek 3). Sytuacja ta wskazuje na wysoką nieefektywność podatku rolnego w łagodzeniu nierówności społecznych, co więcej tak niski podatek w gospodarstwach najsilniejszych ekonomicznie prawdopodobnie może być pomijany w ich decyzjach bieżących i rozwojowych. Funkcja redystrybucyjna podatku rolnego jest więc nierealizowana.

Rolnicy otrzymują również wysokie wsparcie w postaci różnego rodzaju ulg i zwolnień i obniżek podatku rolnego. Jest to forma pasywnej pomocy publicznej, której skutki są jednak tożsame z pomocą udzielaną w sposób bezpośredni, a mianowicie: z jednej strony powodują uszczuplenie puli środków publicznych, z drugiej zaś obniżają koszty ponoszone przez podmioty gospodarcze. Wysokość

pomocy jaką rolnicy otrzymują w postaci tego typów instrumentów pokazuje tabela 1. Na poziom realizacji dochodów z podatku rolnego zasadniczy wpływ mają gminy, który podejmują decyzje w zakresie obniżenia górnych stawek podatkowych, wielkości udzielonych ulg i zwolnień oraz umorzeń, rozłożenia na raty i odroczenia terminu płatności. W latach 2008–2012 wartość udzielonej pomocy poprzez instrumenty podatkowe wykazywała się dużą zmiennością. Największe ulgi uzyskały gospodarstwa w latach 2008–2009 oraz w roku 2012. Najpowszechniej wykorzystywanym narzędziem podatkowym było obniżenia górnych stawek podatków, które w analizowanym okresie stanowiły od 60–90% udzielonego wsparcia. Należy zauważyć, że z obniżenia górnych stawek podatkowych korzystano w okresach, kiedy stawki podatku rolnego na dany rok podatkowy były najwyższe.

Tabela 1. Wysokość udzielonego wsparcia gospodarstw w postaci ulg i zwolnień, obniżenia górnych stawek podatków, umorzenia, rozłożenia na raty i odroczenia w latach 2008–2012 (%)

Wyszczególnienie/Rok	2008	2009	2010	2011	2012
Wysokość udzielonej pomocy (w %)	44,1	37,7	6,4	8,9	47,00
Wartość udzielonej pomocy (w tys. zł)	531 109	458 340	62 526	93 524	712 204
Obniżenia górnych stawek podatków (w tys. zł)	496 421	432 216	39 377	77 540	689 780

Źródło: Opracowanie własne na podstawie sprawozdań rocznych z wykonania budżetów gmin w latach 2008–2012.

Niewątpliwie takie działania wpłynęły korzystnie na sytuację dochodową mniejszych gospodarstw rolnych, które najczęściej są beneficjentami tego rodzaju preferencji podatkowych. Na obniżeniu górnych stawek podatkowych korzystają jednak również rolnicy osiągający wysokie dochody. Mankamentem tych rozwiązań jest brak jednolitych kryteriów kwalifikacji instrumentu podatkowego jako preferującego określone, pożądane dla gminy i strategii jej rozwoju, działania gospodarstw. Ich wprowadzenie umożliwiłoby skuteczne i zintegrowane monitorowanie udzielonej w ten sposób pomocy.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza wskazuje, że podatek rolny zastępujący podatek dochodowy stanowi subsydlum podatkowe przydzielone rolnikom przez władze publiczne, w celu zmniejszenia obciążeń podatkowych, zwiększenia dochodowości sektora, uproszczenia ewidencji podatkowych oraz oddziaływania na gospodarstwa rolne zgodnie z przyjętym kierunkiem ich rozwoju. Pomimo tego, iż skala ingerencji państwa w obszar polskiego rolnictwa jest bardzo wysoka, efektywność wsparcia rolnictwa za pomocą stosowanych rozwiązań podatkowych

jest niewielka. Rozwiązania te nie przyczyniają się do stymulowania przemian strukturalnych, zachowując i utrwalając obecny stan rolnictwa. Niskie stawki podatku rolnego w ostateczności uprzywilejowują duże, silnie ekonomicznie gospodarstwa, nie stanowiąc tym samym bodźca do podejmowania przez nie inicjatyw gospodarczych. W przypadku małych gospodarstw niskie stawki podatku stanowią formę wsparcia socjalnego, co hamuje odpływ siły roboczej do innych sektorów gospodarki.

Pomoc, jaką uzyskują rolnicy w postaci różnego rodzaju ulg i zwolnień stanowi istotne wsparcie dla gospodarstw o słabszej kondycji ekonomicznej. Na obniżeniu górnych stawek podatkowych korzystają również rolnicy osiągający wysokie dochody. Mankamentem stosowanych w systemie podatkowym rolnictwa ulg i zwolnień, zwłaszcza obniżanie górnych stawek podatkowych, jest więc brak jednolitych kryteriów kwalifikacji instrumentu podatkowego jako preferującego określone, pożądane dla gminy i strategii jej rozwoju, działania gospodarstw. Wprowadzenie tych kryteriów umożliwiłoby skuteczne i zintegrowane monitorowanie udzielonej w ten sposób pomocy.

Literatura

- Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Ekonomia*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1992, s. 68.
- Dziemianowicz R., *Podatek dochodowy w rolnictwie – stymulator czy hamulec przemian strukturalnych?*, „Roczniki Naukowe SERiA”, tom XI, zeszyt 2, Warszawa 2009, s. 55.
- Etel L., *Opodatkowanie nieruchomości. Problemy praktyczne*, TEMIDA 2, Białystok 2001, s. 231
- Etel L., *Podatek rolny i leśny w 2003 roku*, „Finanse Komunalne” nr 1, Warszawa 2003, Goraj L., Neneman J., Zagórski M., *Uwarunkowania i konsekwencje opodatkowania rolnictwa w Polsce*, Forum Inicjatyw Rozwojowych, Warszawa 2014, s. 20 Jeżyńska B., *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne*, Opinie i ekspertyzy OE- 2014, kancelaria senatu biuro analiz i dokumentacji, Warszawa 2014, s. 3
- Przygodzka R., *Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 2006, s.232.
- Ustawa o ustroju rolnym z dn. 11 kwietnia 2013 roku (Dz.U. 2003 nr 64 poz. 592, Art. 5
- Sobczak K., *Gospodarka rynkowa a władza publiczna*, Instytut Funkcjonowania Gospodarki Narodowej, Warszawa 1998, s. 15.

Problemy pomiaru efektywności rodzinnego gospodarstwa rolnego w kontekście kosztów pracy

Wprowadzenie

Znacząca większość rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce jest poza systemem pomiaru wyników ekonomicznych. Udostępnianie danych przez rolników zgodnie z zakresem wskazanym w ustawie o zbieraniu i wykorzystywaniu danych rachunkowych gospodarstw rolnych² jest dobrowolne, a ich zakres nie obejmuje wszystkich istotnych wielkości ekonomicznych. Brak jest systematycznego pomiaru i wiedzy o nakładach pracy rolnika i jego rodziny na rzecz swojego gospodarstwa. Bez tych danych trudno jest ocenić efektywność gospodarstwa rolnego.

Wykorzystywany w Polsce system FADN³ koncentruje się na pomiarze dochodów gospodarstw rolnych, ale nie uwzględnia na przykład w pełni przepływów zasobów pomiędzy gospodarstwem rolnym a gospodarstwem domowym rolnika. Na podstawie danych z systemu FADN wielu autorów prowadzi badania przybliżające wiedzę o ekonomice gospodarstw rolnych. Na przykład J. Bereźnicka przeprowadziła analizę zmian poziomu dochodów w gospodarstwach rodzinnych w Polsce w ujęciu regionalnym. Badania dotyczyły okresu 2004–2011. Poza regionalnym zróżnicowaniem dochodów badania wykazały coraz większą ich wartość w ujęciu nominalnym, będącą wynikiem osiągnięcia przez rolników coraz większych dopłat bezpośrednich⁴. Ciekawe badania dotyczące inwestycji brutto oraz zdolności do

¹ Teresa Szot-Gabryś – dr, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach.

² Ustawa o zbieraniu i wykorzystywaniu danych rachunkowych gospodarstw rolnych z dnia 29 listopada 2000 r., Dz.U. z 2001 r. Nr 3, poz. 20.

³ Farm Accountancy Data Network – System Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych.

⁴ J. Bereźnicka, *Zmiany w poziomie dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego w latach 2004–2011 (ujęcie regionalne)*, [w:] N. Drejerska: *Rolnictwo, gospodarka żywnościowa, obszary wiejskie – 10 lat w Unii Europejskiej*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2014, s. 159–169.

samofinansowania w zależności od typu gospodarstwa rolnego przeprowadziła D. Zawadzka z zespołem⁵. Wielością charakteryzującą sytuację ekonomiczną gospodarstwa rolnego jest „przepływ pieniężny (1)”. Przepływ pieniężny ukazuje zdolność gospodarstwa rolnego do samofinansowania prowadzonej działalności oraz tworzenia oszczędności w ramach realizowanej działalności operacyjnej. W postaci formuły obliczeniowej obrazuje on sumę wartości sprzedaży produktów oraz zwierząt, innych przychodów, salda dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej oraz salda dopłat i podatków dotyczących inwestycji, pomniejszoną o koszty ogółem i koszty zakupu zwierząt w danym roku. Przeciętne gospodarstwo rolne w Polsce w latach 2004–2009 osiągnęło przepływy pieniężne (1) na poziomie 35 591 zł, zaś w latach 2010–2012 było to 51 639 zł⁶. Wielkości tych nie można utożsamiać z osiągniętym przez gospodarstwo zyskiem, gdyż nie ma tu ujęcia kosztów pracy własnej, ponieważ gospodarstwo nie wypłaca właścicielowi i jego rodzinie wynagrodzenia w formie pieniężnej.

Trudności metodyczne wprowadzenia rachunkowości w gospodarstwie rolnym wskazuje w swoich badaniach między innymi M. Kucharczyk⁷. Autorka analizując specyfikę gospodarstw rolnych wskazuje, że są to podmioty gospodarujące które⁸:

- są własnością prywatną,
- zarządzane są przez właściciela (lub w szczególnych przypadkach użytkownika) gospodarstw,
- są miejscem pracy dla rodziny właściciela gospodarstwa,
- są zazwyczaj prowadzone przez małżonków i ich dzieci i bardzo rzadko zatrudniają pracowników z zewnątrz, a jeśli tak, to tylko do prac sezonowych,
- są głównym źródłem dochodów dla rolnika i jego rodziny,
- są zazwyczaj małe, bądź średniej wielkości,
- wykorzystują tradycyjne metody hodowli i upraw rolnych,
- charakteryzują się ścisłymi powiązaniem pomiędzy aktywami gospodarstwa, a majątkiem gospodarstwa domowego rolnika,
- nie wykazują rozdzielania prawnego ani organizacyjnego pomiędzy gospodarstwem rolnym a gospodarstwem domowych rolnika.

Nie ma zatem rozdzielania prawnego, ani organizacyjnego majątku gospodarstwa i majątku prywatnego rolnika i jego rodziny, a z punktu widzenia zasady

⁵ D. Zawadzka, A. Strzelecka, E. Szafraniec-Siluta, *Ukierunkowanie produkcji gospodarstwa rolnego a zdolność do samofinansowania nakładów inwestycyjnych – ujęcie porównawcze*. Materiały XIV Konferencji Naukowej z cyklu Zarządzanie Wartością, Wydział Zarządzania uniwersytetu Gdańskiego, Kolegium Nauk o Przedsiębiorstwie Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, Gdańsk-Sztokholm, 4–7.10.2014.

⁶ Tamże.

⁷ M. Kucharczyk, *Measurement system of family farm economic revenue*, [w:] I. Górowski (red.), *General Accounting Theory. Evolution and design for efficiency*. Academic and Professional Press, Kozminski Business School, Warszawa 2008, s. 230–244.

⁸ Tamże, s. 235.

podmiotowości stosowanej w rachunkowości, takie rozdzielenie jest niezbędne dla sporządzenia bilansu otwarcia dla gospodarstwa, a następnie ewidencji i pomiarów na poczet ustalenia wynik finansowego tego gospodarstwa. Kolejnym, istotnym z punktu widzenia rachunkowości elementem jest brak ewidencji i wyceny pracy rolnika i członków jego rodziny świadczonej na poczet gospodarstwa rolnego. W dalszej części pracy wskazana zostanie użyteczna metoda pomiaru tych wielkości, co jest ważne dla rozwiązania problemu pomiaru kosztów pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym.

Cele i metody

W nawiązaniu do sformułowanego we wprowadzeniu problemu badawczego przyjętym celem pracy jest wskazanie metody pomiaru efektywności rodzinnego gospodarstwa rolnego, która uwzględnia nakłady pracy członków rodziny na rzecz tego gospodarstwa. Rachunek ekonomiczny gospodarstwa rolnego powinien zatem zawierać oszacowane koszty pracy rolnika i członków jego rodziny, świadczących pracę w gospodarstwie.

Postawiony w pracy problem badawczy może być rozpatrywany z punktu widzenia dyscypliny rachunkowości i rozwiązany z użyciem metod badawczych stosowanych w ramach tej dyscypliny. Uznani w środowisku naukowym badacze rachunkowości podkreślają, że rachunkowość jest nauką społeczną, stosowaną: „*Rachunkowość jako nauka jest dyscypliną normatywną, pełną empirycznej treści, zorientowaną na cele oraz związaną ze strukturą logicznego wnioskowania*”⁹.

Rachunkowość dopiero od połowy XX wieku jest traktowana jako dyscyplina naukowa. Przez stulecia postrzegana była przede wszystkim jako działalność praktyczna, rzemiosło, co najwyżej umiejętność, a nie nauka. Obecnie rachunkowość jest nie tylko rodzajem działalności praktycznej, lecz przede wszystkim dyscypliną naukową¹⁰. Zrodziło to dyskusję naukową nad przedmiotem rachunkowości oraz właściwą dla tej nauki metodologią badań. W wyniku prac Amerykańskiego Stowarzyszenia Rachunkowości nad metodologią badań naukowych właściwą dla rachunkowości wyróżniono dwa podejścia badawcze: pozytywne i normatywne¹¹.

Pozytywna (opisowa) teoria rachunkowości opisuje i wyjaśnia procesy zachodzące w praktyce rachunkowości. Celem konstruowania modeli opisowych jest więc odzwierciedlenie w sposób uproszczony faktów i procesów zachodzących

⁹ Y. Ijiri, R. Mattessich, A. Rappaport i in., *Foundations of Accounting Measurement*. “The Accounting Review”, Supplement, vol. XL VI, 1971, s. 40.

¹⁰ P. Wójtowicz: *Metodologiczne aspekty badań naukowych w rachunkowości*. „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t. 1(57), SKwP, Warszawa 2000, s. 133; P. Wójtowicz, *Towards General Accounting Theory. A Methodological Inquiry*, [w:] M. Dobija (red.), *General Accounting Theory*. Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2003, s. 143–149.

¹¹ Y. Ijiri, *The Nature of Accounting Research*. The Accounting Review, Supplement, vol. XL VII, 1972, s. 444–455.

w rzeczywistości. „Pozytywna teoria może pomóc zrozumieć rolę rachunkowości we współczesnej gospodarce, a to zrozumienie może z kolei tworzyć podstawę do opracowania normatywnych teorii rachunkowości w celu ulepszenia metod i procedur stosowanych w praktyce. W ostatnich kilku latach główna uwaga instytucji regulujących zasady rachunkowości finansowej jest skoncentrowana na modernizacji założeń koncepcyjnych prezentacji i sporządzania sprawozdań finansowych, które mają wymiar normatywny”¹².

Celem formułowania modeli normatywnych jest stworzenie uproszczonego obrazu rzeczywistości takiej, jaka według badacza być powinna. W podejściu normatywnym postuluje się zatem pożądane stany rzeczy, projektuje się model rzeczywistość odpowiadający poczynionym założeniom mając na uwadze osiągnięcie pożądanych celów. Konstrukcja modelu normatywnego odbywa się dwustopniowo. Pierwszym krokiem jest sformułowanie celów, którym model ma służyć, w kontekście rozpoznania istniejącej rzeczywistości, ażądanego jej stanu. Następnym krokiem jest dedukcyjna budowa modelu na podstawie ustalonych założeń wynikających z funkcji celów, które dzięki modelowi mają być osiągnięte. Model powinien umożliwiać określenie pożądanych praktyk rachunkowości. Weryfikacja modelu odbywa się na gruncie analizy teoretycznej, która wykazuje logiczną niesprzeczność modelu oraz na drodze empirycznej, poprzez wykazanie stosowności praktycznej modelu oraz korzyści wynikających z jego zastosowania w kontekście postawionych celów. Opisane podejście badawcze zastosowane zostanie w dalszej części pracy do problematyki kosztów własnej pracy w gospodarstwie rolnym.

Wyniki badań i dyskusja

Rozwiązanie problemu pomiaru kosztów pracy rolnika i jego rodziny na rzecz swojego gospodarstwa rolnego wymaga zastosowania podejścia normatywnego, co przejawia się wskazaniem stosownego rozwiązania modelowego, dla postawionego problemu badawczego. W tym miejscu należy podkreślić, że podobne problemy jak z pomiarem i wyceną kosztów pracy na rzecz własnego gospodarstwa rolnego, dotyczą także mikroprzedsiębiorstw, w których także nie ma rozdzielnia prawnego, ani ekonomicznego pomiędzy osobą i majątkiem przedsiębiorcy, a jego działalnością gospodarczą. Rozwiązania zaproponowane dla mikroprzedsiębiorstw mogą być zastosowane także w odniesieniu do działalności w rolnictwie¹³.

Metodyka pomiaru kosztów pracy rolnika i członków jego rodziny może opierać się na rozwiązaniach zaproponowanych w odniesieniu do sytuacji mikroprzedsiębiorcy, prowadzącego działalność gospodarczą jako osoba fizycz-

¹² A. Szychta, *Współczesne kierunki zainteresowania teorii rachunkowości finansowej w świetle zarysu jej rozwoju*. „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t. 56(112), SKwP, Warszawa 2010, s. 261.

¹³ T. Szot-Gabryś, *Model pomiaru zysku ekonomicznego w małej firmie*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Umiejętności im. S. Staszica w Kielcach, Kielce 2008.

na¹⁴. W przypadku tej kategorii przedsiębiorców ma miejsce świadczenie pracy przez właściciela (i ewentualnie członków jego rodziny) na rzecz swojego przedsiębiorstwa bez formalnego ujęcia i odzwierciedlenia tego faktu w ewidencji podatkowej. Zatem sytuacja rolnika pod tym względem jest analogiczna jak mikroprzedsiębiorcy.

Na tym etapie rozważań istotne jest rozwiązanie problemu, jak określić koszt pracy właściciela na rzecz swojego gospodarstwa, aby dokonać pomiaru efektywności gospodarstwa, znając wartość przychodów i kosztów tego podmiotu. W celu pomiaru kosztów pracy rolnika musi być prowadzona ewidencja czasu jego pracy na rzecz gospodarstwa (na przykład w układzie miesięcznym) oraz należy wycenić wartość jego pracy w ciągu jednej godziny. W tym zakresie możliwe są do zastosowania różne rozwiązania, na przykład wycena wartości pracy rolnika w ciągu godziny może opierać się o wartość płacy minimalnej (minus składka KRUS, podzielone na 176 godzin pracy w miesiącu¹⁵), albo można przyjąć średnią płacę krajową. Jednakże wspomniane metody dają tylko pewne przybliżenie wartości pracy rolnika. Natomiast w rachunkowości opracowano koncepcję normatywnego kształtowania wynagrodzeń w oparciu o koncepcję wyceny kapitału ludzkiego¹⁶, zatem ta metoda może być zastosowana dla pomiaru kapitału ludzkiego właściciela gospodarstwa rolnego i jego rodziny i na tej podstawie normatywnego określenia poziomu kosztów wynagrodzeń jakie powinni oni pobierać z gospodarstwa. Kwota jaka pozostanie po odjęciu kosztów pracy właściciela od przepływów pieniężnych (1) stanowi faktyczną nadwyżkę tego gospodarstwa.

Przyjęty w tym opracowaniu model wyceny kapitału zgromadzonego w osobie rolnika, czyli jego kapitału ludzkiego opiera się na sumie skapitalizowanych kosztów utrzymania i kształcenia, powiększonej o czynnik doświadczenia. Sumę tych wartości określa formuła:

$$H(T) = (K + E) * [1 + Q(T)]$$

gdzie:

H(T) – wartość kapitału przypisana danej osobie, z liczbą T lat pracy;

K – wartość skapitalizowanych kosztów utrzymania;

E – wartość skapitalizowanych kosztów edukacji;

Q(T) – czynnik doświadczenia, wyrażany funkcją czasu (zmodyfikowana krzywa uczenia);

¹⁴T. Szot-Gabryś, *Rachunek kosztów pracy właściciela w rachunku ekonomicznym małej firmy*. „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” nr 210, „Nauki o Finansach”, 3(8) 2011, s. 105–112.

¹⁵176 godzin pracy w ciągu miesiąca to wymiar etatu, ale należy pamiętać że faktyczny czas pracy rolnika i członków jego rodziny nie jest normowany i uzależniony jest od potrzeb gospodarstwa.

¹⁶M. Dobija, *Koncepcja wartości aktywów społecznych w sprawozdaniu bilansowym*. MBA 1/1997, s. 29–31.

$$Q(T) + 1 - T^{\frac{\ln(1-w)}{\ln 2}}$$

gdzie:

w – współczynnik uczenia;

T – liczba lat pracy zawodowej;

Zgodnie z powyższym modelem, osoba wykonująca tę samą pracę w następnym roku wykona ją o w% łatwiej i taniej. Powyższy model wyceny kosztów 1 godziny pracy rolnika, zastosujemy do modelowej osoby prowadzącej gospodarstwo rolne i przyjmijmy, że właściciel ma wykształcenie wyższe – ukończył liceum ogólnokształcące i 5-letnie studia wyższe oraz posiada 22 letnie doświadczenie zawodowe, zdobyte przy prowadzeniu własnego gospodarstwa rolnego. Rolnikowi przypisano 8% parametr uczenia się. Koszty utrzymania i edukacji skalkulowano na poziomie:

k = 350 zł/miesiąc, tj. 4 200 zł/rok

e = 200 zł/ miesiąc, tj. 2 400 zł/rok

Rolnik ma 46 lat, w tym 22 lat doświadczenia zawodowego, tak więc koszty utrzymania należy kapitalizować przez okres n = 24 lat, a koszty edukacji przez okres m = 5 lat (kształcenie na studiach wyższych). Kapitalizacji dokonano przy stopie r = 8%, która odpowiada średniemu kosztowi kapitału¹⁷. Formuły obliczeniowe przy przyjętych założeniach są następujące:

$$K = 4200 \frac{(1+0,08)^{24}-1}{0,08} = 280412 \text{ zł}$$

$$E = 2400 \frac{(1+0,08)^5-1}{0,08} = 14080 \text{ zł}$$

$$Q(10) = 1 - 10^{\frac{\ln(1-0,08)}{\ln 2}} = 0,31$$

$$H(T) = (K + E) * [1 + Q(T)] = 294 492 \text{ zł} * 1,31 = 385 785 \text{ zł}$$

¹⁷ Podane założenia mają teoretyczne uzasadnienie zaprezentowane w pracy: M. Dobija: *Koncepcja wartości aktywów społecznych w sprawozdaniu bilansowym*. MBA 1/1997, s. 29–31.

Roczne koszty pracy rolnika stanowią 8% wartości kapitału ludzkiego przypisanego rolnikowi, tj. 30 863 zł, zatem miesięczne koszty wynoszą: 2 572 zł. Jeśli przyjmiemy założenie, że średni czas pracy osoby zatrudnionej w miesiącu wynosi 176 godzin, to koszt pracy 1 godziny właściciela gospodarstwa w analizowanym przykładzie wynosi 14,6 zł brutto (tj. z uwzględnieniem składki KRUS). Kwota ta odpowiada wartości zobowiązania gospodarstwa wobec rolnika za pracę na rzecz tego gospodarstwa w ciągu 1 godziny. Wartość miesięcznych kosztów pracy wyznacza się poprzez pomnożenie tej wielkości przez liczbę godzin przepracowanych przez rolnika w danym miesiącu.

Praktyczne zastosowanie modelu pomiaru kosztów pracy rolnika, i analogicznie członków jego rodziny wiąże się z koniecznością dokonywania pomiaru czasu pracy poświęconego w ciągu miesiąca na rzecz gospodarstwa, ponieważ ilość tego czasu zależy od bieżących potrzeb, a czas pracy rolnika i członków jego rodziny w gospodarstwie rolnym jest nienormowany.

Podsumowanie

Zaprezentowana metodyka pomiaru kosztów pracy właściciela gospodarstwa stanowi jedną z możliwych do zastosowania metod wyceny wartości pracy rolnika w swoim gospodarstwie. W praktycznym zastosowaniu jest to metoda prosta, ponieważ po pierwotnej wycenie wartości jednej godziny pracy, wymaga jedynie systematycznej ewidencji czasu, jaki rolnik poświęca na pracę w swoim gospodarstwie. Natomiast zastosowanie omówionej metody umożliwia rolnikowi pomiar faktycznej nadwyżki wypracowanej przez gospodarstwa, a więc takiej, która uwzględnia koszty pracy rolnika i jego rodziny.

Odnosząc się do przytoczonych we wstępie tej pracy danych o przeciętnych przepływach pieniężnych (1) w przeciętnym gospodarstwie rolnym, to przyjmując założenie, że praca w takim przeciętnym gospodarstwie wykonywana była przez modelowego rolnika, dla którego obliczyliśmy we wcześniejszej części pracy wartość jego kapitału ludzkiego i wywodzącego się od tej wartości kosztu jego pracy, możemy obliczyć:

- przepływy pieniężne (1) w latach 2004–2009, które wynoszą 35 591 zł pomniejszany o kwotę 30 863 zł, stanowiących roczne koszty pracy rolnika – otrzymujemy wartość 4728 zł. Jest to nadwyżka jaką wypracowało gospodarstwo po pokryciu kosztów pracy swojego właściciela. Jeśli natomiast pracę wykonywało więcej osób z grona rodziny, to kwota 4728 zł nie jest już wystarczająca na pokrycie kosztów pracy tych osób, co oznacza, że z ekonomicznego punktu widzenia gospodarstwo rolne nie jest efektywne.
- dla lat 2010–2012 wyniki ekonomiczne przeciętnego gospodarstwa rolnego kształtują się już korzystniej. Od przepływu pieniężnego (1) w kwocie 51 639 zł odejmujemy roczne koszty pracy rolnika o wartości 30 863 zł i otrzymujemy wartość 20 776 zł. Zatem wypracowana w gospodarstwie nadwyżka w znacz-

nej części pokrywa koszty pracy także ewentualnie drugiej osoby, zaangażowanej w pracę w gospodarstwie z grona członków rodziny rolnika.

Normatywne podejście badawcze stosowane w rachunkowości umożliwia opracowywanie pewnych rozwiązań modelowych dla postawionych problemów badawczych. Tego rodzaju metodyka została zastosowana w tym opracowaniu w odniesieniu do problemu pomiaru kosztów rolnika i członków jego rodziny w rodzinnym gospodarstwie rolnym. Wielkość ta jest niezbędna dla miarodajnego określenia ekonomiki gospodarstwa rolnego.

Literatura

- Bereźnicka J.: *Zmiany w poziomie dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego w latach 2004–2011 (ujęcie regionalne)*, [w:] Drejerska N.: *Rolnictwo, gospodarka żywnościowa, obszary wiejskie – 10 lat w Unii Europejskiej*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2014.
- Dobija M.: *Koncepcja wartości aktywów społecznych w sprawozdaniu bilansowym*. MBA 1/1997.
- Ijiri Y., Mattessich R., Rappaport A. i in.: *Foundations of Accounting Measurement*. „The Accounting Review”, Supplement, vol. XL VI, 1971.
- Ijiri Y.: *The Nature of Accounting Research*. „The Accounting Review, Supplement”, vol. XL VII, 1972.
- Kucharczyk M.: *Measurement system of family farm economic revenue*, [w:] Górowski I. (red.), *General Accounting Theory. Evolution and design for efficiency*. Academic and Professional Press, Kozminski Business School, Warszawa 2008.
- Szot-Gabryś T.: *Model pomiaru zysku ekonomicznego w małej firmie*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Umiejętności im. S. Staszica w Kielcach, Kielce 2008.
- Szot-Gabryś T.: *Rachunek kosztów pracy właściciela w rachunku ekonomicznym małej firmy*. „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” nr 210, „Nauki o Finansach”, 3(8) 2011.
- Szychta A.: *Współczesne kierunki zainteresowania teorii rachunkowości finansowej w świetle zarysu jej rozwoju*. „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t. 56(112), SKwP, Warszawa 2010.
- Ustawa o zbieraniu i wykorzystywaniu danych rachunkowych gospodarstw rolnych z dnia 29 listopada 2000 r.*, Dz.U. z 2001 r. Nr 3, poz. 20.
- Wójtowicz P.: *Metodologiczne aspekty badań naukowych w rachunkowości*. „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t. 1(57), SKwP, Warszawa 2000.
- Wójtowicz P.: *Towards General Accounting Theory. A Methodological Inquiry*, [w:] Dobija M. (red.), *General Accounting Theory*. Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2003.

Barbara Wieliczko¹

Współpraca gospodarstw rodzinnych we wdrażaniu działań prośrodowiskowych – dotychczasowe doświadczenia wybranych państw i wnioski dla Polski

Wprowadzenie

Działanie rolno-środowiskowo-klimatyczne, które będzie wdrażane w Polsce przewiduje realizowanie działań pro środowiskowych przez poszczególnych rolników w ramach swojego gospodarstwa. Co więcej, stawki do większej powierzchni objętej działaniem są obniżone w przypadku niektórych pakietów. Nie ma możliwości występowania o wsparcie w ramach tego działania przez grupy rolników, co byłoby zasadne zarówno z punktu widzenia celów działania, czyli ochrony środowiska – większy spójny obszar objęty wsparciem, jak i w odniesieniu do kosztów administracyjnych wdrażania tego instrumentu – mniejsza liczba beneficjentów. Z drugiej jednak strony przy wspólnym realizowaniu działań pro środowiskowych istnieje ryzyko wystąpienia w grupie tzw. jazdy na gapę oraz problemów we wspólny podejmowaniu określonych decyzji. Najważniejszą jednak barierą, zwłaszcza z perspektywy polskich doświadczeń w podejmowaniu przez rolników wspólnych działań, jest brak woli do angażowania się we wspólne projekty z uwagi na niski poziom wzajemnego zaufania, co może skutkować bardzo małym zainteresowaniem wsparciem i niewykorzystaniem środków przeznaczonych na ten cel.

¹ Barbara Wieliczko – dr, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.

Cele i metody

Celem artykułu jest przedstawienie dotychczasowych doświadczeń wybranych państw w zakresie realizacji działań prośrodowiskowych przez grupy gospodarstw oraz wskazanie rozwiązań, które mogłyby być wdrożone w Polsce. Artykuł opiera się na analizie dokumentów i wyników dotychczasowych badań dotyczących omawianej problematyki. Większość badań naukowych oraz instrumentów polityki rolnej koncentruje się na pojedynczych rolnikach, jako na podmiotach dostarczających dobra publiczne (jakieś przykłady). Literatura na temat działań na rzecz środowiska realizowanych kolektywnie przez rolników jest wciąż ograniczona.

Współpraca we wdrażaniu działań rolnośrodowiskowych jako mechanizm zwiększenia skuteczności dostarczania dóbr publicznych przez rolnictwo

Podstawowym celem wdrażania instrumentów prośrodowiskowych jest zachęcenie rolników do zwiększenia skali dóbr publicznych dostarczanych przez nich społeczeństwu². Jednakże dobra publiczne ze swej natury wymagają odpowiednio dużej skali realizacji określonych działań, aby dobra te faktycznie wystąpiły. Konieczność zaangażowania nie pojedynczego gospodarstwa rolnego, ale ich większej grupy w działania rolnośrodowiskowe wydaje się oczywista z perspektywy problemów, których dotyczą te działania. Potrzeba ochrony bioróżnorodności danego ekosystemu czy ochrony krajobrazu nie kończy się zazwyczaj na granicach obszaru, którym dysponuje dane gospodarstwo, lecz obejmuje znacznie większy obszar. Takie wspólne działanie grupy rolników może nie tylko zapewnić większą skalę działania, obejmującą naturalne granice ekosystemu, ale także zagwarantować, iż działania te nie zostaną zniweczone przez ich zbyt małą skalę i brak realizacji podobnych praktyk w okolicznych gospodarstwach. Poza tym współdziałanie pozwala na uzyskanie efektu synergii zwiększającego efektywność i skuteczność wdrażanych instrumentów wsparcia.

Korzyści z realizowania działań środowiskowych nie ograniczają się jednak do samego efektu skali, możliwe jest również uzyskanie efektu zakresu, czyli w ramach współdziałania podjęcie działań dotyczących różnego rodzaju dóbr publicznych, które mogą być generowane przez rolnictwo.

Zaletą współdziałania może być także zaangażowanie podmiotów o różnych umiejętnościach, wiedzy i doświadczeniu, co może przyczynić się do lepszego wykonywania praktyk służących środowisku.

Dodatkowym pozytywnym aspektem wspólnego realizowania przez kilku uprawnionych do uzyskania wsparcia jest mniejsza liczba umów zawieranych

² Do takich dóbr należą krajobraz, bioróżnorodność, ochrona gleb i zarządzanie zasobami wodnymi.

przez instytucję wdrażającą działanie z wnioskującymi o wsparcie, co pozwala na ograniczenie kosztów obsługi.

Działania prośrodowiskowe realizowane przez rolników mogą być inicjowane przez różne strony. Mogą być wynikiem oddolnej inicjatywy indywidualnych rolników, mogą też być inicjowane ogólnie poprzez określone rozwiązania w zakresie polityki rolno-środowiskowej narzucające rolnikom współpracę. Dodatkowo współpraca może być wynikiem zaangażowania się w realizację takich działań różnego rodzaju organizacji i stowarzyszeń, czyli tzw. sektora organizacji pozarządowych, funkcjonujących w rolnictwie lub poza nim, które już prowadzą jakąś działalność lub zostały powołane do realizacji właśnie tych kolektywnych działań prośrodowiskowych.

Działania rolnośrodowiskowe w Holandii

Holandia należy do państw o najniższym poziomie wsparcia na rozwój obszarów wiejskich uzyskiwanym ze środków unijnych. Na lata 2014–2020 przyznano jej 607 mln euro³. Jest to związane z wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego Holandii w porównaniu z innymi państwami Wspólnoty. Jednocześnie parlament holenderski zobligował rząd do ograniczenia kosztów transakcyjnych związanych z wdrażaniem instrumentów WPR. W przypadku płatności bezpośrednich limit kosztów transakcyjnych ponoszonych przez administrację publiczną to 5% wartości przekazywanych środków, zaś w odniesieniu do instrumentów rozwoju obszarów wiejskich 10%.

W związku z tym przygotowujący program rozwoju obszarów wiejskich na lata 2014–2020 (PROW 2014–2020) uznali, iż podstawowym sposobem na ograniczenie kosztów obsługi wsparcia z II filaru WPR jest wdrażanie jak najmniejszej liczby instrumentów. Projekt PROW 2014–2020 przewiduje wdrażanie tylko kilku instrumentów – transfer wiedzy, współpraca, inwestycje, LEADER, ubezpieczenia od niekorzystnych warunków pogodowych oraz działania rolno-środowiskowo-klimatyczne⁴. W celu jeszcze większego zmniejszenia potencjalnych kosztów obsługi programu oraz zwiększenia efektywności i skuteczności wdrażania wsparcia prośrodowiskowego podjęto decyzję o ograniczeniu grona potencjalnych beneficjentów do grup gospodarstw. Dodatkową zaletą takiego rozwiązania jest możliwość lepszego wykorzystania wiedzy i umiejętności posiadanych przez lokalną społeczność.

Takie kolektywne wdrażanie wsparcia ma długą historię w holenderskiej tradycji. W latach 90. XX wieku zapoczątkowano taki system, a obecnie funkcjonuje ok. 150 grup (hol. Agrarische Natuurverenigingen – ANV), przy czym wielkość ich gospodarstw to 1000 – 130 000 ha. Podmioty te obejmują swo-

³ http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-941_en.htm.

⁴ Ostateczny projekt oddamy do konsultacji społecznych znajduje się na stronie: <http://www.internetconsultatiepop3.nl/>.

im działaniem 25% obszarów wiejskich kraju i angażują w swoje działania ok. 10000 rolników i wiele tysięcy obywateli niebędących rolnikami⁵. Aktywność tych kolektywów obejmuje różne działania z zakresu rozwoju obszarów wiejskich, obejmujące m.in.: edukację, turystykę wiejską, zarządzanie gospodarską wodną, bioróżnorodność⁶.

W latach 2011–2013 prowadzono w ramach WPR w Holandii cztery programy pilotażowe kolektywnego zarządzania wsparciem rolnośrodowiskowym. Ich celem było skuteczne zarządzanie środowiskiem obejmujące planowanie na poziomie regionalnym, współpracę z lokalnymi organizacjami pozarządowymi oraz lepsze umocowanie rolników jako podmiotów odpowiedzialnych za stan środowiska. W ramach tych programów zawierano kontrakty z rolnikami.

Doświadczenia z wdrażania programów pilotażowych wskazują na to, iż kolektywne wdrażanie wsparcia prośrodowiskowego pozwala na: ograniczenie obowiązków informacyjnych i liczby składanych dokumentów przez poszczególnych rolników oraz lepsze dopasowanie działań do danego gospodarstwa; lepsze porozumienie między rolnikami i społeczeństwem obywatelskim; uzyskanie lepszych rezultatów środowiskowych, zwłaszcza w przypadku gatunków, które znajdują się na obszarze więcej niż jednego gospodarstwa; większą koncentrację na rezultatach oraz możliwość uproszczenia działania.

W ramach działania rolno-środowiskowo-klimatycznego, które ma być wdrażane w Holandii od 2016 r. jedynie profesjonalne stowarzyszenia będą mogły być beneficjentami tego wsparcia. Zostały opracowane kryteria pozwalające uznać dane stowarzyszenie za profesjonalne oraz określono dwuletni okres profesjonalizacji istniejących podmiotów.

Stowarzyszenia-beneficjenci podpisują natomiast indywidualne umowy z każdym z rolników, którzy będą realizowali dane działanie, co zabezpiecza zarówno interesy stowarzyszenia

Należy podkreślić, iż we wdrażanie tego instrumentu zaangażowane mają być władze regionalne, które już od dawna odpowiadają za ten instrument polityki rozwoju obszarów wiejskich. Zaangażowanie administracji szczebla regionalnego ma zwiększyć skuteczność realizowanych działań i ich lepsze dopasowanie do lokalnych potrzeb odzwierciedlone także w poziomie wsparcia, co odpowiada również zaleceniom Trybunału Obrachunkowego⁷.

Jak już wspomniano, stowarzyszenia rolników na rzecz ochrony środowiska zaczęły powstawać w Holandii w latach 90. XX wieku. Od 2000 r. podmioty te

⁵ J.G. Deelen. *Collective approach to agri-environment actions: the Dutch case*, Ministry of Economic Affairs 2014, s. 4.

⁶ Szerszy opis funkcjonowania tych podmiotów zawiera praca: E. de Lijster K. Prager: *The Use of Indicators in Agri-environmental Management in the Netherlands. Indicators used by Dutch Agrarische Natuurverenigingen (ANVs) for Monitoring and Reporting their Activities*, The James Hutton Institute, Aberdeen 2012.

⁷ Europejski Trybunał Obrachunkowy, Czy system wsparcia rolnośrodowiskowego jest dobrze opracowany i czy zarządza się nim odpowiednio? Sprawozdanie specjalne, nr 7/2011, s. 30.

mogły stać się beneficjentami działania rolnośrodowiskowego współfinansowanego ze środków WPR. Co więcej, podpisując indywidualne kontrakty z rolnikami mogły wprowadzać inne wymogi i wypłacać im inną kwotę niż to by wynikało z zawartej przez nie umowy z instytucją wdrażającą to działanie. Takie rozwiązanie zostało jednak w 2003 r. podważone przez Komisję Europejską, która swój sprzeciw uzasadniła tym, iż stowarzyszenia te stały się w ten sposób agencjami płatniczymi, choć nie uzyskały certyfikatu do funkcjonowania jako taki podmiot. Ponadto KE uznała, że świadczenie należy się za podejmowane działania, a nie ich efekty.

W związku z tym Holandia ograniczyła swobodę stowarzyszeń. Do 2009 r. mogły one nadal być beneficjentami działania, ale kontrakty podpisywane przez nie z rolnikami nie odbiegają ani stawką ani zakresem realizowanych praktyk od umowy zawartej przez samo stowarzyszenie z instytucją wdrażającą. Co więcej, to już nie stowarzyszenia, ale holenderska agencja płatnicza bezpośrednio przekazywała rolnikom płatności za wdrażane działania.

Aby nie doprowadzić do marginalizacji i stopniowego obumarcia powstałych dotąd stowarzyszeń wprowadzono dla nich dodatkowe wsparcie realizowane w całości ze środków krajowych. Stowarzyszenia te uzyskiwały wsparcie na koordynowanie realizacji działań rolnośrodowiskowych, podejmowanie inicjatyw edukacyjnych.

Jednakże w 2010 r. całkowicie zrezygnowano z zaangażowania stowarzyszeń. Nie oznacza to jednak, iż podmioty te przestały odgrywać rolę doradczą i brać udział w opracowywaniu regionalnych planów zarządzania.

Zmiany we wspólnej polityce rolnej obowiązujące w latach 2014–2020 pozwalają na ponowne zaangażowanie stowarzyszeń do realizacji działań rolnośrodowiskowych, co zostało w pełni wykorzystane przez Holandię.

Wspólne działania prośrodowiskowe w Niemczech

W Niemczech już od lat 80. XX wieku powstają związki zajmujące się ochroną środowiska na obszarach wykorzystywanych rolniczo (niem. Landschaftspflegeverbände – LPV). Tworzą je rolnicy, władze lokalne i specjaliści od ochrony środowiska (członkowie organizacji i stowarzyszeń zajmujących się tą problematyką). Obowiązuje zasada, iż każda ze stron ma taką samą liczbę przedstawicieli we władzach związku. W 1993 r. powstało stowarzyszenie zrzeszające lokalne związki zajmujące się tą problematyką – Deutsche Verband für Landschaftspflege (DVL), którego zadaniem jest wpieranie wymiany doświadczeń między związkami oraz podejmowanie wspólnych działań dotyczących funkcjonowania tych podmiotów oraz współpraca międzynarodowa. O roli Landschaftspflegeverbände świadczy fakt, iż w 2009 r. w niemieckiej ustawie dotyczącej ochrony przyrody zapisano, że te związki są preferowanym podmiotem do realizacji zadań związanych z ochroną ziemi⁸.

⁸ Art. 3 Gesetz über Naturschutz und Landschaftspflege (Bundesnaturschutzgesetz – BNatSchG).

W 2014 r. zrzeszone w DVL były 152 lokalne stowarzyszenia⁹. Jak pokazują badania ankietowe przeprowadzone w 2012 r., połowa środków, jakimi dysponują te stowarzyszenia pochodzi z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), a składki członkowskie stanowią przeciętnie 15% budżetu tych podmiotów. Kolejne 25% to środki z realizowanych projektów (instrumenty krajowej polityki ochrony środowiska lub projekty realizowane w oparciu o wsparcie różnego rodzaju fundacji), 8% pochodzi ze środków przekazanych przez różnego rodzaju instytucje, zaś pozostałe 2% pochodzi od sponsorów¹⁰. Jeśli chodzi o środki EFRROW, to najczęściej Landschaftspflegeverbände wdrażają następujące działania:

1. Zachowanie i poprawa stanu dziedzictwa wsi (instrument ten nie był wdrażany w ramach polskiego Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013)¹¹.

2. Płatności rolnośrodowiskowe.

Poza wymienionymi instrumentami WPR, organizacje te wdrażają instrumenty krajowej polityki ochrony środowiska oraz postanowienia dotyczące dyrektywy wodnej, zajmują się prowadzeniem działalności rolniczej na obszarach Natura 2000, rolniczym wykorzystywaniem gleb torfowych, doradztwem w zakresie praktyk rolniczych korzystnych dla środowiska czy rolnictwem ekologicznym. W odróżnieniu od stowarzyszeń holenderskiej, które często podejmują inne zadania niż kwestie środowiskowe, niemieckie Landschaftspflegeverbände koncentrują się na działaniach dotyczących dbałości i środowisko¹².

Aż 32% Landschaftspflegeverbände funkcjonuje jako „aktywny rolnik” dzięki czemu może otrzymywać płatności bezpośrednio. Z reguły chodzi o tereny będące w rękach publicznych, ale czasami są to także obszary w posiadaniu danego związku¹³.

⁹ Deutsche Verband für Landschaftspflege: Geschäftsbericht Deutscher Verband für Landschaftspflege E.V. Juni 2013 bis Juni 2014, Ansbach 2014, s. 4.

¹⁰ J. Metzner: *Landschaftspflegeverbände – Markenzeichen des kooperativen Naturschutzes in Deutschland*, „Naturschutz und Landschaftsplanung“ 45 (10/11), 2013, s.302.

¹¹ Działanie to należy do Osi 3 Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej i zgodnie z art. 57 rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 obejmuje następujące elementy:

1. Sporządzenie planów ochrony i zarządzania terenami Natura 2000 i innymi miejscami o dużej wartości przyrodniczej.
2. Działania na rzecz świadomości związanej ze środowiskiem naturalnym.
3. Inwestycje związane z utrzymaniem, odbudową i poprawą stanu dziedzictwa przyrodniczego oraz z rozwojem obszarów o dużej wartości przyrodniczej.
4. Badania i inwestycje związane z utrzymaniem, odbudową i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego, takiego jak elementy charakterystyczne dla kultury i krajobrazu wiejskiego.

¹² Liczne przykłady działań realizowanych przez niemieckie stowarzyszenia przedstawiono w artykule: J. Metzner, P. Keller, Ch. Kretschmar, B. Krettinger, N. Liebig, U. Mäck, I. Orlich: *Kooperativer Naturschutz in der Praxis. Umsetzungsbeispiele der Landschaftspflegeverbände und ihre Bewertung*, „Naturschutz und Landschaftsplanung“ 45 (10/11), 2013, s. 315–321.

¹³ J. Metzner: op. cit., s. 303.

Podsumowanie

Problem współdziałania przy wdrażaniu działań prośrodowiskowych przedstawiony w tym artykule wpisuje się szeroką literaturę przedmiotu dotyczącą współdziałania w społeczeństwie na rzecz realizacji wspólnych interesów. Problematyka rozwinęła się bardzo silnie dzięki pracom E. Ostrom dotyczącym szans na wspólne działanie w różnych uwarunkowaniach¹⁴.

Ograniczenia dotyczące objętości tekstu nie pozwalają na przedstawienie większej liczby przykładów kolektywnego wdrażania wsparcia środowiskowego w różnych państwach. Poza przedstawionymi przykładami, takie doświadczenia mają także: Austria, Belgia, Finlandia, Hiszpania, Japonia, Kanada, Nowa Zelandia, Szwecja, Wielka Brytania czy Włochy¹⁵.

W przypadku Holandii powstające od początku lat 90. XX wieku stowarzyszenia miały charakter oddolny i choć skupiały się na kwestiach ochrony środowiska, to podejmowały również bardzo wiele innych działań z zakresu rozwoju obszarów wiejskich stając się motorem dalszego rozwoju lokalnych społeczności.

W przypadku Niemiec powstawanie Landschaftspflegeverbände, zapoczątkowane w latach 80. XX wieku, miało również charakter oddolny. Zdaniem J. Metznera, za podstawowy czynnik sprzyjający ich rozwojowi należy uznać zaangażowanie się trzech różnych grup: rolników, ekspertów ds. ochrony środowiska oraz lokalnych władz¹⁶. Kluczowe jest też także wsparcie zarówno finansowe, jak i regulacyjne ze strony państwa¹⁷.

Oba przedstawione modele mają wiele cech wspólnych¹⁸, a przede wszystkim zróżnicowanie podmiotów tworzących te grupy oraz przychylność władz centralnych, dzięki której pełnią kluczową rolę we wdrażaniu działań rolnośrodowiskowych. Jednocześnie, w obu przypadkach stoi przed tymi podmiotami wyzwanie zwiększenia skuteczności i efektywności oraz przejrzystości działania, co m.in. oznacza konieczność rozwinięcia zakresu raportowania o prowadzonej działalności. Obecnie jedynie ok. 15% niemieckich LPV udostępnia swo-

¹⁴ Krytyczny przegląd wyników prowadzonych w ostatnich dziesięcioleciach prac zawiera artykuł: E. Ostrom: *Analyzing Collective Action*. „Agricultural Economics” vol. 41(2010), s. 155–166.

¹⁵ Porównanie organizacji zajmujących się ochroną środowiska na obszarach wykorzystywanych rolniczo w Niemczech, Holandii, Austrii i Wielkiej Brytanii znajduje się w artykule: K. Prager: *Adaptives Management in Naturschutz und Landschaftspflege – die Rolle von Gruppen und Verbänden in Europa*. „Natur und Landschaft” 86 (8)/2011, s. 343–349.

¹⁶ J. Metzner; op. cit., s. 303.

¹⁷ T. Uetake: *Providing Agri-environmental Public Goods through Collective Action Lessons from New Zealand Case Studies*, paper presented at the New Zealand Agricultural and Resource Economics Society Conference, 30 August 2012, Nelson, New Zealand.

¹⁸ Bardzo szeroką analizę porównawczą obu tych systemów przedstawiono w pracy K. Prager: *Adaptives Management in Naturschutz und Landschaftspflege – die Rolle von Gruppen und Verbänden in Europa*. „Natur und Landschaft” 86 (8)/2011, s. 343–349.

je raporty roczne czy biuletyny informacyjne na własnej stronie internetowej¹⁹, a w przypadku holenderskich ANV jedynie 12%²⁰.

W Polsce do tej pory nie powstały organizacje skupiające zarówno rolników, jak i ekspertów ds. ochrony środowiska. Patrząc na doświadczenia innych państw, wydaje się, iż działanie takich podmiotów jest korzystne nie tylko z punktu widzenia wdrażania środowiskowych instrumentów wspólnej polityki rolnej, ale również służy rozwojowi lokalnych społeczności. W związku z tym należałoby rozważyć ustanowienie ram prawnych dla tworzenia takich organizacji i nadanie im uprzywilejowanego dostępu do wsparcia ze środków UE, aby zachęcić rolników i organizacje prośrodowiskowe do wspólnego działania, które pozwoliłoby na zwiększenie skuteczności działań rolnośrodowiskowych. Warto również zauważyć, że jak wskazują wyniki badań, których autorami są J. Franks i S. Emery, wsparcie ze strony organizacji zewnętrznej podczas negocjacji rolników na temat wspólnego działania prowadzi do częstszego podejmowania przez rolników wspólnych działań, gdyż istotną barierą w podejmowaniu kolektywnych działań są trudności w komunikacji pomiędzy rolnikami²¹. Oznacza to, iż państwo mogłoby finansować angażowanie takich wyspecjalizowanych podmiotów w proces negocjacji mających na celu podjęcie przez grupę rolników współpracy na rzecz wdrażania różnego rodzaju działań, nie tylko tych prośrodowiskowych.

Jak podkreślają Prager, Reed i Scott²², wdrażanie działań rolnośrodowiskowych w sposób kolektywny może znacząco zwiększyć skuteczność tego instrumentu, ale wymaga odpowiedniego zaprojektowania go na nowo, aby odpowiadał wyzwaniom związanym z kolektywnym wdrażaniem tego wsparcia.

Literatura

de Lijster E., Prager K.: *The Use of Indicators in Agri-environmental Management in the Netherlands. Indicators used by Dutch Agrarische Natuurverenigingen (ANVs) for Monitoring and Reporting their Activities*, The James Hutton Institute, Aberdeen 2012.

Deelen J.G.: *Collective approach to agri-environment actions: the Dutch case*, Ministry of Economic Affairs 2014.

Deutscher Verband für Landschaftspflege: *Geschäftsbericht Deutscher Verband für Landschaftspflege E.V. Juni 2013 bis Juni 2014*, Deutscher Verband für Landschaftspflege, Ansbach 2014.

¹⁹ J. Heide, K. Prager: *The Use of Indicators in Annual Reporting by German Landschaftspflegeverbände (LPV)*. The James Hutton Institute, Aberdeen 2012, s. 9.

²⁰ E. de Lijster K. Prager: op. cit., s. 34.

²¹ Franks J., Emery S.: *Incentivising collaborative conservation: Lessons from existing environmental Stewardship Scheme options*. "Land Use Policy" 30(2013), s. 847–862.

²² K. Prager, M. Reed, A. Scott: *Encouraging collaboration for the provision of ecosystem services at a landscape scale – Rethinking agri-environmental payments*, "Land Use Policy" 29(2012), s. 244–249.

- Europejski Trybunał Obrachunkowy: *Czy system wsparcia rolnośrodowiskowego jest dobrze opracowany i czy zarządza się nim odpowiednio?* „Sprawozdanie specjalne“, nr 7/2011.
- Franks J., Emery S.: *Incentivising collaborative conservation: Lessons from existing environmental Stewardship Scheme options*. „Land Use Policy“ 30(2013), s. 847–862.
- Gesetz über Naturschutz und Landschaftspflege (Bundesnaturschutzgesetz – BNatSchG), 2009.
- Heide J., Prager K.: *The Use of Indicators in Annual Reporting by German Landschaftspflegeverbände (LPV)*. The James Hutton Institute, Aberdeen 2012.
- OECD: *Providing Agri-Environmental Public Goods through Collective Action*, OECD, Paris 2013.
- Metzner J.: *Landschaftspflegeverbände – Markenzeichen des kooperativen Naturschutzes in Deutschland* „Naturschutz und Landschaftsplanung“ 45 (10/11), 2013, s. 299–305.
- Metzner J., Keller P., Kretschmar Ch., Krettinger B., Liebig N., Mäck U., Orlich I.: *Kooperativer Naturschutz in der Praxis. Umsetzungsbeispiele der Landschaftspflegeverbände und ihre Bewertung*, „Naturschutz und Landschaftsplanung“ 45 (10/11), 2013, s. 315–321.
- Ostrom E.: *Analyzing Collective Action*. „Agricultural Economics“ vol. 41(2010), s. 155–166.
- Prager K.: *Adaptives Management in Naturschutz und Landschaftspflege – die Rolle von Gruppen und Verbänden in Europa*. „Natur und Landschaft“ 86 (8/2011), s. 343–349.
- Prager K.: *The Contribution of Multi-stakeholder Partnerships to Sustainable Landscape Management. Project Report*. The James Hutton Institute, Aberdeen 2013.
- Prager K., Reed M., Scott A.: *Encouraging collaboration for the provision of ecosystem services at a landscape scale – Rethinking agri-environmental payments*, „Land Use Policy“ 29(2012), s. 244–249.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) (Dz.U. UE L 277 z 21.10.2005).
- Uetake T.: *Providing Agri-environmental Public Goods through Collective Action Lessons from New Zealand Case Studies, paper presented at the New Zealand Agricultural and Resource Economics Society Conference, 30 August 2012*, Nelson, New Zealand.

Paulina Tuka¹

Praca pozarolnicza i jej rola w kształtowaniu dochodów gospodarstw domowych – perspektywa obszarów wiejskich Mazowsza

Wstęp

Rolnictwo obecnie nie jest w stanie dostarczyć godziwych dochodów mieszkańcom obszarów wiejskich, a w dalszym okresie będzie następowało zmniejszenie zatrudnienia w tym sektorze.² Spadek opłacalności produkcji rolniczej, a tym samym coraz niższe dochody uzyskiwane z pracy w rolnictwie wymuszają na rolnikach proces rozszerzania tradycyjnej działalności rolniczej o poszukiwanie zatrudnienia poza gospodarstwem w postaci pracy na dodatkowym etacie lub prowadzenie własnej pozarolniczej działalności gospodarczej. Tych nowych źródeł dochodów wymagają wiejskie gospodarstwa domowe we wszystkich częściach kraju, nawet tam, gdzie rolnictwo cechując się wysokim poziomem rozwoju, dostarcza rolnikom dochodów na zadawalającym poziomie.³

Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat obserwuje się istotny wzrost liczby podmiotów gospodarczych działających na obszarach wiejskich. O ile, jeszcze w 2001 r. na obszarach wiejskich zarejestrowanych było ok. 700 tys. podmiotów gospodarczych, to w 2011 r. działalność gospodarczą na wsi prowadziło już ponad 966 tys. podmiotów (według rejestru REGON), co stanowiło 1/4 wszystkich podmiotów, które funkcjonowały w naszym kraju.⁴ W ramach PROW

¹ Paulina Tuka – mgr, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

² A. Hałasiewicz, *Rozwój obszarów wiejskich w kontekście różnicowań przestrzennych w Polsce i budowania spójności terytorialnej kraju*, s. 5.

³ J. Bański, *Możliwości rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 5, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2004, s. 10.

⁴ „Aktywność ekonomiczna ludności Polski” IV kwartał 2011, GUS, Warszawa 2012.

jak podaje ARiMR na wsi powstało, dotychczas, 44 tys. nowych miejsc pracy, niezwiązanych z rolnictwem.⁵ W 2011 r. najliczniejszą grupę mieszkańców wsi pracujących na własny rachunek poza rolnictwem stanowiły osoby prowadzące działalność w sekcji handlu i naprawie pojazdów samochodowych (37,6%) oraz w budownictwie (30,8%). Istotną rolę odgrywało również przetwórstwo przemysłowe (16,5%) oraz transport i gospodarka magazynowa (11,3%).⁶

Metodyka badań

Przedmiotem badań było 1000 gospodarstw domowych położonych na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego w 2011 roku w ramach grantu MNiSW nr NN114115439 pt. „Warunki życia i praca kobiet na obszarach wiejskich” pod kierunkiem prof. dr hab. Janiny Sawickiej. Oprócz produkcji rolniczej użytkownicy tych gospodarstw oraz członkowie ich rodzin pozostający we wspólnym gospodarstwie domowym pracowali na etacie, prowadzili pozarolniczą działalność gospodarczą lub w najbliższym czasie zadeklarowali chęć założenia własnej firmy. Podstawę analizy stanowiły wyniki badań przeprowadzonych w tych gospodarstwach domowych przy użyciu kwestionariusza wywiadu.

Celem artykułu jest przedstawienie i porównanie wielkości uzyskiwanych przez ludność wiejską dochodów oraz ich źródeł. W pierwszej części scharakteryzowana zostanie próba badawcza, która wynosiła 1000 gospodarstw domowych. W kolejnej pokazana zostanie wielkość i poziom dochodów uzyskiwanych przez badaną populację, a następnie źródło tych dochodów. W artykule przedstawione zostaną ponadto wyniki badań dotyczących pracy poza gospodarstwem oraz prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej wśród ludności wiejskiej, ponieważ sytuacja ekonomiczna ludności wiejskiej w coraz większym stopniu uzależniona jest oprócz pracy na roli także od dodatkowych źródeł dochodów uzyskiwanych przez członków gospodarstwa domowego.⁷

Przedstawiona analiza pozwoli na zweryfikowanie postawionej w artykule hipotezy, że dochody spoza rolnictwa stanowią duży udział w ogólnym dochodzie badanych gospodarstw domowych na obszarach wiejskich w 2011 roku.

Ogólna charakterystyka badanych gospodarstw domowych

Przebadano 1000 gospodarstw domowych położonych na obszarach wiejskich w wybranych wiejskich i wiejsko-miejskich gminach województwa mazowieckiego. Odnotowano tu zarówno gospodarstwa domowe, które nie posiadały

⁵ <http://www.arimr.gov.pl>.

⁶ „Aktywność ekonomiczna ludności Polski” IV kwartał 2011, GUS, Warszawa 2012.

⁷ S. Paszkowski, *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach gospodarstw domowych w Polsce*, „Zeszyty Naukowe SGGW”, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, nr 57, Warszawa 2005, s. 71–84.

ani nie użytkowały ziemi oraz takie, które posiadały ziemię na własność oraz dzierżawiły grunty od innych osób. W badanej populacji dominowały gospodarstwa posiadające ziemię na własność (68,90% badanej grupy). Wśród tych gospodarstw prawie 1/3 posiadała gospodarstwa o powierzchni z przedziału od 5 do 10 ha. Nieco mniejszą grupę stanowiły gospodarstwa od 2 do 5 ha (26,56%) i od 10 do 15 ha (17,85%). Najmniejsze obszarowo gospodarstwa do 2 ha gruntów posiadało 12,05% badanych, a największe powyżej 20 ha 8,27%. Przeciętna powierzchnia badanych gospodarstw wynosiła 10,29 ha.

Tabela 1. Ogólna charakterystyka badanych gospodarstw domowych

Wyszczególnienie	Miernik
Średnia liczba osób w gospodarstwie domowym	3,9
Średnia liczba osób w rodzinie*	3,4
Przeciętna powierzchnia gospodarstwa [ha]	10,29

* Średnia liczba osób w rodzinie uwzględnia głowę rodziny, małżonka, córki oraz synów.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Średnia liczba osób w rodzinie wynosiła 3, natomiast w gospodarstwie domowym były to 4 osoby. Prawie połowę badanych stanowiły osoby będące reprezentantami 3–4 osobowych gospodarstw domowych (49,30%), nieco mniejszą grupę badanych stanowiły 5–6 osobowe (30,10%) oraz 1–2 osobowe gospodarstwa domowe (16,60%). Natomiast przedstawicielami gospodarstw domowych liczących 7 i więcej osób było jedynie 4% respondentów. Wśród badanych aż 18,99% nie miało na utrzymaniu dzieci, natomiast 26,15% miało jedno dziecko, a 36,15% dwoje dzieci. 18,72% to gospodarstwa domowe z trojgiem dzieci i więcej.

Wielkość i poziom dochodów

Dochody uzyskiwane przez członków gospodarstwa domowego stanowią informację o sytuacji ekonomicznej ludności oraz decydują o wielkości zaspokajanych potrzeb materialnych i niematerialnych. Dochody rolnicze pełnią następujące funkcje:⁸

- konsumpcyjną jako podstawę utrzymania rolnika i jego rodziny,
- produkcyjną jako akumulację w gospodarstwie rolnym,
- motywacyjną jako dążenie do osiągnięcia wyższej konsumpcji i produkcji, co daje szanse rozwojowe dla członków gospodarstwa domowego.

W badaniu jako wskaźnik wielkość dochodu gospodarstwa domowego na 1 osobę przyjęto deklarowane przez respondentów średnie miesięczne dochody na osobę w ich gospodarstwie domowym w ciągu ostatniego roku, które po-

⁸ M. Halamska, *Chłopi na przełomie epok*, IRWiR PAN, Warszawa 1991, s. 52.

dzielono na 4 kategorie: poniżej 500 zł, od 501 do 700 zł, od 701 do 1400 zł i powyżej 1401 zł. Największą grupę spośród badanych stanowiły gospodarstwa domowe, w których średni miesięczny dochód na 1 osobę w ciągu ostatniego roku mieścił się w przedziale 701–1400 zł (34,7%), zaś najmniej liczną osoby, które uzyskiwały dochody w wysokości powyżej 1401 zł (12%). Co trzecie badane gospodarstwo domowe zlokalizowane na terenach wiejskich Mazowsza dysponowało dochodem na osobę brutto na poziomie 501–700 zł, a prawie co piąte gospodarstwo domowe dysponowało dochodem poniżej 500 zł miesięcznie przypadającym na 1 osobę.

Tabela 2. Średni miesięczny dochód brutto na 1 osobę w gospodarstwie domowym w zł

	Procentowy udział	Liczba gospodarstw domowych
Poniżej 500zł	17,80%	178
501–700	32,80%	328
701–1400	34,70%	347
Powyżej 1401	12,00%	120
Brak odpowiedzi	2,70%	27
Ogółem	100%	1000

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Praca poza gospodarstwem oraz pozarolnicza działalność gospodarcza jako dodatkowe źródło dochodów w gospodarstwach

Spadek opłacalności produkcji rolniczej poprzez rosnące koszty produkcji oraz coraz cięższe warunki gospodarowania wymuszają na użytkownikach gospodarstw rolnych oraz członków ich rodzin poszukiwania dodatkowych źródeł utrzymania. Jednym ze sposobów jest znalezienie dodatkowej pracy poza gospodarstwem, dzięki której można zwiększyć swoje dochody. Praca najemna jest najważniejszym źródłem dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem małego gospodarstwa rolnego.⁹ Dwuzawodowstwo i zabieganie o wyższe zarobki z pracy najemnej rolnicy osiągają dzięki doksztalcaniu, podwyższaniu bądź zmianie kwalifikacji, zmianie miejsca pracy, sezonowemu dorabianiu, legalnej lub nielegalnej emigracji zarobkowej.¹⁰ Kolejnym sposobem, który może przynieść dodatkowe dochody jest podjęcie pozarolniczej działalności gospodarczej,

⁹ A. Chlebicka, J. Falkowski, T. Wołek., *Małe gospodarstwa w Polsce – charakterystyka*, Warszawa, marzec 2009, s. 8.

¹⁰ M. Wieruszewska, *Refleksja naukowa o wsi w perspektywie zmieniających się podstaw teoretycznych*, [w:] *Wież i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych*, M. Kozakiewicz (red.), IRWiR PAN, Warszawa 1996, s. 49.

która może przyczynić się do lepszego wykorzystania dostępnej siły roboczej, ale także środków trwałych: budynków czy samochodów.¹¹

Wśród członków wchodzących w skład badanych gospodarstw domowych 964 osoby określiły swój status jako rolnik(czka), 948 jako pracownik na etacie, a 98 jako przedsiębiorcy pracujący na własny rachunek. Blisko 520 osób zadeklarowało, że są emerytem lub rencistą.

Gdy zapytano respondentów o zamierzenia na przyszłość, przeszło 33% badanych zadeklarowało, że praca poza gospodarstwem będzie ich głównym źródłem dochodu. Ponad 14% ankietowanych będzie szukać dochodów zarówno w gospodarstwie rolnym jak i pracując na etacie. Prawie 11% deklaruje przekazanie gospodarstwa następcy, a w co dziesiątym gospodarstwie domowym rozważane jest założenie własnej działalności gospodarczej w najbliższej przyszłości. Respondenci, którzy zadeklarowali chęć podjęcia własnej działalności gospodarczej najczęściej wymieniali takie działalności jak: zakład krawiecki, salon fryzjerski lub kosmetyczny, ośrodek agroturystyczny, szkoła językowa, handel warzywami i owocami oraz usługi transportowe, księgowość oraz budowlane. Motywem, który respondenci wymieniali najczęściej była chęć zwiększenia dochodów, stanie się samodzielnym, praca na własny rachunek, blisko domu i rodziny, a także zainteresowania i pasja daną dziedziną.¹² Dla niespełna 2% sprzedaż gospodarstwa i podjęcie pracy poza gospodarstwem to najlepsze rozwiązanie na przyszłość.

Wśród badanej ludności wiejskiej 26,30% wskazało gospodarstwo rolne jako główne zajęcie i źródło dochodu, co może wskazywać na to, że ci rolnicy będą podwyższać dochody rolnicze dzięki prowadzeniu wysoko wyspecjalizowanych gospodarstw rolnych, intensyfikacji produkcji rolnej, obniżeniu kosztów produkcji, mechanizacji, dotacjom z UE czy rozwijaniu działalności około rolniczej (np. agroturystyka, turystyka wiejska).¹³

W kwestionariuszu wywiadu wskazywano jednocześnie wiele barier ograniczających podjęcie własnej działalności dodatkowej, z których zasadniczą okazał się brak własnych środków finansowych na start w opinii 33,7% badanych jako najważniejsza bariera; kolejne 8,2% postawiło ją na drugim miejscu. Następną najczęstszą odpowiedzią respondentów na pytanie o ograniczenia w założeniu własnej działalności gospodarczej to duże ryzyko (12%), brak pomysłu (11%) oraz brak wiedzy i umiejętności (7%). Dla ponad 5% ankietowanych największą barierą okazały się na równi wysokie podatki i wysokie składki ZUS. Najmniej wskazań dotyczyło kwestii zbyt dużych formalności oraz innych przyczyn.

¹¹ A. Stolarska., *Pozarolnicza działalność gospodarza rodzin rolniczych*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie”, „Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej”, nr 55, Warszawa 2005, s. 117.

¹² P. Tuka, *Określenie determinant rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Mazowsza z zastosowaniem analizy ekonometrycznej, w tym modelu logitowego*, [w:] J. Sawicka (red.), *Rynek pracy na obszarach wiejskich Mazowsza – perspektywa gender*, Wyd. SGGW, Warszawa 2013, s. 216.

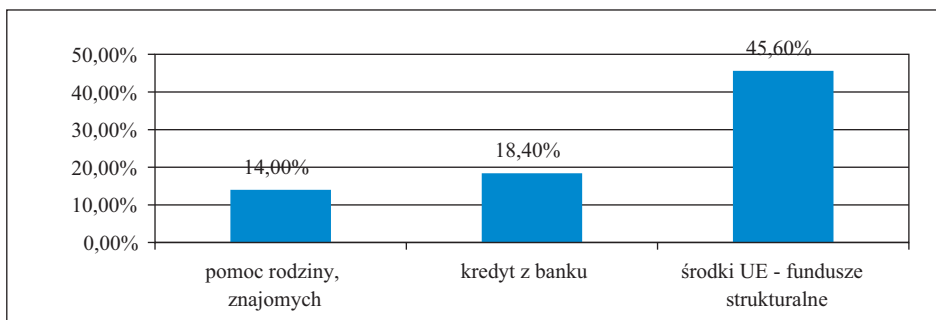
¹³ K. Leśniak-Moczu., *Dywersyfikacja wewnętrznej struktury dochodów ludności wsi i miast w kierunku spójności pomiędzy środowiskami*, s. 3.

Tabela 3. Zamierzenia na przyszłość wśród badanej ludności wiejskiej

Zamierzenia na przyszłość	Liczba respondentów	Odsetek
Gospodarstwo rolne jako główne zajęcie i źródło dochodu	263	26,30%
Gospodarstwo rolne jako główne źródło dochodu i dodatkowo praca poza gospodarstwem	142	14,20%
Praca poza gospodarstwem głównym źródłem dochodu	338	33,80%
Sprzedaż gospodarstwa i podjęcie pracy poza gospodarstwem	16	1,60%
Przekazanie gospodarstwa następcy	109	10,90%
Wydzierżawienie gospodarstwa	2	0,20%
Przejsięcie na emeryturę lub rentę	27	2,70%
Podjęcie własnej działalności gospodarczej	100	10,00%

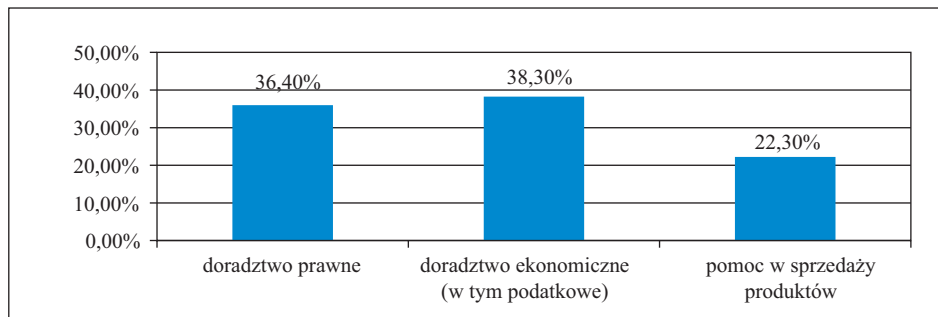
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Badanie wykazały, że środków finansowych na ewentualne rozpoczęcie działalności gospodarczej prawie co drugi ankietowany będzie poszukiwał wśród funduszy strukturalnych Unii Europejskiej ubiegając się o dotacje na rozwój przedsiębiorczości. Przeszło 18% wskazało na kredyt bankowy, a 14% liczy na pomoc rodziny i znajomych.

Rysunek 1. Źródła środków finansowych na ewentualne rozpoczęcie działalności gospodarczej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Respondenci w badaniu wskazywali również na to, jaka pomoc byłaby im najbardziej potrzebna przy podejmowaniu własnej działalności gospodarczej. Najbardziej przydatnym rodzajem pomocy dla rozpoczynających pracę na własny rachunek było doradztwo ekonomiczne, w tym podatkowe (38,30%), następnie doradztwo związane z przepisami prawnymi (36,40%) i pomoc w sprzedaży produktów (22,30%).

Rysunek 2. Przydatna pomoc przy podejmowaniu własnej działalności gospodarczej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

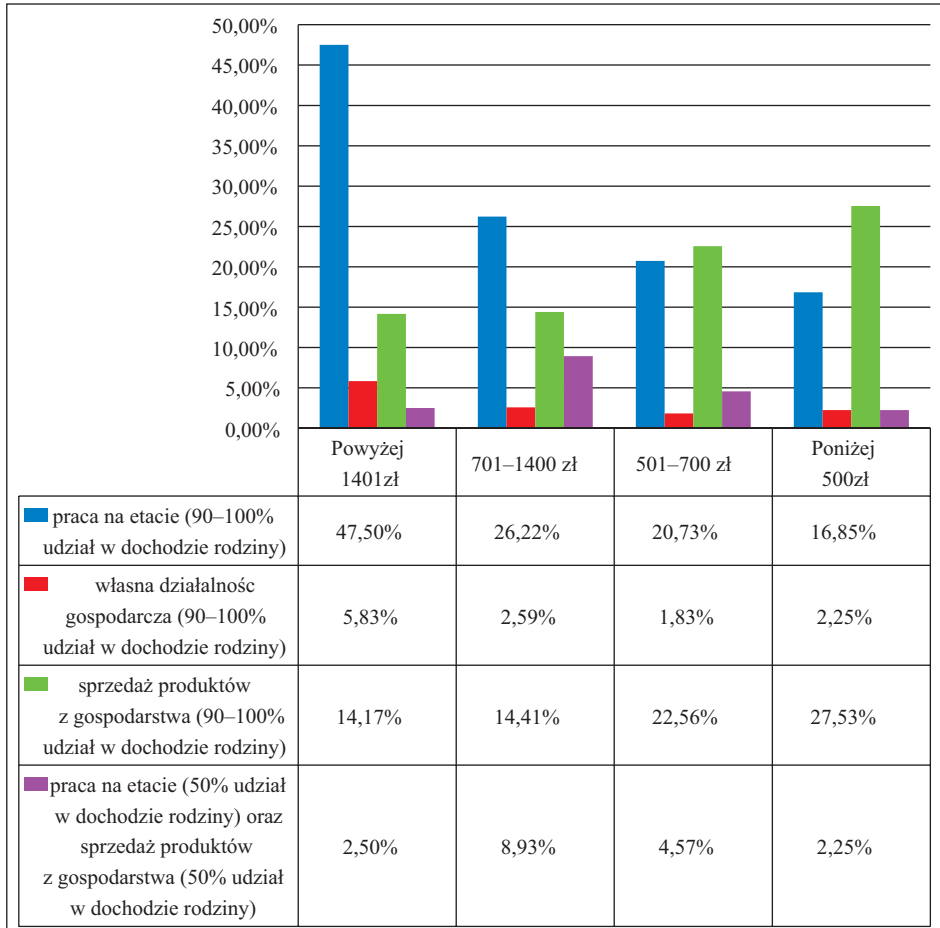
Dochody gospodarstw domowych a dodatkowe źródła dochodów spoza gospodarstwa

Rolnicy oraz członkowie ich rodzin mogą uzyskiwać dochody zarówno z działalności rolniczej, jak i z innych form działalności nierolniczej, takich jak: praca na etacie, własna działalność gospodarcza, zasiłek lub zapomoga, renta lub emerytura czy inne drobne prace zarobkowe.¹⁴

Blisko 17% badanych zadeklarowało, że dochód wyłącznie uzyskiwany z rolnictwa stanowił ich główne źródło utrzymania. Ponad 21% gospodarstw domowych uzyskiwało swe dochody tylko z pracy na etacie. Z emerytury i renty jako główne źródło dochodów utrzymywało się 6,3% ankietowanych. Zaledwie 2% czerpało dochody z własnej działalności gospodarczej.

W grupie respondentów, którzy określili średni miesięczny dochód brutto na 1 osobę w gospodarstwie domowym powyżej 1401 zł co drugi ankietowany zadeklarował, że praca na etacie stanowi od 90–100% w dochodzie rodziny. Liczba ankietowanych, gdzie praca na etacie stanowi duży udział w dochodzie rodziny maleje wraz ze spadkiem dochodu w rodzinie. Identyczna sytuacja ma miejsce wtedy kiedy własna działalność gospodarcza stanowi od 90 do 100% w dochodzie w gospodarstwie domowym. Wraz ze spadkiem dochodów rośnie liczba gospodarstw rolnych, które utrzymują się prawie wyłącznie ze sprzedaży produktów z tych gospodarstw. Wynika z tego, że w gospodarstwach domowych o najniższych dochodach, w jego strukturze przeważają dochody z produkcji rolniczej. Najwięcej respondentów, którzy zadeklarowali, że praca na etacie i przychody z uzyskane w pracy w gospodarstwie stanowią taki sam udział w dochodzie rodziny osiągają najczęściej dochody od 701 do 1400 zł.

¹⁴ *Polska wieś po integracji z Unią Europejską*, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2004, s. 160–161.

Rysunek 3. Procentowy udział źródeł dochodów w dochodzie rodziny według grup dochodowych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Największy odsetek członków rodziny, którzy są zatrudnieni poza rolnictwem lub prowadzą własną działalność gospodarczą pracuje w sektorze usług prywatnych (38,34%), następnie w sektorze usług publicznych (31,71%) oraz w przemyśle, budownictwie i górnictwie (16,68%). Niespełna co dziesiąty członek rodziny pracuje w handlu, a mniej niż 1% ankietowanych była zatrudniona w branży turystycznej i agroturystyce.

Tabela 4. Sektor zatrudnienia członków rodziny, którzy byli zatrudnieni poza rolnictwem lub prowadzą własną działalność gospodarczą

Sektor zatrudnienia	Proc. udział członków rodziny, którzy są zatrudnieni poza rolnictwem lub prowadzą własną działalność
Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	3,23%
Przemysł, budownictwo, górnictwo	16,68%
Usługi prywatne	38,34%
Handel	9,77%
Usługi publiczne	31,71%
Turystyka	0,18%
Agroturystyka	0,09%
Ogółem	100%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Podsumowanie

- Dochody spoza rolnictwa stanowią znaczący udział w ogólnym dochodzie badanych gospodarstw domowych na obszarach wiejskich.
- Motywacją do poprawy sytuacji materialnej gospodarstw rolnych staje się podejmowanie pozarolniczej działalności gospodarczej.
- Średnie miesięczne dochody na 1 osobę w gospodarstwie domowym są wyższe w grupie respondentów, gdzie praca na etacie lub własna działalność gospodarcza stanowi prawie 100% udział w dochodzie rodziny.
- Rolnicy szukają dodatkowych dochodów szczególnie w prowadzeniu pozarolniczej działalności gospodarczej lub pracy na etacie w sektorze usług prywatnych oraz administracji publicznej.

Literatura

- Bański J., *Możliwości rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich, Studia Obszarów Wiejskich, 5*, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2004, s. 9–22.
- Chlebicka A., Fałkowski J., Wołek T.: *Małe gospodarstwa w Polsce – charakterystyka*, Warszawa, marzec 2009, s. 8.
- Halamska M., *Chłopi na przełomie epok*, IRWiR PAN, Warszawa 1991, s. 52.
- Hałasiewicz A., *Rozwój obszarów wiejskich w kontekście zróżnicowań przestrzennych w Polsce i budowania spójności terytorialnej kraju*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2011, s. 5.

- Paszkowski S., *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach gospodarstw domowych w Polsce*, „Zeszyty Naukowe SGGW”, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, nr 57, Warszawa 2005, s. 71–84.
- Polska wieś po integracji z Unią Europejską*, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2004, s. 160–161.
- Stolarska A., *Pozarolnicza działalność gospodarcza rodzin rolniczych*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie”, „Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej”, nr 55, Warszawa 2005, str. 115–125.
- Tuka P., *Określenie determinant rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Mazowsza z zastosowaniem analizy ekonometrycznej, w tym modelu logitowego*, [w:] J. Sawicka (red.), *Rynek pracy na obszarach wiejskich Mazowsza – perspektywa gender*, Wyd. SGGW, Warszawa 2013, str. 209–225.
- Leśniak-Moczuk K., *Dywersyfikacja wewnętrznej struktury dochodów ludności wsi i miast w kierunku spójności pomiędzy środowiskami*, s. 3.
- Wieruszewska M., *Refleksja naukowa o wsi w perspektywie zmieniających się podstaw teoretycznych*, [w:] *Wieś i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych*, Kozakiewicz M. (red.), IRWiR PAN, Warszawa 1996, s. 49.
- Aktywność ekonomiczna ludności Polski IV kwartał 2011*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.
- <http://www.arimr.gov.pl/> (dostęp: 08.06.2014)

Paolo Gajo¹

Rozważania na temat gospodarstw towarowych we Włoszech

Po ostatniej wojnie światowej, której front przeszedł przez cały Półwysep Apeniński, wywołując katastrofalne skutki, rolnictwo było w tragicznej sytuacji, przejawiającej się między innymi dużym bezrobociem. Cały czas występowały przypadki okupacji przedsiębiorstw rolnych oraz dzikich strajków, podejmowanych przez żądną chleba i ziemi ludność.

Od razu też przyjęto szczególne środki wsparcia dla branży rolnej, w tym tzw. *imponibile di mano d'opera*, czyli obowiązek narzucony na wszystkie przedsiębiorstwa rolne zatrudniające najemnych robotników, aby przeznaczały odpowiednią liczbę pracowników na hektar. Politycy wprowadzili następnie reformę gruntów, która doprowadziła do szeroko zakrojonych wywłaszczeń z terenów rolnych na trzech dużych obszarach — na południu, w części środkowej oraz na północy Włoch, na Nizinie Padańskiej. Jeszcze później zaczęto dokonywać licznych wypłat w ramach finansowania, po utworzeniu *Cassa per la formazione della piccola proprietà contadina*, czyli kasy na rzecz tworzenia drobnej własności chłopskiej. W ramach wspomnianej reformy wielu rodzinom przyznano dom i działki uprawne, a także kredyty na preferencyjnych warunkach na zakup urządzeń potrzebnych do uprawy gruntu (*fondo*), uznawanego za najmniejszą, a tym samym niepodzielną, jednostkę uprawną. Na obszarach objętych reformą gruntową, obok wspomnianej Kasy, rozprzestrzenił się system spółdzielni, mających na celu ułatwienie beneficjentom reformy zakupu urządzeń oraz sprzedaży produktów. Nowe spółdzielnie dołączyły do tradycyjnych spółdzielni z Włoch środkowych oraz z obszarów przedalpejskich, działających głównie w branży mleczarskiej i owocowej. Jednocześnie na innych obszarach, szczególnie na Sardynii, praktyczny rozwój rolnictwa, głównie jeśli chodzi o mechanizację i nawadnianie, napotykał potężne przeszkody ze względu na duże rozdrobnienie własności. Powodem takiej sytuacji był przede wszystkim system dziedziczenia, powiązany z prawem rzymskim. Ze wsparciem publicznym podjęto z powodze-

¹ Paolo Gajo – prof., Uniwersytet we Florencji.

niem liczne inicjatywy mające na celu wspieranie różnych form porządkowania gruntów oraz powiększania drobnych nieruchomości chłopskich.

W tym samym czasie połownictwo, rozpowszechnione w całych środkowych Włoszech od XII wieku, wkroczyło w okres głębokiego kryzysu. Połownictwo zakłada przekazanie gruntu rolnego, gospodarstwa i domu mieszkalnego ze stajnią lub oborą i stodołą, przez właściciela (cedenta) – rolnikowi (połownikowi) oraz jego rodzinie, którzy zobowiązują się świadczyć w gospodarstwie wszelką konieczną pracę, dzieląc po połowie koszty i produkty. Mechanizacja rolnictwa oraz rozwój branży przemysłowej i rękodzielniczej były głównymi powodami, które wywołały kryzys połownictwa. Wielu młodych mężczyzn opuszczało gospodarstwa, poczynając od najuboższych obszarów położonych na wzgórzach, i podjąwszy decyzję o zmianie pracy, udawało się na niziny, do większych skupisk ludzkich. Również wiele kobiet, szczególnie młodszych, opuszczało gospodarstwa, wybierając prace domowe, jak również biurowe w miastach. Młodym ludziom w rodzinach chłopskich, pragnącym coraz większej niezależności, coraz trudniej było znosić gospodarzy, którzy byli tradycyjnie głowami rodzin. Wielu młodzieńcom trudno też często było znaleźć żonę, ponieważ młode kobiety wołały udać się do miasta i tam pozostać.

Dramatyczna sytuacja doprowadziła do interwencji ustawodawcy: początkowo, w latach 60., zabroniono ustawowo zawierania nowych umów połownictwa, a następnie, w latach 80., zniesiono ostatecznie tę formę umowy i narzucono stronom konieczność dokonania wyboru pomiędzy umową dzierżawy a prowadzeniem gospodarstwa z robotnikami. Ponadto, na dużych obszarach starzenie się osób prowadzących gospodarstwa powodowało występowanie licznych problemów, wpływających na przyszłość rolnictwa. Mowa tu przede wszystkim o trudnym procesie przystosowywania się osób starszych do złożonych zmian, jakie ciągle zachodziły.

Pomimo powszechnego porzucenia działalności rolniczej, szczególnie na terenach najuboższych, głównie w górskich obszarach Alp i Apeninów, a także na wzgórzach, rolnicy ogólnie rzecz biorąc, zarówno w przedsiębiorstwach rodzinnych, jak i kapitalistycznych, wykazują do dziś dużą zdolność do zwiększania produkcji jednostkowej oraz do poprawy jakości, w poszanowaniu dla środowiska, a także są silnie obecni na rynku.

Ostatni Rolny Spis Powszechny (spis przeprowadza włoski urząd statystyczny ISTAT co dziesięć lat) odbył się w 2010 r. i odnosi się do sytuacji z roku 2007.

Jeżeli chodzi o formy prowadzenia gospodarstwa, ww. spis wyróżnił: 1) prowadzenie gospodarstwa bezpośrednio przez rolnika, przy czym przedsiębiorca świadczy pracę fizyczną z pomocą rodziny, a w razie konieczności bądź sporadycznie wspierany jest przez robotników najemnych; 2) prowadzenie gospodarstwa z robotnikami najemnymi, przy czym świadczenie pracy przez przedsiębiorcę związane jest przede wszystkim z kierowaniem przedsiębiorstwem.

Zgodnie z danymi ze spisu rolnicy prowadzą bezpośrednio 95% gospodarstw, natomiast pod względem powierzchni przedsiębiorstwa tak prowadzone zajmują 70% całkowitej powierzchni gospodarstw. Gospodarstwa prowadzone z robotnikami najemnymi to ok. 5%, przy czym obejmują one 20% całkowitej powierzchni gospodarstw.

Jeżeli chodzi o prawo własności gruntów, włoskie przedsiębiorstwa rolne prawie zawsze należą do przedsiębiorcy.

Średnia powierzchnia przedsiębiorstw prowadzonych bezpośrednio przez rolników wynosi 6,4 ha, podczas gdy powierzchnia gospodarstw z robotnikami najemnymi wynosi 26,6 ha. Ogólnie rzecz biorąc, średnia łączna powierzchnia dla wszystkich włoskich gospodarstw rolnych wynosi 7,6 ha. Również z danych ze spisu wynika, że włoskie rolnictwo cechuje struktura produkcji obejmująca bardzo dużą liczbę przedsiębiorstw o małych rozmiarach. Stwierdzamy zatem, że 69% przedsiębiorstw rolnych o łącznej powierzchni mniejszej niż 5 ha zajmuje 11% łącznej powierzchni, podczas gdy 7% przedsiębiorstw o łącznej powierzchni przekraczającej 30 ha zajmuje ok. 62%. Ponadto na obszarach nizinnych zlokalizowane jest tylko 31% przedsiębiorstw, o łącznej powierzchni odpowiadającej 31%, podczas gdy na obszarach wzniesionych stwierdzamy występowanie 50% gospodarstw, zajmujących 45% łącznej powierzchni.

Porównując dane z ostatniego spisu z 2010 r. z poprzednim spisem, z roku 1990, stwierdzamy, że w ciągu dekady wystąpiło niewielkie zwiększenie średniej powierzchni gospodarstw prowadzonych przez samego rolnika oraz zmniejszenie średniej powierzchni przedsiębiorstw rolnych z robotnikami.

Uważamy, że należy podkreślić fakt, iż we Włoszech powierzchnia użytków rolnych (UR), wynosząca w 1970 r. ok. 18 mln ha, obecnie zmniejszyła się do mniej niż 13 mln, co oznacza, że codziennie następuje jej pomniejszenie o ok. 100 ha gruntów uprawnych.

Istotne zróżnicowanie występujące wśród włoskich przedsiębiorstw rolnych nie ułatwia określenia obiektywnych kryteriów identyfikacji czynnych rolników, czego wymagają przepisy wspólnotowe. Uważamy zatem za szczególnie istotne wprowadzenie w 2005 r. pojęcia „zawodowego przedsiębiorcy rolnego” (*imprenditore agricolo professionale*), który zastąpił przedsiębiorcę zajmującego się głównie rolnictwem według wcześniejszej definicji. Taki przedsiębiorca musi bezwzględnie poświęcać działalności rolniczej co najmniej 50% swojego łącznego czasu pracy i uzyskiwać co najmniej 50% swoich dochodów z takiej działalności.

Jeszcze w odniesieniu do spisu z 2010 r. należy zwrócić uwagę na ważne zjawisko, mianowicie na ciągle powiększanie się powierzchni gruntów oddawanych w dzierżawę, co prowadzi do coraz większej wydajności struktur wytwórczych we włoskim rolnictwie.

Obecnie przedsiębiorstwa rolne, w których część gruntów jest własnością rolnika, a część jest dzierżawiona, odpowiadają ok. jednej czwartej łącznych UR

we Włoszech, a ich średnia powierzchnia przekracza ponad dwukrotnie średnią dla kraju.

Coraz większe opieranie się na dzierżawie gruntów otrzymywanych do nieodpłatnego użytkowania stanowi w naszej opinii przejaw dążenia zawodowych rolników do coraz większej elastyczności, z jednoczesnym zachowaniem przeczności wobec licznych ryzyk związanych z rynkiem, zarówno czynników produkcji, jak i produktów.

W tym nowym świecie zawodowy rolnik coraz częściej uaktywnia się w innych gałęziach gospodarki, podkreślając tym samym wielobranżowy charakter swojego przedsiębiorstwa.

Literatura

- Arzeni Andrea, Pecci Francesco: *L'agricoltura che cambia. Il sesto Censimento tra passato e futuro*, [w:] „Agriregionieuropa” nr 31, 2012
ISTAT IV Censimento Generale dell'Agricoltura Italiana”, 2012
Polidori Roberto, Rocchi Benedetto: *Economia Agraria*, Firenze 2013
Rocchi Benedetto: *I redditi agricoli nelle indagini sulle famiglie*, „Agriregionieuropa”, nr 36, 2014
Salvioni Cristina, Aguglia Laura: *I redditi delle aziende agricole professionali italiane*, „Agriregionieuropa”, nr 36, 2014

Kerstin Siakas¹
Vassilis Kostoglou²

Mechanizmy wspierania procesów decyzyjnych na przykładzie gospodarstw rodzinnych w Grecji

1. Wprowadzenie

1.1 Charakterystyka przedsiębiorstw rodzinnych

Firmy rodzinne stanowią najstarszą, jak również dominującą na świecie, formę prowadzenia działalności³. Mimo to poświęcone im badania tworzą od lat siedemdziesiątych XX w. stosunkowo nową dziedzinę naukową.

Podjęmowano wiele prób sformułowania koncepcyjnej i operacyjnej definicji przedsiębiorstw rodzinnych. Główny nacisk położony został na takie zdefiniowanie wspomnianych firm, które pozwoliłoby na odróżnienie ich od pozostałych przedsiębiorstw. W tym kontekście skoncentrowano się na roli rodziny w kształtowaniu wizji firmy, jej zasobów i potencjału, jak również mechanizmów kontroli stosowanych w organizacji⁴. Prowadzono badania na różnych poziomach – jednostek, wielu osób/grup, organizacji i społeczeństwa⁵.

Główną cechą charakterystyczną przedsiębiorstw rodzinnych jest zdominowanie kadry zarządzającej przez rodzinę właścicieli. Paternalizm i nepotyzm/kumoterstwo powszechnie występują więc w firmach rodzinnych ze względu na podyktowane emocjami i podejmowane w sposób nieoficjalny decyzje. Ma

¹ Kerstin Siakas – prof., Alexander Technological Educational Institute w Salonikach.

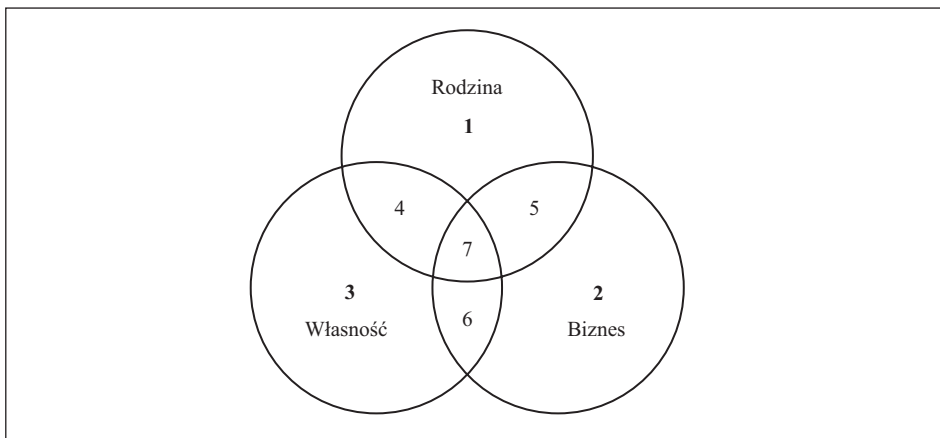
² Vassilis Kostoglou – prof., Alexander Technological Educational Institute w Salonikach.

³ R. LaPorta, F. Lopez-de-Silanes i A. Shleifer: *Corporate ownership around the world*. „Journal of Finance,” 54, 471–517, 1999.

⁴ J. J. Chrisman, J. H. Chua i R. A. Litz: *Commentary: A unified perspective of family firm performance: An extension and integration*, „Journal of Business Venturing”, Vol. 18 (4), 467–472. 2003.

⁵ P. Sharma: *An Overview of the Field of the Family Business Studies: Current Status and Directions for the Future*, in Poutziouris, P.Z. Handbook of Research of Family Business, Northampton (Massachusetts). Edward Elgar Publishing, USA. 2004.

to wpływ na *kulturę biznesową* w takim przedsiębiorstwie. Podstawą tworzenia tego rodzaju kultury są wartości moralne. Definiuje się ją bowiem jako „*wspólne wartości wyznawane przez daną grupę ludzi, które nie zmieniają się z upływem czasu nawet, jeżeli odejdzie jeden z członków zespołu*”⁶. Przedsiębiorstwa rodzinne charakteryzują trzy nakładające się na siebie elementy, które wyróżniają spośród innych form prowadzenia działalności – rodzina, biznes i własność⁷. Rodziny poświęcają wiele czasu i pieniędzy, próbując rozwiązać kwestie związane z zarządzaniem, strukturą własności i sukcesją. Rysunek 1 ilustruje następujące zasady: każdy segment przedstawia członka rodziny powiązanego z rodzinną firmą oraz punkt widzenia na temat tego, co powinno się dziać. Innymi słowy, każda osoba stanowiąca element systemu, jakim jest przedsiębiorstwo rodzinne, może zostać przyporządkowana do jednego z siedmiu obszarów tworzonych przez trzy okręgi ładu korporacyjnego.

Rysunek 1. Współzależności w przedsiębiorstwach rodzinnych

Siedem powyższych segmentów można opisać w następujący sposób:

1. Zarządzanie i podejmowanie decyzji w rodzinie.

Możliwość korzystania z pojawiających się szans często jest oferowana członkom rodziny będącym udziałowcami. Inwestorzy zewnętrzni to osoby fizyczne i instytucje, które mają udziały w firmie, ale nie pracują w niej i nie są członkami rodziny. Do inwestorów zewnętrznych należą m.in. inwestorzy *venture capital*, banki lub anioły biznesu. Są oni zainteresowani zwrotem ze swojej inwestycji i często oczekują wyraźnego oddzielenia decyzji biznesowych od relacji rodzinnych.

⁶ D. Denison, C. Lief, J.L. Ward: *Culture in Family-Owned Enterprises: Recognizing and Leveraging Unique Strengths*, „Family Business Review”, vol. 17 (1), s. 61–70. 2004.

⁷ R. Taqiyari, J. Davis: *Bivalent Attributes of the Family Firm*. Wydrukowano ponownie w 1996 w „Family Business Review” vol. 9 (2), s. 199–208. 1982.

2. Kadra zarządzająca i pracownicy nie są ani właścicielami ani członkami rodziny.

Interesuje ich rozwój kariery i bezpieczeństwo zatrudnienia. Wiele przedsiębiorstw rodzinnych odnotowuje problemy z rekrutowaniem i zatrzymywaniem najlepszych pracowników, choć często dochodzi do konfliktów, a firma cierpi na irracjonalnych i podejmowanych w oparciu o emocje decyzjach. Szanse mogą pojawiać się nagle i być intuicyjne, a proces podejmowania związanych z nimi decyzji często zależy od pojedynczych osób.

3. Właściciele jako menedżerowie.

Firmy rodzinne zwykle nie są nastawione na wzrost, ale cechują się innowacyjnością i elastycznością. Ogólne zarządzanie może prowadzić do konserwatywnego sposobu myślenia oraz do wzorców zachowań uniemożliwiających dostrzeganie szans^{8,9}. Czasami za zatrudnienie i utrzymanie kluczowych pracowników spoza rodziny przyznawane są benefity w postaci udziałów lub kapitału. Niemniej zwykle w grę wchodzi kwoty niewielkie, ściśle kontrolowane i trudne do realizacji.

4. Nieaktywni właściciele.

Własność przedsiębiorstwa rodzinnego, które przetrwało pierwsze pokolenie, często zostaje przeniesiona z właściciela kontrolującego na członków rodziny, którzy nie pracują w danej firmie. Ich interesy tworzy zwykle mieszanka oczekiwań inwestorów zewnętrznych oraz poczucie zobowiązania wobec rodziny.

5. Rodzina.

Każdy członek rodziny prowadzącej działalność inwestuje w przedsiębiorstwo rodzinne bez względu na to, czy jest aktywnym właścicielem lub pracownikiem, czy też nie. Długoterminowe zaufanie i lojalność wobec prowadzonego przez rodzinę biznesu to cechy charakterystyczne dla firm rodzinnych. Tak jak *odpowiedzialna własność* i *zainteresowanie zachowaniem społecznym* mogą one zapewniać większy wybór szans na uzyskanie wartości dodanej.

6. Pracownicy z rodziny.

Członkowie rodziny, którzy pracują w przedsiębiorstwie, ale nie posiadają udziałów, skupiają się na rozwijaniu kariery. Decyzje pracowników będących członkami rodziny dotyczące rozwoju działalności mogą być hamowane przez świadomość faktu, że ich wysiłki przyniosą korzyści biernym właścicielom/krewnym. Takie odczucia czasami są wywoływane przez rozmycie się różnic między wynagrodzeniem za pracę i zwrotem z inwestycji.

7. Właściciel kontrolujący.

Osoba, która jest właścicielem firmy, członkiem kierownictwa wyższego szczebla i kluczową postacią w rodzinie musi podejmować wiele trudnych de-

⁸ G. Corbetta, C.A. Salvato: *The Board of Directors in Family Firms: One Size Fits All?, You have full text access to this content*, „Family Business Review”, vol. 17 (2), Artykuł w pierwszej kolejności opublikowany online: 21 czerwca 2004.

⁹ M. Koironen: *Juuret ja sivet: perheyriityksen sukupolvenvaihdos*. Edita, Helsinki. 2000.

cyzji w życiu zawodowym i prywatnym, szczególnie w odniesieniu do sukcesji. Nowe pokolenie przedsiębiorców w firmie rodzinnej może być zainteresowane możliwością oceny i wykorzystania szans w celu konkutowania na rynkach¹⁰.

Te same osoby mogą odgrywać w przedsiębiorstwie rodzinnym różne, nakładające się na siebie role, co może prowadzić do trudności w znalezieniu równowagi między różnymi elementami. Ponadto interesy prywatne i osobiste mogą być przenoszone na grunt firmy i na odwrót.

Przedsiębiorstwa rodzinne zwykle są zorientowane raczej na długotrwałą stabilność, a nie na generowanie krótkotrwałych zysków, oraz na zmiany pokoleniowe w zakresie własności i zarządzania. W związku z tym firmy rodzinne mają zazwyczaj dłuższy staż od pozostałych przedsiębiorstw. Kiedy firmę przejmuje kolejne pokolenie, przekazywane są nie tylko aktywa finansowe, ale również spuścizna społeczna i kapitał kulturowy. Wspomniany kapitał obejmuje m.in. system wartości, tj. wagę przywiązywaną do uczciwości, wiarygodności, skromności, szacunku itp. Z jednej strony prowadzi to do kładzenia szczególnego nacisku na osobiste zaangażowanie i oddanie członków rodziny w ramach firmy. Z drugiej – do zaangażowania się przedsiębiorstwa w (lokalne) działania z zakresu odpowiedzialności społecznej.

1.2 Cele artykułu

Celem niniejszego artykułu jest:

i. opisanie programu badawczego FAMBUS, który ma na celu:

- porównanie przedsiębiorstw rodzinnych w Finlandii i Grecji;
- stworzenie dla przedsiębiorstw rodzinnych narzędzia do diagnozowania i samodzielnego rozwiązywania problemów, które pomoże im w identyfikowaniu potencjalnych obszarów problemowych oraz znajdowaniu możliwych rozwiązań;

ii. przedstawienie ram Sprawnego Zarządzania Ryzykiem opartych na wskazaniu takich cech charakterystycznych przedsiębiorstw rodzinnych, które mogą mieć istotny wpływ na ich sukces i stabilność;

iii. opisanie modelu Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów, który posłuży przedsiębiorstwom rodzinnym do identyfikowania potencjalnych obszarów problemowych oraz znajdowania możliwych rozwiązań.

Strona internetowa projektu będzie ponadto oferowała przedsiębiorstwom rodzinnym stanowiącą miejsce spotkań sieć społecznościową w formie bloga, na którym będą one mogły wymieniać się wiedzą, omawiać problemy i szukać partnerów biznesowych.

¹⁰ M.A., Gallo: *The Family Business and Its Social Responsibilities*, „Family Business Review”, vol. 17 (2), 2004. Artykuł w pierwszej kolejności opublikowany online: 21 czerwca 2004.

2. Cele i metodologia

2.1 Uzasadnienie badania FAMBUS

Badanie to jest prowadzone z trzech istotnych przyczyn¹¹, tzn.

i. *Zaobserwowano, że przedsiębiorstwa rodzinne odgrywają istotną rolę w kształtowaniu siły i rozwoju europejskiej gospodarki i długoterminowej stabilności.*

Przedsiębiorstwa rodzinne odgrywają istotną rolę z perspektywy siły i rozwoju światowej gospodarki oraz jej długotrwałej stabilności. W Europie przedsiębiorstwa rodzinne reprezentują 70–80% wszystkich firm, odpowiadając łącznie za 40–50% zatrudnienia¹². W europejskim sektorze firm rodzinnych dominują MŚP, w szczególności mikroprzedsiębiorstwa liczące mniej niż 10 pracowników. Firmy rodzinne prowadzą działalność we wszystkich gałęziach gospodarki. Większość z nich plasuje się w sektorach tradycyjnych i pracochłonnych. Niemniej zaobserwować można ewolucję w kierunku bardziej nowoczesnych branż.

ii. Waga przedsiębiorstw rodzinnych z perspektywy Greckiej i Fińskiej gospodarki. Mimo różnic w strukturze gospodarczej i kulturze, zarówno Grecja, jak i Finlandia, to małe kraje położone na obrzeżach Europy, odnotowujące wysoki odsetek firm rodzinnych. Grecja opiera się na sektorze usług, w szczególności na turystyce, podczas gdy Finlandia stawia na wysoko uprzemysłowiony sektor produkcyjny, będąc przy tym jednym z najstabilniejszych pod względem ekonomicznym i politycznym krajów na świecie. Finowie są znani ze swojej kultury ciężkiej pracy, introwertycznej natury i bezpośredniego stylu komunikacji, natomiast Grecy są bardziej otwarci, a także bardzo cenią sobie osobiste relacje i kontakty.

iii. Potrzeba dogłębnego zbadania rozwoju przedsiębiorstw rodzinnych, trudności, z którymi firmy te się borykają (strategia, sukcesja, konflikty wewnętrzne itp.) oraz czynniki warunkujące ich przetrwanie (wytrzymałość) i trwałość.

Mimo że przedsiębiorstwa rodzinne w znacznym stopniu przyczyniają się do wzrostu aktywności gospodarczej i zatrudnienia, dotychczas przeprowadzono stosunkowo mało badań poświęconych identyfikacji potrzeb i aspiracji europejskich firm rodzinnych oraz stojących przed nimi wyzwań. W kontekście przedsiębiorstw rodzinnych wyróżnić można trzy nakładające się na siebie elementy, które wyróżniają je spośród innych form prowadzenia działalności – rodzinę, biznes i własność. Choć wiele wyzwań stojących przed przedsiębiorstwami rodzinnymi dotyka również MŚP, niektóre z nich dotyczą szczególnie

¹¹ K. Siakas, S. Vassiliadis, E. Siakas: *Family businesses: A diagnosis and self therapy model*. „International Journal of Entrepreneurial Knowledge”, issue 1/2014, vol. 1, s. 28–44, ISSN:2336-2960. 2014.

¹² I. Mandl: *Overview of Family Business Relevant Issues – Final Report*, Wiedeń. Austrian Institute for SME Research, 2008.

tych pierwszych, a inne – wyłącznie ich. Pewne wyzwania wynikają ze środowiska, w których przedsiębiorstwa te funkcjonują (opodatkowanie, dziedziczenie itd.), podczas gdy źródłem pozostałych są kwestie wewnętrzne, takie jak zrównoważenie czynników związanych z rodziną, biznesem i własnością, sukcesja oraz konflikty między członkami rodziny i zapewnianie profesjonalnego zarządzania działalnością. Prywatne i osobiste interesy mogą być przenoszone na grunt firmy i na odwrót. Te same osoby mogą bowiem pełnić różne, nakładające się na siebie funkcje w przedsiębiorstwie rodzinnym i zrównoważenie ich może czasami być trudne.

2.2 Cele badawcze

Mimo że firmy rodzinne stanowią (i) najstarszy typ przedsiębiorstw, (ii) rodzaj przedsiębiorstw dominujący na całym świecie, (iii) przedsiębiorstwa, które w znacznym stopniu przyczyniają się do rozwoju działalności gospodarczej i zatrudnienia, dotychczas przeprowadzono stosunkowo mało badań poświęconych identyfikacji potrzeb i aspiracji europejskich firm rodzinnych oraz stojących przed nimi wyzwań. Międzykulturowe badania porównawcze występują w literaturze dotyczącej biznesu międzynarodowego jeszcze rzadziej, a przedsiębiorstwa rodzinne w Finlandii i Grecji jeszcze nigdy nie zostały ze sobą zestawione.

Główne cele tego studium to:

- i.** Identyfikacja cech charakterystycznych wpływających na skuteczne utworzenie i funkcjonowanie przedsiębiorstw rodzinnych. Cechy te wskazano w oparciu o obszerny przegląd literatury przedmiotu oraz badanie jakościowe i ilościowe przeprowadzone w Finlandii i Grecji. W celu znalezienia odpowiedzi na pytanie badawcze atrybuty firm rodzinnych podzielono na dwie kategorie: cechy biznesowe i cechy rodzinne. Cechy przypisano do sześciu grup, aby łatwiej zidentyfikować mocne strony i obszary wymagające poprawy.
- ii.** Opracowanie modelu Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów uwzględniającego aspekty rodzinne i biznesowe. Model ten ma służyć rozpoznawaniu potencjalnych problemów oraz znajdowaniu możliwych rozwiązań.
- iii.** Stworzenie elektronicznego narzędzia/instrumentu na potrzeby modelu Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów.
- iv.** Weryfikacja modelu oraz test narzędzia elektronicznego.

2.3 Hipoteza

Uzasadnienie i pytanie badawcze stanowią fundament hipotezy postawiona w badaniu:

„Przedsiębiorstwa rodzinne stają naprzeciw takich samych wyzwań bez względu na kraj pochodzenia.”

Zidentyfikowano dwie zmienne: rodzinę i biznes. W oparciu o literaturę różniono cztery ukierunkowania wynikające z relacji między wspomnianymi zmiennymi. W typologii FAMBUS zilustrowano je na rysunku 2^{13,14}.

Wpływ rodziny	Przedsiębiorstwa „rodzina przede wszystkim”	Równowaga między rodziną i biznesem
Brak wpływu rodziny	Sprawne przedsiębiorstwa	Przedsiębiorstwa „biznes przede wszystkim”
	Brak wpływu biznesu	Wpływ biznesu

Rysunek 2. Typologia FAMBUS

- *Przedsiębiorstwa „rodzina przede wszystkim”*: Cele rodziny są ważniejsze od celów firmy.
- *Przedsiębiorstwa „biznes przede wszystkim”*: Cele firmy są ważniejsze od celów rodziny.
- *Równowaga między rodziną i biznesem*: Przedsiębiorstwa rodzinne próbują zrównoważyć cele rodziny i cele firmy. Ten rodzaj przedsiębiorstw rodzinnych stawia najwięcej wyzwań, ale jest przy tym najbardziej satysfakcjonujący, jeżeli uda się osiągnąć równowagę.
- *Sprawne przedsiębiorstwa*: Bez jasno priorytetowego traktowania celów rodzinny ani biznesowych. Ukierunkowanie to jest bardzo angażujące i wymaga czujności, elastyczności i zręczności. Przedsiębiorstwo rodzinne musi być uważne oraz spełniać nowe wymogi w sposób sprawny i szybki.

Badania wskazują, że firmy rodzinne z ogólnie przyjętymi, jasnymi celami ukierunkowanymi w jedną bądź drugą stronę osiągają lepsze wyniki niż przedsiębiorstwa bez precyzyjnie wyznaczonego celu¹⁵. Niemniej literatura przedmiotu dostarcza dowody zaprzeczające powyższemu stwierdzeniu w kontekście firm będących własnością rodziny¹⁶. Zidentyfikowano cztery główne kwestie wpływające na wyniki przedsiębiorstw rodzinnych. Są to: branża, zarządzanie firmą, charakterystyka firmy i kadra kierownicza (założyciel). Naukowcy

¹³ J. Ward: *Keeping the Family Business Healthy: How to Plan for Continuing Growth, Profitability, and Family Leadership*. San Francisco (Kalifornia), Jossey-Bass. 1987.

¹⁴ K. Siakas, E. Georgiadou, E. Siakas: *An Agile Framework for Diagnosing Problem Areas for Family Businesses*, Business-Related Scientific Research Conference 2014 (ABSRC 2014), Mediolan, Włochy, 10–12 grudnia 2014.

¹⁵ W.G. Dyer Jr.: *The family: The missing variable in organizational research*, „Entrepreneurship Theory and Practice”, vol. 27 (4), ss. 401–416. 2003.

¹⁶ W.G. Dyer: *Examining the „Family Effect” on Firm Performance*, „Family Business Review” 19, s. 253–273. 2006.

podkreślają również, że przedsiębiorstwa rodzinne przejawiające oba ukierunkowania radzą sobie lepiej zarówno w kontekście rodzinnym, jak i biznesowym¹⁷.

2.4 Wkład

Model Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów FAM-BUS oparto na wynikach badania ilościowego (ankiety obejmującej ustrukturyzowany kwestionariusz internetowy wypełniony przez 200 przedsiębiorstw rodzinnych z Grecji i Finlandii) oraz badania jakościowego (osobiste wizyty i rozmowy, w tym 20 wywiadów w Finlandii i Grecji) ukierunkowanych na bardziej dogłębne zrozumienie problemu badawczego. Możliwe jest dostrzeżenie korelacji między przedsiębiorstwami rodzinnymi w Grecji i Finlandii – oba państwa są niewielkie i położone na obrzeżach, są członkami UE, a firmy rodzinne odgrywają dominującą rolę w ich gospodarkach. Struktura i hierarchia w przedsiębiorstwach, jak również postępowanie i kultura biznesowa, przedstawiają się jednak inaczej. Wspomniana analiza porównawcza jest oryginalna i unikalna, a ponadto oczekuje się od niej, że wzbogaci wiedzę w przedmiotowej dziedzinie.

Wyniki badania zostały bezpośrednio przekazane biorącym w nim udział przedsiębiorstwom rodzinnym różnymi kanałami udostępniania informacji, takimi jak lokalne media czy organizacje zraszające podmioty z danej branży. Wykorzystanie mediów społecznościowych, zarówno jako platformy służące spotkaniom i komunikacji zaangażowanych partnerów, jak i na potrzeby marketingu wirusowego, to współczesna i nowa technika rozpowszechniania informacji, która zrasza interesariuszy, zachęcając ich do dzielenia się wiedzą i do nawiązywania współpracy.

3. Wyniki badań i dyskusja

Celem badania opisanego w niniejszym artykule jest pomoc przedsiębiorstwom rodzinnym w identyfikowaniu obszarów problemowych oraz rozważaniu możliwych rozwiązań, a także w kontaktach z innymi firmami rodzinnymi na potrzeby networkingu i rozwiązywania problemów. Wkład badania przedstawia się następująco:

- i) identyfikacja cech charakterystycznych przedsiębiorstw rodzinnych;
- ii) Ramy Sprawnego Zarządzania Ryzykiem;
- iii) Modelu Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów;
- iv) narzędzie elektroniczne, które posłuży przedsiębiorstwom rodzinnym do identyfikowania potencjalnych obszarów problemowych oraz znajdowania możliwych rozwiązań.

¹⁷ R. Basco, M.J. Perez Rodriguez: *Studying the Family Enterprise Holistically: Evidence for Integrated Family and Business Systems*. "Family Business Review" 22 (1), 82–95. 2009.

3.1 Ramy Sprawnego Zarządzania Ryzykiem

Spostrzeżenia uzyskane dzięki przeglądowi literatury i analizie wyników badania zostały ujęte w Ramach Sprawnego Zarządzania Ryzykiem przedstawionych w tabeli 1, w której pogrupowano i wymieniono cechy potencjalnie zagrażające przedsiębiorstwom rodzinnym.

Tabela 1: Ramy Sprawnego Zarządzania Ryzykiem¹⁸

Wizja i Strategia	Administracja	Motywacja
<ul style="list-style-type: none"> • Poziom formalności • Komunikowanie Wizji i Strategii • Proces podejmowania decyzji 	<ul style="list-style-type: none"> • Przydzielanie ról i obowiązków • Zdefiniowane wcześniej mechanizmy • Podejmowanie decyzji • Wykorzystanie ICT, narzędzi marketingowych, zewnętrznych konsultantów 	<ul style="list-style-type: none"> • Przyczyny utworzenia przedsiębiorstwa (pull/push) • Klimat biznesowy/pracy w czasie utworzenia • Wsparcie zewnętrzne
Sukcesja	Uczestnictwo w sieciach współpracy	Konflikty
<ul style="list-style-type: none"> • Plan sukcesji • Kryteria wyboru następcy • Uzgodnienie planu przez innych członków rodziny • Predyspozycje następcy(-ów) <ul style="list-style-type: none"> ○ Wartość – stabilność – zmiana ○ Doświadczenie w prowadzeniu przedsiębiorstwa rodzinnego / innego rodzaju doświadczenie ○ Wykształcenie / szkolenia 	<ul style="list-style-type: none"> • Wymiana wiedzy • Zdobywanie doświadczenia • Nowe szanse • Kłustry • Dostęp do ograniczonych zasobów • Międzynarodowa działalność gospodarcza • Budowanie zdolności • Ułatwianie umiędzynarodawiania działań. 	<ul style="list-style-type: none"> • Sposób, w jaki podejmowane są decyzje • Poziom zarobków członków rodziny • Zatrudnianie powinowatych • Różnica pokoleniowa • Płeć pracująca w przedsiębiorstwie rodzinnym • Poziom wykształcenia • Różne wyobrażenie <ul style="list-style-type: none"> ○ tego, jak należy działać ○ przyszłości

3.2 Model Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów

Przewiduje się, że najważniejszym postępowaniem poczynionym w zakresie stanu wiedzy w dziedzinie techniki będzie nowy Model Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów dla przedsiębiorstw rodzinnych oraz odpowiadające mu narzędzie elektroniczne – ostateczny rezultat projektu.

¹⁸ K. Siakas, E. Georgiadou, E. Siakas, (2014). *An Agile Framework for Diagnosing Problem Areas for Family Businesses*. Business-Related Scientific Research Conference 2014 (ABSRC 2014), Mediolan, Włochy, 10–12 grudnia.

Według naszej wiedzy, taki model to zupełna nowość. Celem jest stworzenie narzędzia elektronicznego w trzech językach, tj. w języku angielskim, fińskim i greckim, na potrzeby testowania prototypu w przedsiębiorstwach rodzinnych, które brały udział w badaniu oraz późniejszego użytkowania przez zainteresowane firmy. Model ma pomóc przedsiębiorstwom rodzinnym w uniknięciu trudności na wczesnym etapie oraz służyć jako narzędzie do samodzielnego rozwiązywania problemów. Strona internetowa (<http://fambus.teithe.gr/>), na której znajduje się narzędzie, będzie stanowiła również platformę/forum mediów społecznościowych na potrzeby spotkań i komunikacji przedsiębiorstw rodzinnych.

3.3. Dyskusja

Oczekuje się, że główne rezultaty stworzenia modelu Diagnostowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów oraz odpowiadającego mu elektronicznego narzędzia będą bardzo przydatne dla przedsiębiorstw rodzinnych poszukujących łatwego i taniego sposobu zdiagnozowania potencjalnych obszarów problemowych oraz pragnących uzyskać propozycje rozwiązań zamiast zatrudniać drogich konsultantów biznesowych. Dodatkowo strona internetowa poświęcona modelowi/narzędziu będzie również stanowiła miejsce spotkań/komunikacji w postaci platformy/forum mediów społecznościowych dla przedsiębiorstw rodzinnych oraz innych zainteresowanych podmiotów oraz punkt rozpowszechniania informacji przez władze, branżę i środowisko akademickie. Do szerzenia wiedzy na temat projektu i późniejszych działań stosowane będą techniki marketingu wirusowego (szeptanego).

Bezpośrednie korzyści finansowe mogą być trudne do zmierzenia, ale jeżeli projekt odniesie sukces i kilka przedsiębiorstw rodzinnych znajdzie przydatne dla siebie porady, wówczas bezpośrednie i pośrednie korzyści finansowe nie tylko będą oczywiste dla wspomnianych firm, ale również będą miały bezpośrednie finansowe konsekwencje na poziomie lokalnym i międzynarodowym.

Do potencjalnych korzyści należy również lepsza współpraca między przedsiębiorstwami rodzinnymi w obu krajach. Firmy rodzinne w innych państwach również będą mogły uznać narzędzie za przydatne i zyskać wartość dodaną w swoich transakcjach.

4. Wnioski i dalsze badania

Przedsiębiorstwa rodzinne różnią się od innych firm głównie ze względu na fakt, że (a) kadre zarządzającą stanowią w nich głównie członkowie rodziny i że (b) na prowadzenie interesów ma wpływ czynnik emocjonalny. Sukcesja jest kluczowa dla stabilności i trwania przedsiębiorstwa rodzinnego mimo zmiany pokoleniowej. Silna kultura organizacyjna z silnymi wartościami, otwarta komunikacja i zaufanie to najważniejsze kwestie warunkujące stabilność, odporność i dostosowanie w czasach niestabilnych finansowo.

W niniejszym artykule opisano badanie FAMBUS przeprowadzone w formie analizy porównawczej przez Alexander Technological Educational Institute [Instytut Edukacji Technologicznej] w Salonikach w Grecji oraz Uniwersytety w Vaasa w Finlandii. Celem projektu badawczego jest zidentyfikowanie cech przedsiębiorstw rodzinnych oraz potencjalnych obszarów problemowych w oparciu o badania jakościowe i ilościowe. Na podstawie wyników badań zaproponowano rozwiązania zorientowane na pomaganie przedsiębiorstwom rodzinnym w identyfikowaniu obszarów problemowych, w odzwierciedlaniu proponowanych rozwiązań oraz w kontaktach z innymi firmami rodzinnymi na potrzeby networkingu i rozwiązywania problemów. Narzędzia opracowane w ramach projektu badawczego to Ramy Sprawnego Zarządzania Ryzykiem, Model Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów oraz narzędzie elektroniczne.

Dalsze badania będą skoncentrowane na testowaniu przeznaczonego dla przedsiębiorstw rodzinnych narzędzia elektronicznego do Diagnozowania i Samodzielnego Rozwiązywania Problemów. Narzędzie oparto na cechach charakterystycznych zidentyfikowanych w Ramach Sprawnego Zarządzania Ryzykiem. Przedsiębiorstwa rodzinne będą mogły używać go do identyfikowania potencjalnych problemów i potencjalnych sprawnych działaniach służących ich rozwiązywaniu.

Podziękowania

Prace zaprezentowane w niniejszym artykule częściowo opierały się na działaniach prowadzonych w ramach projektu „Family Business in the New Economy: How to Survive and Develop (FAMBUS)” [Przedsiębiorstwo rodzinne w nowej gospodarce: Jak przetrwać i rozwijać się] współfinansowanego przez Unię Europejską (Europejski Fundusz Społeczny) i ze środków krajowych, działanie „Archimedes III – Finansowanie grup badawczych w T.E.I.”. Publikacja ta odzwierciedla jedynie poglądy jej autorów. Komisja nie może zostać pociągnięta do odpowiedzialności za jakiegokolwiek wykorzystanie zawarty w niej informacji.

Literatura

- Basco, R., Perez Rodriguez, M.J., *Studying the Family Enterprise Holistically: Evidence for Integrated Family and Business Systems*. „Family Business Review” 22 (1), s. 82–95. 2009.
- Chrisman, J.J., Chua, J.H., Litz, R.A., *Commentary: A unified perspective of family firm performance: An extension and integration*, „Journal of Business Venturing”, 18 (4), ss. 467–472. 2003.
- Corbetta, G., Salvato, C.A., *The Board of Directors in Family Firms: One Size Fits All?, You have full text access to this content*, „Family Business Review”,

- 17 (2), Artykuł w pierwszej kolejności opublikowany online: 21 czerwca 2004.
- Denison, D., Lief, C., Ward J.L., *Culture in Family-Owned Enterprises: Recognizing and Leveraging Unique Strengths*, „Family Business Review”, 17 (1), s. 61–70. 2004.
- Dyer Jr., W.G.: The family, *The missing variable in organizational research*. „Entrepreneurship Theory and Practice”, 27 (4), s. 401–416. 2003.
- Dyer, W.G., *Examining the „Family Effect” on Firm Performance*, „Family Business Review” 19, s. 253–273. 2006.
- Gallo, M.A., *The Family Business and Its Social Responsibilities*, „Family Business Review”, volume 17 (2). 1984. Artykuł w pierwszej kolejności opublikowany online: 21 czerwca 2004.
- Koiranen, M., *Juuret ja siivet: perheyriksen sukupolvenvaihdos*. Edita, Helsinki. 2000.
- LaPorta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., *Corporate ownership around the world*. „Journal of Finance”, 54, s. 471–517. 1999.
- Mandl, I., *Overview of Family Business Relevant Issues – Final Report*, Wiedeń. Austrian Institute for SME Research. 2008.
- Sharma, P., *An Overview of the Field of the Family Business Studies: Current Status and Directions for the Future*, in Poutziouris, P.Z. Handbook of Research of Family Business, Northampton (Massachusetts). Edward Elgar Publishing, USA. 2004.
- Siakas, K., Vassiliadis, S., Siakas, E., *Family businesses: A diagnosis and self therapy model*. „International Journal of Entrepreneurial Knowledge”, 1/2014 (1), s. 28–44, 2014.
- Siakas, K., Georgiadou, E., Siakas, E., *An Agile Framework for Diagnosing Problem Areas for Family Businesses*, Business-Related Scientific Research Conference 2014 (ABSRC 2014), Mediolan, Włochy, 10–12 grudnia. 2014.
- Taqiuri, R., Davis, J., *Bivalent Attributes of the Family Firm*. Wydrukowano ponownie w 1996 w „Family Business Review” 9 (2), s. 199–208. 1982.
- Ward, J., *Keeping the Family Business Healthy: How to Plan for Continuing Growth, Profitability, and Family Leadership*. Francisco (Kalifornia), Jossey-Bass. 1987.

ISBN 978-83-63503-65-9

Wydawnictwo Fundacji Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA